ePublishing

Byzantina Symmeikta

Vol 23 (2013)

BYZANTINA SYMMEIKTA 23

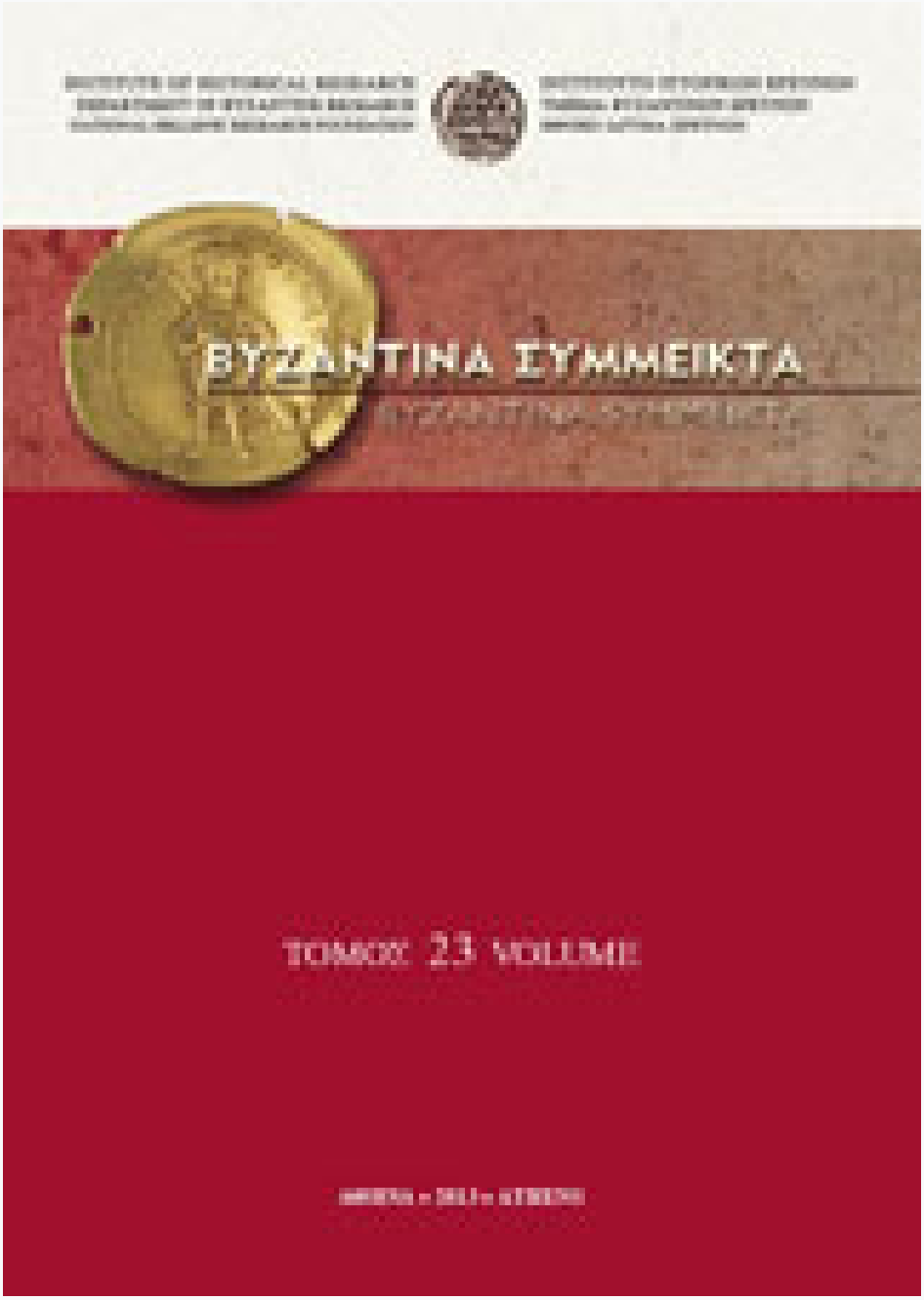

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 05/08/2025 09:43:47

Βασιλικη Α. Φωσκολου

Ο *Ῥωμης Αναξ* στην Επιγραφη του Αγιου Δημητριου Θεσσαλονικης Χορηγια, Πολιτικη και Ιδεολογια στα Χρονια του Μιχαηλ Η΄ Παλαιολογου

Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη

Στο κεφάλαιο των επιγραφών της μνημειώδους μονογραφίας των Μαρίας και Γεωργίου Σωτηρίου για τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη συμπεριλαμβάνεται μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και σημαντική για την ιστορία του ναού επιγραφή, που βρέθηκε, μετά την πυρκαγιά του 1917 και τον καθαρισμό του ναού, στην ανώτερη ανατολική πλευρά του βορειοδυτικού πεσσού του ιερού βήματος[1]. Γραμμένη με κεφαλαία γράμματα μαύρου χρώματος σε λευκό βάθος, η επιγραφή είναι χωρισμένη σε δύο τμήματα με ζωγραφιστή φυτική ταινία και καταλαμβάνει μια πολύ μεγάλη επιφάνεια 2,60 μ. ύψους επί 0,90 μ. πλάτους[2]. Το κείμενο της σύμφωνα με την τελευταία ανάγνωση του Andreas Rhoby έχει ως εξής[3]:

1. Γ. και Μ. Σωτηριου, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 34), Ἀθῆναι 1952, 221-24. Κάτω από την επιγραφή βρίσκεται αρκετά κατεστραμμένη σήμερα ψηφιδωτή παράσταση αγίου σε δέηση που οι Σωτηριου, *Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, 197 πίν. 71α, ταυτίζουν με τον άγιο Δημήτριο και χρονολογούν στον 7ο αιώνα.

2. Βλ. Σωτηριου, *Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, πίν. 102β, όπου μια γενική άποψη του ιερού μετά την αναστήλωση στην οποία διακρίνεται η θέση της επιγραφής.

3. A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken* (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Bd. 1, έκδ. W. Hörandner – A. Rhoby – A. Paul), Wien 2009, 196, αρ. 111. Η ανάγνωση του Rhoby δεν διαφοροποιείται σημαντικά από την προηγούμενη του J. M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973), 171-2.

Πρὸς σοὺς πόδας τί[θη]μι τὸ κράτους στέφ[ος],
Δέσποινα πάντων, Μιχαὴλ Ῥώμης ἄναξ
[σ]ὺ γὰρ παρέσχες τοῦ[το] καὶ δοίης ἔτι
μακράν τε ζωὴν καὶ [νόσων] ἀνωτέραν,
νίκην κατ' ἐχθρῶν δ[υσ]μενῶν, ἐναντίω[ν]
δυὰς δυσωπεῖ ταῦτα τῶν ἀσωμάτων,
ἀποστόλων ἄρ[ρητ]ος ὄντως ἀκ[ρότης,
τ]ὸ πανσέ[βαστ]ον τῶν θυηπό[λ]ων στῖφος
[κ]αὶ θαυματουργῶ(ν) μαρτύρων συναυλία·
χρόνῳ καμόντα τόνδε τὸν θεῖον [δόμον]
καὶ πτῶσιν αὐθ[όρμ]ητον ἠπειληκό[τα]
ἤμειψε λαμπρῶς Μιχαὴλ στ[εφηφόρος]·
εὑρὼν γὰρ αὐτοῦ τὴν στέγην σαθράν ὅλην
καὶ τὰς [κερά]μους πα[ντελῶ]ς βεβ[λαμμέν]ας
ὡς μὴ [βαρεῖα]ν ὑετοῦ [δίνη]ν φέρει,
καινὸν μετεσκεύασεν ὡς δο[κεῖν] <.....>
νῦν [ἐκ] βάθρ[ων], γενέσθαι θ[αῦ]μά τι ξένον.

Πρόκειται για ένα επίγραμμα σε δωδεκασύλλαβο στίχο που αποτελείται από δύο διακριτά μέρη τόσο λόγω περιεχομένου, όσο και λόγω της προαναφερθείσας φυτικής ταινίας που τα χωρίζει. Στο πρώτο μέρος (στ. 1-9) κάποιος αυτοκράτορας Μιχαήλ εκφράζει τις ευχαριστίες του προς τη Θεοτόκο προσφέροντάς της το στέμμα της εξουσίας του, καθώς το οφείλει σε εκείνη, και της ζητά να συνεχίσει να του συμπαραστέκεται δινοντάς του νίκες εναντίων ισχυρών εχθρών και μια μακρά ζωή χωρίς ασθένειες. Μαζί με τον αυτοκράτορα προσεύχονται στην Παρθένο η δυάδα των αρχαγγέλων, οι κορυφαίοι των αποστόλων, ιερείς και θαυματουργοί μάρτυρες. Στο δεύτερο μέρος (στ. 10-17), αφού γίνει μνεία στην κακή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο ναός, αναφέρεται η ανακαίνιση της στέγης του από τον ίδιο αυτοκράτορα[4].

Ο Γεώργιος και η Μαρία Σωτηρίου ταύτισαν τον αυτοκράτορα της επιγραφής με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259-1282). Είναι αλήθεια πως το έκαναν χωρίς κανένα στοιχείο, επιχείρημα ή αιτιολόγηση. Υπέθεσαν απλώς πως η επισκευή του ναού θα έγινε σε κάποια παραμονή του στη

4. Για το σχολιασμό της επιγραφής, βλ. Spieser, Inventaire, 172-3. -Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, 198-99.

Θεσσαλονίκη, ίσως την περίοδο 1264-5, όταν δηλαδή βρισκόταν στη Μακεδονία για να αντιμετωπίσει τον ηγεμόνα της Ηπείρου, Μιχαήλ Β΄. Μια τέτοια πληροφορία, σημείωναν ωστόσο, δεν αναφέρεται σε κάποια πηγή. Πρότειναν επίσης ως συντάκτη του επιγράμματος τον ακόλουθό του μεγάλο Λογοθέτη, Γεώργιο Ακροπολίτη[5].

Μερικά χρόνια αργότερα ο Μιχαήλ Λάσκαρις αμφισβήτησε την ταύτιση των Σωτηρίου και πρότεινε πως ο εγγονός και συνονόματος του Μιχαήλ Η΄, ο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος (1281-1320) είναι ο *Ῥώμης ἄναξ* που αναφέρει η επιγραφή[6]. Στην άποψη αυτή κατέληξε για δύο βασικούς λόγους: καταρχάς γιατί ενώ δεν έχουμε καμία ασφαλή μαρτυρία για την παραμονή του Μιχαήλ Η΄ στη Θεσσαλονίκη, είναι αντιθέτως γνωστές δύο μακροχρόνιες διαμονές του δεύτερου στην πόλη. Ειδικότερα ο Μιχαήλ Θ΄ βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη την περίοδο του γάμου της αδερφής του Σιμωνίδας με τον κράλη της Σερβίας Μιλούτιν, δηλ. από το Πάσχα του 1299 έως το Νοέμβριο του 1300, και ένα χρόνο πριν από το θάνατό του τον Οκτώβριο του 1320. Θεώρησε, επομένως, πως οι δύο αυτές παραμονές του Μιχαήλ Θ΄ υποδηλώνουν ένα στενό δεσμό με την πόλη, που καθιστά εύλογο το ενδιαφέρον του για το ναό του πολιούχου της αγίου, και πρότεινε ως πιθανή χρονολογία της ανακαίνισης το διάστημα 1319-20.

Ο δεύτερος λόγος είναι το επίθετο *στεφηφόρος* που χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα της επιγραφής, επίθετο, που, σύμφωνα πάντα με τον Λάσκαρι, ταιριάζει καλύτερα στο νεότερο Μιχαήλ παρά στον παππού του. Την άποψή του αυτή τεκμηριώνει με βάση την αφήγηση της στέψης του στην ιστορία του Παχυμέρη, καθώς παρατηρεί πως το σχετικό κεφάλαιο έχει τον τίτλο *Στεφηφορία τοῦ υἱοῦ βασιλέως Μιχαήλ* και περιλαμβάνει συχνά την ίδια λέξη ή παράγωγά της, όπως *στέφει*, *στέφος* και *ἀρτιστεφὴς*, σε σχέση με τον Μιχαήλ Θ΄[7]. Θεώρησε, τέλος, πως δημιουργός του επιγράμματος θα πρέπει να ήταν ο Μανουήλ Φιλής,

5. Γ. και Μ. Σωτηριου, *Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, 224.

6. Μ. Θ. Λασκαρις, Μιχαὴλ Θ΄ ὁ Παλαιολόγος ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *AE* (1953-4), 4-10.

7. Λασκαρις, Μιχαὴλ Θ΄, 6. Πράγματι ο Παχυμέρης στις *Συγγραφικές Ιστορίες* του χρησιμοποιεί αυτές τις λέξεις για την περιγραφή της στέψης του Μιχαήλ Θ΄, βλ. I. Bekker, *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim* [CSHB], Bonn 1835, τόμ. 2, 195-197= *Georges Pachymérès Relations Historiques III-IV*. Edition, traduction française et notes par A. Failler, Paris 1999 (CFHB XXIV/1-4), τ. 3, 219- 221 (κεφ. IX.2: *Στεφηφορία τοῦ βασιλέως Μιχαήλ*).

τόσο γιατί η ακμή της δράσης του συμπίπτει χρονικά με τη χρονολογία που προτείνει για την ανακαίνιση του ναού, αλλά και γιατί αναγνωρίζει γλωσσική συγγένεια ανάμεσα στην επιγραφή και τον ποιητικό λόγο του Φιλή. Ειδικότερα εκτός και πάλι από τη λέξη *στεφηφόρος* που απαντάται συχνά στον Φιλή, σημειώνει επίσης τη λέξη Ρώμη με την έννοια της ίδιας της βυζαντινής αυτοκρατορίας (*Ῥώμης ἄναξ*), ή τις λέξεις *δυσωπεῖν*, *συναυλία* και *ἐχθρῶν δυσμενῶν*[8].

Η πρόταση του Λάσκαρι έγινε αποδεκτή στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία. Έτσι σε συνολικές μελέτες που συμπεριλήφθηκε η επιγραφή, όπως δηλαδή σε αυτή του J. M. Spieser για τις επιγραφές της Θεσσαλονίκης και του A. Rhoby για τα επιγράμματα στη μνημειακή ζωγραφική, ο αυτοκράτορας ταυτίζεται με τον Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο και η ανακαίνιση του ναού τοποθετείται στα 1319-20[9].

Αντίθετα από την παραπάνω άποψη, θα προσπαθήσω στη συνέχεια να αποδείξω πως αυτός που ανακαινίζει το ναό του Αγίου Δημητρίου είναι ο Μιχαήλ Η΄. Θα επιχειρήσω επιπλέον να δείξω πως η επιλογή του συγκεκριμένου ναού δεν είναι τυχαία και πως η χορηγία αυτή εξηγείται από τους στόχους και τις επιθυμίες του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα, εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής του για την περιοχή, ενώ η φρασεολογία που υιοθετείται στην επιγραφή εκφράζει συνολικά την πολιτική του ιδεολογία.

Για να αποδείξουμε τα παραπάνω θα πρέπει καταρχάς να αποκλείσουμε τη πιθανότητα χορηγός της μνημονευόμενης ανακαίνισης να είναι

---

8. Λασκαρις, Μιχαὴλ Θ΄, 9. Για τα σχετικά χωρία στον Φιλή, βλ. E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, Paris 1855-1857 (ανατ. Amsterdam: Hakkert, 1967), I, 131-6, 301-306, 417.

9. Spieser, Inventaire, 173.- Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, 198. Βλ. επίσης S. E. J. Gerstel, Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike, *DOP* 57 (2003), 226.- S. Kalopissi-Verti, Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period, στο S. T. Brooks (επιμ.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, The Metropolitan Musem of Art, New York 2006, 77. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί πως ο Spieser, Inventaire, αρ. 18, σελ. 167, εκφράζει αμφιβολία για αυτή την ταύτιση, βασιζόμενος σε άλλη επιγραφή της πόλης που αναφέρει «...*Μ]ιχαὴλ στεφηφόρου/ Κωνστ]αντίνου τοῦ νέου*» και τη χρονολογία 1278/9 και επομένως χρησιμοποιεί την ίδια φρασεολογία με αυτή της επιγραφής του Αγ. Δημητρίου για να μνημονεύσει τον Μιχαήλ Η΄ (βλ. και σημ. 68 παρακάτω).

ο Μιχαήλ Θ΄, εξετάζοντας και αναιρώντας ένα προς ένα τα επιχειρήματα του Μ. Θ. Λάσκαρι.

Τόσο οι Σωτηρίου, όσο και ο Λάσκαρις, βασίζουν την επιχειρηματολογία τους για την ταύτιση του αυτοκράτορα σε μια λανθασμένη παραδοχή. Θεωρούν, δηλαδή, πως ο ηγεμόνας που κάνει την χορηγία θα πρέπει να βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη την περίοδο που ανακαινίζεται ο ναός και κατ' επέκταση αναζητούν έναν Μιχαήλ που παρέμεινε στην πόλη για κάποιο διάστημα. Πρόκειται, προφανώς, για μια περιοριστική συνθήκη που δεν ισχύει. Δεν είναι, δηλαδή, απαραίτητο μια αυτοκρατορική δωρεά να γίνεται μόνον με την ευκαιρία της επίσκεψης ή της παραμονής ενός αυτοκράτορα σε ένα μέρος της επικράτειάς του. Περιπτώσεις αυτοκρατορικών χορηγιών σε περιοχές εκτός της βυζαντινής εδαφικής κυριαρχίας, στις οποίες βέβαια ο βυζαντινός ηγεμόνας δεν ήταν απαραίτητα παρών, συνηγορούν με αυτή την άποψη. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το έργο της ανακαίνισης του ναού της Βηθλεέμ, την περίοδο του σταυροφορικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ (1167-69), που, όπως αναφέρει η κτητορική επιγραφή χρηματοδότησαν από κοινού ο Λατίνος βασιλιάς Amaury και ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, χωρίς βέβαια ο δεύτερος να διαμένει εκείνη την εποχή στην Παλαιστίνη[10].

Επομένως, το πρώτο επιχείρημα του Λάσκαρη περί της παραμονής του Μιχαήλ Θ΄ στην πόλη στερείται αποδεικτικής σημασίας για την άποψή του.

Το δεύτερο επιχείρημά του σχετικά με τη χρήση της λέξης *στεφηφόρος* είναι επίσης ανυπόστατο. Και αυτό γιατί ο παραπάνω ερευνητής, με τα ερευνητικά εργαλεία που διέθετε στις μέρες του, εντόπισε τη λέξη στον Παχυμέρη σε σχέση με τον Μιχαήλ Θ΄ και στον Φιλή και έτσι με την σιγουριά που του έδιναν οι δύο αυτές πηγές απέδωσε το επίγραμμα στον τελευταίο και αναγνώρισε τον Μιχαήλ Θ΄ στην επιγραφή. Σήμερα, ωστόσο, μια απλή έρευνα στον *TLG* μας επιτρέπει να γνωρίζουμε πως το επίθετο με κανέναν τρόπο δεν αποτελεί προνόμιο του Μιχαήλ Θ΄. Η αναζήτηση σε ποιητικά και ιστοριογραφικά έργα από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα αποδεικνύει πως πρόκειται για μια πολύ προσφιλή προσφώνηση για αυτοκράτορες. Έτσι, τον 10ο αιώνα ο Θεοδόσιος Διάκονος περιγράφει τον Ρωμανό Β΄ ως «*γλυκύ*

10. J. Folda, *The Art of the Crusades in the Holy Land 1098-1187*, Cambridge University Press 1995, 347-351.

στεφηφόρο»[11], ενώ ο επίσκοπος Κυζίκου Θεόδωρος στην αλληλογραφία του με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, με την άνεση που του προσφέρει η στενή μεταξύ τους σχέση, μιλά για τη «*φλόγα τοῦ πόθου τῆς βασιλείου ὑμῶν στεφηφόρου καὶ θείας κεφαλῆς*»[12]. Τον 11ο αιώνα ο Χριστόφορος Μυτιληναίος[13] και ο Ιωάννης Μαυρόπους[14] χρησιμοποιούν το επίθετο για να χαρακτηρίσουν τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο, ενώ έναν αιώνα αργότερα ο Θεόδωρος Πρόδρομος[15] και ο Νικόλαος Καλλικλής[16] το υιοθετούν για να προσφωνήσουν τους Κομνηνούς. Η λέξη χρησιμοποιείται επίσης για επίδοξους αναρριχητές στο βυζαντινό

---

11. **Θεοδόσιος Διάκονος**, *Ἅλωσις τῆς Κρήτης*, έκδ. Η. Criscuolo, *Theodosii diaconi de Creta capta*, Leipzig: Teubner, 1979, στ. 458: *ὡς ἂν τὸ νέκταρ ὁ γλυκὺς στεφηφόρος...*, στ. 933: *τὸ τοῦ μεγίστου Ῥωμανοῦ νέον κράτος,/μάθωσιν αὐτοῦ τοὺς ἀκοιμήτους πόνους,/ οἵους δι' ἡμᾶς ἔσχεν ὁ στεφηφόρος...*, στ. 947: *Ὦ Χριστέ, πατρὸς τοῦ πρὸ αἰώνων τέκνον,/ οἷον παρέσχου τῷ στεφηφόρῳ κλέος...* .

12. **Epistulae ad Theodorum Cyzicenum, στο J.** Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [*Archives de l'Orient Chrétien* 6, Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1960], επιστολή 4, στ. 4.

13. E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig: Neumann, 1903: ποίημα 55 στ. 1: *Πακτωλὸς ὤφθης ἄλλος, ὦ στεφηφόρε....*

14. I. Bollig – P. de Lagarde, *Joannis Euchaitorum Metropolitae quae in codice Vaticano Graeco 676 supersunt* [Abhandlungen der Historisch-Philologische Klasse der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Bd. 28. Göttingen, 1882 (ανατύπ. Amsterdam: Hakkert, 1979)], επίγραμμα 54, στ. 1: *Πάλαι μὲν ἦν μοι, δέσποτα στεφηφόρε,/ ἄκουσμα φρικτὸν βασιλεὺς αὐτοκράτωρ,/ γῆς καὶ θαλάσσης κύριος καὶ δεσπότης...*, επίγραμμα 31 στ. 48: *ὡς ὁ κραταιὸς δεσπότης Κωνσταντῖνος/ὁ Μονομάχος οὗ κρατήσας ὁ φθόνος...../ ἀλλ', ὦ κραταιὲ δέσποτα στεφηφόρε, δέχου τὸν ἐξάγοντα φῶς ἀπὸ σκότους....*

15. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [WBS XI. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1974]: Ποίημα I, (σ. 177): *Στίχοι εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ*, Ποίημα XVI, στ. 187-191 (σ. 283): *ἤγγικε γὰρ καὶ πρὸς ὑμᾶς ἡ θεία βασιλεία,/ ὁ νικητὴς ὁ Κομνηνὸς δεσπότης Ἰωάννης./ ἐγγὺς ὑμῶν ὁ γεωργὸς αὐτὸς ὁ στεφηφόρος,/ ἔχων τὸ πτύον ἐν χερσί, τὴν στίλβουσαν ῥομφαίαν*, Ποίημα LXXI στ. 82-84: *ὁ Κομνηνὸς ἐκ Κομνηνοῦ, δεσπότης ἐκ δεσπότου,/ ταύτης κατάρξειε τῆς γῆς ἀπ' ἄκρων ἕως ἄκρων./ ταῦτα μὲν γράφε πρὸς ἐμέ, πρὸς δὲ τὸν στεφηφόρον.* Ποίημα LXXIV, στ. 21 (σ. 528): *τὸν αὐτάνακτα παγκλεᾶ στεφηφόρον,/ τὸν Κομνηνόν, τὸ θαῦμα τῆς μοναρχίας...*

16. R. Romano, *Nicola Callicle, Carmi* [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 8, Napoli: Bibliopolis, 1980]: ποίημα 31, στ. 17.: *Κλεινὲ στρατηγέ, βασιλεῦ στεφηφόρε!/ βουλῆς μὲν ἦρχες, ἀλλὰ κατὰ βαρβάρων,/καὶ τόξον εἷλκες, ἀλλὰ κατ' ἐναντίων....* (επιτάφιος για τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό).

θρόνο[17], ή ακόμη και μυθικές ηγεμονικές μορφές σε χρονογραφίες και ιστορικά έργα[18]. Αποδίδεται, τέλος, σε μάρτυρες αγίους, όπως π.χ. τον άγιο Δημήτριο, προφανώς λόγω του στεφάνου του μαρτυρίου τους[19].

Το γεγονός ότι τα επιχειρήματα του Μ. Θ. Λάσκαρι δεν έχουν ισχυρές βάσεις, δεν επαρκεί, ωστόσο, για να απορριφθεί η ταύτιση του Μιχαήλ Θ΄. Η προσεκτικότερη ματιά στο βιογραφικό του θα μας προσφέρει τελικά το απαραίτητο επιχείρημα για να τον αποκλείσουμε από πιθανό ανακαινιστή του Αγίου Δημητρίου. Πράγματι, τα γεγονότα του βίου του, ειδικά την περίοδο που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη στα 1319-20, δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να δικαιολογήσουν ένα ευχαριστήριο ύμνο στην Παρθένο, ανάλογο με αυτόν που απευθύνει ο αυτοκράτορας της επιγραφής του ναού. Ο Μιχαήλ Θ΄, δηλαδή, δεν θα μπορούσε να ευχαριστεί τη Θεοτόκο και ζητά να συνεχίσει να του δίνει νίκες εναντίον *ἐχθρῶν δυσμενῶν*, γιατί στη μέχρι τότε σταδιοδρομία του κάθε άλλο παρά στρατιωτικές επιτυχίες είχε να παρουσιάσει. Όπως κομψά το έχει θέσει ο R. Guilland, δεν αντιπροσώπευε αυτόν ακριβώς που θα χαρακτηρίζαμε ως ένδοξο και επιδέξιο στρατιωτικό αρχηγό[20]. Επιπλέον,

---

17. Ο Νικηφόρος Μελισσηνός ζητά από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να επικυρώσει τα προνόμιά του: *στεφηφοροῦντι καὶ ἁλουργὰ περιβεβλημένῳ καὶ ἀναγορευομένῳ, ὡς ἔθος τοῖς βασιλεῦσιν ἐστί, σὺν τῷ ἀναρρηθέντι ἐξ ὑμῶν, ὥστε κοινὴν τὴν ἡμῶν εὐφημίαν γίγνεσθαι* στην *Αλεξιάδα* (II.VIII, 2) της Άννας Κομνηνής : B. Leib, Anna *Comnène. Alexiade*, Paris, Les Belles Lettres, τόμ 1, 88-9= D. R. Reinsch – A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1-2], Berlin-New-York 2001, 76 στίχ. 41-42.

18. Π.χ. για το μυθικό βασιλιά των Ασσυρίων Νίνο από τον Ιωάννη Τζέτζη: P. L. M. Leone, *Ioannis Tzetzae historiae*, Napoli: Libreria Scientifica Editrice, 1968: Χιλιάς 9, ιστορία 275, στ. 528. Βλ. επίσης τη νεότερη έκδοση του κειμένου από τον ίδιο, Congedo editore,Galatina 2007, 360.

19. F. D'Aiuto, *Tre canoni di Giovanni Mauropode in onore di santi militari* [*Bollettino dei Classici*, Suppl. 13, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1994], κανών 2: *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον, οὗ ἡ ἀκροστιχίς Ἄθλους ἀνυμνῶ μάρτυρος στεφηφόρου ὕμνος Ἰωάννου*, στ. 269: *ὁρῶν, οὗ λογικὴ φύσις ἅπασα/ φυσικὸν κατὰ λόγον ἐφίεται,/ μέμνησο, στεφηφόρε,/ τῶν μεμνημένων σου.....*, Κανών 3 : *ἐπορευόμην σκυθρωπάζων μᾶλλον δὲ/ὅλην τὴν ἡμέραν·/ σὺ δέ, στεφηφόρε, προσέσχες μου τῇ θλίψει....*, στ. 247: *ἐβαπτίσθης καὶ αὐτὸς θεῖον βάπτισμα./ Ἡ χείρ σου νῦν ἡ δεξιὰ/ ἐν ἰσχύϊ στεφηφόρε, δεδόξασται·....*

20. Το παραπάνω σχόλιο κάνει ο Guilland στη δημοσίευση του επιτάφιου λόγου του Θεόδωρου Μετοχίτη για τον Μιχαήλ Θ΄, τον οποίο θεωρεί ως παράδειγμα κοινοτοπιών και αυλικής κολακείας, καθώς εκτός των άλλων ο Μετοχίτης εξυμνεί τα ανύπαρκτα

δεν θα πρέπει να ήταν πρώτη προτεραιότητά του η απαίτηση για μια μακρά ζωή χωρίς ασθένειες, καθώς εκείνη ακριβώς την περίοδο βρίσκεται στην Θεσσαλονίκη συντετριμμένος από το θάνατο των δύο παιδιών του. Η θλίψη του μάλιστα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε την ίδια χρονιά, σε ηλικία 43 χρονών, πεθαίνει[21]. Επομένως, ακόμη και αν έκανε μια δωρεά στο ναό, δεν θα μπορούσε να την προσφέρει ως ευχαριστία για θεϊκή προστασία και ευεργεσία, όπως κάνει ο ανακαινιστής του Αγίου Δημητρίου, αλλά πολύ περισσότερο, ως επίκληση για τη σωτηρία της ψυχής των παιδιών του και για τη δική του θεραπεία.

Από την άλλη μεριά, το περιεχόμενο, οι διατυπώσεις και το ύφος της επιγραφής ταιριάζουν πολύ περισσότερο στο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο.

Αποδίδοντας καταρχάς το στέμμα του στη Θεοτόκο, τονίζει ότι η εξουσία του είναι θεόσταλτη. Το στοιχείο αυτό αποτελεί, βέβαια, δομικό συστατικό της πολιτικής ιδεολογίας των βυζαντινών, ωστόσο ο Μιχαήλ Η΄ δεν έχανε ευκαιρία να το προβάλλει με κάθε τρόπο. Χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη είναι το σχετικό χωρίο στα λεγόμενα αυτοβιογραφικά κεφάλαια του τυπικού της μονής του Αγίου Δημητρίου-Κελλιβάρων στην Κωνσταντινούπολη, την οποία επανίδρυσε λίγο πριν το θάνατό του στα 1282[22]. Εκεί, απευθυνόμενος στο Θεό παρουσιάζει την ανάληψη της εξουσίας ως μια πράξη εξαναγκασμού στην οποία σύρθηκε για να φανεί πιστός στο θέλημά του[23]. Ο λόγος είναι αυτονόητος. Πίσω από την εμμονή

στρατιωτικά κατορθώματα του εκλιπόντος: R. Guilland, Les poésies inédites de Théodore Métochite, *Byz* 3 (1962), 283-286. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Guilland, «La poesie de Metochite est l'une des exemples les plus eclatants de ce que la verite historique peut souffrir de la flatterie et de l'adulation d'un courtisan» (σελ. 283), και στην συνέχεια για να το αποδείξει απαριθμεί τις στρατιωτικές αποτυχίες του Μιχαήλ Θ΄, βλ. σελ. 284-5. Για τον Μιχαήλ Θ΄ βλ. επίσης, A. Th. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München 1938, 36-37.-*PLP* 9, Wien 1989, 105-6 αρ. 2529.

21. Βλ. Papadopulos, *Versuch*, 36.- P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 2, Wien 1977, 227.

22. Για τη χρονολόγηση του τυπικού και της επανίδρυσης της Μονής, βλ. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's* Typika *and Testaments*, (επιμ. J. Thomas – A. Constantinides Hero (DOS 35) Washington 2000, τόμ. 3, 1237, 1240 σημ. 1 (στο εξής *BMFD*). Για το μοναστήρι του Αγ. Δημητρίου, το επονομαζόμενο των Παλαιολόγων, βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin*, I. *Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*, Paris 1969, 92-94.

23. *ἀναλαμβάνομαι εἰς βασιλέα τοῦ σοῦ λαοῦ παρὰ σοῦ· τὸ δὲ δῆλον ἐναργεῖ καὶ σαφεῖ μαρτυρίῳ· οὐ γὰρ ἂν συχνὴ χεὶρ συνεπιλαμβανομένη καὶ ὅπλα πτοήσαντα ἐπὶ τὰς*

του να δηλώνει συνεχώς δημόσια τη θεϊκή προέλευση του αξιώματός του κρύβεται η προσπάθειά του να νομιμοποιήσει το σφετερισμό του θρόνου και την εγκληματική ενέργεια εναντίον του νεαρού νόμιμου διαδόχου Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη[24].

Ο πρώτος Παλαιολόγος αυτοκράτορας δικαιούται επίσης να παρακαλεί τη Θεοτόκο να συνεχίσει να του προσφέρει στρατιωτικές νίκες, γιατί κατά πρώτον είχε να επιδείξει σημαντικές επιτυχίες σε αυτόν τον τομέα και κατά δεύτερον επειδή και πάλι αυτές νομιμοποιούσαν την αναρρίχησή του στο βυζαντινό θρόνο. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως με διάφορες αφορμές ο Μιχαήλ τόνιζε και πρόβαλλε τα πολεμικά του κατορθώματα: π.χ. στην αυτοβιογραφία του, στο προαναφερθέν τυπικό της μονής των Κελλιβάρων[25], ή εικονογραφώντας σκηνές από τη νικηφόρα μάχη του Βερατίου (1281/2), στο παλάτι των Βλαχερνών[26].

κεφαλὰς Ῥωμαίων ἡμᾶς ἐπεβίβασεν. οὐδὲ λόγος πειθοῖ σύγκρατος εἰς ἀκοὰς τοῖς πλήθεσι, τοῦτο μὲν δι' ἡμῶν τοῦτο δὲ καὶ διὰ τῶν σπουδαστῶν ἐμπεσών, καὶ μεγάλων ἐμπλήσας ἐλπίδων, ἔπεισεν ἑαυτοὺς ἡμῖν ἐγχειρίσαι, ἀλλ' ἡ σὴ δεξιά, κύριε, ἐποίησε δύναμιν· ἡ δεξιά σου ὕψωσέ με· καὶ κύριος κατέστην τῶν ὅλων, οὐ πείσας ἀλλὰ πεισθεὶς καὶ βιασθεὶς αὐτός, ἀλλ' οὐκ ἀνάγκην ἐπαγαγών τινι: Αυτοβιογραφία, έκδ. H. Grégoire, Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, *Byz* 29-30 (1959-60), 453. Για αγγλική μετάφραση, βλ. *BMFD*, 1244.

24. D. J. Geanakoplos, The Byzantine Recovery of Constantinople from the Latins in 1261: A Chrysobull of Michael VIII Paleologus in Favor of Hagia Sophia, στο D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West. Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press 1989, 178, 187-188.

25. *Ἐντεῦθεν στρατηγίαι πάλιν καὶ ἀγῶνες πάλιν καὶ θεὸς αὖθις εὐδοκιμοῦντας ἐν πᾶσι καὶ κατορθοῦντας δείκνυσιν....*, βλ. Grégoire, Imperatoris Michaelis Palaeologi, 451 κ.ε. και για την αγγλική μετάφραση *BMFD*, ό.π., 1243. Για τις στρατιωτικές επιτυχίες του Μιχαήλ Η΄, βλ. επίσης D. J. Geanakoplos, *Emperor Micheal Palaeologus and the West*, Cambridge Mass. 1959, 159 κ.εξής.

26. Μάλιστα σκόπευε να εικονογραφήσει όλα τα πολεμικά του κατορθώματα, αλλά δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει το έργο γιατί πέθανε, βλ. A.-M. Talbot, The Restoration of Constantinople under Michael VIII, *DOP* 47 (1993), 252.- S. Kalopissi-Verti, Aspects of Byzantine Monumental Art after the Recapture of Constantinople (1261-c.1300): Reflections of Imperial Policy, Reactions, Confrontation with the Latins, στο *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle: Les programmes picturaux*, (επιμ.) J. P. Caillet – F. Joubert, Παρίσι 2012, 41-64, κυρίως 44, με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Ευχαριστώ την καθ. Σ. Καλοπίση που μου επέτρεψε να συμβουλευτώ την παραπάνω μελέτη της πριν τη δημοσίευση.

Χαρακτηριστική επίσης από αυτή την άποψη είναι και εγχάρακτη επιγραφή από την Αδριανούπολη, η οποία πιθανότατα μνημόνευε την ανακαίνιση του κάστρου της πόλης μετά τη νίκη του εναντίον των Βουλγάρων. Σε αυτή όχι μόνο αναφέρει τη σύγχρονη στρατιωτική του επιτυχία, αλλά φροντίζει να θυμίσει για άλλη μια φορά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης: *Ἄναξ Μιχαὴλ Αὐσόνων ὄντως κλέος/ λύτρωσιν εὗρε δι' ὃν ἡ Κωνσταντίν[ου]/ πύργωμα τεύχει κατέναντι βαρβάρων/ μάχας πρὸς αὐτῶν ἀπτόητον καθάπαξ*[27].

Η απόδοση τιμών στη Θεοτόκο και η προβολή της ως θεϊκής συνομιλήτριας του αυτοκράτορα δεν είναι επίσης τυχαία. Ο Μιχαήλ εισάγει μια περίοδο έντονης μαριολογικής λατρείας, που θα ενισχύσει στη συνέχεια ο γιος του Ανδρόνικος Β΄[28]. Απαρχή της και ενδεικτική των προθέσεών του, υπήρξε η θριαμβευτική είσοδός του στην Κωνσταντινούπολη στις 15 Αυγούστου 1261, πίσω από το παλλάδιο της πόλης, την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας[29]. Ο Μιχαήλ υιοθετεί τη Θεοτόκο ως προστάτη άγιο προβάλλοντας την συγχρόνως ως βοηθό του στην ανακατάληψη της πρωτεύουσας και αρωγό στην εκ νέου εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής εξουσίας. Στην πράξη η πρόθεσή του αυτή εκφράζεται με αυτοκρατορικές δωρεές, όπως π.χ. στο ναό της Περιβλέπτου στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Μιχαήλ απεικονίζεται μαζί με τη σύζυγό του και το γιό του δίπλα στη Θεοτόκο[30], με την κοπή υπερπύρων με την καινοτόμο απεικόνιση της Παναγίας δεομένης που περιβάλλεται από τα τείχη της πόλης ως προστάτιδά της[31] και τέλος, με τη μοναδική από

27. Πιθανότατα συνδέεται με την απελευθέρωση της περιοχής από τους Βούλγαρους με την εκστρατεία του 1263, βλ. C. Asdracha, *Inscriptions Protobyzantines et Byzantines de la Thrace oriental e de lîle d'Imbros (IIIe – XVe siécles)*, Αθήνα 2003, 227-228.

28. Βλ. Kalopissi-Verti, Aspects of Byzantine Monumental Art, 48-49.

29. Για τη σημασία της πομπής με την εικόνα της Οδηγήτριας, βλ. Ch. Angelidi – T. Papamastorakis, Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria, στο *Images of the Mother of God,* M. Vassilaki (επιμ.), Ashgate 2005, 216. Για την ιδιαίτερη λατρεία της Θεοτόκου από τον Μιχαήλ Η΄, βλ. Χ. Κωνσταντινιδη, Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων, *ΔΧΑΕ* 24 (2003), 89-100.

30. Talbot, The Restoration of Constantinople, 254. -Kalopissi-Verti, Aspects of Byzantine Monumental Art, 41-42.

31. A. Cutler, *Transfigurations. Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography*, The Pennsylvania State University 1975, 111-115.- *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection,* Washington, A. C. Bellinger-Ph. Grierson (επιμ.), Washington 1999, τόμ. V, I: 76,106, II: πίν. 1, αρ. 2-25.

εικονογραφικής πλευράς σφραγίδα που αποκαλεί τον Μιχαήλ «θαύμα των βασιλέων» και τον απεικονίζει να κρατά πάνω από το κεφάλι του την εικόνα της Θεοτόκου δεομένης με το Χριστό μπροστά το στήθος[32]. Ειδικότερα η σφραγίδα, καθώς συνδέεται με την επανίδρυση του θεσμού του σεκρέτου, δηλ. του βασιλικού ανώτατου δικαστηρίου, εικονογραφεί με ενάργεια την ιδιαίτερη σχέση του Μιχαήλ με τη Θεοτόκο ως θείου συμμάχου του στο έργο της renovatio imperii[33].

Το γεγονός πως ο αυτοκράτορας απευθύνεται και ευχαριστεί τη Θεοτόκο σε ένα ναό, ο οποίος είναι αφιερωμένος σε έναν άλλο άγιο, τον Δημήτριο, αν και καταρχάς μοιάζει κάπως παράδοξο, δεν πρέπει επίσης να είναι καθόλου τυχαίο, καθώς μια σειρά πράξεων του Μιχαήλ Η΄ υποδηλώνουν πως είχε την πρόθεση να ενισχύσει μια κοινή λατρεία των δύο αγίων προσώπων. Η σύνδεση της οικογενειακής μονής του Αγίου Δημητρίου των Παλαιολόγων, που όπως προαναφέρθηκε επανιδρύει το 1282 στην Κωνσταντινούπολη, με το μοναστήρι της Παναγίας στο Λάτρος ή Κελλιβάρα[34], και η ενίσχυση της μεγάλης εκκλησίας της Θεοτόκου Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, όπου επίσης λατρευόταν μαζί με τον Δημήτριο, μοιάζουν να στοχεύουν στη «σύσφιξη των σχέσεων» των δύο αγίων προσώπων[35].

Η επιλογή του ναού του Δημητρίου για την προσφορά μιας χορηγίας επίσης δεν είναι τυχαία. Όπως ο ίδιος αναφέρει στο παραπάνω τυπικό της μονής του Αγίου Δημητρίου των Παλαιολόγων στην Κωνσταντινούπολη, ο εν λόγω άγιος υπήρξε «*πατρῷος τῷ τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης*»,

32. Γ. Νικολαου, «Το Θαύμα των Βασιλέων και η Δίκη του Σεκρέτου». Μία μοναδική αυτοκρατορική βούλλα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, στο *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου,* ΥΠΠΟ- Νομισματικό Μουσείο Αθήνα 2009, τόμ. Α΄, 593-603 με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, και Α. Γκουτζιουκωστας, Το μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου «Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...», *ΒυζΣύμ* 22 (2012), 11-30.

33. Για την επανίδρυση του θεσμού του σεκρέτου, βλ. R. J. Macrides, From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile, στο P. Magdalino (επιμ.), *New Constantines:The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Aldershot 1994, 274. Για τη Θεοτόκο ως πρόμαχο της renovatio imperii του Μιχαήλ Η΄, βλ. Angelidi – Papamastorakis, Picturing, 216.

34. Για το μοναστήρι της Θεοτόκου στο Λάτρος, βλ. Ε. Ραγια, *Λάτρος. Ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη δυτική Μικρά Ασία*, Θεσσαλονίκη 2008, 59-69 με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

35. Κωνσταντινιδη, Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη, 94-95.

αλλά και μεγάλος πρόμαχος του, πρέσβης του προς το θεό, υπερασπιστής της ζωής και της βασιλείας του και παρών σε όλα τα σημαντικά γεγονότα της ζωής γι' αυτό άλλωστε: *οἷον ἐν βάθει καρδίας τῷ θείῳ Δημητρίῳ τὸν ἔρωτα τρέφομεν*[36]. Τέλος, η ιδιαίτερη σχέση του Μιχαήλ Η΄ με τη Θεσσαλονίκη προσφέρει ένα ακόμη επιχείρημα για την ταύτισή του με τον χορηγό του ναού Αγίου Δημητρίου. Η σχέση αυτή αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο σε εκείνο το χωρίο της ιστορίας του Ακροπολίτη, στο οποίο ο Μιχαήλ φέρεται να λέει για τη Θεσσαλονίκη: *ἡ πόλις αὕτη πατρίς μου οἷον τυγχάνει· ἐκεῖσε γὰρ ὁ ἐμὸς πατὴρ ἡγεμόνευεν, ὃν καὶ ὑμεῖς οἴδατε, τὸν μέγαν λέγω δομέστικον. ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ οὗτος τὸ ζῆν ἐξεμέτρησε, καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐκεῖσε τέθαπται. πῶς οὖν δέον ἐστὶ ταύτην τὴν πόλιν ἔξω τῆς ἐμῆς τυγχάνειν ἀρχῆς;*[37].

Εκτός από το περιεχόμενο και τα πραγματολογικά στοιχεία της επιγραφής που γέρνουν την πλάστιγγα προς τη μεριά του Μιχαήλ Η΄, οι δύο προσφωνήσεις *Ῥώμης ἄναξ* και *στεφηφόρος*, είναι τελικά αυτές που επιβάλλουν να αποδώσουμε την πατρότητα του έργου στον πρώτο Παλαιολόγο αυτοκράτορα.

Ο τίτλος *Ῥώμης ἄναξ* αποτελεί έκφραση της πολιτικής ιδεολογίας του Μιχαήλ και χρησιμοποιείται και σε άλλες περιστάσεις για να χαρακτηρίσει τον εν λόγω αυτοκράτορα[38]. Η λέξη «Ρώμη», συνώνυμη στη βυζαντινή σκέψη με το ρωμαϊκό κράτος αλλά και την πρωτεύουσά του,

36. *τοῦ μεγάλου μου προμάχου, τοῦ μυροβλύτου φημὶ Δημητρίου. ὃν οἶδα πρέσβυν ἐγὼ πρὸς θεὸν ἀεὶ προβαλλόμενον, οἶδα δὲ καὶ παρὰ θεοῦ ἄνωθεν καὶ ἐς δεῦρο ὑπερασπιστὴν καὶ τῆς ζωῆς μου προβεβλημένον καὶ τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἰδίαν χάριν ὡς ἐναργῶς παρεχόμενον. ἓν γὰρ οὐδέν ἐστι σχεδὸν τῶν τῆς ἐμῆς βασιλείας ἔργων, καὶ μάλιστα ὅσα κοινωφελῆ καὶ ὄντως βασιλικά, ἐν ᾧπερ ἐπικληθεὶς οὗτος παρεῖναι, οὐκ αἴσθησιν αὐτίκα τῆς παρουσίας διὰ τῆς ἐπικουρίας παρέσχετο παρὸ καὶ τῶν πολλῶν τούτων καὶ μεγάλων ἀντιλήψεων ἡ μὲν ἀνύμνησις καὶ εὐχαριστία ἐτελεῖτο διηνεκῶς τῷ χριστομάρτυρι παρ' ἡμῶν, ἐχρῆν δὲ ἄρα καὶ τοῖς ἔργοις τὸν εὐγνώμονα παραστῆσαι καὶ βεβαιῶσαι οἷον ἐν βάθει καρδίας τῷ θείῳ Δημητρίῳ τὸν ἔρωτα τρέφομεν....ἔοικε γὰρ ὁ μυροβλύτης πατρῷος εἶναι τῷ τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης*: Grégoire, Imperatoris Michaelis Palaeologi, 461-63.

37. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae opera*, Leipzig 1903 (ανατ. 1978 με επιμ. P. Wirth), κεφ. 78, στ. 26-30. Βλ. επίσης, *George Akropolites, The History; introduction, translation and commentary by Ruth Macrides*, Oxford University Press 2007, 351, 353 σημ. 4.

38. V. Foskolou, "In the Reign of the Emperor of Rome ..." Donor Incriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 455-462, ιδίως 457 για την κτητορική επιγραφή στον Αγ. Γεώργιο στα Ντουριάνικα Κυθήρων.

υπήρξε στη μακραίωνη πορεία της αυτοκρατορίας φορέας πολλαπλών νοημάτων[39]. Η Νέα Ρώμη, ονομασία που αποδίδεται ήδη από τον 4ο αιώνα στο Μεγάλο Κωνσταντίνο δηλώνοντας την πρόθεσή του να δημιουργήσει μια νέα πρωτεύουσα[40], θα χρησιμοποιηθεί για να προβάλει την πόλη ως τη μόνη νόμιμη κληρονόμο της οικουμενικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αλλά και να τονίσει την υπεροχή της απέναντι στην παλαιά και «γερασμένη» πρωτεύουσα της Δύσης. Και με αυτό το ιδιαίτερο περιεχόμενο η Ρώμη – Κωνσταντινούπολη θα βρει τη μεγαλύτερη διάδοσή της σε εποχές «αναβίωσης» της αυτοκρατορίας, όπως π.χ. το 12ο αιώνα και ειδικότερα την περίοδο του Μανουήλ Β΄ Κομνηνού[41]. Δεν είναι έτσι καθόλου τυχαίο πως οι Κομνηνοί είναι αυτοί που κατεξοχήν θα υιοθετήσουν τον όρο *βασιλεῖς Ῥώμης νέας*[42]. Ο τίτλος αυτός, με τις σαφείς αναφορές στη ρωμαϊκή κληρονομιά, αντανακλά τη γενικότερη ιδέα του "renovatio imperii" της εποχής των Κομνηνών, αλλά και την επιδίωξη

39. F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, στο F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, 70-115. Βλ. επίσης D. A. Zakythinos, Rome dans la pensée politique de Byzance du XIIIe au XVe siècle, στο *Βυζάντιον Ἀφιέρωμα στὸν Ἀ. Ν. Στράτο*, Ι, Ἀθῆναι, 1986, 207-221.

40. G. Dagron, *Naissance d'une Capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 43-47.

41. Dölger, Rom, 93-98. Ενδεικτικό του ιδεολογικού κλίματος του 12ου αι. είναι το χωρίο από τη *Χρονική Σύνοψη* του Κωνσταντίνου Μανασσή που χαρακτηρίζει την Κωνσταντινούπολη *τὴν νέαν Ῥώμην/ Ῥώμην τὴν ἀρρυτίδωτον, τὴν μήποτε γηρῶσαν/ Ῥώμην ἀεὶ νεάζουσαν, ἀεὶ καινιζομένην*, όπως επίσης και παρακάτω στο ίδιο κείμενο το σχόλιο που κλείνει την εξιστόρηση της λεηλασίας της Ρώμης το 435 και απευθύνει ο συγγραφέας στο Μανουήλ Κομνηνό: *Καὶ ταῦτα μὲν συμβέβηκε τῇ πρεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ/ ἡ δ' ἡμετέρα τέθηλεν, αὔξει, κρατεῖ, νεάζει/ καὶ μέχρι τέλους αὔξοιτο, ναί, βασιλεῦ παντάναξ!*, βλ. *Constantini Manassis Breviarum Chronicum*, εκδ. O. Lampsidis [*CFHB* XXVI], Αθήνα 1996, 127 στίχ. 2320-21, 139 στίχ. 2506-510. Το ίδιο θέμα της σύγκρισης των δύο πόλεων βρίσκουμε αργότερα το 14ο αιώνα σε λόγο του Θεόδωρου Μετοχίτη για την Κωνσταντινούπολη, βλ. Zakythinos, Rome, 216. Για τον ρητορικό αυτό τόπο σε εγκώμια της πόλης, βλ. επίσης, E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968, 55 κ.εξής.

42. Σε επιγράμματα που αναγράφονταν σε ταφικά μνημεία, ζωγραφικά πορτρέτα τους ή έργα μικροτεχνίας, αλλά και στα ποιήματα του Θεόδωρου Πρόδρομου, βρίσκουμε πληθώρα ανάλογων, και μερικές φορές ιδιαίτερα πρωτότυπων, προσφωνήσεων που συνδυάζουν τη λέξη Ρώμη, συχνά συμπλέκοντας σε αυτήν τις έννοιες της αυτοκρατορίας και της Κωνσταντινούπολης: *ἄναξ, δεσπότης, βασιλεύς, σωτήρ, ἥλιος, ἀστήρ*, και *πορφυρόχρους στύλος τῆς Ρώμης*, βλ. Foskolou, "In the Reign of the Emperor of Rome ...", 458, σημ. 27, 28.

τους να προβληθούν ως «ανακαινιστές» της αυτοκρατορίας, διάδοχοι των μεγάλων αυτοκρατόρων του παρελθόντος, και εγγυητές των ρωμαϊκών παραδόσεων[43].

Είναι πολύ γνωστό πως κεντρικός άξονας της πολιτικής ιδεολογίας του Μιχαήλ Η΄ μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης υπήρξε η «αναβίωση» της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που υπαγόρευσε την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας, τις πολεμικές επιχειρήσεις για την ανάκτηση των παλαιών εδαφών της και την ενίσχυση της αυτοκρατορικής εξουσίας με την επαναφορά παλαιότερων θεσμών και πρακτικών[44]. Η πρόθεσή του αυτή αντανακλάται με τον καλύτερο τρόπο στην επονομασία *Νέος Κωνσταντῖνος* που πρόσθεσε στον επίσημο αυτοκρατορικό τίτλο σε έγγραφα, ζωγραφικά πορτρέτα του και διπλωματικά δώρα προς τη Δύση[45].

Όπως θα ήταν αναμενόμενο, σε ιδεολογικό και θεσμικό επίπεδο τα πρότυπα της ανανεωτικής του πολιτικής, αλλά και τα μέσα για να νομιμοποιήσει την εξουσία του ως συνέχεια της βυζαντινής αυτοκρατορικής παράδοσης, αναζητήθηκαν σε πιο πρόσφατες περιόδους και ειδικότερα, όπως έχει επισημάνει η R. Macrides, σε μεγάλο βαθμό σε αυτή των Κομνηνών[46]. Αυτό υποδηλώνει, άλλωστε, το συνεχές ενδιαφέρον

---

43. Foskolou, "In the Reign of the Emperor of Rome...", 458-9. Για τις προθέσεις αυτές των Κομνηνών αυτοκρατόρων και ειδικότερα του Μανουήλ Κομνηνού, βλ. C. Mango, The Conciliar Edict of 1166, *DOP* 17 (1963), 320-1, 324, 330.- P. Magdalino – R. Nelson, The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century, *BF* 8 (1982), 170-173΄ .-Του Ιδιου, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 115 κ.ε., 413-470 σποραδικά.

44. Γενικά για την πολιτική ιδεολογία του Μιχαήλ Η΄, βλ. Η. Ahrweiler, *L' idéologie politique de l'Empire byzantine*, Paris 1975, 115-128΄ Λ. Μαυρομματης, Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας, Αθήνα 1983, 17-34. Για την εξωτερική του πολιτική και τις προσπάθειες ανάκτησης των εδαφών της αυτοκρατορίας, βλ. Geanakoplos *Emperor Michael,* 154 κ.ε. Για την ανοικοδόμηση της Κωνσταντινούπολης, βλ. Talbot, The Restoration of Constantinople, 243-261. Για την αναβίωση παλαιότερων θεσμών, βλ. Macrides, From the Komnenoi to the Palaiologoi, 269-276.

45. Για τον τίτλο *Νέος Κωνσταντίνος*, βλ. Η. και Η. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976, 153-4.- R. Macrides, The New Constantine and the New Constantinople- 1261?, *BMGS* 6 (1980), 22 – 24.- Τ. Παπαμαστοραχης, Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 237-238.

46. Macrides, From the Komnenoi to the Palaiologoi, 270.

του να τονίζει την κομνήνεια καταγωγή του[47], η ανακαίνιση μοναστικών ιδρυμάτων στις περιοχές που ανακαταλαμβάνει που συνδέονται με τους Κομνηνούς αυτοκράτορες και η προβολή του με εικαστικά μέσα ως συνεχιστή τους[48].

Επομένως, η προσφώνηση *Ῥώμης ἄναξ* συνάδει απόλυτα με τις προθέσεις του Μιχαήλ Η΄ να προβληθεί ως ανακαινιστής της αυτοκρατορίας, κληρονόμος του Κωνσταντίνου και διάδοχος της δυναστείας των Κομνηνών.

Η προσφώνηση *στεφηφόρος*, τέλος, παρά το γεγονός ότι, όπως προαναφέρθηκε, φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε αφειδώς για να χαρακτηρίσει τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, δεν θα μπορούσε να ταιριάζει καλύτερα σε κανέναν άλλο παρά στον Μιχαήλ Η΄, καθώς στέφθηκε όχι μία, αλλά τρεις φορές σε αντίστοιχες επίσημες τελετές[49]. Ο ίδιος μάλιστα για μια ακόμη φορά στο τυπικό της μονής του Αγ. Δημητρίου-Κελλιβάρων, αναφέρεται εκτενώς στην στέψη του και απευθυνόμενος και πάλι προς το Θεό, δηλώνει πως ήταν εκείνος που τον ανασήκωσε ψηλά με το δεξί του χέρι και έπεισε τους παρευρισκόμενους να αποδεχτούν την εξουσία του[50]. Η εξιστόρηση του γεγονότος από τον Παχυμέρη μας επιτρέπει να αποκρυπτογραφήσουμε την ρήση του Μιχαήλ. Συγκεκριμένα, η πρώτη επίσημη τελετή στέψης του Μιχαήλ υπήρξε ιδιαίτερα επεισοδιακή[51].

---

47. Buschhausen, *Die Marienkirche*, 152-3.- Παπαμαστοράκης, Ένα εικαστικό εγκώμιο, 236.

48. Πρόκειται για τις απεικονίσεις του στο ναό της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά, το εικονογραφικό πρόγραμμα των εξωτερικών τοιχογραφιών του οποίου έχει «διαβαστεί» από τον Τ. Παπαμαστοράκη, Ένα εικαστικό εγκώμιο, 221- 238, ως εγκώμιο του Μιχαήλ που τον εκθειάζει ως νόμιμο συνεχιστή της δυναστείας των Κομνηνών, και για το ναό της Παναγίας στην Απολλωνία, που ανακαινίζεται μετά τη νίκη του στο Δυρράχιο το 1281/2. Στην κτητορική παράσταση του ναού της Απολλωνίας απεικονίζεται ο Μιχαήλ Η΄ μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας να επικυρώνει τα παλαιότερα προνόμια του μοναστηριού, τα οποία, όπως αποκαλύπτει η επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση είχαν παλαιότερα δοθεί με χρυσόβουλο του Μανουήλ Κομνηνού, βλ. Buschhausen, *Die Marienkirche*, κυρίως 156-7.

49. P. Wirth, Die Begründung der Kaisermacht Michaels VIII. Palaiologos, *JÖB* 10 (1961), 85-91.

50. Βλ. παραπάνω, σημ. 23.

51. Κεφ. II.8 των *Συγγραφικών Ιστοριών* του Παχυμέρη, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Ὅπως ἐστέφθη ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ παιδίον παρεωράθη (* A. Failler – V. Laurent, *Georges Pachymérès. Relations historiques*, I: 143-7).

Φαίνεται, δηλαδή, πως είχε αρχικά αναγορευθεί αυτοκράτορας στη Μαγνησία από τους αριστοκρατικούς και στρατιωτικούς κύκλους της εξόριστης αυτοκρατορίας και στη συνέχεια, λίγους μήνες αργότερα στην τελετή στέψης του νόμιμου κληρονόμου του θρόνου, Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη, παρά τις αντιρρήσεις κάποιων από τους παρόντες, και ειδικότερα την αντίδραση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, στέφθηκε επισήμως για δεύτερη φορά. Μάλιστα καθώς δεν δικαιούνταν να στεφθεί αυτοκράτορας σκαρφίστηκε ένα τέχνασμα για να ευοδωθεί το σχέδιό του. Έλαβε, δηλαδή, αυτός πρώτος μαζί με τη σύζυγό του το στέμμα, ενώ ο ανήλικος διάδοχος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας δεύτερος παίρνοντας μια απλή ταινία[52]. Στη συνέχεια ο Μιχαήλ στέφθηκε για μία ακόμη φορά στην Κωνσταντινούπολη, αφού πρώτα φρόντισε να «βγάλει από τη μέση» το νεαρό αντίπαλό του τυφλώνοντας τον. Σε κάθε περίπτωση το γεγονός ότι στην πρώτη στέψη αυτός υπήρξε ο «*στεφηφόρος*» και όχι ο ανήλικος Λάσκαρης, ήταν ένα γεγονός με τεράστιο σημειολογικό συμβολισμό και γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, ο ίδιος, αλλά και οι υποστηριχτές του αναφέρονται συχνά με αυτόν ή ανάλογους χαρακτηρισμούς στο πρόσωπό του[53].

Κλείνοντας θα πρέπει να τονιστεί πως η χορηγία του Μιχαήλ Η΄ στον Άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης δεν είναι η μόνη δημόσια πράξη του που διατρανώνει τη στενή σχέση του με τον πολιούχο της Θεσσαλονίκης. Η ανακαίνιση του ομώνυμου μοναστηριού της Κωνσταντινούπολης, η απεικόνιση του Δημητρίου στα νομίσματά του[54] και στις εξωτερικές τοιχογραφίες της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, που όπως έχει υποστηριχθεί από τον Τ. Παπαμαστοράκη συνθέτουν ένα εικαστικό εγκώμιο

52. Βλ. επίσης Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*, 45-46.

53. Π.χ. χαρακτηρίζεται ως *θεοστεφὴς αὐτάναξ* από τον επίσημο εγκωμιαστή του Μανουήλ Ολόβωλο, βλ. Wirth, Die Begründung der Kaisermacht Michaels, 85. Ως *στεφηφόρος* αναφέρεται σε άλλη επιγραφή στη Θεσσαλονίκη, βλ. παραπάνω σημ. 9.

54. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection,* Washington, A. C. Bellinger – Ph. Grierson (επιμ.),Washington 1999, τομ. 5/1, 121-2, τόμ. 5/2 πίν. 8., 9, 10, 11 κ.λπ. Β. Πεννα, Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος, στο *Οβολός* 4 (Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης), Π. Αδαμ-Βελενη (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2000, 195-210.

για τον πρώτο Παλαιολόγο αυτοκράτορα[55], υποδηλώνουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την πλευρά του Μιχαήλ να προβάλει τους δεσμούς που τον συνδέουν με το συγκεκριμένο άγιο[56]. Πέρα από τους εμφανείς και ίσως αυτονόητους λόγους αυτής της προτίμησης από μέρους του Μιχαήλ, που και είτε ο ίδιος προβάλλει ή οι μεταγενέστεροι μελετητές σωστά υποθέτουν, δηλαδή ότι ο Δημήτριος υπήρξε ο προστάτης άγιος της οικογένειάς του και των πολιτικών προτύπων του, των Κομνηνών[57], νομίζω, πως αυτή η προσπάθεια «προσεταιρισμού» του Δημητρίου υποδηλώνει και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Μιχαήλ για την ενίσχυση της εικόνας του ως αυτοκράτορα στην ίδια τη Θεσσαλονίκη.

Από την άλωση του 1204 μέχρι και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, η Θεσσαλονίκη είχε βρεθεί στο επίκεντρο αντιπαραθέσεων των αντίπαλων δυνάμεων της εποχής. Δυτικοί, το κράτος της Ηπείρου και η εξόριστη αυτοκρατορία της Νίκαιας έριζαν για την κυριαρχία στην πόλη[58]. Δεν είναι τυχαίο πως για τις αντίπαλες παρατάξεις στη μάχη της Πελαγονίας (1259) ένας από τους βασικούς στόχους ήταν και η πόλη της Θεσσαλονίκης[59]. Άλλωστε είναι χαρακτηριστικό το γεγονός πως αμέσως μόλις ο Μιχαήλ αναλαμβάνει το θρόνο της εξόριστης αυτοκρατορίας στη Νίκαια (1258), ο Λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνος στέλνει σε αυτόν πρεσβευτές για να απαιτήσουν να αναγνωρίσει την εδαφική κυριαρχία τους και να τους παραδώσει τη Θεσσαλονίκη. Είναι χαρακτηριστικό επίσης πως απέναντι σε αυτή την απαίτηση ο Μιχαήλ, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, απάντησε πως η Θεσσαλονίκη είναι πατρίδα του και ο τόπος που διακυβέρνησε ο

55. Παπαμαστοράκης, Ένα εικαστικό εγκώμιο.

56. Δεν είναι επίσης άσχετο το γεγονός πως στον Δημήτριο αφιερώνεται επίσης ο νέος μητροπολιτικός ναός της πρόσφατα ανακτημένης Λακεδαιμονίας που θα κτιστεί αυτή την εποχή στον Μιστρά από υποστηρικτές της εκκλησιαστικής πολιτικής του Μιχαήλ, βλ. T. Papamastorakis, Tampering with History: From Michael III to Michael VIII, *BZ* 96/1 (2003), 207-8.- Kalopissi-Verti, Aspects of Byzantine Monumental Art, 44.

57. Kalopissi-Verti, Aspects of Byzantine Monumental Art, 49.

58. Για την ιστορία της πόλης σε αυτό το διάστημα, βλ. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe* siècle, Paris 1919, 192-242.

59. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*, 56-59. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge University Press 1984, 4-7 και συντομότερα αλλά πιο πρόσφατα J. W. Barker, Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses, *DOP* 57 (2003), 14 και εξής.

πατέρας του Ανδρόνικος και δεν μπορεί να βρίσκεται εκτός της κυριαρχίας του[60].

Στο διάστημα αυτό, όπου δεν υπάρχει μια ισχυρή κεντρική εξουσία και ο ένας κυρίαρχος διαδεχόταν τον άλλον, όπως έχει δείξει η Ruth Macrides, ο Δημήτριος πρόβαλλε ως εγγυητής της αυτονομίας της πόλης και η λατρεία του απέκρυπτε τις αποσχιστικές τάσεις της[61]. Μετά το 1261 είναι αυτονόητο πως η κυριαρχία στη Θεσσαλονίκη ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επέκταση και στον υπόλοιπο μακεδονικό και κεντρικό ηπειρωτικό χώρο, όπως άλλωστε επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι κατά το διάστημα 1262-3 η πόλη υπήρξε η βάση των επιχειρήσεων των στρατευμάτων του Μιχαήλ Η΄ εναντίον του Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου[62].

Μια χορηγία, επομένως, στο ναό του Δημητρίου, όπου ο νέος αυτοκράτορας θα πρόβαλλε τον εαυτό του με τον τρόπο που επιτελεί η παραπάνω επιγραφή, θα επισφράγιζε την εξουσία του στην πόλη. Άλλωστε, και οι άλλες χορηγίες στην ευρύτερη περιοχή που συνδέονται με τον Μιχαήλ αποκαλύπτουν το ίδιο πολιτικό σκεπτικό. Συγκεκριμένα, αναφέρομαι στα προνόμια προς τις μονές του Άθω[63], στις χορηγίες στη Μαυριώτισσα της Καστοριάς, στο μοναστήρι της Παναγίας στην Απολλωνία, στο σπηλαιώδη ναό του Αγ. Εράσμου στην Αχρίδα και

---

60. Βλ. παραπάνω, σελ. 16 και σημ. 37. Για τον πατέρα του Μιχαήλ, Ανδρόνικο Παλαιολόγο, βλ. J.-Cl. Cheynet – J.-Fr. Vannier, *Études Prosopographiques* (Byzantina Sorbonensia 5), Paris 1986, 176-78.

61. R. J. Macrides, Subversion and Loyalty in the Cult of St. Demetrios, *Bsl* 51 (1990), 189-197. Για τις αποσχιστικές τάσεις της πόλης από το 13ο αιώνα και εξής βλ. Barker, Late Byzantine Thessalonike, και E. Russell, *St Demetrius of Thessalonica. Cult and Devotion in the Middle Ages*, (Byzantine and Neohellenic Studies 6), Peter Lang Verlag 2010.

62. Όταν ο Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου στα 1263 καταπατά την εύθραυστη ειρήνη και κινείται εναντίον της βυζαντινής αρχής, ο Μιχαήλ Η΄ αποφασίζει να αναλάβει προσωπικά πρωτοβουλία και με μεγάλο στρατό κατευθύνεται προς την Θεσσαλονίκη, για να οργανώσει από εκεί τις προετοιμασίες του πολέμου, βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, III. 23 (Failler – V. Laurent, *Georges* Pachymérès, I, 295, στ. 11 κεξ.). Βλ. επίσης A. Failler, Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère, *REB* 39 (1981), 148-9. -Nicol, *The Despotate*, 8.

63. G. Rouillard, La politique de Michael VIII Paléologue à l'egard des monastères, *REB* 1 (1943), 78 κεξ. -D. Nastase, Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle, *Cyrillomethodianum* VII (1983), 71 κ. εξ., κυρίως 74.

τέλος στον Άγιο Νικόλαο κοντά στο Πρίλεπ[64]. Μια σειρά δηλαδή από έργα στον νεοανακτημένο ευρύτερο μακεδονικό χώρο, που είτε ο ίδιος ή υποστηρικτές του χορήγησαν και στα οποία ο Μιχαήλ προβάλλεται όχι απλώς ως ο βυζαντινός αυτοκράτορας και νόμιμος κυρίαρχος της περιοχής, αλλά και ως συνεχιστής των Κομνηνών και εγγυητής των ρωμαϊκών παραδόσεων. Στο ίδιο, λοιπόν, πλαίσιο εντάσσεται και η πρωτοβουλία του για την ανακαίνιση του Αγ. Δημητρίου.

Το έργο είναι πιθανόν να συνοδευόταν και από κάποια εικονογράφησή του ναού, όπως το πρώτο μέρος της επιγραφής αφήνει να εννοηθεί.[65] Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να υπήρξε ένα σημαντικό πρόγραμμα αυτοκρατορικής χορηγίας, γεγονός που θέτει, νομίζω, εκ νέου υπό εξέταση την παγιωμένη εικόνα της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης ως μιας πόλης η οποία προσέλκυε χορηγούς κυρίως από τους κύκλους της εκκλησίας και των μοναστικών κοινοτήτων[66]. Σε αυτή την επανεξέταση συνηγορούν επίσης μια ακόμη σειρά στοιχείων: η ταύτιση του Μιχαήλ Η' ως του χορηγού της Αχειροποιήτου, που με πειστικά επιχειρήματα προτάθηκε πρόσφατα από την Χ. Κωνσταντινίδη[67], μία επιγραφή που μνημονεύει τη χορηγία κάποιου *«επι του κανικλείου»*, δηλ. ενός ανώτατου πολιτικού αξιωματούχου, και αναφέρει συγχρόνως τον αυτοκράτορα

---

64. **Για τη Μαυριώτισσα,** Παπαμαστοράκης, Ένα εικαστικό εγκώμιο. Για την Απολλωνία, Buschhausen, *Die Marienkirche*. Για ναό του Αγ. Εράσμου στην Αχρίδα, P. Miljković- Pepek, Le portrait de l'empereur byzantin Michael VIII à l'eglise rupestre de Saint-Érasme près d'Ochrid, *CahArch* 45 (1997), 169-177. Για τον Αγ. Νικόλαο στο Πρίλεπ, F. Barišić, Deux inscriptions grecques de Manastir et de Struga, *ZRVI* 8/2, Mélanges G. Ostrogorsky, Beograd 1964, 28-31. Για τα μνημεία του μακεδονικού χώρου και την πολιτική του Μιχαήλ, βλ. επίσης Kalopissi -Verti, Aspects of Byzantine Monumental Art, 42-44.

65. **Η υπόθεση αυτή οφείλεται στον Λάσκαρι και φαίνεται πολύ πιθανή, βλ.** Λασκαρις, Μιχαήλ Θ΄, 7 -8

66. **Η άποψη αυτή εκφράστηκε κυρίως από τον Μ.** Rautman, Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki, *JÖB* 39 (1989), 295-315. Ο Ιδιος, Monastic Patronage in Macedonia, *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in Late Byzantine* Empire, S. Ćurčić – D. Mouriki (επιμ), Princeton, New Jersey 1989, 52-74, κυρίως. 60-67, Βλ. επίσης, R. S. Nelson, Tales of Two Cities: The Patronage of Early Paleologan Art and Architecture in Constantinople and Thessaloniki, στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή* του, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 1999, 135-139. Gerstel, Civic and Monastic Inlfuences, κυρίως 230-1.

67. Κωνσταντινιδη, Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη, 95-100.

Μιχαήλ Η΄[68], και τέλος το μοναστήρι του Χριστού Παντοδύναμου, του οποίου τη «*σύστασιν καὶ περάτωσιν*» αναθέτει στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο, με τη διαθήκη του ο ιδρυτής του μητροπολίτης Θεόδωρος Κεραμέας στα 1284[69].

Η νεά «ανάγνωση» της επιγραφής του Αγίου Δημητρίου μας αποκαλύπτει τελικά πως το έργο της ανακαίνισης του ναού από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο ήταν μια ακόμη συμβολική κίνηση στη σκακιέρα της πολιτικής κυριαρχίας στην περιοχή από έναν παίχτη, που όπως δείχνουν οι πράξεις του, είχε σχέδιο και μεγάλες ικανότητες!

68. Πρόκειται για εγχάρακτη επιγραφή που βρίσκεται σήμερα εντοιχισμένη σε δεύτερη χρήση στο σύγχρονο ναό της Υπαπαντής και αναφέρει σύμφωνα με την ανάγνωση του J. M. Spieser, Inventaire, 167, αρ. 18]*ΟΝ ἀριστευμάτων* /]*Σ ἔργα γεννάΛΑ* / *ἐπι το]υ κανικλείου* / *Μ]ιχαὴλ στεφηφόρου* / *Κωνστ*]*αντίνου τοῦ νέου*/ *ἰνδ(ικτιῶνος) ζ' ἔτους,ϛψπ[ζ]*. Για την επιγραφή αυτή βλ. τελευταία Α. Γκουτζιουκωστας, Παρατηρήσεις σε μία πρόσφατη χρονολόγηση παλαιολόγειας επιγραφής από τη Θεσσαλονίκη, *Ανοιχτοσύνη. Μελέτες προς τιμήν της Βασιλικής Παπούλια*, Θεσσαλονίκη 2012, 279-289.

69. P. Lemerle, et al. *Actes de Lavra*, II, *De 1204 à 1328*, Paris 1977, 27-33 no 75.

The *Emperor of Rome* in the Inscription of St. Demetrius of Thessaloniki Patronage, Politics and Ideology in the Time of Michael VIII Palaiologos

Subject of the study is a published but relatively unknown dedicatory inscription commemorating a restoration of the St. Demetrios basilika in Thessaloniki by an emperor named Michael. Research up to date has identified the ruler with Michael IX Palaiologos and date the work around 1320.

In this article we suggest that the emperor mentioned in the inscription is Michael VIII Palaiologos. Furthermore, the renovation project of the patron saint's church of Thessaloniki will be interpreted as an act inspired by the political ideology of the first Palaiologan emperor and his efforts for the revival of the Byzantine Empire.

Κωνσταντινος Χρυσογελος

Παρατηρησεις στο *Οδοιπορικον* του Κωνσταντινου Μανασση
Το Μοτιβο της Τρικυμιας και της Ξηρασιας

Το *Ὁδοιπορικὸν* του βυζαντινού λογίου του 12ου αιώνα, Κωνσταντίνου Μανασσή, έχει κινήσει το ενδιαφέρον της έρευνας κατά περιόδους, παρότι δεν υπάρχει σύγχρονη κριτική έκδοση του ποιήματος -οι ερευνητές βασίζονται στην έκδοση του K. Horna, που πραγματοποιήθηκε στα 1904[1]- ούτε και αυτοτελής μελέτη που να ασχολείται εκτενώς με τη λογοτεχνική φυσιογνωμία του συνθέματος[2]. Παρόλα αυτά, μια προσεκτική ανάγνωση του κειμένου φανερώνει ότι ο δημιουργός του έχει δουλέψει επιμελώς πάνω στη δομή του, πλάθοντας τελικά ένα πολύ αξιόλογο λογοτεχνικό έργο, που έχει περιέλθει άδικα στην αφάνεια εδώ και δεκαετίες. Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με την ανάπτυξη των μοτίβων της τρικυμίας και της ξηρασίας, που κατέχουν σημαντική θέση στην ανάλυση της μακροδομής του ποιήματος.

1. K. Horna, Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, *BZ* 13 (1904), 313-355.

2. Το άρθρο του M. Marcovich για το *Ὁδοιπορικὸν* [The Itinerary of Constantine Manasses, *Illinois Classical Studies* 12 (1987), 277-291] ασχολείται περισσότερο με ιστορικά και εκδοτικά θέματα, αν και υπάρχουν και λίγα αισθητικής φύσης σχόλια. Η εκτενέστερη μελέτη του W. J. Aerts, A byzantine traveller to one of the crusader states, στον τόμο: K. Cigaar – H. Teule (εκδ.), *East and West in the Crusader States. Context–Contacts–Confrontations III. Acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000*, Leuven–Dudley, MA 2003, 165–221, κινείται στον ίδιο άξονα με την αντίστοιχη του Marcovich, όπως και η κάπως πιο εισαγωγική του E. Gori, Lo *Hodoiporikon* di Costantino Manasse, *Πορφύρα* 12 (suppl.) (2011), 3-67. Από την άλλη πλευρά, είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι το ποίημα έχει μεταφρασθεί μέχρι στιγμής σε τρεις ξένες γλώσσες (στα ολλανδικά και στα αγγλικά από τον Aerts, σε έμμετρη μάλιστα απόδοση, και στα ιταλικά από τον Gori).

Το ιστορικό πλαίσιο του *Ὁδοιπορικοῦ* είναι γενικά γνωστό[3], εν τούτοις είναι χρήσιμο να αναφερθούμε σε αυτό περιληπτικά, προς διευκόλυνση του αναγνώστη. Το 1160 απεβίωσε η πρώτη σύζυγος του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, Ειρήνη Αλαμανική. Ο Μανουήλ, προκειμένου να ενδυναμώσει τις διπλωματικές του σχέσεις με τα λατινικά βασίλεια της Ανατολής αλλά και με σκοπό να αποκτήσει άρρενα διάδοχο, κίνησε τις διαδικασίες για εξεύρεση δεύτερης συζύγου. Την άνοιξη ή το φθινόπωρο του 1160 στάλθηκε μία πρεσβεία στην Παλαιστίνη, αποτελούμενη συν τοις άλλοις από τον Ιωάννη Κοντοστέφανο και τον Κωνσταντίνο Μανασσή, για να ανακοινώσει στον ηγεμόνα της Ιερουσαλήμ, Βαλδουΐνο, ότι ανατίθεται σε αυτόν η εξεύρεση υποψήφιας νύφης. Ο Βαλδουΐνος προέκρινε τη Μελισσάνθη, κόρη του εκλιπόντος ηγεμόνα της Τρίπολης, Ραϊμούνδου Β΄. Η πρεσβεία έχει την ευκαιρία να δει την κοπέλα στη Σαμάρεια[4]. Στην πορεία, ο Μανουήλ, που αρχικά είχε αποδεχτεί το συνοικέσιο, αλλάζει γνώμη και στρέφεται στη δεύτερη επιλογή του Βαλδουΐνου, τη Μαρία, κόρη του εκλιπόντος ηγεμόνα της Αντιοχείας, Ραϊμούνδου του Πουατιέ. Ο Ιωάννης Κοντοστέφανος αφήνει την πρώτη πρεσβεία στην Κύπρο για να μεταβεί στην Αντιόχεια όπου βρίσκεται μία δεύτερη πρεσβεία, την ίδια στιγμή που ο αδελφός της Μελισσάνθης, Ραϊμούνδος Γ΄, λεηλατεί τα παράλια της Κύπρου[5], ως αντίποινα για τη συμπεριφορά του Μανουήλ. Τελικά, ο Ιωάννης Κοντοστέφανος επιστρέφει στην Κύπρο και η πρώτη πρεσβεία παίρνει τον δρόμο του γυρισμού, ενώ παράλληλα έχει επιλεγεί η Μαρία της Αντιοχείας για νύφη του αυτοκράτορα. Ο γάμος τελέσθηκε στις 25 Δεκεμβρίου 1161.

Τα ιστορικά γεγονότα αναφέρονται επιλεκτικά στο *Ὁδοιπορικόν*. Αν εξαιρέσουμε κάποιες βασικές πληροφορίες για το ταξίδι και τον

---

3. Βλ. σχετικά: Horna, Das Hodoiporikon, 315-8· Marcovich, The Itinerary, 277-279· P. Magdalino, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μτφρ. Α. Κασδαγλή, Αθήνα 2008, 854-59· Guillaume de Tyr, *Chronique*. Édition critique par R. B. C. Huygens. Détermination des dates par H. E. Mayer et G. Rösch, Turnhout 1986, 854-9.

4. *ἐν τῇ Σαμαρείᾳ δε τῷ πολιχνίῳ / ἔτυχεν αὐτὴν τηνικαῦτα διάγειν. / καὶ δὴ κατεῖδον* (I 150-2).

5. Στους στ. IV, 152-153 του ποιήματος η Κύπρος χαρακτηρίζεται *κάκιστον* και *βαρὺ φρούριον*, μνεία που δεν έχει προσεχθεί, όπως επεσήμανε προσφάτως ο T. C. Lounghis, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding East Roman Identity (407-1204)*, Nicosia 2010, 34 και σημ. 193.

σκοπό της πρεσβείας[6], ο Μανασσής ασχολείται κυρίως με τον εαυτό του[7], καταγράφοντας τις (όχι πάντα θετικές)[8] εντυπώσεις του από τις πόλεις που επισκέφθηκε και σκιαγραφώντας την περιπέτειά του από τις δύο αρρώστιες που τον ταλαιπώρησαν[9]. Συνεπώς, διαπιστώνουμε ότι το ποίημα δεν έχει σκοπό ούτε να εξιστορήσει το χρονικό των δύο συνοικεσίων (και άρα δεν πρόκειται για ιστορική μαρτυρία), ούτε να περιγράψει τους Αγίους Τόπους ή γενικά τα μέρη που είχε την ευκαιρία ο ποιητής να επισκεφθεί, με αφορμή το ταξίδι του (άρα δεν είναι ούτε ένα απλό «οδοιπορικό»[10]). Στην πραγματικότητα, το θέμα του συνθέματος είναι, κατά τη γνώμη μου, διπλό: α) ο φόβος για τα ταξίδια και β) η θλίψη του αποχωρισμού από την Κωνσταντινούπολη. Παρότι οι δύο αυτοί θεματικοί άξονες διατρέχουν υπαινικτικά και υποδόρια όλο το έργο, υπάρχουν και σημεία όπου δηλώνονται ξεκάθαρα, ο μεν πρώτος στον

6. Από το ιστορικό πλαίσιο που αναφέραμε, στο *Ὁδοιπορικὸν* συμπεριελήφθησαν τα ακόλουθα: Η χηρεία του Μανουήλ Κομνηνού και ο σκοπός της πρεσβείας (I 129-139), η συνάντηση με την πρώτη υποψήφια νύφη, Μελισσάνθη (I 150-199), και η τελική επιλογή της Μαρίας της Αντιοχείας, που προκάλεσε την οργή του αδελφού της Μελισσάνθης, Ραϊμούνδου Γ΄ (IV 44-60).

7. Βλ. Aerts, A byzantine traveler, 169, όπου χαρακτηρίζει το *Ὁδοιπορικὸν* ως «*εγωκεντρικό*» (“*egocentric*”).

8. Για τη στάση του Μανασσή και άλλων πρωτευουσιάνων λόγιων της εποχής απέναντι στους ξένους τόπους, βλ. C. Galatariotou, Travel and Perception in Byzantium, *DOP* 47 (1993), 221-242 (για τον Μανασσή 231-4). Η M. Mullett, In peril of the sea: travel genres and the unexpected, στον τόμο: *Letters, literacy and literature in Byzantium*, Hampshire, Burlington, 2007, XIV, 259-284, ειδικά 283-4, ασκεί μερική κριτική στις απόψεις της Γαλαταριώτου.

9. Το μεγαλύτερο τμήμα του δεύτερου Λόγου και όλος ο τρίτος ασχολούνται με τα συμπτώματα των ασθενειών και τις επιπτώσεις τους στην ψυχολογία του αφηγητή.

10. Ο τίτλος *Ὁδοιπορικὸν* χρησιμοποιείται πρώτη φορά τον 17ο αιώνα από τον Λέοντα Αλλάτιο (βλ. Horna, Das Hodoiporikon, 313). Ο Horna τον διατηρεί στη δική του μελέτη για δύο λόγους: α) Επειδή, κατά τη γνώμη του, το ποίημα προσομοιάζει σε αυτό που οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ονόμαζαν «οδοιπορικό» (το ταξίδι στους Άγιους Τόπους) και β) επειδή ο τίτλος *Ὁδοιπορικὸν* είναι σύντομος και πιο εύχρηστος από αυτόν που παραδίδει το ένα από τα χειρόγραφα που διασώζουν το κείμενο («Τοῦ Μανασσῆ κυροῦ Κωνσταντίνου εἰς τὴν κατὰ τὰ Ἱεροσόλυμα ἀποδημίαν αὐτοῦ», βλ. Horna, 325). Η παρατήρηση ότι το ποίημα δεν αποτελεί ούτε ιστορική μαρτυρία, ούτε οδοιπορικό στους Αγίους Τόπους, ανήκει στον Marcovich, The Itinerary, 285, ο οποίος επισημαίνει ότι ο τίτλος *Ὁδοιπορικὸν* δεν ανταποκρίνεται στη φυσιογνωμία του κειμένου (Marcovich, The Itinerary, 286).

επίλογο του τέταρτου Λόγου[11], και ο δεύτερος στις κατακλείδες των τριών πρώτων Λόγων[12].

Οι δύο θεματικοί άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται το ποίημα αναπτύσσονται με δύο μοτίβα-κλειδιά: την τρικυμία και την ξηρασία. Όπως θα δούμε από την ανάλυση που ακολουθεί, τα δύο αυτά μοτίβα διαπλέκονται εντέχνως μεταξύ τους, εξυπηρετώντας την περίτεχνη δομή του *Ὁδοιποροικοῦ*. Το μοτίβο της τρικυμίας χρησιμοποιείται πάντοτε μεταφορικά, για να υποδηλωθεί το άστατο του ανθρώπινου βίου, που είναι γεμάτος παθήματα και κακουχίες[13]. Πουθενά στο ποίημα δεν

11. Στους στίχους IV 159-186 ο ποιητής απαριθμεί τους κινδύνους που περιμένουν τους ταξιδιώτες τόσο των χερσαίων, όσο και των διά θαλάσσης μετακινήσεων. Σε αυτούς περιλαμβάνονται οι ληστές (IV 160-2), οι φουρτούνες (IV 163-7) και οι πειρατές (IV 168-186). Το ότι ο ποιητής επιμένει τόσο πολύ στους πειρατές ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι το ταξίδι της πρεσβείας έγινε κυρίως διά θαλάσσης.

12. Ο ποιητής επικαλείται σταθερά την Κωνσταντινούπολη στο τέλος των τριών πρώτων Λόγων: *Ὦ γῆ Βυζαντίς, ὦ θεόδμητος πόλις, / ἡ καὶ τὸ φῶς δείξασα καὶ θρέψασά με, / ἐν σοὶ γενοίμην, καλλονὰς βλέψαιμί σου. / ναὶ ναί, γενοίμην ὑπὸ τὰς σὰς ἀγκάλας· / ναὶ ναί, γενοίμην ὑπὸ τὴν πτέρυγά σου / καὶ διατηροίης με καθὰ στρουθίον* (I 331-6)· *–Ὦ γῆ Βυζαντίς, ὦ πόλις τρισολβία, / ὀφθαλμὲ τῆς γῆς, κόσμε τῆς οἰκουμένης, / τηλαυγὲς ἄστρον, τοῦ κάτω κόσμου λύχνε, / ἐν σοὶ γενοίμην, κατατρυφήσαιμί σου· / σὺ καὶ περιθάλποις με καὶ διεξάγοις / καὶ μητρικῶν σῶν ἀγκαλῶν μὴ χωρίσαις* (II 153-8)· *-«Ὦ χρύσεον πόλισμα τῆς Βυζαντίδος, / ἥλιε τῆς γῆς, κάλλος οὐκ ἔχον κόρον, / ἕως πότε βλέψω σε κατὰ τοὺς ὕπνους; / ἴδοιμι, παντέραστε, σὰς στιλβηδόνας· / βλέψαιμι, καλλίφωτε, τὰ πρόσωπά σου* (III 102-6). Επίσης, μέσα στον δεύτερο Λόγο: *Ὦ Ῥωμαΐς γῆ, κόσμε τῆς γῆς ἁπάσης, / ἔρρευσε τὰ βλέφαρα προσδοκῶντά σε* (II 112-3). Ο Marcovich, The Itinerary, 286, χαρακτηρίζει τη νοσταλγία του ποιητή για την Κωνσταντινούπολη ως «οδηγητικό μίτο».

13. Πρόκειται για ένα μοτίβο που μας είναι γνωστό και από τις ερωτικές μυθιστορίες του 12ου αιώνα. Για παράδειγμα, στη μυθιστορία του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη *Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν* (H.10.1, έκδ. M. Marcovich, *Eustathius Macrembolites de Hysmines et Hysminiae amoribus libri XI,* München-Leipzig 2001, 100), ο Υσμινίας παρακαλεί τον Απόλλωνα να διώξει μακριά τις συμφορές που τον ταλαιπωρούν, με τα ακόλουθα λόγια: «*Σὺ στῆσον, Ἄπολλον», εἶπον, «τὸν κλύδωνα, συμπαθὲς εὔδιον ἀντιπνεύσας τοῖς ἐμοῖς δυστυχήμασι».* Στη μυθιστορία του Θεόδωρου Πρόδρομου *Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα*, ο Δοσικλής χαρακτηρίζει τον κυκεώνα των σκέψεών του και τη συνακόλουθη ταραχή που του προξενεί η σκέψη της Ροδάνθης ως *ἐνθυμημάτων ζάλη* (2.316), παρομοιάζοντας τον εαυτό του με καράβι που πλέει ανερμάτιστο μέσα στην ταραγμένη θάλασσα (*ὡς ναῦς ἀνερμάτιστος ἐν κλυδωνίῳ*, 2.318, έκδ. M. Marcovich, *Theodori Prodromi de Rhodanthes et Dosiclis amoribus libri IX,* Stuttgart-Leipzig 1992, 30). Ως «*κλύδων*» χαρακτηρίζεται και πάλι η ταραχή του Δοσικλή σε άλλο σημείο του

συναντούμε πραγματικές τρικυμίες, παρά μόνο στην αρχή (Ι 13-47), όπου ο αφηγητής βλέπει ένα όνειρο το οποίο αποδεικνύεται προφητικό[14]: ο Ιωάννης Κοντοστέφανος τον αναγκάζει να επιβιβασθεί σε ένα καράβι που πλέει προς τη Σικελία (Ι 22 και 25-26). Στην αρχή το ταξίδι είναι ήρεμο και γλυκό (Ι 29-31), αλλά σύντομα ξεσπάει φουρτούνα και ο πλους μετατρέπεται σε πραγματικό εφιάλτη (Ι 32-45). Με πολύ κόπο, το καράβι αγκυροβολεί σε έναν φιλικό όρμο (Ι 46-47). Ξυπνώντας, ο ποιητής εκφράζει τον φόβο του ότι το όνειρο μπορεί να προμηνύει κάτι άσχημο (Ι 51-59), και πράγματι, γρήγορα καταφθάνει η είδηση ότι αυτός πρέπει

έργου (6.495 έκδ. M. Marcovich, 109). Στη μυθιστορία του Νικήτα Ευγενειανού *Τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα*, IX.17-35, η βαθύτατη θλίψη της Δρόσιλλας για τον πόνο του Κλέανδρου παρομοιάζεται με καράβι που πλέει εν μέσω ισχυρής τρικυμίας (έκδ. F. Conca, *Nicetas Eugenianus: De Drosillae et Chariclis* Amoribus, Leiden 1990, IX.17-35). Τέλος, και στη μυθιστορία του Κωνσταντίνου Μανασσή *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*, που σώθηκε αποσπασματικά, υπάρχει η παρομοίωση της δυστυχίας με θάλασσα ανήμερη και της ευτυχίας με θάλασσα που έχει γαληνέψει: *Οὐκ ἀγνοεῖς, Ἀρίστανδρε, τὰ παίγνια τῆς Τύχης, / οὐκ ἀγνοεῖς ὡς θάλασσά ποτε καὶ κυματοῦται / καὶ πνεύμασι τινάσσεται σφοδροῖς, βαρυηχέσι, / καὶ πάλιν κατευνάζεται καὶ πάλιν ἡμεροῦται / καὶ καταστέλλει τοὺς βρασμοὺς καὶ τοῦ θυμοῦ τοὺς ὄγκους, / ἐπιπνευσάσης εὐκραοῦς πνοῆς ἁπαλοπνόου* (Λόγος γ΄ 15-20, έκδ. Ε. Τσολακη, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ καὶ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ μυθιστορήματος του «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν»*, Θεσσαλονίκη 1967, 64).

14. **Όνειρα, όχι μόνο προφητικά, απαντούν συχνά στις ερωτικές μυθιστορίες,** τους Βίους Αγίων αλλά και τα ιστοριογραφικά έργα. Για τα προφητικά όνειρα στον Ιωάννη Μαλάλα και τον Προκόπιο, βλ. Γ. Καλοφωνος, Το ιστορικό όνειρο στο τέλος της αρχαιότητας: Η *Χρονογραφία* του Μαλάλα και τα *Ανέκδοτα* του Προκοπίου, στον τόμο: Δ. Ι. Κυρτατας (επιμ.), *Ὄψις ἐνυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1993, 283-322. Για τη λειτουργία των ονείρων στον *Βίον Βασιλείου*, βλ. Η. Αναγνωστακης – Τ. Παπαμαστορακης, Πορφυρές ονειράτων όψεις και χρήσεις: Αφήγηση και εικονογράφηση βασιλικών ονείρων στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 79 (2001), 26-33. Για τα όνειρα στην ιστοριογραφία των παλαιολόγειων χρόνων, βλ. Η. Ταξιδης, *Όνειρα, οράματα και προφητικές διηγήσεις στα ιστορικά έργα της ύστερης βυζαντινής εποχής*, Αθήνα 2012, 53-76. Για τα όνειρα στις ερωτικές μυθιστορίες του 12ου αιώνα, βλ. S. Macalister, Τα όνειρα στα μυθιστορήματα του 12ου αιώνα, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 79 (2001), 41-51. Για μία διαχρονική εξέταση του ρόλου των ονείρων στην αγιολογία και τους ονειροκρίτες από τον 4ο έως τον 10ο αιώνα, βλ. G. Dagron, Από το θείον στο προσωπικόν. Το όνειρο και η ερμηνεία του σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, *Αρχαιολογία και Τέχνη* 79 (2001), 8-19. Ο ίδιος ο Μανασσής έχει ιδιαίτερη προτίμηση σε αυτά (βλ. Aerts, A byzantine traveler, 175, σημ. 22).

να λάβει μέρος στην πρεσβεία που θα αναχωρήσει για την Παλαιστίνη (Ι 66-67). Το προφητικό όνειρο θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνοψίζει όλη την πλοκή του ποιήματος, αφού, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, οι αναφορές στην «τρικυμία του ανθρώπινου βίου» πληθαίνουν από τον στίχο Ι 209 και εξής, με αποκορύφωμα τον δεύτερο και τον τρίτο Λόγο, οπότε και τα δεινά του ποιητή (οι νόσοι και το αίσθημα μοναξιάς) αυξάνουν. Μάλιστα, το ουσιαστικό τέλος τους, που επισφραγίζεται με την άφιξη του Κοντοστέφανου στην Κύπρο, εκφράζεται με την εικόνα της φουρτούνας που κοπάζει.

Από τη στιγμή που ο Μανασσής «αποκόπτεται» από την Κωνσταντινούπολη[15], μέχρι το σημείο που προοικονομεί τα παθήματα που θα εξιστορήσει, μεσολαβούν αρκετοί στίχοι, στους οποίους περιγράφονται οι πόλεις που είδε, μέχρι τη στιγμή που η πρεσβεία φτάνει στη Σαμάρεια, όπου διαμένει η Μελισσάνθη (Ι 77-206). Ο αισιόδοξος τόνος του ποιήματος σε αυτήν την ενότητα, όπου ο αφηγητής εκφράζει τον θαυμασμό του για το κάλλος του τοπίου, αγγίζει το απόγειό του με την *ἔκφρασιν* της –πέραν κάθε προσδοκίας–[16] νύφης (Ι 166-199). Παρόλα αυτά, μετά την ολοκλήρωση της περιγραφής, ο τόνος αλλάζει απότομα, καθώς ο ποιητής πληροφορεί δίχως περιστροφές τον αναγνώστη / ακροατή ότι τα πράγματα θα χειροτερέψουν γρήγορα, αφού θα ξεσπάσει άγρια «τρικυμία», υπονοώντας τα βάσανα που τον περιμένουν στους επόμενους δύο Λόγους. Μάλιστα, δεν αφήνει κανένα περιθώριο παρερμηνειών, αφού ξεκαθαρίζει ότι αυτά που επίκεινται θα χρειάζονταν έναν Αισχύλο ή έναν Φρύνιχο για να περιγραφούν όπως τους ταιριάζει[17]. Σε αυτή τη

15. **Το ταξίδι αρχίζει με τον αποκαλυπτικό στίχο:** *Τῆς γλυκυτάτης ἀπάρας βασιλίδος* (Ι 77). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το ποίημα δεν εκφράζει απλώς τον φόβο ενός ανθρώπου του Μεσαίωνα για τα ταξίδια, αλλά πολύ περισσότερο τον φόβο του αποχωρισμού από την Κωνσταντινούπολη εξαιτίας των ταξιδιών. Στον 12ο αιώνα, αυτό φαίνεται να ήταν προσφιλές μοτίβο στη βυζαντινή λογοτεχνία, ιδιαίτερα ανάμεσα στους λόγιους που χρειάστηκε να λείψουν καιρό από τη Βασιλεύουσα (βλ. M. Mullett, Originality in the byzantine letter: the case of exile, στον τόμο: *Letters, literacy and literature in Byzantium*, Hampshire, Burlington, 2007, IV, 39-58).

16. *τὸν μὲν σεβαστὸν ἐπτέρουν ταῖς ἐλπίσιν, / ὡς τῶν ἐπάθλων εὐπορήσει μειζόνων / τοιόνδε δῶρον δυσπόριστον προσφέρων / τῷ φιλοδώρῳ βασιλεῖ γῆς Αὐσόνων* (Ι 203-6).

17. *ἐγὼ δ' ὁ ταλάντατος ὠνειροσκόπουν, / ὡς τάχιον βλέψαιμι τὴν Κωνσταντίνου. / ἀλλ' ἀντιπνεύσας κακίας ὁ καικίας / χειμῶνας ἐξήγειρεν ἀελλοπνόους, / τρικυμίας φόβητρα, ναυτίας ζάλας / καὶ βραδυτῆτας καὶ σχολὰς παραλόγους. / τί ταῦτα τλήμων*

δήλωση θα πρέπει να αναζητήσουμε το κλειδί για την προσέγγιση του δεύτερου και του τρίτου Λόγου, που διακατέχονται από έναν θρηνητικό και άκρως απαισιόδοξο τόνο (η «*πενθική στωμυλία*» για την οποία κάνει λόγο στο Ι 215). Συνεπώς, το κομμάτι που περιγράφει τις πρώτες πόλεις και την υποψήφια νύφη (Ι 77-206) λειτουργεί ως αντίβαρο στα όσα επακολουθούν. Μάλιστα, ίσως θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Μανασσής, παρεμβάλλοντας μία εκτενή ενότητα που διακρίνεται από μία θετική θεώρηση των πραγμάτων, «ξεγελά» ηθελημένα τον αναγνώστη του, αν και τον είχε ήδη ενημερώσει ότι το ποίημα πραγματεύεται άσχημες καταστάσεις[18].

Πράγματι, αμέσως μετά την προοικονομία των βασάνων, το ταξίδι καθίσταται προβληματικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Άγιοι Τόποι, τους οποίους ο αφηγητής βρίσκει άνυδρους και ξηρούς (Ι 280-330). Φυσικά, αυτά τα μειονεκτήματα των περιοχών δεν δηλώνονται τυχαία, αντίθετα αποτελούν υπαινικτικούς δείκτες για την «ξηρασία» του πυρετού που θα χτυπήσει τον ποιητή στην αρχή του επόμενου Λόγου, για την οποία θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω. Στο σημείο αυτό, μας ενδιαφέρει η παρουσία του μοτίβου της τρικυμίας στον δεύτερο και τον τρίτο Λόγο, όπου εκδηλώνονται αντίστοιχα οι δύο ασθένειες που ταλαιπωρούν τον ποιητή. Και στους δύο Λόγους, η τρικυμία νοείται ξεκάθαρα είτε ως μεταφορά για την αβεβαιότητα της ανθρώπινης ζωής που επιφέρει συμφορές, είτε ως η συμφορά η ίδια[19]. Πρέπει να σημειώσουμε ότι σε αυτές τις δύο ενότητες, το μοτίβο της τρικυμίας διαπλέκεται με πλήθος άλλων παρομοιώσεων και εκφραστικών μέσων, παρόλα αυτά πρόκειται

εἰς μάτην καταλέγω, / τῆς Αἰσχύλου χρήζοντα δραματουργίας / ἢ τῆς Φρυνίχου πενθικῆς στωμυλίας; (Ι 208-217).

18. Από την αρχή του πρώτου Λόγου, ο αναγνώστης γνωρίζει ότι ο Μανασσής θα μιλήσει για *τῶν συμφορῶν μου τὰς θαλάσσας καὶ ζάλας* (Ι 59).

19. Στον δεύτερο Λόγο διαβάζουμε: *αἴ, αἴ, πολυστένακτον ἀνθρώπων γένος, /κακῶν ἄβυσσε, βυθὲ τῆς δυσποτμίας· / αἴ, αἴ, πολυστρόβητε, κυκητὰ βίε, / ἀλλοπρόσαλλε, τρισκατάρατε, πλάνε, / ἄνισε, παντόφυρτε, βάσιν οὐκ ἔχων· / σκώληξ σὺ πικρός, καρδίας κατεσθίων, / δυσχείμερος θάλασσα μυρίων κακῶν, / ἀνήμερον πέλαγος μυρίων κακῶν* (ΙΙ 45-52). Στον τρίτο Λόγο, οι ίδιες οι αρρώστιες νοούνται ως «*πέλαγος*» (*ἐπεὶ γὰρ εἰς πέλαγος ἐμπεσὼν νόσων*, ΙΙΙ 16). Λίγο παρακάτω, οι νέες συμφορές του περιγράφονται ως εξής: *προσέσχον αὖθις κινδύνοις παλιντρόποις / καὶ τραχύτης κλύδωνος ὑπέπαισέ με* (ΙΙΙ 20-21).

για το μοναδικό μοτίβο που εμφανίζεται σταθερά και στους τέσσερις Λόγους, δημιουργώντας έτσι μία εσωτερική συνοχή στο ποίημα.

Τέλος, στον τέταρτο Λόγο, όπως αναφέραμε και παραπάνω, η τρικυμία αναφέρεται ακριβώς τη στιγμή που τελειώνουν τα βάσανα του Μανασσή. Πιο συγκεκριμένα, η ασφαλής επιστροφή της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη παρομοιάζεται με το γαλήνεμα της φουρτουνιασμένης θάλασσας και την εκδήλωση της νηνεμίας[20]. Είναι αξιοσημείωτο ότι ως επιστέγασμα της αλλαγής της διάθεσης του αφηγητή εισάγεται το χιουμοριστικό επεισόδιο με τον δύσοσμο Κύπριο άνδρα, που κάθεται δίπλα στον ποιητή, στην εκκλησία (IV 89-130). Ο Κύπριος δεν αλλάζει θέση, παρά τις παρακλήσεις του ποιητή, κι έτσι ο τελευταίος αναγκάζεται να χτυπήσει (μέσα στον ναό!) τον άνδρα για να τον απομακρύνει.

Το δεύτερο μοτίβο-κλειδί του ποιήματος, που κάνει την εμφάνισή του και στους τέσσερις Λόγους είναι η ξηρασία. Πρώτη αναφορά σε αυτήν γίνεται στο τέλος του πρώτου Λόγου, οπότε και ο αφηγητής παρατηρεί πόσο ανυπόφορη είναι η Ναζαρέτ, όπως και άλλες πόλεις στους Αγίους Τόπους, εξαιτίας του άνυδρου και ξηρού κλίματος (I 280-330). Ιδιαίτερα επίμονα αναφέρεται στην ξηρασία του τόπου (που εκφράζεται με όρους που παραπέμπουν στη φωτιά[21]).

Στην αρχή του δεύτερου Λόγου γίνεται παρόμοια αναφορά στο κλίμα της Τύρου[22] και αμέσως μετά περιγράφεται με ίδιους όρους η πυρετώδης νόσος του[23]. Την «ξηρασία» της νόσου μπορούμε ενδεχομένως να τη δούμε και ως μεταφορά για τη δυσαρέσκεια του αφηγητή απέναντι στο συγκεκριμένο ταξίδι, που με τη σειρά της δηλώνει μία γενική αποστροφή

---

20. *ἕως ὁ πανσέβαστος ἦλθεν εἰς Κύπρον, / πολλοὺς διαδρὰς κινδύνους καὶ θανάτους, / καὶ τηνικαῦτα τῶν λυπηρῶν ἡ ζάλη / μετῆλθεν ἡμῖν εἰς γαλήνην, εἰς ἔαρ* (IV 72-75).

21. Οι Άγιοι Τόποι περιγράφονται ως «*πνιγηροί*» (I 296). Αργότερα, ο αέρας τους χαρακτηρίζεται ως ... *καυματώδης, πυρώδης* (I 317).

22. *ὦ παγκακία, παντομίσητος Τύρος· / τὸν γὰρ βαρύν σου καὶ πνιγηρὸν ἀέρα / καὶ τὴν ἀποφρύγουσαν ἡλίου φλόγα / τίνων διηγήσαιντο γλῶσσαι ῥητόρων;* (II 10-13).

23. *ἐντεῦθεν ἡμῖν ἄρχεται τὰ τῆς νόσου, / νόσου δυσαλθοῦς, βαρυσυμφορωτάτης· / ἀνάπτεταί μοι πυρετὸς καυματίας, / ὡς πῦρ λιπαρόν, εὐπορῆσαν φρυγάνων. / τὰ σπλάγχνα πιμπρᾷ, βόσκεται τὴν οὐσίαν. / ἀπηνθράκωσεν, ἐξεδαπάνησέ με· / ἐπυρπόλησεν, ἐξετηγάνισέ με. / ἀτμῖσι πυκναῖς τὴν κεφαλὴν ἐζόφου / καὶ τοῦ λογισμοῦ τὰς κόρας συνεζόφου. / αἱ τρίχες ἐξέπιπτον ὡς νεκροῦ τρίχες, / τῆς πυρκαϊᾶς οὐ φέρουσαι τὴν ζέσιν* (II 14-24).

προς κάθε είδους μετακίνηση[24] (που εκφράζεται ξεκάθαρα στον επίλογο του ποιήματος, IV 159 και εξής).

Στον τρίτο Λόγο, παρότι δεν υπάρχει κάποια άμεση αναφορά στην «ξηρασία» της δεύτερης νόσου, η αδυναμία του ποιητή να πιει νερό αποτελεί έμμεση αναφορά σε αυτήν[25]. Τέλος, το λουτρό που τελικά τον θεράπευσε (III 77-84)[26], αποτελεί μία επιπρόσθετη ένδειξη ότι το «*πῦρ λιπαρόν*» (II 17) που τον ταλαιπωρεί με διάφορους τρόπους από το τέλος του πρώτου Λόγου επιτέλους σβήνει. Είναι, μάλιστα, αξιοσημείωτο ότι ο αφηγητής δηλώνει ότι επιθυμεί να εγκωμιάσει το λουτρό, αλλά αδυνατεί, διότι το στόμα του έχει ξεραθεί από τη ζέστη των βασάνων του («*καύσωνι πειρατηρίων*», III 84) –ακόμα ένας υπαινιγμός για την «ξηρασία» των παθημάτων του. Και ως τελικό επιστέγασμα των παραπάνω, λειτουργεί η αναφορά στην πλήρη εξαφάνιση του «*φλεκτικοῦ πυρός*» από το σώμα του (IV 79)[27], ακριβώς τη στιγμή που τελειώνουν τα βάσανά του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η «ξηρασία» κι ο «φλογισμός» του αφηγητή σταματούν, καθόλου τυχαία, τη στιγμή που γαληνεύει και η «θάλασσα» της ζωής του από τις «τρικυμίες» που είχαν ξεσπάσει (IV 74-75).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι τα μοτίβα της τρικυμίας και της ξηρασίας συνυπάρχουν και διαπλέκονται αρμονικά σε όλη την έκταση του ποιήματος, δημιουργώντας, με αυτόν τον τρόπο, μία εσωτερική αρμονία και μία συνέπεια στην ανάπτυξη της πλοκής. Η συνειδητή χρήση τους από τον Μανασσή συνθέτει μία «κλειστή» ιστορία, που περιλαμβάνει στον πυρήνα της τις κακουχίες και τις νόσους του αφηγητή, οι οποίες, σε μεταφορικό επίπεδο, υποστηρίζουν τον βασικό θεματικό άξονα του *Ὁδοιπορικοῦ*: τον φόβο για τα ταξίδια, και ειδικά γι' αυτά που οδηγούν στον αποχωρισμό από την Κωνσταντινούπολη. Ως γενικό συμπέρασμα, μπορούμε να πούμε ότι το ποίημα διαθέτει κάποιες αναμφισβήτητες αρετές

24. Αποτελεί σχετικά συχνό φαινόμενο η εκδήλωση κάποιας αρρώστιας στους λόγιους του 12ου και του 13ου αιώνα που βρίσκονται μακριά από την Κωνσταντινούπολη, ως μεταφορικό σχήμα για τη δυσαρέσκειά τους προς τα ξένα μέρη που τους φιλοξενούν (βλ. σχετικά Galatariotou, Travel and Perception, 229) .

25. Η νόσος του αφορά και στην τροφή: *ἄσιτος ἤμην, οὐ προσηγόμην ὕδωρ* (III 62).

26. Το εγκώμιο του λουτρού αποτελεί παραδοσιακό θέμα στη βυζαντινή λογοτεχνία: βλ. A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (MBM 27), München 1982.

27. Το πλήρες απόσπασμα: *τὸ γὰρ πρὸ πολλοῦ τοῦ χρόνου με συντρίβον, / τὸ φλεκτικὸν πῦρ τοῦ τεταρταίου δρόμου, / ὡς τοῦ σεβαστοῦ τὴν παρουσίαν ἔγνω, / ἐδραπέτευσεν ἐξ ἐμοῦ παραυτίκα* (IV 78-81).

(κυρίως σε επίπεδο δομής και συνοχής) και άρα αξίζει την προσοχή των ερευνητών. Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να φωτίσει κι άλλες πτυχές αυτού του πραγματικά αξιόλογου λογοτεχνικού κειμένου[28].

28. Από τον Σεπτέμβριο του 2011 εκπονώ διατριβή με θέμα το *Ὁδοιπορικὸν* του Κωνσταντίνου Μανασσή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Some Observations on Constantine Manasses' Itinerary
The Motifs of the Tempest and the Draught

The purpose of this paper is to present and examine two key-motifs –that of the tempest and the drought– in Constantine Manasses' *Itinerary* –a 12th century poem reciting the narrator's dreadful experiences during his trip to Palestine, on an official mission by emperor Manuel Komnenos. In the four chapters of the poem, these two motifs are treated in a literate, as well as a figurative way (as far as the tempest is concerned, a *topos* in the 12th century literature), in order to convey the narrator's own misfortunes and woes, including the two illnesses he suffered from, while residing in Tyros and Cyprus, respectively. Furthermore, the presence and the combination of the aforementioned motifs hold a significant position in the macrostructure of the *Itinerary*. Among other things, the study of the way Manasses uses these motifs intents to highlight the poet's skilful art.

James M. Gilmer

Procopius of Caesarea: A Case Study in Imperial Criticism

Edward Gibbon once said of Procopius that the man "successively composed the *history*, the *panegyric*, and the *satire* of his own times"[1]. Consequently, it has been a subject of much debate what Procopius actually thought of the events that he narrates. At first glance it seems impossible that the same man should have written so differently about the same events; Procopius is at once both a critic and an admirer of his employer, the Emperor Justinian I (r. 527 – 565)[2]. He is the author of three major historical works: the *History of the Wars* (550), the *Anecdota* (550), and *Buildings* (554)[3]. The world of Justinian and Procopius was one of rapid, unsettling change as the Roman Empire evolved into something new. The old ways, the classical traditions, the customary laws, even the borders of the Empire itself were in a state of constant flux and turmoil[4]. Procopius provides an ample record for the historian, narrating the momentous events of Justinian's reign: however, his

1. E. Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire,* v. 4, University of Virginia, 1905, 149. Cf. A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004, 3.

2. A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London: Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1985, 3.

3. Cameron, *Procopius* 5-11. Current editions in use: *Procopii Caesariensis opera omnia,* ed. J. Haury – G. Wirth, v. 1-4, Leipzig: Teubner 1963 [hereafter: *Procopii opera omnia*] and *Procopius, with an english translation by H. B. Dewing, in seven volumes*, Cambridge Ma.: Harvard University Press 1914-1935 [hereafter: *Procopius*]. For an up-to-date bibliography see A. Karpozilos, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι 4ος-7ος αἰ.,* v. 1, Athens 1997, 369-419.

4. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, trans. J. Hussey, New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 2009, 78.

voice is inflected by his antiquarianism and a disapproval of innovation verging on the reactionary.

Procopius (fl. 527 – 554) was born in the city of Caesarea in Palestine. Caesarea had been one of the pre-eminent centers of learning in the Roman Empire during the fourth century: by the time of Procopius' birth, however, the city had declined but still boasted a considerable library. Procopius was born into the land-owning, Christian upper class from which the Roman Empire drew its administrators and magistrates and consequently received a thorough education in law, rhetoric, and classical studies almost as a matter of course. Our first mention of Procopius is in 527, as the newly minted legal advisor to Belisarius. The historian was attached to Belisarius during the latter's campaigns, and consequently was an eye-witness to many of the events he narrates throughout his works. Procopius was also present in Constantinople during the Justinianic Plague of 541-542, and recounts that event with the gripping horror of an eyewitness. Procopius would remain in the employ of the Roman government through at least 554, at which point the historian fades from the historical record[5].

When Procopius began to write he had before him an immediate choice: whether to write in the older, classical style, following in the tradition of Herodotus (484–425 B.C.) and Thucydides (460–395 B.C.); or, whether to instead write a universal chronicle in the monastic tradition of Eusebius (263–339), Jerome (347–420), and John Malalas (491–578)[6]. Procopius chose the former, writing in the classical tradition. In doing so he chose consciously to emulate both the style and purpose of Herodotus and Thucydides, writing deliberately for the enlightenment of posterity in the classical language that had already endured the passage of time[7].

The classical tradition embraced by Procopius was marked by several distinctive characteristics: a tendency to use deliberate omission as a method of conveying controversial messages covertly; a preference for a specific form of Greek, notably the Attic dialect; a focus on wars and politics; a tendency to include ethnographic, etymological and anecdotal diversions; and a tendency to employ long speeches, reported as historical

5. Cameron, *Procopius,* 5-11.

6. Kaldellis, *Procopius* 17-18.

7. Kaldellis, *Procopius*, 19.

fact, to address the reader directly[8]. Likewise, the chronological layout of Procopius' principal work, the *History of the Wars,* is based closely upon that of Thucydides' primary work, the *History of the Peloponnesian War.* Both are arranged thematically, rather than strictly chronologically. Events and details are presented as they become relevant, preventing the reader from being overwhelmed by irrelevant details[9].

The *History of the Wars* is Procopius' most enduring work, and betrays the greatest debt to Procopius' classical education. Unlike the *Anecdota*, the *History of the Wars* was written with the intention of publication. Throughout the *History of the Wars*, Procopius makes consistent use of criticism by omission as well as the archaic language typical of the classical tradition; likewise, he liberally intersperses anecdotes and ethnographic digressions into the work. The very organization of the *History of the Wars* demonstrates Procopius' deep commitment to the classical tradition, organized as it is around a thematic, roughly chronological scheme of events and replete with examples of the "pre-battle speech" used so often by Thucydides.

Προκόπιος Καισαρεὺς τοὺς πολέμους ξυνέγραψεν, οὓς Ἰουστινιανὸς ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς πρὸς βαρβάρους διήνεγκε τούς τε ἑῴους καὶ ἑσπερίους, ὥς πη αὐτῶν ἑκάστῳ ξυνηνέχθη γενέσθαι, ὡς μὴ ἔργα ὑπερμεγέθη ὁ μέγας αἰὼν λόγου ἔρημα χειρωσάμενος τῇ τε λήθῃ αὐτὰ καταπρόηται καὶ παντάπασιν ἐξίτηλα θῆται[10]. Thus Procopius began his narrative of the wars of Justinian. He proceeded to answer an argument against the gravity of the events he was about to recount based upon the classical disdain for the archer as a warrior. There are some, according to Procopius, who belittle the feats of arms of his own day because Roman soldiers have become archers, a class of warrior held in low esteem for cowardice and lack of efficacy by Homer and the Greeks. Procopius then presents a counterargument defending the efficacy of this new breed of cavalry-archers favored by the Romans of his own day[11].

8. Kaldellis, *Procopius*, 19, 23-24, 26.

9. Kaldellis, *Procopius*, 33.

10. *Procopii Opera omnia*: *Wars* I.i.1: v. 1, 4. = *Procopius*, v.1,3: "Procopius of Caesarea has written the history of the wars which Justinian, Emperor of the Romans, waged against the barbarians of the East and of the West, relating separately the events of each one, to the end that the long course of time may not overwhelm deeds of singular importance through lack of a record, and thus abandon them to oblivion and utterly obliterate them" .

11. *Procopii Opera omnia: Wars*, I.i.6, v.1, 5-6 = *Procopius*, v.1, 5-9.

On the surface, Procopius presents a decent case for the efficacy of the soldiers of his own day vis-à-vis the "bowmen" of Homeric epic. However, a classical history often presents controversial arguments through omission: this is precisely what Procopius has done in comparing Homeric bowmen to the soldiers of his own day. The comparison is weak, and deliberately seeks only to prove that contemporary soldiers are better warriors than the Homeric *bowmen*, *not* that contemporary soldiers are better warriors than the *heroes* of Homeric verse. Viewed in this light the argument set forth by Procopius is deliberately lacking in force: the implication is that Procopius viewed the soldiers of his own day as better than the worst of the classical era, but hardly worthy of any great praise. Although presented as a vindication of the greatness of the deeds he is about to recount, Procopius' actual intent is instead to cast doubt onto that perception by manufacturing an argument against imagined critics and then willfully losing that argument[12].

The implication of Procopius' imagined argument against the critics of the greatness of contemporary events and Procopius' willful loss of that argument is that the "critics" were right: the deeds of the men of old were somehow greater than those of contemporaries. Procopius' choice of the classical style in preference to the contemporary chronicle implies that Procopius himself was probably among the critics he argues against so poorly. The historian's deliberate use of archaic language throughout the *Histories* provides added force to this interpretation. Procopius deliberately used an archaic form of Greek in his writings, imitating the language used by Herodotus and Thucydides. Use of this archaic form presented problems for the author as Greek had evolved considerably as a language over the intervening ten centuries between the writings of Procopius and Herodotus. This is most noticeable when Procopius is forced to incorporate neologisms into his writings: monks, who did not exist in classical Athens, are awkwardly referred to as *τῶν Χριστιανῶν οἱ σωφρονέστατοι ...οὕσπερ καλεῖν μοναχοὺς νενομίκασι*"[13]. Likewise, battle formations are universally called by the classically proper but archaic "phalanx", while Constantinople is universally referred to by the ancient Greek name of "Byzantium"[14].

12. Kaldellis, *Procopius*, 21-24.

13. *Procopii Opera omnia: Wars*, I, vii, 22: v. I, 34 = *Procopius*, v. 1, 57: «to those of the Christians, whom they call monks».

14. Kaldellis, *Procopius*, 26-27.

Use of the Attic dialect is one feature of the classical tradition; another feature of classical histories is the use of anecdotes to make general points on the permanence of the nature of men[15]. Consequently, before Procopius began to narrate the events of his chosen topic – the wars of Justinian – he spent several chapters in a series of digressions detailing the rise of the Persian King Cabades, the principal antagonist of much of the first book of the *Histories*. Particularly interesting is the fate of Cabades' father, Peroz: the Persian king involved himself in a disastrous war with the Ephthalite Huns and nearly destroyed the Persian Empire. The Persians, led by their reckless king, were drawn into a cunning trap by the Ephthalites. Heedless of their danger, they plunged headlong into the trap and destroyed themselves[16].

Procopius chose very deliberately to begin his narrative of the events of Justinian's wars with an anecdote about Persian history; one is left to wonder, why? The answer, perhaps, is that Procopius intended to demonstrate that perfidiousness was simply the nature of the Persians, ethnography of this sort being a customary component of the classical tradition. The Persian King Peroz simply could not resist making war again upon the Ephthalite Huns in spite of the oaths he had sworn to the contrary and the state of peace that otherwise existed between the two neighboring powers. This behavior was exemplified by the fallen king's grandson, Chosroes, Justinian's Persian equivalent and arch-nemesis. Procopius recorded that Chosroes was: *Ἦν γὰρ δεινότατος ἀνθρώπων ἁπάντων τὰ μὲν οὐκ ὄντα εἰπεῖν, τὰ δὲ ἀληθῆ ἀποκρύψασθαι, καὶ ὧν αὐτὸς ἐξημάρτανε τὰς αἰτίας τοῖς ἠδικημένοις ἐπενεγκεῖν· ἔτι δὲ ὁμολογῆσαι μὲν ἕτοιμος ἅπαντα καὶ ὅρκῳ τὴν ὁμολογίαν πιστώσασθαι, λίαν δὲ τῶν ἔναγχος αὐτῷ ξυγκειμένων τε καὶ ὀμωμοσμένων ἑτοιμότερος ἐς λήθην ἀφῖχθαι, καὶ χρημάτων μὲν ἕνεκεν ἐπὶ πᾶν ἄγος καθεῖναι τὴν ψυχὴν ἄοκνος ...*[17].

15. Kaldellis, *Procopius*, 12.

16. *Procopii Opera omnia: Wars*, I.iv.1-16 , v.1, 14-15 = *Procopius*, v.1, 21-27.

17. *Procopii Opera omnia: Wars*, II.ix.8, v.1, 191 = *Procopius*, v.1, 337-339: "The cleverest of all men at saying that which was not, and in concealing the truth, and in attributing the blame for the wrongs which he committed to those who suffered the wrong; besides he was ready to agree to everything and to pledge the agreement with an oath, and much more ready to forget completely the things lately agreed to and sworn by him, and for the sake of money to debase his soul without reluctance to every act of pollution".

The opening anecdote provided by Procopius thus becomes an attempt to explain the actions of Chosroes: he is a Persian, of the family of Peroz, and thus untrustworthy. One detects more than a hint of sarcasm in Procopius description of the peace treaty arranged with Chosroes in 532 as the "endless peace"[18]; how could any treaty be endless with such men?

War, therefore, tended to be the natural state of affairs prevailing between the Roman Empire and its Persian counterpart. Another major episode of the *History* is the Siege of Dara (530). The narration of this battle provides an excellent example of another element of the classical tradition employed by Procopius, the pre-battle speech.

On the first day of the battle, both the Roman and the Persian armies waited tensely for the other to make a move. When neither did, champions from both sides engaged in skirmishes, the Romans prevailing in these individual struggles. On the next day both commanders addressed their troops, the content of their speeches being nothing more than the inventions of Procopius; an approximation of what the generals *could* have said, and a deliberate foreshadowing of the action to come. The pre-battle speech is a stylistic element favored by Thucydides (I.22), who tended to "put into the mouth of each speaker the views that, in my opinion, they would have been most likely to express, as the particular occasions demanded, while keeping as nearly as I could to the general purport of what was actually said[19]." Speeches were useful to set the stage and to demonstrate motive or causation[20].

Procopius' description of the battle itself, in keeping with the classical tradition of Thucydides, is limited: Procopius presents nothing but the bare facts, leaving the explanation for why the battle unfolded in the manner described to the speeches that precede the battle. For the speeches themselves are nothing more than a literary construct; they serve simply to involve the reader in the action and inform the reader of what will come to pass.

---

18. *Τήν τε ἀπέραντον καλουμένην εἰρήνην: Procopii Opera omnia: Wars*, I.xxii.17,v. 1, 117 = *Procopius*, v. 1, 209.

19. Thucydides I.22: *ὡς δ'ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν ἀεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων.*

20. E. Breisach, *Historiography Ancient, Medieval, and Modern*, Chicago: University of Chicago Press, 2007, 17.

Generals make stunningly accurate predictions, informed as they are by the author's advantage of hindsight[21].

Victory at Dara brought the Romans one step closer to peace with Persia, finally attained in 532 with the inauguration of the "endless peace". That same year, however, brought the perils of civil war to Constantinople. Procopius records that the fans of the circus factions organized in that year and raised a rebellion in the capital. As the mob approached the palace Justinian and his court prepared to flee for the safety of Anatolia just across the Hellespont, but Theodora checked their flight. The Empress declared that she "approve[d of] a certain ancient saying that royalty is a good burial-shroud (*ἐμὲ γάρ τις καὶ παλαιὸς ἀρέσκει λόγος, ὡς καλὸν ἐντάφιον ἡ βασιλεία ἐστί*)[22]. Justinian, bolstered by his wife's commitment, ordered Belisarius with a small force of loyal soldiers to storm the hippodrome. The mob was unarmed: thirty thousand were slaughtered as the armored soldiers stormed the hippodrome and granted no quarter. The rising was over[23].

Procopius records the Nika Riot with dispassionate calm, at least on the surface. One is led *at first* to approve the Emperor's resolve, disdain the lawlessness of the mob, and be scandalized by the complicity of the senate. However, Procopius has carefully constructed a subtext into his narrative of the Nika Riots, one which was meant to be perceived by contemporary men of learning: chiefly, by the men of the senate and classical learning. For Procopius has incorporated a barbed reference into the narrative of the riots, a reference designed to be lost upon the Emperor and his associates but not upon men of classical learning. Theodora, or at least Procopius' rendering of Theodora, misquotes the "ancient saying" drawn from the *Library of History* of Diodorus Siculus (60 – 30 B.C.). According to Diodorus Siculus, «Καλόν ἐστιν ἐντάφιον ἡ τυραννὶς»[24], a piece of advice given to Dionysius

21. Kaldellis, Procopius, 29-31.

22. *Procopii Opera omnia:Wars* I.xxiv.37, v.1, 130 = *Procopius*, v.1, 233. On this saying see S.I.Kourousis, Καλὸν ἐντάφιον, *Ἀθηνᾶ* 81 (1996), 442 and 522. Idem. Δεξιὸν ἐντάφιον, *ΕΕΒΣ* 50 (1999-2000), 316.

23. *Procopii Opera omnia*, *Wars* I. xxiv, 1-58 = *Procopius*, v. 1, 219-239.

24. "Tyranny is a fair-winding sheet": Diodorus Siculus, *Library of History*, trans. C. H. Oldfather, (Cambridge: Harvard University Press, 1954.), Book XIV. viii. 4. Lacus Curtius. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/14A*.html#8 [accessed November 9th, 2011].

to bolster the tyrant's resolve to remain ruler of Syracuse against the will of the city's citizenry.

Through allusion to the writings of an earlier historian who would not be well known in imperial circles, Procopius managed to record his own feelings of hostility toward Justinian and his government. This anecdote, typical of the classical style in its evocation of earlier works, becomes a concealed barb at the tyranny the regime represents, made all the more damaging in that Procopius has the object of his hatred voice his own criticisms for him[25].

The Nika Riots help to establish, in a subtle way, Procopius' opinion of Theodora as a tyrant. The testimony against Justinian is less damning, but certainly not flattering. However, the Emperor is not spared the wrath of Procopius' pen. Procopius' account of the Plague of Constantinople (532) demonstrates both his hatred of Justinian and the historian's deep debt to classical models, Thucydides in particular: *Ὑπὸ δὲ τοὺς χρόνους τούτους λοιμὸς γεγονεν, ἐξ οὗ δὴ ἅπαντα ὀλίγου ἐδέησε τὰ ἀνθρώπεια ἐξίτηλα εἶναι ...*[26]. Procopius' account of the Plague of Constantinople is deeply influenced by Thucydides' account of the Plague of Athens, as the above juxtaposition of the beginning of the two authors' accounts reveals. Both proceed to relate that the plague they recount is so terrible, so horrendous, that they cannot even begin to speculate upon a reason for its descent upon man. The Plague of Athens, according to Thucydides, first began "in the parts of Ethiopia above Egypt"[27] – a rather close parallel to Procopius assertion that the Plague of Constantinople *Ἤρξατο μὲν ἐξ Αἰγυπτίων οἳ ᾤκηνται ἐν Πηλουσίῳ*[28]. Both authors then proceed to describe, with

25. Kaldellis, *Procopius*, 36-37.

26. *Procopii Opera omnia*, *Wars* II.xxii.1, v.1, 249 = *Procopius*, v.1, 451 "During these times there was a pestilence, by which the whole human race came near to being annihilated ..."; Cf. Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, II. 47.3: *οὐ μέντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι* (trans. Richard Crawley, Book II.xxxvii.1 – II.lv.1. http://www.livius.org/pb-pem/peloponnesian_war/war_t05.html [accessed November 14th, 2011]: a pestilence of such extent and mortality was nowhere remembered).

27. *ἤρξατο δὲ τὸ μὲν πρῶτον, ὡς λέγεται, ἐξ Αἰθιοπίας τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου*: Thucydides, II.48.1.

28. *Procopii Opera omnia*, *Wars* II.xxii.6,v.1, 250 = *Procopius*, v. 1,453: "It started from the Aegyptians (sic) who dwell in Pelusium".

clinical detachment, the symptoms of the disease as they themselves had witnessed, in the stated hope of informing posterity[29].

There is one substantial point of divergence in Procopius' account of the Plague of Constantinople vis-à-vis Thucydides' account of the Plague of Athens: the effect of each upon society. Thucydides records a society in which order and custom broke down: customary funerary rites were abandoned; those free from the symptoms of the plague lived for the moment, and abandoned all pretense of morality[30]. Procopius, however, records a different reaction to the ravages of the plague. In sixth century Constantinople, the plague induced instead a deep reverence for religion and social order as all began to fear for the state of their souls. Even the wicked assumed a moral life, if only for the duration of their illness. Indeed, according to Procopius it was the *wicked* members of society whom the disease most often spared[31]. This detail is a deliberate barbed syllogism, of a type favored among contemporary authors. For it would be well known to Procopius' contemporaries that Justinian himself had contracted the plague and survived[32].

Hidden allusions, barbed syllogisms: such was the language of criticism in the sixth century under an absolute ruler such as Justinian whose "multitude of spies" guaranteed a "most cruel death" for those caught in opposition to the regime[33]. Criticism had to be hidden from the authorities, either by making allusions in classical language that would be lost on the authorities – a dangerous tactic, but successful as we have seen from a closer inspection of Procopius' *History of the Wars* – or by making barbed syllogisms, logical constructions which invite the reader to conclusions held by the author which cannot be stated outright for fear of repercussions. One such example from a contemporary writer and close friend of Procopius is the treatment of the consulship in John the Lydian's *Magistracies of the Roman State* (551). John notes of the consulship that the office "is incompatible with tyranny, so that

29. *Procopii Opera omnia*, *Wars* II.xxii.12-39, v. 1, 251-256 = *Procopius*, v.1, 457-465.

30. Thucydides, Book II.53, 1-4.

31. *Procopii Opera omnia*, *Wars* II.xxiii.14-16, v. 1, 258-259 = *Procopius*, v.1, 469-471.

32. *Procopii Opera omnia*, *Wars* II.xxiii.20, v. 1, 259 = *Procopius*, v.1, 473.

33. A. Kaldellis, Identifying Dissident Circles in Sixth-Century Byzantium: The Friendship of Prokopios and Ioannes Lydos, *Florilegium* 21, 2004, 2. http://kaldellispublications.weebly.com [accessed November 14th, 2011.]

when the former has power the latter does not exist"[34]. The contemporary reader would be well aware that the consulship no longer existed in the Roman Empire, having been abolished by Justinian in 541: John implies that only a tyrant would abolish the consulship; by logical syllogism, Justinian must be a tyrant. This is exactly the same literary device that Procopius uses to criticize Justinian in the account of the Plague of Constantinople: only the wicked are afflicted by the plague and survive; Justinian survived a bout of plague; by logical syllogism, Justinian, therefore, must be wicked.

That Procopius views Justinian as a tyrant is not immediately apparent in *History of the Wars*. Indeed, as this work was intended to be made public, Procopius was obliged to restrain his invective to subtle, veiled comments and attacks by omission, as we have seen. The *Anecdota*, however, is an entirely different kind of work. The *Anecdota* was never intended for publication: consequently, Procopius is under no restrictions in his abuse of the Emperor and his consort. In the *History of the wars*, Chosroes was lambasted as a man with an "unruly mind" because he was fond of innovation; the connection between the innovating Persian King and Justinian is left to the reader. In the *Anecdota,* Procopius' disdain for the novelties of the reign of Justinian was unrestrained. The Emperor earned from Procopius the scurrilous epithet of "arch-destroyer of well-established institutions (*μέγιστος δὴ οὗτος <ἦν> διαφθορεὺς τῶν εὖ καθεστώτων*[35]). Procopius also explained why he was able to covertly incorporate a veiled reference to Justinian's tyranny through an allusion to Diodorus Siculus: Justinian and his court are "uncouth" and although the Emperor insisted upon delivering many of his own speeches, the impression he formed in so doing was not favorable in the slightest[36].

The *Anecdota*, however scurrilous its contents, is also written in the same classicizing high style of the *History of the Wars*. Procopius liberally weaves allusions to other classical works into his invective, deliberately invoking the authority of the timeless classical past in his invective. Procopius records that Justinian compelled his uncle, the Emperor Justin, to revise the laws on marriage to allow Justinian to marry Theodora although the latter was a courtesan and the law forbade marriage between senators and

34. Kaldellis, Identifying Dissident Circles, 8.

35. *Procopii Opera omnia*: *Anecdota* I.vi.21-28, v. 3, 42 = *Procopius*, v. 6, 75-77.

36. *Procopii Opera omnia*: *Anecdota*, I.xiv.1-6, v.3 ,89-90 = *Procopius*, v. 6, 167-169.

courtesans[37]. The narrative presentation of this historical fact is structured in the same style as Herodotus' account of the Persian King Cambyses similar alteration of the marriage laws of the Persians, and is meant to draw parallel by allusion between Justinian and the Persian Kings[38]. Similarly, Procopius' attacks on the promiscuity of Theodora are modeled on classical precedent: Procopius' account of Theodora's insatiable sexual appetite is closely based upon Demosthenes' *Against Neaira*, altered in detail alone to be even more sensational than the original[39].

If Procopius was a critic of the reign of Justinian, where then does that leave the panegyric, *On Buildings*? Procopius lamented the destruction of war, particularly those prosecuted by Justinian, in the *Anecdota*; *On Buildings*, then, was intended to serve as a stark contrast, to show what Justinian and the Roman Empire was capable of accomplishing for the public good. Additionally, the choice of topic is interesting: Procopius could have written a panegyric about a great many things: Justinian's person, the character of his rule, the reformed law code promulgated by the emperor, even his successes in war. Instead, Procopius chose a relatively minor aspect of Justinian's reign to praise. Justinian himself would probably have preferred to be remembered for his law-giving, or the expansion of the empire. Both are praised by the emperor himself in the preface to the *Novella* (535)[40]. Procopius, then, rather perversely chose to praise the Emperor for an aspect of his reign that was secondary in importance, as if to say that the accomplishments of Justinian's wars and law-making are unworthy of praise. Procopius again employed the classical tradition of criticism by omission to censure the Emperor safely.

Procopius of Caesarea wrote three very different works of history: at least, at first glance. However, an understanding of the classical tradition which Procopius sought to utilize in his writings has demonstrated that Procopius was markedly consistent in his criticisms of the regime of Justinian. Though

---

37. *Procopii Opera omnia*, *Anecdota* I.ix.51, v. 3,65 = *Procopius*, v. 6, 119.

38. A. Kaldellis, *Procopius: The Secret History with Related Texts*, Indianapolis: Hacket Publishing Company, 2010, xxxvi.

39. Kaldellis, *Procopius: The Secret History*, liv.

40. C. F. Pazdernik, Procopius and Thucydides on the Labors of War: Belisarius and Brasidas in the Field, *The American Philological Association,* 130 (2000), 154-155. http://www.jstor.org/stable/284309 [accessed September 7th, 2011].

subtle in his published works, Procopius' invective against the Emperor and the innovations of his reign explodes violently across the pages of the *Anecdota*. His historiography reveals that the classical ideal was still alive and well in the transition period between the Roman Empire of old, which the reign of Justinian marked the twilight of, and the medieval Byzantine Empire that was to come. Through the invective, veiled and otherwise, we can glimpse a portrait of the Empire in a state of flux, standing on the brink of a transition into a new order, if only we dare to look beyond what Procopius has written.

Procopius of Caesarea: A Case Study in Imperial Criticism

This paper seeks to analyze the methods of Procopius of Caesarea and reconcile the apparent contradictions the historian presents in his treatment of the reign of the Emperor Justinian. To that end, the tone of each work is considered and compared to similar works of Late Antiquity. This paper endeavors to demonstrate that the attitudes of Procopius toward the Emperor Justinian and many elements of his reign were universally hostile, veiled only by the conventions of the genres in which Procopius chose to write.

Sophia Gyftopoulou

Historical Information Gathered from *Mauricii Strategicon*

This paper arose from the study of the military treatise of the late 6th c., which aims to translate the text into Modern Greek (forthcoming, followed by a commentary). The editions of the *Strategicon* by Mihăescu and by Dennis[1], provided the excellent background for the presentation of the military treatise to contemporary audiences in Greece. Additionally, the relevant titles of Mihăescu, Dennis and Rance, plus the secondary bibliography dealing with Byzantine military history of Late Antiquity, served as a special guide for the commentary. In this paper some of the comments are discussed in detail.

a. Alternative Reading

Σχολή (schola palatina) instead of *σχολή* (*σχολή*/ *σχόλη* i.e. spare time)

The Greek word *σχολή* appears in the manuscripts of the *Strategicon* of Maurice twice in singular, I.6,6 (CFHB 17, 92); VII.A.4,2 (CFHB 17, 232), and once in plural, I.8,23 (CFHB 17, 100). Evidently, in accordance with the military terminology of the late 6th c., the meaning of the word *σχολή* in the latter case is that of the military unit[2], i.e. *σχολὴ* or *τάγμα*: ...

1. *Das Strategikon des Maurikios,* ed. G.T. Dennis – trans. E. Gamillscheg [CFHB 17], Wien 1981, hereafter CFHB 17; *Mauricii Strategicon: Arta Militarâ*, ed. H. Mihăescu [Scriptores Byzantini 6], Bucharest 1970, hereafter SB 6. The translation into Modern Greek was completed a few years ago, at a time that the study of Ph. Rance was not available (*The Roman Art of War in Late Antiquity: The Strategicon of the Emperor Maurice. A Translation with Introduction and Commentary*, trans. Ph. Rance [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 11], London 2006).

2. See A. A. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602,* v. 1-2, Oxford 1964 (Oxford 1990), 1.54, I.613-614; J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians: an Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 500-900* [Ποικίλα Βυζαντινὰ 3], Bonn

σωφρονίζεσθαι καὶ οὐλτίμους γίνεσθαι τῶν ἀρχομένων ὑπ᾽ αὐτῶν ἤτοι τῶν σχολῶν ἐν αἷς ἀναφέρονται (... to be punished and to be reduced to the lower rank inside the *scholē* in which they are registered*)*. Gamillscheg (17, 101) by translating the original *σχολῶν* into *Truppenkörper* does not convey the term *σχολή*, of which the use of the pure form might render to this passage a certain official (military) origin. The entry of the exact word *σχολὴ* occurred either because it was formally copied from a specific manuscript or accidentally because the oral speech was recorded at this point. In any case the interpretation of the I.8,24 is not affected at all[3]. The singular form of the word *σχολὴ* appears at first as a military regulation to be taught to both soldiers and junior officers, I.6,6 (CFHB 17, 92/ CFHB 17, 93: *freien Zeit*). It has been placed at the front of the sentence of the remarkable final part of the first book that includes three chapters I.6; I.7; I.8; (CFHB 17, 92-100). The word in singular appears once again in relation to the moral encouragement of soldiers which had to be exercised by the officers or the *candatores*, i.e. the military orators, VII.A.4,2 (CFHB 17, 232/ CFHB 17, 233: *während der Ruhe*). In both cases the editors of the *Strategicon*, Mihăescu (SB 6, 62; 168) and Dennis (CFHB 17, 92; 232), interpret "spare time", given the undisputed meaning of the Greek word *σχολή* [4].

In VII.A.4,2 (CFHB 17, 232), the phrase comes as a part of a small chapter of eight verses, which is standing in a subdivision of the treatise with plenty of different unofficial instructions, applicable to everyday life inside the camp[5]. In fact this is the end of a distinguished matter not

---

1984, 119; *ODB*, v. 3 entry *Scholae Palatinae* (A. Kazhdan). The Late Roman elite units named *scholae palatinae* had been founded in order to serve the emperor as his personal guard; on *scholae palatinae* see R. I. Frank, *Scholae Palatinae*, Rome 1969.

3. See also *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine military strategy*, trans. G. T. Dennis, Philadelphia 1984, 20: ("...to be punished and to be reduced to the lower rank inside their unit or the *schola* in which they are registered"*)*.

4. Meaning: *Sudae Lexicon*, ed. A. Adler, v. I-IV, Leipzig 1928-32, (Stuttgart 1971), IV.492: n. 7066 *σχολὴ ἡ εὐκαιρία*; Etymology: D. Demetrakos, *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Athens 1949-1950, 7066: *σχόλη/σκόλη/σχολὴ* [*scholē* (school)> *a-scholia* (occupation)> *schole* (spare time)].

5. VII.A. *Περὶ στρατηγίας. Ποίων δεῖ κεφαλαίων φροντίσαι τὸν στρατηγὸν πρὸ τοῦ καιροῦ τοῦ πολέμου.* (*Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 64: "Strategy. The Points which the General must consider").

discussed by the *Strategicon*, but several handbooks are devoted to it at the time, that actually perform a very special literature, called the *rhetorica militaris*[6]. The text reads as follows: *Χρὴ ἐπὶ σχολῆς συνάγειν κατὰ μέρη ἢ μοίρας τὸν στρατὸν ... καὶ διαλέγεσθαι τὰ εἰκότα καὶ προθυμοποιεῖσθαι* .../ CFHB 17, 233: *Während der Ruhe soll man das Heer nach Divisionen oder Regimenten ... ihnen das Passende sagen und sie anfeuern* ... ("At some convenient time the troops should be assembled by *meros* or *moira*... Suitable speeches should be given to encourage them..."[7]) and therefore we learn that the officers had to take advantage of addressing the soldiers during their spare time, in order to polish their warrior spirit. The process of the encouragement of the army, presented by the author of the *Strategicon* in VII.A.4,2-8 (CFHB 17, 232, 234), could well be connected with the "spare time" of soldiers. The officers of higher or even middle rank, who had to supervise or simply watch any activity of the soldiers, were aware of the proper time to assemble the army and provide the men with some extra enthusiasm or at least to confirm it. Beyond any doubt, the factor that ordered every special treatment of military morale should have been certain particular situations plus all normal occasions (like march). As far as strengthening of the morale of the soldiers is concerned, it is worthwhile to recall that at that time, a very common practice was the attempt to enforce the men to sing or to listen to military songs and heroic stories, told by the *candatores* habitually during the march[8]. In fact, the abstract in discussion relates to this very habit. The formal speech of the general that, according to the Roman tradition, used to take place before the battle, plus various, conventional, ruses also served to hearten the army[9]. Certain clichés are inaudibly cited within the *Strategicon*[10].

---

6. H. Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, v.1-2, München 1978, v. 2, 328 [=*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία: ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν,* v. 1-3, Athens 2005, v.3 ("Πολεμική Τέχνη"), 155-182, trans. T. G. Kolias, Athens 2005, 165 and n. 25.

7. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 66.

8. A routine of German origin, which became extremely popular inside the Roman army, see J. F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages,* London 1997, 88-89.

9. On the rhetorical devices used by the Byzantine generals see Hunger, *Hochsprachliche Literatur* 2, 328 [=*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία* 3, 165].

10. VIII.A,47-48; 49-50; VIII.B,83-84; X.4, (CFHB 17, 270; 272; 284) [transmission

In contrast, the issue of the transmission of military regulations to the army, i.e. the case of the first mentioning of the word *σχολή*, I.6,6 (CFHB 17, 92), could not have been an informal action. It has already been mentioned that this is the case of the introduction of a rather big part of the first book and not a simple entry of a piece of information. But above all, the *Strategicon* is unique source conveying the legal system of the camp in Byzantine military history, according to which the army was prepared to obey certain principles beyond drill commands. It is therefore quite important to establish an accurate interpretation. The full quotation forms the introductory paragraph of three relevant chapters, where the detailed rules plus the penalties could all be found. These are chapter nr. 6 comprising 41 verses containing 10 accurate rules for the interest of the soldiers (CFHB 17, 92, 94, 96), chapter nr. 7 comprising 19 verses containing four rules particularly for the officers (CFHB 17, 96, 98) and chapter nr. 8 comprising 33 verses (CFHB 17, 98, 100) which includes five rules for the concern of the entire army at war, I.6,3-6 (CFHB 17, 92). The text reads as follows: *Μετὰ τὸ ὀρδινευθῆναι καὶ γενέσθαι τὰ κοντουβέρνια δεῖ συναγαγεῖν τὸ τάγμα κατὰ δεκαρχίαν, καὶ εἰ μὲν ἐπιγιγνώσκουσιν οἱ ἐν αὐτῷ τὰ διὰ τοῦ νόμου μανδάτα τῆς κοθοσιώσεως, ἐπεί τοί γε ἐγγράφως ἐπὶ σχολῆς διὰ τοῦ ἰδικοῦ ἄρχοντος εἰπεῖν ταῦτα.*/ CFHB 17, 93*: "Nach der Gliederung und nach der Bildung der Gruppen muss man die Schwadron nach Gruppen versammeln. Und wenn die Soldaten in der Schwadron die gesetzlichen Vorschriften über die Disziplin kennen, (ist es gut), andererseits soll man ihnen in der freien Zeit schriftlich durch den eigenen Kommandanten folgendes mitteilen*"; according to the current interpretation the meaning is the following: When the troops have been organized and the squads formed, the *tagma* should assemble by *decarchies*. It is well if the men are already familiar with the regulations about military crimes set down in the laws. Otherwise the commanding officer should read out of the written copy during their spare time[11].

of some false announcement of supposedly victory of the fellow units; concealment of the unpleasant news from the army; heartening pusillanimous soldiers via tricks]; X.4,14 (CFHB 17, 348) [formal, encouraging speech the day before the battle]. On the psychology of the army at war compare C. G. Karapli, *Κατευόδωσις στρατοῦ, ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ ψυχολογικὴ προετοιμασία τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο (610-1081),* Athens 2010.

11. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 17-18: "When the troops have been organized and the squads formed, the *tagma* should assemble by *decarchies*. It is well if the men are

The testified delivery of the military regulation simultaneously to both soldiers, chapter nr. 6 and officers, chapter nr. 7, constitutes an important piece of information. Then only the literate senior officers could have been responsible for the transmission, i.e. at least the leaders of the *μέρος*, the force of the 1000 men, because, according to the *Strategicon* I.4,16-17 (CFHB 17, 88) those *mērarchae* were supposed *εἰδότας, εἰ δυνατόν, καὶ γράμματα* (ought to be capable to read and write, if possible). Apparently the officers of even higher rank should had been educated as well, but as far as the recruiting of others is concerned, this factor is not an issue at all in the chapter that concerns the arrangement of the military force. However the accomplishment of certain tasks depended totally on literate officers, like the duties of the *mandatore*s (heralds) who should had been acquainted with Greek, Latin and Persian, according to XII.B.7,3-4 (CFHB 17, 424), and thus the number of the highly educated officers should had been adequate within the army of the late 6th c.[12].

As far as the rank of the *(ε)ἰδικὸς ἄρχων* (the special officer/ CFHB 17, 93: eigenen *Kommandanten*) is concerned, i.e. the officer who had to read the *mandatum* from the script, a certain penalty is worthy of attention. I.6,29-31 (CFHB 17, 94 rule nr. 8), applied to the commander of 10, the *decarch*, who had not attended to the duty of conveying the military law to his subordinates: *Εἴ τις ἀκούσας τὰ μανδάτα τοῦ δεκάρχου μὴ φυλάξῃ, σωφρονιζέσθω· εἰ δὲ ἀγνοῶν τὰ μανδάτα πταίσῃ, ὁ δεκάρχης σωφρονιζέσθω, ἐπειδὴ οὐ προεῖπεν αὐτῷ* ("If anyone after hearing the orders of his *decarch* does not carry them out, he shall be punished. But if he does not do so out the ignorance of the orders, the *decarch* should be punished for not having informed him beforehand")[13]. This rule might apply to the orders on the battlefield. However it might well apply also to the duty of enforcing the soldiers to participate in the process of the formal reading. Any further involvement of the *decarch* in the transmission of military law should be considered as totally improbable, unless one accepts that every *decarch* was literate and therefore capable of reading from the

already familiar with the regulations about military crimes set down in the laws. Otherwise the commanding officer should read out of the written copy".

12. S. Gyftopoulou, Το 'Target Group' του Στρατηγικού του Μαυρικίου και η ταυτότητα του συντάκτη, *Βυζαντινός Δόμος* 17 (2010), 341-360, esp. 344-345.

13. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 18.

script, plus having full access to the script, in other words owning a copy for personal use. The *decarch*, an archon according to VII.B.11,37 (CFHB 17, 254), is not mentioned among the officers who were given written copies with military instructions, i.e. in VII.B.16, 3-5 (CFHB 17, 260); VII.B.17,1-3 (CFHB 17, 262).

According to the routine described in I.6,3-6 (CFHB 17, 92) the *decarch* had to ask the men of the squad if they were aware of the rules or not and then, under his supervision, the veterans were dismissed; but everybody else had to be present and to listen to the special document, read by an authorized military officer to each unit (*τάγμα* or *σχολή*) to all the squads of the unit (the groups of ten assembled for the occasion, i.e. the men and the officers of every low rank). This action had to take place immediately after the formation of the military force. It is difficult to assume that the actual reading took place during the spare time of the soldiers, when every military man involved was available. We should admit that the report of the defined process might well be justified, on condition that the transmission of the military law to the army had been a procedure of an administrative nature. *Τὰ μανδάτα περὶ καθοσιώσεως*, I.6,1-2 (CFHB 17, 92), (The mandates related to high treason) were not to be read occasionally. Nor could the literate high officer wait for the convenient moment in order to transmit the military law to the army force. Since the infantrymen had to assemble at a specified day in order to listen to the military law, according to XII.II.10,43 (CFHB 17, 430), the cavalry probably used to fulfill this obligation as well. Remarkably, no process is mentioned at all with regard to the fundamental yet not ritual, encouragement of the soldiers during their *σχολή* (spare time), in chapter VII.A, 1-3 (CFHB 17, 226).

Given the scholarly accuracy of the alternative reading *Σχολή*/ *tagma* (= unit) instead of *σχολή*/ *σχόλη* (= spare time), we should consent to the following interpretation of the introductory sentence of the *Strategicon* I.6,3-6 (CFHB 17, 92): Immediately after the troops have being organized and the squads formed, the tagma should assemble by *decarchies* and if the men (inside it) are aware of the offences against military law, it is fine; otherwise the special archon of each *schola* should tell them out of the writ. It has been suggested that the *mandatum*, in other words the short constitution, of the *scholae palatinae* could had served as the prototype for the author of the *Strategicon*, for the composition of certain chapters of the first book,

the ones with the regulation and the penalties[14]. This hypothesis should be connected with the fact that the *scholae* are documented twice in the first subdivision of the treatise, the *Εἰσαγωγὴ* (Introduction), I.6,6 :CFHB 17, 92; I.8,25: CFHB 17, 100.

The classic enemies of every Army: Starvation (limos: famine) and Contagion (loimos: epidemic)

All four sections of the twelfth book of the military treatise indubitably relate to the field forces[15]. The issues concerning the infantry are documented in XII.B within a rather swift presentation. Part B actually follows A, the one concerning the "convex" army force at the battlefield, and thus constitutes an absolutely useful manual for the interest of the cavalry as well. The overview of the infantry, which is discussed in a total of 27 chapters compared with the 108 chapters that are addressed to the cavalry, does not prevent the author of the *Strategicon* from communicating an authentic feature of the *peditum* of the late 6th c.

Firm instructions concerning the foundations of the camps of the infantry are presented by way of XII.B.22 (CFHB 17, 472-480). They relate to the conditions that were considered to be crucial for the effectiveness of the potential military camp and therefore they did draw attention: *Πῶς δεῖ τὰ ἄπληκτα γίνεσθαι ἤτοι φοσσάτα* ("Setting up Fortified Camps")[16]. A certain guideline concerning the setting up of camps acquaints us with special information, XII.B, 22.61 (CFHB 17, 476): *μὴ χρόνον πολὺν ἐνδιατρίβειν ἐν ἑνὶ χωρίῳ, εἰ μήπω περί τε ἀέρας καὶ τὰ ἐπιτήδεια χρειῶδές ἐστιν, διὰ τὸ μὴ λοιμώττειν τὸν στρατὸν* ("healthy, clean places should be chosen for camps, and we should not stay too long in one spot. Otherwise, disease can spread among the troops")[17]. The same memorandum is repeated in the form of a *γνωμικὸν* (saying), which is indubitably connected with the choice of the campground, VIII.B,206-207 (CFHB 17, 292 <nr. 75>): *κατανοείτω τὸ χωρίον ὁ στρατηγός, εἰ ὑγιεινόν τε καὶ σωτήριον, ἢ νοσερὸν, καὶ τοῖς*

14. Gyftopoulou, Target Group, 346-347.

15. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 127; 137; 164; 165: XII.A "Mixed Order of Battle"; XII.B "Infantry Formations"; XII.C "Diagram of a Fortified Camp"; XII.D. Hunting Wild Animals without Serious Injury or Accident".

16 *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 158.

17. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 160.

οἰκείοις πολέμιον ... ("the general should know the country well, whether it is healthy and safe or unhealthy and thus hostile towards his troops ...")[18].

In the ninth chapter of the first book, a common case of the assembly of the army inside a temporary camp occurs, in which the same principle of hygiene is detected. It is documented among certain fundamental regulations referring to the march of the army throughout the Roman dominion. Mihăescu read, I.9,8 (SB 6, 68): *καὶ μὴ συνάγειν ἐν ἑνὶ τόπῳ τὸν πάντα στρατὸν διά τε τὸ μὴ λ[ο]ιμώττειν αὐτὸν εὐχερῶς, μηδὲ εὐσύνοπτον τοῖς ἐχθροῖς γίγνεσθαι, μηδὲ εἰς βοσκὰς στενοῦσθαι* (the whole army should not be brought together in one place because disease could easily spread among the men, the army's size could be easily estimated by the enemy, and fodder might be hard to obtain). Mihăescu has provided the *apparatus criticus* with the relevant clause from *Sylloge Tacticorum* [SB 6, 68: the note on verse nr. 9 includes "Vari: *λοιμικὰς νόσους γίνεσθαι*" (contagious diseases are produced)], which in fact clarifies the insight of the editor at this point. Dennis, on the other hand, chose to convey (I.9,13-15: CFHB 17, 102): *καὶ μὴ συνάγειν ἐν ἑνὶ τόπῳ τὸν πάντα στρατὸν διά τε τὸ μὴ λιμώττειν αὐτὸν εὐχερῶς, μηδὲ εὐσύνοπτον τοῖς ἐχθροῖς γίγνεσθαι, μηδὲ εἰς βοσκὰς στενοῦσθαι* ("the whole army should not be brought together in one place because the men might find themselves quickly starving, the army's size... etc)[19].

But the *Strategicon* itself, as has already become evident, permits only one lucid interpretation, as far as the assembly of the army in the same camp is concerned: the gathering of men together is always, i.e. throughout the total text, combined with the peril of disease, which normally sprood in camps in such occasions. In several historical events the epidemic crises inside military camps were caused by the shortage of the water supplies or the contamination of the fresh water[20], a possibility which is recorded by the author of the *Strategicon,* in X.4,45; 50; XII.B.22,71-73 (CFHB 17, 350; 476); additionally the large number of men and animals in the same place could obviously favor insects, bacteria, viruses and the consequent diffusion

18. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 89.

19. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 21.

20. D. Ch. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and early Byzantine Empire* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9], Ashgate 2004, 97-99; 164.

of any infectious disease[21], the existing conditions of sanitation inside the camp notwithstanding. Furthermore, the reading of Mihăescu coincides with our (modern) conception of the gathering of many people, something certainly to be avoided during an epidemic in order to be protected. The conclusion should be that, apparently, a usual *lapsus calami* is illustrated at this point, and therefore the reading of Mihăescu, I.9,8 (SB 6, 68) is the proper one. Precisely, the word in discussion was written down incorrectly in one manuscript, which actually represents the most reliable manuscript of the treatise: *λιμόττειν* (*limottein*), instead of *λοιμώττειν* (*loimõttein*<*loimos*: contagious disease) or *λιμώττειν* (*limõttein*<*limos*: starvation). The use of "o" instead of "ω" in this part of the verb is the grammatical rule that has been broken, what in fact unveils the *lapsus calami*, i.e. the transfer of the letter "o" from the first syllable and the consequential replacement of the "ω" in the following syllable. Then again the right form *λοιμώττειν* has also entered into a reliable group of manuscripts, in addition to the corrupted *λιμόττειν* [22].

Poor nutrition could also result in weakness and consequently disease[23], but this case is not presented within the *Strategicon*. The issue of famine is naturally documented within the military treatise, as it happened to be a serious threat against the wellbeing, even the survival, of both men and animals. Starvation is presented as a grave threat, a sort of weapon that was used directly against the population under siege, a fact reported in the tenth book of the *Srategicon*, concerning the topic of siege, and by means of *γνωμικὸν* VIII.B,10; 76,77 (CFHB 17, 278 <nr. 4>; 282 <nr. 28>): *ἢ δόλοις ἢ ἐφόδοις ἢ λιμῷ τοὺς πολεμίους βλάπτειν καλόν,* and *μέγιστα κατορθοῖ στρατηγὸς λιμῷ τὴν τῶν πολεμίων δύναμιν μᾶλλον ἢ τοῖς ὅπλοις καταλύσειν πειρώμενος* ("it is well to hurt the enemy by deceit, by raids, or by hunger"; and "the general achieves the most who tries to destroy

21. Stathakopoulos, *Famine* 115; 121; 300. Compare R.D.K. Peterson, Insects, Disease and Military History: The Napoleonic Campaigns and Historical Perception, *American Entomologist* 41.3 (1995), 147-161, concerning the diseases that resulted to the death of many soldiers of Napoleon after the defeat in Russia in 1812, during the retreat through Poland in extremely frosty conditions that favored the assembly of the men.

22. See CFHB 17, 102 (the apparatus criticus for I.9,14): "14 *λιμώττειν* VNPLp: *λιμόττειν* M: *λοιμώττειν* Alt".

23. Stathakopoulos, *Famine* 164; 275-276; 300.

the enemy's army more by hunger than by force of arms")[24]. In the quotation discussed above, concerning the assembly of the army, famine is also mentioned in the context of camp management, relating though exclusively to military horses. At this point it should be underlined that the case of the difficulty of feeding the animals is presented in I.9,13-15 (CFHB 17, 102) as the third argument against the assembly of the total military force inside the same camp. In general the animals were to suffer severely if the servants were not capable of collecting enough grass to feed them, because of potential foe squads outside the camp. In such cases they became weak and the soldiers turned coward[25]. The common occurence is also mentioned in IV.4,13-15 (CFHB 17, 212, 214) as well as in IX.3,11-15 (CFHB 17, 312).

The danger that an army force might face if deprivation of food ever arose does not appear anywhere in the treatise as a camp or a campaign topic. Indeed, providing for the soldiers of the imperial army is plainly presented to work out consistently, such as in I.2,86-91 (CFHB 17, 82). The author of the *Strategicon* assesses that weapons, clothing, and food formed one and the same category of the logistics in both the instructions just mentioned and the relevant *γνωμικὸν* (saying) VIII.B, 49-50 (CFHB 17, 280 <nr.19>). It is clear to the author of the military treatise that the men were to be fed from the supplies that had been collected throughout the proximate provinces, with the support of imperial services, and had been carried for them by the transport means of each military unit or/and available imperial means[26]. Finally, a limited amount was captured during the military operation of pillaging. Although the instruction to ensure that the water resource should be accessible, no matter the circumstance, is given to the general in a plenty of clauses[27], field rationing does not appear to be considered

24. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 83; 85.

25. The relevant passage in the chapter concerning the collection of grass goes as follow, VII.B.10,18-24 (CFHB 17, 248-250): *...οὐδεὶς θαρρεῖ ἐξέρχεσθαι εἰς συλλογὴν χόρτου καὶ οἱ ἵπποι λιμώττοντες ἀθυμίαν τοῖς στρατιώταις παρέχουσι... (...*nobody dares to go out to gather fodder, so the starving *equi* result to soldiers without spirit*).*

26. A single citation in IX.3,12 (CFHB 17, 312): *διὰ βασταγῆς δημοσίας* (*by public means of carrying*) which refers specifically to the invaded foreign land.

27. See for example VII.A,6-8 (CFHB 17, 236): *φοσσάτα ὀχυρώτερα ποιεῖν ἐν ἐπιτηδείοις τόποις ἔνθα δυνατὸν τὸ ὕδωρ πάντως ἐκδικεῖσθαι ἐν καιρῷ ἀνάγκης* (you must establish the camps in such places where you always will defend the water no matter the difficulty).

equally fragile. Regarding to the extensive details on the management of the water supplies, X.4,41 -62 (CFHB 17, 348, 350), the mention of access to field rationing should be contrasted; this appears to become breakable only twice: in IX.3,11-15 (CFHB 17, 312) plus X.4,9 (CFHB 17, 346), applying to the invaded foreign land, and in X.2.31-34 (CFHB 17, 342), concerning the army force under siege.

Under Maurice (582-602), the most likely food supplies during war used to be within the competence of the imperial management, along with the armoury and the military livestock, that is to say far beyond the official concern of the particular military authorities during any specific campaign[28]. According to the *Strategicon* the process of feeding the men runs on a fundamental schedule, after which the general had barely to guarantee the final course, i.e. to put the supplies into action in order to serve the well being of the units under his command. On balance, food was at hand in every army corps, for the military bases inside and outside the empire were definitely specified. Even the impermanent camps that served particular battle were specified[29]. According to the penalty nr. 19 of the military law

28. This exact practice used to be the norm during Late Antiquity, see JONES, *Later Roman Empire*, 629-630; compare STATHAKOPOULOS, *Famine,* 197; during the 6th c., even further institutions, non military the most likely, concerning the provisions for the army at war were established and, as far as Balkans is concerned, they probably functioned during the first decades of the 7th c. see A. E. GKOUTZIOUKOSTAS – X. M. MONIAROS, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus* [ΕΒΕ 22] Θεσσαλονίκη 2009, 194, 213-232; on the supposed military nature of the latter see J. WIEWIOROWSKI, Quaestor Iustinianus Exercitus – A Late Military Commander?, *Eos. Commentariis Societatis Philologae Polonorum* 93.2. (2006), 317-340. See also E. RAGIA, The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200): I.1. The Apothekai of Asia Minor (7th c. – 8th c.), *ByzSym* 19 (2009), 195-245, esp. 197-200 on the probable interconnection between the economic institution of the Warehouses and the catering of the army forces from ca the middle 7th c. onwards, and 203-225: on the geographical distribution of Warehouses across Asia Minor in view of martial operations as well; EADEM, The geography of the provincial administration of the Byzantine empire (ca 600-1200): I.2. Apothekai of the Balkans and the islands of the Aegean Sea (7th – 8th c.), *BSl* 69 (2011), 86-113, esp. 87-113: establishment – distribution of Warehouses in Balkans and Aegean Sea.

29. See K. ZUCKERMAN, The Early Byzantine Strongholds in Easter Pontos, *TM* 11 (1991), 527-533, esp. 528, 531. On a later era, 10th c., military bases are documented at the northern coastline of the Black See, across Asia Minor (the famous "*βασιλικὰ ἄπληκτα*") and at specific islands of the Aegean See, see G. L. HUXLEY, Topics in Byzantine Historical Geography, *Proceedings of the*

at war, lying in I.8,26-30 (CFHB 17, 100), units that faced dreadful danger ought to pursue refuge exclusively in those particular camps and they were not allowed to seek safeness elsewhere, where supplies or protection were not given. Occasionally in some situation the generals did not really have the choice to enter an actual camp[30]. But apparently the official military theory could never allow the issue of famine to become a potential threat to the imperial army.

Skoulkatores (Patrols) instead of Mandatores (Heralds)

According to the VII.B.16,20 (CFHB 17, 260) the *mandatores*, i.e. the *ἀγγελιοφόροι* (heralds), perform the duty of scouting: *Χρὴ ἐν καιρῷ παρατάξεως διὰ μανδατόρων προερευνᾶν τοὺς τῆς συμβολῆς τόπους, τουτέστιν τοὺς μέσον τῆς ἰδίας καὶ τῶν ἐχθρῶν,...* ("when the lines are being formed, heralds (spies) should scout the area where the battle is expected, that is, the ground between our lines and the enemy")[31]. Mihăescu as well in VII.B.16,15 (SB 6, 190) has written down *μανδάτορες* (heralds). The previous sentence, which is not included in the text of Dennis, clearly refers to patrols: VII.B.16,12-14 (SB 6, 190) *ὥστε ἐν καιρῷ μάχης, ὡς ὁ τόπος ἀπαιτεῖ, ἔνθα τάσσεται, οὕτως καὶ τὰς σκούλκας ἔχειν ἢ ἀπὸ δύο μιλίων* (at the time of the conflict the scouts must perform according to the need of the area or from the distance of two miles...), what in fact is immediately repeated below, i.e. in the quotation discussed at this point.

The *scoulcator* (the patrol) was associated routinely with the action of exploration, as it is confirmed in every other relevant passage of the *Strategicon*. The patrol, who was also called spy at that time, had to scout:

Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature v. 82C.4, (1982), 89-110, esp. 97 and n. 3, 99, 106. The reliable documents are: *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio,* ed. Gy. Moravcsik – trans. R. J. H. Jenkins, [CFHB 1 = Dumbarton Oaks Texts 1], Washington D. C. 1967, 55-110 (ch. 45); *Constantine Porphyrogenitus. Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J. F. Haldon, [CFHB 28], Wien 1990, 80 (ch. A.3-5); G.L. Huxley, (ed.), A Porphyrogenitan Portulan, *GRBS* 17 (1976), 295-300.

30. Once the defeated Byzantine army "suffered cruel death because of famine and cold, because they spend the harsh winter in the mountains", see details in Stathakopoulos, *Famine,* 300.

31. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 76; on mandator see *ODB*, v. 2. entry *mandator* (A. Kazhdan).

I.3,36 (CFHB 17, 88): *Σκουλκάτορες οἱ κατάσκοποι λέγονται* (the spies are called patrols*)*; VII.A.3,4 p. 232 *διὰ κατασκόπων ἤτοι ἐκσπλορατόρων* (by spies in other words patrols); VII.B.13,1-21 (CFHB 17, 256) *περὶ σκούλκας* ("reconnaissance")[32], and XII.B.20,21-23 (CFHB 17, 460) ... *προπορεύεσθαι...καὶ ἑκατέρωθεν* [τῆς τάξεως] *περιπατεῖν, ἵνα μὲν καὶ σκουλκεύουσιν* (... walk in advance... and march outside of both the sides [of the unit] in order to explore). It should be preferable to read *σκουλκατόρων* instead of *μανδατόρων* at the VII.B.16,20 (CFHB 17, 260), as well, for, obviously, in such a situation the appropriate request ought to have been the performance of the patrol. In addition, this suggestion complies perfectly with the military protocol of the *Strategicon*, as far as the "reconnaissance" issue is concerned. But no manuscript permits such a treatment of the text[33].

The Question Title

The *βίβλος* (treatise) that embodies the *συγγραφὴ* (composition) of certain functional military treatises known as the *Strategicon* of Maurice[34], consists of 138 chapters arranged in 12 *λόγοι* (books) and eight different sections[35], by means of which three books are formed (VII.A and B, VIII.A and B and XII.A, B, C and D). Thirty of a total of 138 titles of the chapters of the original text of the *Strategicon* commence with the word *πῶς* (how). In almost every chapter of the treatise such titles are initiated through a sentence that normally gives a strict answer to a direct question. In view of the fact that the absence of any proper introductory word is remarkable, the reader enjoys the syntax of the first sentence if a question mark closes the title, like in I.1,3-5 (CFHB 17, 74): the title is *Πῶς δεῖ γυμνάζειν τὸν καθ' ἕνα ἄνδρα...* (how to train each individual soldier ...) and the text below begins *Εἰς τὸ τοξεύειν*

32. *Maurice's Strategikon,* trans. DENNIS, 75; On scoulcator see Ph. RANCE, The *Fulcum*, the Late Roman and Byzantine *Testudo*: the Germanization of Roman Infantry Tactics?, *GRBS* 44 (2004), 265-326, esp. 309 n. 88.

33. See CFHB 17, 260 (the *apparatus criticus* for VII.B.16,20): all manuscripts convey *μανδατόρων* (heralds).

34. "Treatise" is the equivalent for *biblos*, cited in XI.4, 228 (CFHB 17, 338) and "composition" for *συγγραφή*, cited in Praef. ,15-16 = 56-57 (CFHB 17, 68).

35. *λόγος* literally is the "speech", the "lecture," and in fact each *λόγος* corresponds to one minor treatise; *μέρος* is the common Greek term for "section"; the three books comprising the eight sections are marked with numbers but bear no title; the two last sections of the 12th book, contain one chapter each.

πεζῇ... (To shoot on foot...). The peculiar syntax can also be found in the nine sentences below the titles which commence with the word "what"; so the titles in question represent one fourth of the titles of the treatise[36]. However, in a few cases, an introductory sentence has indeed been added between the title and the presentation of the topic; but it merely preserves the order of certain action, such as in the first and the twelfth books[37]. In a far fewer cases even a whole paragraph can be found, which communicates to the reader some military theory, as it happens in the ninth book[38].

According to SB 6 (ed. Mihăescu) all these titles are pure direct questions and therefore the text below naturally commences without any introduction. The impression is certainly given that Mihăescu read the *Strategicon*s with the mind set of a military officer, as he had been one. The choice of Mihăescu appears to be the literal interpretation (the direct question-title). According to CFHB 17 (ed. Dennis) indirect questions eventually title all these chapters of the *Strategicon*. The syntactical irregularity appears quite often in section B of the twelfth book. Similarly in certain cases in which the title begins with the word *περὶ* (*on*), the introductory word of the first sentence does not appear in the text, even though it is required by the syntax; but normally the chapters below such titles are complete texts. The typical introductory word of the treatise for the situation, if the text comes immediately right to the point, is *χρὴ* (thou must), which sometimes is also given for the "how" case[39]. Eventually the choice of Dennis appears to be the academic proposal (the indirect question-title).

Dennis included only one question mark by taking into consideration the XII.A.7, what actually comes as a double titled chapter, presented through a special array. In this case the title given by the editor of the CFHB 17 comes in a parenthesis and the first sentence of the chapter is a direct question. According to the XII.A.7, 1-3 (CFHB 17, 408) the title is *Τάξις ἡ*

36. "How": I.1,2,3,4,5,9; III.9; VI.5; IX.3,4; I.1,2,3,4; XI.1,2,3,4; XII.A.1; XII .B.1,3,8,9,11,12,13,17,18,19,20,21,22,23; XII.D; what: I.6,7; XII.B.1,5,610,14,16,23; what for: XII.B.16,9.

37. Such as in I.2,3 (CFHB 17, 76); I.4,3-6 (CFHB 17, 88); I.5,4 (CFHB 17, 90); I.6,3-6 (CFHB 17,92); XII.B.17,3-5 (CFHB 17, 450).

38. Such as in IX.3,1-10 (CFHB 17, 312); IX.5,1-42 (CFHB 17, 326-328).

39. Compare the tenth book, where the titles begins with "how" X.1-4; in certain chapters of the twelfth book the words *ὥστε (thus)* and *ὅτι* (*so*) have also entered the text as the initiatives for the "how case" XII.B.18-23.

λεγομένη ἐπικάμπιος ὀπισθία (<7. The Formation Called Convex>) and the first sentence is *Πῶς δεῖ τὴν σύμμικτον τάξιν ἤγουν ἐπικάμπιον ὀπισθίαν γίνεσθαι καὶ κατὰ τί χρησίμη ἐστίν;* (How should the mixed or convex formation be drawn up and for what is it useful?)[40]. The original text that had been reproduced by the author of the *Strategicon* at this certain point could indeed be, according to the sharp commentary of Rance, an obscure abstract of *Arrianus*[41]. Consequently, the form of the title at this point, i.e. the direct question, might provide a link to the author's bibliography, to the specific military texts, which he studied, copied, or compiled. At length the *Strategicon* of Maurice is extremely useful for the education of the potential military man, whose obvious queries were presented and solved by the text. The handbook known as the "*Problemata* of Leo VI", a version of the *Strategicon* dated at the late 10th c., in which no reference to the *Strategicon* has been recorded[42], is in fact the accurate reproduction of the military treatise of the late 6th c. in the form of questions and answers, sentence by sentence, a purposeful, didactic, presentation of the text.

In the end, it should be within the bounds of probability to suggest that the "direct question" in the place of the title of certain chapters of the *Strategicon*, could had been the appropriate Byzantine style to point to the actual use of former texts and thus to illustrate the systematic copy of an authorized bibliography if a compilation had taken place. On the other hand, the chapters of the treatise titled "on" are actually the abstracts where the military theory is fully presented by means of arguments, like short compositions among the itemized instructions of the military protocol. They might reflect the philological style pointing to the personal contribution of the writer[43].

---

40. According to the SB 6, 303,1-2 this precise question is the unique title and no text has been printed above.

41. Rance, The Fulcum, 277.

42. *Leonis VI Sapientis Problemata*, ed. A. Dain, Paris 1935; Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, 2, 331 =*Βυζαντινή Λογοτεχνία* 3, 169; A. Dain, Les stratégistes byzantines, *TM* 2 (1967), 317-390, esp. 354.

43. Compare Syrianus Magister (= *Three Byzantine Military Treatises*, ed. G.T. Dennis [CFHB 25], Washington, D. C., 1985, 1-141, text in 10-134): 14 out of 47 chapters are titled after indirect questions the 7, 11, 12, 18, 20, 28, 33-38, 45-46 and the text below is initiated by some proper introductory word, the most usual. On the contrary the text below titles commencing with "on" is quite often an answer to a direct question. On the dating of the military treatise in the 6th c. or far later see Ph. Rance, The Date of the Military

The hypothesis concerning the structure of the titles, as discussed above, could be supported by the eleventh book, XI (CFHB 17, 352) *Περὶ τῶν ἑκάστου ἔθνους ἐθῶν τε καὶ τάξεων* (On the mores and the tactics of every nation), which commences with a formal introduction, the *πρόλογος* (preamble) in XI,3-13 (CFHB 17, 352). The book was created by the author himself, who probably had access to official documents of the "foreign bureau" of that date[44]. All four chapters of XI are titled after the indirect question initiated with the word "how" and they are presented in the form of an inclusive composition of ideas, where pieces of official information have been put together and, as far as the syntax is concerned, all required introductory words. Finally the title of the antiquated XII.D comes double XII.D, 60-62 (CFHB 17, 490): *Περὶ κυνηγίων.* (On hunting.). *Πῶς δεῖ ἄγρια ζῶα κυνηγεῖν...* (How one ought to hunt wild animals...). The text below is properly composed with every initiative required; the introductory paragraph links to some military philosophy which recalls the ideas presented via the opening of the book "On Strategy", VII.A,1-53 esp. 4-12, 45-49 (CFHB 17, 228, 230).

b. Four Notes

Σαγιττόβολον (bowshot)

The word "*σαγιττοβόλο-ς/-ν*" (bowshot) identifies the target range of the archer, in other words the distance that corresponded to the flight of his arrow, and it has been used as a common distance measure since ancient times. Dennis has surmised that the distance mentioned within the *Strategicon* was a "not accurate target range"[45], in spite of the fact that other scholars have come to specific conclusions about the length of the Byzantine bowshot.

The range of the mounted archer at the time of Maurice (582-602) corresponded to a distance of about 133 m according to Bivar[46], who discussed the Byzantine bowshot of the late 6th c. /early 7th c. comparatively,

---

Compendium of Syrianus Magister (formerly the Sixth Century Anonymus Byzantinus), *BZ* 100 (2007), 701-737.

44. Therefore the eleventh book has performed the touchstone of the authorship of the treatise, see J. E. Witta, *The Ethnika in Byzantine Military Treatises,* Minessota University, Phil.D. diss., 1977, Ann Arbor 1988, 17-20.

45. *Maurice's Strategikon,* trans. Dennis, 31 n. 3.

46. A. D. H. Bivar, Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier, *DOP* 26 (1972), 271-291, esp. 282 n. 42, 283.

by taking into account "textbooks dealing with Muslim techniques of archery". Mc Leod also suggested the same length, paying attention to a certain quotation from the *Strategicon,* mentioned in III.8,43-46 (CFHB 17, 170), in which numbers are available, but he pointed to the hypothetical nature of the abstract[47]. The example has been cited in order for the available space between the lines of the cavalry to be calculated at the minimum. The distance measured in III.8,43-46 appears to be the appropriate distance between the mounted units, which was equal to one bowshot according, for example to II.4,9-10, (CFHB 17, 80); II.15,7 (CFHB 17, 132). Mc Leod however was suspicious of its accuracy: the 'hypothetical example' determines that the space required for each fully equipped horseman should be 1,50 m., i.e. the length of the horse, while a knight normally needs ca three times this space. Consequently it appears to be "an example of typical military mathematics"[48]. At the end of his commentary Mc Leod underlined the variation between the common ancient bowshot (ca 300 m) and the supposed Byzantine (133 m), if III.8,43-46 (CFHB 17, 170) is considered to be accurate[49]. In addition he compared the Byzantine measurements to the average Arabic and Turkish bowshots, from 160 m to 190 m.[50].

A formal reference dated in the late 10th c., recorded in the military treatise of Leo VI, lead modern scholars to assume that the full bowshot at that date should correspond to a distance from 297 m to 337 m.[51]. The valuable citation that provides us with clear numbers, came to enlighten the measures used at that time, in order to match the different devices to each other, then to make one rule for the bowshot, no matter the device used. Precisely two akin measuring devices are supposed to identify *τὴν σύμμετρον τοῦ τοξότου βολὴν* (the full measured target range of the archer),

47. W. Mc Leod, The range of ancient bow, *Phoenix. Revue de la Société canadienne des études classiques* 19.1 (1965), 1-14, esp. 11.

48. The speculation of Mc Leod could perfectly also apply to IX.5,9-11 (CFHB 17, 326): estimation of the size of any far-off army force.

49. Mc Leod, The range, 11.

50. Idem, 13; 14: average Arabic = 169 m-187 m; average Turkish = 160 m-190 m.

51. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie* [Handbuch d. Altertumswiss. XII/4,] München 1970, 42; T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [BV 17], Wien 1988, 220; *Three Treatises,* ed. Haldon, 170.

either the 156 *ὀργυιαί* (fathoms) or the 170 - 180 simple fathoms[52], which are compatible with each other after the proportion 1,08 - 1,15 simple fathom to be the equivalent for the (current) fathom. Mc Leod did not interpret the clause, for he could not provide an undisputable number for the length of the "Byzantine fathom"[53]. This coincides with the proposals of modern scholars, as far as the length of the full bowshot is concerned, for Mc Leod compares the Byzantine full measured bowshot to the super effective Turkish bowshot, of 310 m.[54]. The accurate distance of the two kinds of fathoms notwithstanding, the information pinpoints a correlation between them, giving one and only distance for the length of the (full) bowshot, i.e. ca 330 m, with the proviso that the generally accepted proportion is 1 fathom = 210,8 cm.

Then again, for the sake of the valuable *Strategicon*, it is noteworthy that the measurements required for the effectiveness of the army were not connected exclusively with either the distance covered from the arrow or a certain, the same, distance, a fact which is indeed declared via this specific military treatise in relation to the infantry. In XII.B.17,17-18 (CFHB 17, 450) the distance of either 100 feet or 200 feet is equally right[55], and recalls the variation of the ancient bowshot to be from 60 m to 700 m.[56]. Besides, the distance of 100 feet, a little less than 30 m, has been cited to be the distance required at war between the cavalry unit and its' medical corps, II.9,5-6 (CFHB 17, 126). Furthermore in XII.B.20,17 (CFHB 17, 458), at the exact place of the expected bowshot, we read that the distance measured corresponds to the flight of the stone: *τὰ μέρη περιπατεῖν ἀφεστῶτα ἀλλήλων ὡς ἀπὸ λίθου βολῆς* (the units should march keeping a distance of the flight of the stone between them). Every other distance concerning the infantry is recorded to have been the length of a bowshot, see XII.B (passim). The flight of the arrow was not considered to identify a specific distance, for there is mentioned the *τέλειον σαγιττόβολον*, i.e. long (perfect

52. The relevant clause is cited in *Sylloge Tacticorum quae olim "inedita Leonis Tactica" dicebatur,* ed. A. Dain, Paris 1933; see also commentary in Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, 42 and calculations in Kolias, *Waffen*, 220: 1 fathom = 210,8 cm.

53. Mc Leod, The range, 12.

54. Mc Leod, The range, 14: super Turkish 310 m; see Bivar, Cavalry, 283: the distance of the effective bowshot should have been 228,6 m.

55. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, 13-16: 1 roman foot = 29,6 cm; 1 byzantine foot: 31,23 cm.

56. Mc Leod, The range, 1.

bowshot), in XII.B.18,2 (CFHB 17, 454) instead of the expected *sagittovolon* that matches the case perfectly.

The length of the Byzantine *σαγιττόβολον* (bowshot) and the *τέλειον σαγιττόβολον* (long bowshot), depended on the archers and their bows or/and the measuring device in use, along with certain subdivisions in relation to the launched object, which depended on men either mounted or on foot. It is then practical to admit the bowshot to have been long undersized from 297 m and the long bowshot closer possible to ca. 337 m, the "bowshot" and the "long bowshot" respectively, on condition that these distances are compatible a) (the bowshot) with the Arabic and the Turkish average bowshots; and b) (the long bowshot) to the super Turkish bowshot, as well as to modern calculations concerning the full measured Byzantine bowshot of the 10th c.[57]. Furthermore, we should accept that every *σαγιττόβολον* (bowshot) cited within the *Strategicon* with no further definition, should be a distance of ("not accurate target range" as Dennis proposed) closer to 133 m as Mac Leod suspected, Bivar proposed and the 'military mathematics' provided by the *Strategicon* in III.8,43-46 (CFHB 17, 170), support. Finally the distance that corresponded to the flight of the stone should have been close to 30 m.

Fossaton camp

More than one term ordinarily identifies the structure of the military camp within the *Strategicon.* i) *ἄπληκτον* (< *aplicitum*, i.e. a portable folding structure), which eventually applied to every guarded campground and prison; ii) *φοσσάτον* (< *fossa* <*fodio*: to trench) which literally applied to the structure surrounded by a *fossa*, i.e. being reinforced with a trench; iii) (*χάραξ*) (< *χαράσσω*: to engrave, i.e. to excavate); and iv) /*ὄρυγμα* (*ὀρύσσω*: to mine, i.e. to excavate), also with the meaning of prison as well[58]. As far as the military terminology within the *Strategicon* is concerned, it

57. Mc Leod, The range, 13: the average Arabic = ca 169m-187m; the average Turkish =160m-190m and the super Turkish = 310 m; Kolias, *Waffen*, 220: 297 m-337 m; *Three Treatises*, ed. Haldon, 170: 328,8 m.

58. Etymology: Demetrakos, *Μέγα λεξικόν*, 757 (*ἀπλίκιτον*); 7633 (*φοσσᾶτον*); 5240 (*ὄρυγμα*); 7792 (*χάραξ*); meaning: *Sudae Lexicon*, v. I, 289 (n.3228: *ἄπληκτον*); v. III, 564 (n.5240: *ὄρυγμα*); v. IV, 788 (n.96: *χάραξ*). On military camps of the Roman and the Late Roman era see Syrianus Magister, ed. Dennis, 329-335; H. Elton, *Warfare in Roman Europe AD 350–425,* Oxford 1996, 247; C. M. Gilliver, The *De munitionibus castrorum*: text and translation, *Journal of Roman Equipment Studies* 4 (1993), 33-48, esp. 35.

seems that the two latter terms, which are the Ancient Greek words for ditch, applied to the undersized trench[59] and appear to fit merely in the vernacular vocabulary of the infantry. Among these four terms, the almost archaic word *ἄπληκτον* and the most recent *φοσσάτον* are typical terms of Latin origin, which, at the late 6th c., used to be the common words for the military camp and are both documented frequently in the military treatise. At a first sight the terms appear to be equivalent, such as in I.3,35 (CFHB 17, 86): *...τὰ ἄπληκτα ἤτοι φοσσάτα* (the *aplecta* camps that is to say the *fossata* camps); IX.5,83 (CFHB 17, 330): *ἐὰν ὁ χάραξ, τουτέστιν τὸ φοσσάτον* (...the ditch, i.e. the *fossaton* camp). However, via a number of functional quotations, cited in several passages, an important difference is detected which points to technical improvements that applied to construction during Late Antiquity. This improvement was an extra *fossa* (i.e. trench, gr. *τάφρος*), which served for the protection of the main military camp.

The antiquated tenth book, which refers to the topic of sieges, conveys to the general advise concerning the construction of temporary military camps; the fence here appears to correspond to the complete fortification of the *aplecton* camp; X.4,74-75 (CFHB 17, 346): *τόπον ὀχυρὸν...ξηρᾷ ὕλῃ περιβληθῆναι* (a stronghold... to be surrounded by dry woods)[60]. Elsewhere it appears that either the fence or the trench performed the adequate fortification, IX.5,83-84 (CFHB 17, 330): *ὁ χάραξ τουτέστιν τὸ φοσσάτον τάφρῳ ἢ οἰκοδομίαις ὠχύρωται* (...the camp is fortified either by the trench or by the structures). In general, however, the dyke that strengthened the structure, either was excavated in order to provide some soil in the function of building stuff, so the trench (i.e. the *fossa*) occurred artlessly, or it was extracted as a result of the creation of the required ditches, so that the camp could be provided with some additional protection. Indeed in XII.B.22,3-5 (CFHB 17, 472) a structure had to be established, if possible, then a trench had to be dug and a dyke had to be erected: *...οἰκοδομεῖν, ἐὰν ὁ τόπος ἔχῃ,...*

59. The terms *χάραξ* and *ὄρυγμα* identify ditches other than the main trench, for example in IX.3,98-99 (CFHB 17, 318), and these other trenches are recorded to be smaller than the main one in XII.B.22,5-6 (CFHB 17, 472).

60. Urbicius at the beginning of the 6th c. advised the army to be fenced around, in order to be fortified; ditches are not mentioned in the relevant clauses, 5,29-34 and 6,35-36, see G. Greatrex (ed.), Urbicius' Epitedeuma: an edition, translation and commentary, *BZ* 98 (2005), 35-72, esp. 56 and commentary 50.

καὶ ἔξωθεν τάφρον ποιεῖν... καὶ τὸ χῶμα ἐν τῇ ἐσωτέρᾳ ὄψει τεθῆναι (to built if material exists... and to dig the trench outside... and to place the earth from the inner side...). Consequently one should admit that the *aplecta* camps used to be surrounded by a certain common ditch outside the fence.

It is important though to pay attention to the diagram in XII.C (CFHB 17, 488), in view of the fact that military camps were supposed to be erected according to this precise diagram with the intention that the structure would become stronger than usual, VII.A.7,6 (CFHB 17, 236): *φοσσάτα ὀχυρώτερα ποιεῖν κατὰ τὸ ὑποτεταγμένον σχῆμα* (camps extra fortified ought to be constructed, according to the diagram below). The explanation of the above mentioned diagram, XII.C,2-3; 5-6 (CFHB 17, 488), should be that two trenches could reinforce further the illustrated military camp: *Δεῖ εἰδέναι ὅτι ἡ μὲν ἔξωθεν τοῦ καραγοῦ χαραγὴ δηλοῖ φόσσαν, τὰ δὲ λάμβδα τριβόλους* (the line outside the *caragos* indicates a *fossa*, the signs of letter λ after that caltrops); *χρὴ δὲ καὶ ἔξωθεν τῶν τριβόλων ὄρυγμα γίνεσθαι* (also a ditch ought to take place outside the caltrops' zone).

Furthermore the inner *fossa* is certainly cited in VII.B.9,4 (CFHB 17, 248): *περὶ τὴν ἔσω τάφρον* (around the inner trench). Additional ditches of non clarified purpose are also documented as required for the appropriate defense of the camp, in IX.3,98-99 (CFHB 17, 318): *καὶ ἐν τάξει τὰ ὀρύγματα γίνεσθαι δεόντως τῆς τάφρου* (the ditches ought to be made properly, especially the trench) and in XII.B.22,5-6 (CFHB 17, 472): *ἔξωθεν δὲ ταύτης ...καὶ φόσσας μικρὰς* (then outside it, i.e. outside of the trench, small trenches also). Such trenches could provide all potential infantrymen outside the camp with significant protection, as it is presented in X.4,18 (CFHB 17, 348)[61]. But within the *Strategicon* no front guards are recorded in relation to the defense of the camp, except for the *γνωμικὸν* in VIII.B,99-100 (CFHB 17, 284 <nr. 36>), which might well have been the reminiscent of the ancient methods. Thus the reported unmanned ditches would serve the enemy, unless all trenches around the military camp used to fit together.

61. More than one trenchs had to be excavated around the *χάραξ* according to *Syrianus Magister*, ed. Dennis, 88: *κθ΄*, 2 *εὐθέως ἀνίστασθαι καὶ διορύττειν τὰς τάφρους* (89: "As soon as the soldiers have pitched their tents and gotten something to eat, they should get up and start digging trenches"). However only one trench was about to surround the camp, according to the detailed description below. The other trenches were supposed to protect the front guards and they had to be established at a distance of the camp, like "forward towers", idem, 90.

Accordingly, the *φοσσάτον* should have been the improved *ἄπληκτον* camp, which enjoyed full protection by means of a fence, plus the trench, plus the caltrop zone, plus the extra trench or the ditches around it. Both mounted and foot warriors had to cover a long distance, full of traps, in order to approach the final fortification, i.e. the fence. The blockage against the mounted enemy consisted of three single but adjoining obstacles, even four, if an extra trench existed in front of the caltrop zone. The fortification at a row obviously turned to be a significant complex, the break of which required extremely trained horses and riders, as far as the animals have to pace specific number of steps of particular size in order to accomplish every jump over. The technological progress taking place during Late Antiquity, when the cavalry of the Late Roman Empire was at the zenith of its performance, as it adjusted to the challenge of the nomadic cavalry. It is noteworthy at this point to evoke the place name "Chandax" (*χάνδαξ* < arab. *rabḍ al-khandāq*: "Castle of the Moat" < *khandāq*: deep brook), which was the medieval name of Herakleion at Crete due to the double trench full of water that protected the city[62].

Touldos

a. *Strategicon* offers the most significant information on the issue of the *τοῦλδος*[63]. The term *touldos/n* identified the baggage train of the Byzantine cavalry as is confirmed by the *Strategicon* I.3,39-40 (CFHB 17, 88), i.e. the supplies for the soldiers that included servants and livestock: *Καὶ τοῦλδός ἐστιν ἡ ἀποσκευὴ τῶν στρατιωτῶν, τουτέστιν, παῖδές τε καὶ ὑποζύγια καὶ τὰ λοιπὰ ζῶα* (*touldos* is the baggage of the soldiers, i.e., youngsters, *equine* of burden and further animals). The animals serving with the baggages of the infantry, the *caragos* (wagon train), are somethimes also called *τοῦλδος*. Although only *bodive* are mentioned for the *καραγός*[64], the reference to *σαμιάτορες* (saddle pack makers) in XII.B.7,6 (CFHB 17, 424)

62. *Leonis Diaconi, Historia*, ed. C. B. Hase [CSHB, Bonn 1832], 11: in I.5.19-20 testified are the two trenches; etymology of the word *chandax*: G. D. Bambiniotes, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2002, 1932 (*χαντάκι*).

63. Limited information is detected in relevant edicts of a later era and in certain passages of the military treatises of the 10th c., see P. Collinet, Sur l'expression οἱ ἐν τοῖς τούλδοις ἀπερχόμενοι, 'ceux qui partent dans les bagages', in: *Mélanges Charles Diehl I. Histoire*, ed. E. Leroux, Paris 1930, 49–54, esp. 49-51. However modern scholars have not exploited extensively the fascinating details from the *Strategicon*.

64. XII.B.18,8 (CFHB 17, 454); XII.B.22 passim (CFHB 17, 472-80).

clearly points towards the *equine* of burden, i.e. pack mules, what could be considered the reflection of the status of the *cursus publicus* of that date[65]. So the obvious difference between the two words should naturally originate from the kind of animal serving the train: *bodive* served with *caragos* (wagon train), *equine* served with *τοῦλδος* (baggage train). Elsewhere the term *touldos* applies to the baggage train in general, along with the term *ἀποσκευὴ* (*baggage*) (I-XII passim, except for the books V [*τοῦλδος* only] and XI [*ἀποσκευὴ* only]). The interesting term *ἡ ἵππος* (the Equus) appears in certain citations, related exclusively to the war horses, both active and spare[66]. Furthermore the distinction between the *Equus* (the military *equi caballi*) and the *Baggage* (the baggage train) is apparent throughout the eleventh book, but no citation of those terms occurs in the fifth book, where the topic of the baggage train is fully presented. Finally, along with the term *ἵππος* (equus) the term *ἄλογον* (irrational being) is used with the meaning of "horse", passim, and it is generally accepted that this is indeed a neologism of the middle/late 6th c. and that the word entered the text of the *Strategicon* at that time[67]. It is worthwhile to elucidate the exact use of the term by the author of the military treatise in view of the fact that the term *ἵππος* (*equus*) applies almost exclusively to the military *equi caballi* at war, i.e. on the battle field, at the exact time of fighting or if being trained for fighting, whereas the term *ἄλογον* (horse) applies in general to the horses serving with the army, both skilled spare war horses and inexperienced *equidae* of burden. As far as the language of the *Strategicon* is concerned, it should be emphasized that *ἄλογον* (horse) is distinct from *ἵππος* (military *equus caballus*)[68].

The fifth book, which bears the title "*on touldos*" V.1-5 (CFHB 17, 208-214) refers to the spare war horses and the baggage train as if they were considered to be one military corps, since three out of the five chapters

65. "*ὁ πλατὺς δρόμος*" (the *cursus clabularis*) i.e. the imperial service of transportation that depended on *bodive*, had been abolished before the composition of the *Strategicon*, as a result of the replacement of the *bodive* by *equine*, see Jones, *Later Roman Empire*, 833; M. F. Hendy *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450,* Cambridge Mass. 1985, 607-610.

66. VII.A.9 (CFHB 17, 236); XI.1,20 (CFHB 17, 354); XI.4,116-18 (CFHB 17, 378).

67. Etymology: Demetrakos, *Μέγα λεξικόν*, 289-290 (*ἄλογον*) consecutively: animal of burden, military *equid* of burden, *equus caballus* or of burden.

68. It is traditionally suggested that, at the beginning, ἄλογον (irrational being) was contrasted to soldier (rational being); *Strategicon* does not provide evidence to support the hypothesis.

plainly refer to both, the first chapter relating to the baggage train itself and the second to the reserved war horses alone[69]. Indeed we read in V.3,6 (CFHB 17, 210): *τὸν πλείονα καὶ ἄχρηστον τοῦλδον καὶ τὰ περισσὰ ἄλογα* (the surplus and not required *touldos* and the extra horses); and in V.4,2-3 (CFHB 17, 212): *Ἐκεῖθὲν τε ἐκ τοῦ τούλδου κινοῦντας τοὺς ἐπὶ μάχην παραλαβεῖν τὰ ἀδέστρατα καὶ ἢ τένδας μικρὰς* (those [men] who move from the *touldos* up to the combat ought to take the spare horses plus either small tents...)[70]. In reality, the *touldos* should have included the reserved *equi caballi* occasionally, given that in III.7 (CFHB 17, 168) the diagram explaining the *modus operandi* of the battle formation of the total army, corresponded to the reserved force being lined up along with the *τοῦλδος*, in order to increase the size of the army. The reasonable connection between every *equine* of the cavalry might be understood by the instruction concerning the size of the baggage train, according to which the number of the active war horses of each mounted unit determined the number of the spare horses, the number of the servants as well as the required *equine* of burden, V.1,14-17 (CFHB 17, 208, 210)[71]. Regarding the watering and the feeding of all those animals, it is stated that both *equi caballi* and *equine* of burden required similar treatment.

Both *τοῦλδος* and *καραγὸς* accompanied the units they served and in fact each "train" had to follow in the back of its own unit, V.5,4-6 (CFHB 17, 214); XII.B.18,1-4 (CFHB 17, 454). However, if the cavalry was moving across insecure territory, its touldos had to be placed in the middle and to be well guarded, V.4,1-3 (CFHB 17, 214); IX.3,87-88 (CFHB 17, 316);

69. **Book nr.** V (CFHB 17, 208): *περὶ τούλδου* (on baggage train); V.1 *Περὶ τοῦ μὴ ἐπάγεσθαι προχείρως τὸν τοῦλδον ἐν μάχῃ* (on never driving the baggage train to the combat improperly); V.2 *Περὶ ἀδεστράτων* (on reserved war horses); V.3 *Περὶ τοῦ μὴ ἀναγκαίου τούλδου* (on the unnecessary baggage train); V.4 *Περὶ τῶν ἐν μέσῳ ἀπλήκτων* (on those laying intermediate camps); V.5 *Περὶ φυλακῆς τούλδου ὁδοιποροῦντος* (on the guarding of the baggage train on the march).

70. **The** *ἀδέστρατον* (< the horse *ad dextram*, at the right side, of the groom) was the spare war horse.

71. S. Gyftopoulou, Riding and reserving *equi* in the Late Antique/Middle Byzantine Army, *Βυζαντινός Δόμος* 16 (2007-2008), 389-410, esp. 401: in view of the reports of the *Strategicon* counted are one to two war horses for each individual soldier of every regular unit (no more than one for the men of the assistant units) and two to four horses for the riders of the distinguished units, the *foederatoi* and the *boukellarioi*. On the number of spare horses inside the Byzantine army see also J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204,* London 1999, 143 (one spare horse per soldier).

XII.B.20,17-20 (CFHB 17, 458). The animals of the wagon train on the other hand were placed at some distance so that any wounded ox could not disturb the soldiers according to XII.B.22,108-09 (CFHB 17, 478). The distinction as far as the baggage trains of the field forces is concerned has to be drawn regarding their performance in the battlefield, where the non- guarded *καραγὸς* was regularly transformed into a formal line of defense, even supported the flanks of the main force, XII.B.17,5-6 (CFHB 17, 450): *τάξαι τὴν παράταξιν καὶ τὸ λοιπὸν τοῦλδον* ["line up the battle formation...and the *touldos* (of the infantry)]"; X.B.18,1 (CFHB 17, 454): *Πῶς δεῖ τὰς ἁμάξας καὶ τὸν τοῦλδον τάσσεσθαι* ("How to line up the vehicles and the *touldos*")[72]. On the other hand the *τοῦλδος* of the cavalry, i.e. the valuable reserved war horses among the other animals, was absolutely protected and ought to avoid getting involved in conflicts[73]. Besides, the *βάνδον* of the *τουλδοφύλαξ*, i.e. the unit that guarded the *τοῦλδος* according to III.7,10 (CFHB 17, 168), was considered to perform some crucial duty, and the author of the *Strategicon* states that its leader had to be an experienced soldier in VII.B.17,29-30 (CFHB 17, 264). But the *τοῦλδος* could take a special position inside the battlefield. It could be placed either between the rear guards, so that the feature of the war force could be enlarged, III.7 (CFHB 17, 166, 168), or at the side of the right flank of the second war line, in order to be protected should surprise attack occur, VII.B.9,12-14 (CFHB 17, 248). In the latter case the *τοῦλδος* ought to be accompanied by the appropriate guard unit. Otherwise, it was forbidden to all spare *equine* of the cavalry to approach the front, such as in V.2 (CFHB 17, 210): instruction plus military theory[74].

The baggage train of the cavalry depended on young servants "free or slaves" but even the less competent soldiers were transferred there from time to

72. *Καραγὸς* < (gothic) *carago*; the term actually identified the fence of the military camp, which was formed by the vehicles of the baggage train.

73. See for example V.1 (CFHB 17 pp. 208, 210); VII.B.9,8-9 (CFHB 17, 248).

74. In III.7 (CFHB 17, 168) the spare horses are supposed to be in position inside the battle field, but no mention of grooms is quoted; Dagron believes that certainly every groom was present inside the combat zone at the late 10th c., *Le traité sur le guerilla (de velitatione bellica) de l'empereur Nichéphoros Phocas* (963-969), ed. – trans. G. Dagron - H. Mihăescu, Paris 1986, commentary, 189; Mc Geer also comments on the horses lined behind the lines of the cavalry in *Nicephoros Uranos, Praecepta militaria* (part), ed. E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century*, Washington, D.C. 1995, ch. 57.1: compare V.2 (CFHB 17, 210).

time, according to I.2,70-74 (CFHB 17, 82). The requirements of the campaign rested on the principle of one servant looking after three or four *σαγμάρια* (pack mules), I.2,70-74 (CFHB 17, 82), plus one servant for every three or four mounted soldiers. Then, each individual reserve *equus caballus* possibly enjoyed the full attention of one groom at the time of the battle, compare V.2 (CFHB 17, 210). The groom had also to drive the spare horse inside the battlefield, as is confirmed in V.4,2-3 (CFHB 17, 212). As far as the baggage train of the infantry is concerned, the procedure of recruiting the servants appears to have been the same, but no numbers are documented within the *Strategicon*.

b. Traditionally it is accepted that the etymology of the word *τοῦλδος* indicates a link between the past tense of the verb *fero*, from the medieval Latin, and the baggage train of the Byzantine army: *tuli>touldos*; the word bears the meaning of "lifting weigh" in the *Etymologies* of Isidore, bishop of Seville (556-636), which were composed shortly after the *Strategicon* or at the same time period[75]. Collinet attempted to link the word *τοῦλδος* to German[76], given that the soundalike words *dult* and *tult* were common ancient Germanic words and thus they could be placed among the numerous barbaric military terms that entered both Latin and Greek languages[77]. Nevertheless, both words meant "celebration"[78].

---

75. See A. Dain, Touldos' et 'Touldon' dans les traités militaires, *ΠΑΓΚΑΡΠΕΙΑ Mélanges Henri Grégoire II, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves,* X (1950), 161–169, esp. 164-167 on the grammar (touldos, i.e. m., or touldon, i.e. n) and 169 on the etymology; see also Collinet, Bagages, 53-54 and Dain, Touldos, 162-163 on the terms *touldos* and *aposkeuē* (*baggage*).

76. Collinet, Bagages 54.

77. See H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich,* Helsinki 1965, 128-133; 141-167. Latin had been the formal military language up to 630, and thus elements of the native languages of the soldiers, German but others as well, entered Latin, see H. and R. Kahane, The Western Impact of Byzantium: the Linguistic Evidence, *DOP* 36 (1982), 127-153, esp. 130; Rance, Fulcum, 269; Zilliacus, *Zur Kampf*, 113. The barbaric terms were romanized under Constantine I (313/324-337) and a military 'slang' was developed, see Kahane idem; then, gradually, the words entered the Greek language as well, see H. Mihăescu, Die Lage der zwei Weltsprachen (Griechisch und Latein) im byzantinischen Reich des 7. Jahrhunderts als Merkmal einer Zeitwende, in: *Studien zum 7. Jhr. in Byzanz,* (BBA 47), Berlin 1976, 95-100, esp. 90; G. Reichenkron, Zur römischen Kommandosprache bei byzantinischen Schriftstellern, *BZ* 54 (1961), 18-27, esp. 19, 20, 23.

78. H. Meidinger, *Dictionnaire comparatif et étymologique des langues teutogothiques,* Boston[2] 1875, 404.

But the speculation of Collinet should not be underestimated, since Byzantine military terminology normally arises from barbaric languages and cultures in the cases were those words identified special military articles or tactics that characterized certain barbarians at war[79]. Thus it is suggested that the etymology of the word *τοῦλδος* might be located within the vocabulary of the nomads of Northeastern Asia, i.e. the Avars and the Turks[80]. These people used to travel constantly, accompanied by a large number of horses, as is reported by the author of the *Strategicon* XI.2,31-2 (CFHB 17, 362): *Ἀκολουθεῖ δὲ αὐτοῖς καὶ πλῆθος ἀλόγων, ἀρρένων τε καὶ θηλειῶν ἅμα μὲν πρὸς ἀποτροφήν, ἅμα δὲ διὰ πλήθους θεωρίαν* (They are also followed by numerous of horses, both male and female, as they are fed from, plus they look numerous*)*. Perhaps a specific Altaic word was used to identify the flexible group of horses that served the nomads as the ultimate resource, fertile and thus everlasting. At the date that the word *τοῦλδος* entered both Greek and Latin, the soldiers of the Byzantine Empire were familiar with the art of war of those nomads. Although neither the Avars nor the Turks served within the Byzantine army, unlike the barbarians whose language entered Latin and Greek commonly, the soldiers of the Late Roman Empire had to be taught by the war methods of the nomadic cavalry as the author of the *Strategicon* precisely recommends[81].The nomadic baggage train could have provided a model to the *καραγὸς* (wagon train) at the time that *equine* replaced *bodive* in the army[82], in addition to the fact that it entered the Byzantine world as a unique campaign apparatus,

79. Ph. Rance, Drungus, δροῦγγος and δρουγγιστί: a Gallicism and Continuity in Late Roman Cavalry Tactics, *Phoenix* 58 (2004), 96-130, esp. 100-105.

80. On Avars see W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822,* Munich 1988; on contacts of Avars with the Byzantine Empire see, *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zur Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter* ed. F. Daim [Monographien Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7], Innsbruck 2000; G. Kardaras, *Το Βυζάντιο και οι Άβαροι Στ΄-Θ΄ αι.* [Institute for Byzantine Research- Hellenic National Research Foundation-Monographs 10], Athens 2010; on their contribution to the military technology see B. Sz. Szmoniewski, The earliest Avar-age stirrups, or the 'stirrup controversy' revisited, in: *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans,* eds. Fl. Curta - R. Kovalev, Boston 2008, 297-326. On Turks see C. V. Findley, *The Turks in World History*, Oxford 2005.

81. In I.2,45-46, 61 (CFHB 17 pp 80, 82) and in II.1,19-20 (CFHB 17, 110).

82. On the issue of the replacement of the *bodive* by *equine* see above n. 65.

effective and thus worthwhile to be imitated. *Τοῦλδος* could be linked to the Altaic lexis, on condition that an unidentified complex of the Chinese *lǚ tú* (voyage) and *duò/ tuó* (carry on the back) might have existed in the Middle Mongolic language[83].

Depotatus/os

Valuable information concerning the assistant unit of *δηποτάτοι* is recorded in the *Strategicon*[84]. According to II.9 (CFHB 17, 126, 128) the unit incorporated trained regular soldiers of lower rank, who were excluded from their own units in order to perform unarmed on behalf of their own comrades at the time of conflict or immediately afterwards. Normally they represented three percent of the total army (eight to ten *δηποτάτοι* per *βάνδον*, i.e. ca 300 men), as confirmed in II.9, 1-5 (CFHB 17, 126). According to the occasion, soldiers were excluded from the subdivision of each military unit, from every 100 or 50 men, after the proportion of six to eight men per unit[85]. They plundered the corpses of the defeated enemy, took care of the wounded[86], and eventually acted as the official rescue team as is confirmed in V.2,7-8 (CFHB 17, 210). As far as the *Strategicon* is concerned, they are always reported to be carrying out their mission exclusively inside the battlefield[87]. The *δηποτάτοι* used to perform either on foot or mounted; actually they had access to one horse according to IX.3,69 (CFHB 17, 316); the saddle of this horse used to bear one extra stirrup, "*σκάλα*" (step) to

83. On the possible interconnection between the Proto-Turkic, the Mongolic-Tungusic, the Middle-Mongolic and the Chinese languages see G. Starostin, Preliminary Lexicostatistics as a Basis for a Language Classification: a New Approach, *Journal of Language Relationship* 3 (2010), 79-116 (= URL: http://starling.rinet.ru/new100/Lexicostatistics.htm). On the translation from Chinese into English compare *CC-CEDICT dictionary*, URL:. http://www.mandarintools.com/worddict.html-trip; -carry.

84. On the civil office of *deputatus* see *Jean Le Lydien, des magistratures de l'état roman*, ed. J. Schamp, v. 1-2, Paris 2006, II. CCXXIX-CCXLIV.

85. IX.3,62-65 (CFHB 17, 316); IX.3,69 (CFHB 17, 316).

86. plunder: II.9, 13 (CFHB 17, 128); nursing: II.9,6-9 (CFHB 17, 126, 128); I.3,30-32 (CFHB 17, 86).

87. The ecclesiastical office of depotatus, which is mentioned in the sources from the 5th c. onwards, was tenured by clergymen of the lower rank, who, according to Leondaritou, exercised their duties exclusively inside the church, see V. A. Leontaritou, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte- Athener Reihe 8], Athens-Komotini 1996, 162.

assist the man to mount, i.e. there were two single stirrups, both by the same side of the saddle, one for the *depotatos* (*depotatus)* – one for the wounded soldier as is confirmed in II.9,25-26 (CFHB 17, 128)[88].

Conclusion

The *Strategicon* of Maurice was completed at the end of Late Antiquity and the text reflects this fascinating era. Admittedly, the military treatise conveys more pieces of information concerning the actual life of both individual soldiers (of every rank or skill) and formed army forces (of every size or competence), either inside the camp or on the battlefield; along with the details on the suitable deployment- arm- drill command, the issue of timing comes as the apparent benefit for every military action plus the favorable geographical conditions. In addition, the text constitutes the most reliable source on several topics of military history (military technology - war tactics - the state and the art of war of the enemies of the Byzantine Empire at that time). But above, all the treatise communicates Byzantine military theory. It is noticeable, however, that the *Strategicon* has not been fully exploited, although the existing commentary on a great number of military issues that are recorded within the *Strategicon* is detailed. In spite of the fact that the literature on Byzantine military history has treated the subjects presented in this paper, our view is that the matters under discussion here were not addressed fully. But comparison between the similar quotations from different chapters/'books' could enluminate the text and sometimes, as has become apparent in this paper, could provide clear meaning.

To the notes presented above, one should also add the wise management of the people who constituted the army, which formed a feature of the military culture of the late Roman Empire but has not been plainly detected, although it is very crucial within the *Strategicon*: instructions, advice, moral guidance aimed to train the potential soldier in gaining military expertise, spirit and discipline. Moreover, according to the military theories presented in several abstracts and in almost every introductory

88. On the use of the stirrup by the Byzantines see St. Lazaris, Considérations sur l'apparition de l'étrier: contribution à l'histoire du cheval dans l'Antiquité tardive, in: *Les équidés dans le monde méditerranéen antique (Actes du colloque par l'École francaise d'Athènes, le Centre Camille Jullian, et l'UMR 5140 du CNRS Athènes, 26-28 Novembre 2003)*, ed. A. Gardeisen, Paris 2005, 275-88 esp. 276-81.

passage, the general should aim at the protection of his soldiers in order to maintain the army in its best state, but also because he should act in respect of God and of his fellow humans. From every aspect the text keeps firmly to this concept.

Historical Information Gathered from *Mauricii Strategicon*

A few relevant sections from the *Strategicon* of Maurice are analyzed in order that Byzantine military tactics be further clarified: the meaning of the word *scholē*; contagion (epidemic) and starvation (famine) threatening the soldiers when gathered together; and the potential scouting mission of heralds. Additionally, certain facts provided by the treatise regarding specific military subjects are presented together so that they can be effectively elucidated: the length of both the bowshot and the long bowshot; the exact function of the multi trenches of the *fossaton* military camp; *touldos* (the baggage train: composition - function - etymology/origin); *depotatoi* (the unarmed units: recruitment – equipment - size - mission). Finally speculation on the composition of the text attempts to draw attention to The use of former treatises by the author and to the degree of his personal contribution.

Σοφια Γερμανιδου

Μαρτυριες Ιστορικων Πηγων και Αρχαιολογικων Ευρηματων για μια μορφη «Βιολογικου» Πολεμου με τη χρηση των Μελισσων στο Βυζαντιο*

Η μετατροπή των έμβιων όντων της Φύσης σε καθοδηγούμενα πολεμικά μέσα δεν αποτέλεσε ασφαλώς ανακάλυψη του Μεσαίωνα, αλλά επινόηση χρόνων πολύ προγενέστερων -αντίθετα από ό,τι πιστεύεται ευρέως. Μυθολογικές αφηγήσεις, βιβλικές περιγραφές, ακόμα και ιστορικά γεγονότα αποκαλύπτουν, σε διαπολιτισμικό και διαχρονικό επίπεδο, ότι ο «βιολογικός» πόλεμος[1] δεν απαιτούσε προηγμένο τεχνολογικό εξοπλισμό ή εξειδικευμένη επιστημονική γνώση, παρά μόνο ιδιοφυή έμπνευση και αδίστακτη εκτέλεση. Η εκμετάλλευση των φυσικών δυνάμεων των ζώων μπορεί να μην εξασφάλιζε το άμεσο αποτέλεσμα των καθιερωμένων πολεμικών τακτικών, αλλά μεγιστοποιούσε τα δεινά του αντιπάλου πολύ περισσότερο από τις συμβατικές μεθόδους τόσο στο επίπεδο της σωματικής καταπόνησης όσο, κυρίως, της ad hoc κάμψης του ηθικού και της ψυχολογικής επιβάρυνσης.

---

* Η συγγραφέας ευχαριστεί θερμά τους δύο ανώνυμους κριτές του κειμένου οι οποίοι συνέβαλαν με ουσιαστικό τρόπο στη βελτίωση του περιεχομένου του. Η μελέτη δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί και άρτια να παρουσιαστεί χωρίς τη συνδρομή του κ. Ηλ. Αναγνωστάκη, ο οποίος προσέφερε αφειδώς γνώσεις, βιβλιογραφία και χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Το θέμα πραγματεύεται διεξοδικά η A. Mayor, *Greek Fire, Poison Arrows and Scorpion Bombs* (α΄ έκδοση 2003, ανατύπωση 2009) [= *Υγρόν πυρ, δηλητηριώδη βέλη και σκορπιοί-βόμβες*, μετ. Α. Γρηγοριάδου, Αθήνα 2006, 27-50]. Επίσης, M. Grmek, Les ruses de guerre biologiques dans l'Antiquité, *RÉG* 92(1979), 139-163. Φ. Ρηγας Χημικά και βιολογικά όπλα στην Αρχαιότητα, *2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας*, Αθήνα 2006, 679-685. Γ. Μαυροφρυδης, Οι μέλισσες στον πόλεμο, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 22(4), (2008), 233-238.

Ζώα κάθε κατηγορίας, από ελέφαντες μέχρι φίδια, αξιοποιήθηκαν για την εξόντωση του εχθρού, ενώ τα ιοβόλα έντομα, ειδικότερα οι μέλισσες στις οποίες επικεντρώνεται και η παρούσα μελέτη, επιστρατεύθηκαν επίσης με διάφορα τεχνάσματα. Οι γνώσεις μας, ωστόσο, παραμένουν ανεπαρκείς σχετικά με αυτόν τον ιδιόρρυθμο τρόπο πολέμου· οι πηγές, ανεξαρτήτως εποχής και θρησκευτικών πεποιθήσεων, είναι φειδωλές και μάλλον αποδοκιμαστικές έως δυσφημιστικές όσον αφορά ανάλογες περιγραφές. Προφανώς, λόγω των ηθικών διλημμάτων, αλλά και του φόβου αντεκδίκησης με ανάλογες μεθόδους[2], κανένα στρατόπεδο δεν θα ήθελε να οικειοποιηθεί τη χρήση βιολογικών όπλων, στρατηγική που έχει αποδειχθεί επίκαιρη και διαχρονικά εφαρμοζόμενη μέχρι και σήμερα.

Οι σωματικές συνέπειες του κεντρίσματος μιας μέλισσας κυμαίνονται από επώδυνο πρήξιμο, αναφυλαξία, μέχρι και θάνατο -πέραν του πανικού και της σύγχυσης που προκαλεί σε ανθρώπους και ζώα. Μολονότι τα βιολογικά χαρακτηριστικά της μέλισσας δεν ήταν σε επιστημονική βάση τεκμηριωμένα πριν από τον 17ο αι., η εμπειρική παρατήρηση τυχαίων κρουσμάτων τα ανέδειξε και τα ενέταξε μεθοδευμένα σε ένα είδος «φυσικού οπλοστασίου»[3]. Αποικίες σμηνών πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί ως «βλήματα» ήδη από τη Νεολιθική εποχή εναντίον αντίπαλων ομάδων. Οι αρχαιότερες, εντούτοις, καταγραφές αποτελεσματικής στρατιωτικής χρήσης ιοβόλων εντόμων βρίσκονται σε περιγραφές της Παλαιάς Διαθήκης, χωρίς όμως να είναι δυνατή η ιστορική επιβεβαίωσή τους[4].

Η πραγματική χρήση των μελισσών σε πολεμικές συγκρούσεις ανιχνεύεται για πρώτη φορά σε επεισόδια ρωμαϊκών εκστρατειών[5].

2. Τ. Γ. Κολιας, Τά ὅπλα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, *Πρακτικὰ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου ΚΒΕ-ΕΙΕ*, ἐπιμ. Χ. Αγγελιδη, Ἀθήνα 1988(1989), 475-476.

3. E. Crane, *The world history of beekeeping and honey hunting*, London 1999, 329-330, 539, 548-549.

4. *Ἔξοδος*, ΚΓ΄:28. *Δευτερονόμιον*, Α΄:44, Ζ΄:20. *Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ* ΚΔ΄:12, *Ἠσαΐας*, Ζ΄:18-20. Σχολιασμός: H. Ransome, *The sacred bee in ancient times and folklore*, London 1937, 67. M. H. Fraser, *Beekeeping in Antiquity*, London 1931 (β΄ έκδ. 1951), 4. R.A. Morse, Bees go to war, *Gleanings in Bee Culture* 83:10 (1955), 585-587. A. Caquot, L'abeille et le miel dans l'Israël antique, στον τόμο: R. Chauvin (επιμ.), *Traité de biologie de l'abeille*, v. V. *Histoire, Ethnographie et Folklore*, Paris 1968, 43. J. T. Ambrose, Bees and Warfare, *Gleanings in Bee Culture* 101:11 (1973), 343-346. E. Neufeld, Insects as warfare agents in the ancient Near East, *Orientalia* 49(1980), 30-57.

5. Οι περιπτώσεις αυτές είναι οι πλέον γνωστές και έχουν επανειλημμένα σχολιαστεί.

Ήδη ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος είχε αναδείξει την κυψέλη ως πρότυπο του ρωμαϊκού στρατοπέδου και τη διαβίωση των μελισσών σε αυτήν παρόμοια με την παραμονή σε στρατώνα[6]. Στα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. ο Αινείας ο Τακτικός συμβουλεύει τους αμυνόμενους πολιορκούμενης πόλης να εξαπολύουν σφήκες και μέλισσες στις σήραγγες κάτω από τα τείχη για να αιφνιδιάσουν τους αντιπάλους τους[7]. Σύμφωνα με τον Αππιανό, η ίδια τακτική εφαρμόστηκε εναντίον των Ρωμαίων το 72 μ.Χ. από τον βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη. Κατά την πολιορκία της Θεμίσκυρας, πόλης κοντά στη Σαμψούντα, οι αμυνόμενοι εξαπέλυσαν σμήνη μελισσών, όπως και άλλα άγρια ζώα, μέσα στις σήραγγες τις οποίες είχαν σκάψει οι στρατιώτες του ρωμαίου στρατηγού Λικινίου Λούκουλλου για την υπονόμευση των τειχών[8].

Η τακτική της απελευθέρωσης σμηνών σε περιορισμένο χώρο που συνηθιζόταν κατά τη ρωμαϊκή εποχή αντικαταστάθηκε στον Μεσαίωνα με την εκσφενδόνιση κυψελών σε αντίπαλο στρατόπεδο ή πολιορκούμενο φρούριο και εξελίχθηκε με τη χρήση μηχανών εκτόξευσης[9]. Το τέχνασμα

Fraser, *Beekeeping*, 120. Neufeld, Insects as warfare agents, 54-56. Mayor, *Υγρόν πυρ*, 238-239. Crane, *The world history*, 540. Η ιδια, The use of bees and their products in warfare, *Bee world* 84(2), 2003, 94. J. A. Lockwood, *Six-legged soldiers: Using insects as weapons of war*, Oxford 2008, 9-25.

6. Plinius, *Naturalis Historia*, XI, 17, έκδ. H. Rackham, *Pliny, Natural History III: Libri VIII-XI*, [Loeb Classical Library], Cambridge Mass. – London 1956.

7. Αινείας ο Τακτικός, *Πολιορκητικά*, XXXVII.4, έκδ. A.-M. Bon – A. Dain, *Énéé le Tacticien. Poliorcétique*, Paris 1967, κεφ. 37.4. Πβλ. D. Whitehead, *Aineias the Tactician. How to Survive under Siege*, Oxford 1990 (β΄έκδ. 2002).

8. Αππιανός, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, XII, 11.78, έκδ. P. Goukowsky, *Appien: Histoire romaine. Tome VII. Livre XII: la guerre de Mithridate* [Les Belles Lettres], Paris 2001. Βλ. και E. Gabba – A. G. Roos – P. Viereck, *Appiani historia Romana*, v. I [Teubner], Leipzig 1939 (ανατ. 1962), παρ. 347.

9. Ασαφής θεωρείται η υποτιθέμενη πρώτη, κατά πολλούς, αναφορά του τεχνάσματος αυτού στον Ηρωδιανό, *Αἱ μετὰ Μάρκον ἱστορίαι*, III, κεφ. Θ΄, 5-6. C (έκδ. K. Stavenhagen, *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo* [Teubner] Leipzig 1922 [ανατύπωση 1967], και R. Whitaker, *Herodian II, books I-V* [Loeb Classical Library], Cambridge MA – London 1970. Κατά την περιγραφή της πολιορκίας της Άτρα, πόλης νότια της Μοσούλης στο σημερινό Ιράκ, από τον στρατό του Σεπτίμιου Σεβήρου το 197 μ.Χ., κατά τη διάρκεια του δεύτερου Παρθικού πολέμου επιγραμματικά αναφέρεται η εκτόξευση δηλητηριωδών εντόμων (*μικρῶν μέν, ἰοβόλων δέ θηρίων*) από το στρατόπεδο των Ατρηνών εναντίον των Ρωμαίων, οι οποίοι τελικά εγκατέλειψαν την πολιορκία. Πρβλ. B. Campbell Duncan, What happened at Hatra, στον τόμο P. W. M. Freeman – D. L. Kennedy (επιμ.), *Defence of the*

απέβη δημοφιλές στη μεσαιωνική Δύση και έχει διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο σε πραγματικά γεγονότα όσο και σε θρύλους. Από το πλήθος των σχετικών περιστατικών[10] αξιομνημόνευτα είναι τα επεισόδια εκτόξευσης κυψελών στην πρώτη και την τρίτη σταυροφορία. Το 1098 κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης Μάαρα στη Συρία, ανάμεσα σε άλλα τεχνάσματα που χρησιμοποίησαν οι απεγνωσμένοι μουσουλμάνοι υπερασπιστές για να απωθήσουν τους επιτιθέμενους σταυροφόρους, ήταν και η εκσφενδόνιση «κυψελών γεμάτων από μέλισσες» (*...plena apibus alvearia...eos a mura propellerent...*)[11].

Στις βυζαντινές πηγές η πολεμική χρήση ιοβόλων εντόμων και των εστιών τους, ενδεχομένως των μελισσών και των κυψελών, απαντά σε χωρία στρατιωτικών εγχειριδίων, ακολουθώντας την παράδοση αντίστοιχων ρωμαϊκών πραγματειών. Μια από τις πλέον χαρακτηριστικές αναφορές περιλαμβάνεται στα *Τακτικά* και τα *Ναυμαχικά* του αυτοκράτορα Λέοντα Στ΄ του Σοφού. Εκτός από τα «*θηρία*» τα οποία κλείνονται σε «*χύτρες*» και ρίπτονται στα εχθρικά πλοία, όπως φίδια, σαύρες, σκορπιοί, εκτοξεύονται και *ὅμοια τούτων ἰοβόλα· ὧν συντριβομένων τὰ θηρία δάκνουσι καὶ συμφθείρουσι διὰ τοῦ ἰοῦ τοὺς πολεμίους ἔσωθεν τῶν πλοίων*[12]. Το ίδιο χωρίο αναπαράγεται παραφρασμένο στα *Τακτικά* του Νικηφόρου Ουρανού με τη διαφορά ότι τα «*θηρία*», είναι κλεισμένα σε «*τζυκάλια*», πήλινα τσουκάλια, και πιθανόν να υπονοεί σμήνη μελισσών [13].

Roman and Byzantine East, Oxford 1986, 51-58. Mayor, *Υγρόν πυρ,* 239-241. Lockwood, *Six-legged soldiers,* 21.

10. Η πληθώρα περιστατικών σε πολέμους της μεσαιωνικής Δύσης καταγράφεται από τους A.E Fife, *The concept of the sacredness of bees, honey and wax in Christian popular tradition,* Univ. of Stanford 1939, 377-384 (διδακτ. διατρ.). E. Crane, *The archaeology of beekeeping,* London 1983, 216. Η ιδια, *The world history,* 96, 539-544. Η ιδια, The use of bees, 94-95. Mayor, *Υγρόν πυρ,* 237. Μαυροφρυδης, Οι μέλισσες, 234-235.

11. Guilelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, *PL* τ. 201, στλ. 386, κεφ. IX, παρ. C. Πβλ. E. Atwater Babcock – A. C. Krey, *A history of deeds done beyond the sea by William, archbishop of Tyre*, New York 1943, I, 311.

12. Λέοντος Στ΄ *Τακτικά*, κεφ. ΙΘ΄, παράγρ. ξ΄, έκδ. G. Dennis, *The Taktika of Leo VI*, Washington D.C. 2010 [CFHB 49- Dumbarton Oaks Texts 12], 526. Λέοντος Στ΄, *Ναυμαχικά,* παρ. 61.ξ΄, στον τόμο J. H. Pryor – E. M. Jeffreys, *The Age of the Δρομων. The Byzantine Navy ca 500-1204* [The Medieval Mediterranean 62], Leiden-Boston 2006, 508. Πβλ. *Ναυμαχικά.* Γενικὴ εἰσαγωγὴ Τ. Γ. Κολιας. Εἰσαγωγὴ-μετάφραση-σχόλια Ι. Δημητρουκας, Αθήνα 2005, 66-67.

13. A. Dain, *La "Tactique" de Nicéphore Ouranos,* Paris 1937, 83-84. Πβλ. Ἐκ τῶν

Πέρα όμως από τις αόριστες αναφορές των στρατιωτικών εγχειριδίων, σε πολλά βυζαντινά συγγράμματα, εκκλησιαστικής και κοσμικής γραμματείας, γίνεται λόγος για τον «πολεμικό» χαρακτήρα της μέλισσας. Οι συγγραφείς, είτε μεταφορικά, είτε εξ αφορμής αφήγησης πραγματικών γεγονότων χρησιμοποιούν χαρακτηρισμούς και περιγραφές που απηχούν τεχνικές επίθεσης με τις μέλισσες ως όπλα. Ο Ευστάθιος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, στην περιγραφή της άλωσης της Θεσσαλονίκης (1185), χαρακτηρίζει την απόπειρα απώθησης των Νορμανδών που υπέσκαπταν σήραγγες προς υπονόμευση των τειχών *καθὰ καὶ μελίσσας ἔσω σμήνους*[14]. Η απώθηση των μελισσών μέσω της χρήσης του καπνού λειτουργεί επίσης παραβολικά στις περιγραφές άλλων πολεμικών επιχειρήσεων, όπως στην Άννα Κομνηνή, όπου χρησιμοποιείται η φράση *σμῆνος μελισσῶν* για να εκφράσει το φοβισμένο πλήθος στρατιωτών[15]. Ο Νικήτας Χωνιάτης χρησιμοποιεί το ίδιο λογοτεχνικό σχήμα (*ὡς μελίσσας τῷ καπνῷ τῆς μάχης...*) για να περιγράψει τον πανικό των Περσών την ώρα της μάχης[16]. Ο Χωνιάτης αξιοποιεί επιπλέον την εικόνα του σμήνους που επιτίθεται σε εισβολείς των κυψελών για να συγκρίνει εκ νέου, με συμβολικό τρόπο, την απώθηση βαρβάρων από τον στρατό του Ιωάννη Κομνηνού[17].

Η συσχέτιση της δράσης των μελισσών με πολεμικές μεθόδους έχει προχριστιανική προέλευση καθώς εντοπίζεται ήδη σε χωρία αρχαίων συγγραφέων[18]. Σχετικές, άλλωστε, εκφράσεις διασώζονται σε μυθιστορηματικές αφηγήσεις που προέρχονται από την ύστερη

Τακτικῶν Νικηφόρου Οὐρανοῦ, στον τόμο *Ναυμαχικά* (βλ. προηγ. σημ.), 208-209, κεφ. 57. Συμπληρωματικά για την περίοδο και τις συνθήκες συγγραφής των *Ναυμαχικών* του Ουρανού, E. Mc Geer, Tradition and reality in the Taktika of Nikephoros Ouranos, *DOP* 45(1991), 129-140.

14. **Ευσταθίου**, *Άλωσις Θεσσαλονίκης*, έκδ. S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica* [Testi e Monumenti 5], Palermo 1961, 96, παρ. 10-15.

15. **Άννας Κομνηνής**, *Αλεξιάς*, XIII, 54: 3, 6, έκδ. D. R. Reinsch – A. Kambylis, *Anna Comnenae, Alexias*, [CFHB 40], Berlin 2001 392.

16. **J. van Dieten** (εκδ)., *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* [CFHB 3], Berlin 1972, 136, στίχ. 25-35.

17. **Νικήτα Χωνιάτη**, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. I. A. Van Dieten [CFHB 11], Berlin – New York 1975, 620, στίχ. 25-29.

18. **Παραδείγματα: Η. Αναγνωστακης**, Βυζαντινή μελωνυμία και μελίκρατος πότος. Αντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκομικών προϊόντων στο Βυζάντιο ώς τον 11ο αιώνα, *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*. Πρακτικά Στ΄ Τριημέρου Εργασίας Π.Τ.Ι - Ε.Τ.Β.Α., Νικήτη 1996 (Αθήνα 2000), 165-169.

αρχαιότητα, αλλά διασώζονται σε πηγές βυζαντινής εποχής. Στα «Βαβυλωνιακά» του Ιαμβλίχου, αφήγημα που αποδίδεται περιληπτικά από τον Πατριάρχη Φώτιο στη *Βιβλιοθήκη* του, τόσο οι εγκλωβισμένοι σε όρυγμα ήρωες όσο και οι διώκτες τους υφίστανται τις επιπτώσεις από το δηλητηριασμένο μέλι και τις επιθέσεις από άγριο σμήνος μελισσών[19]. Στο μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου (14ος αι.) οι επιθέσεις με πυκνές βολές τόξων επιτιθέμενων εναντίον πολιορκούμενων παρομοιάζονται με *νέφος μελισσῶν*[20].

Οι παραπάνω ενδεικτικές αναφορές του πολεμικού χαρακτήρα των μελισσών και της αξιοποίησης εικόνων από την διαδικασία της μελισσοκομίας, όπως είναι η χρήση του καπνού κατά τη διάρκεια της συγκομιδής των μελισσοκομικών, δεν μπορεί να είναι τυχαίες. Προφανώς αποτελούσαν λογοτεχνικά ευρήματα που λειτουργούσαν αυτονόητα ως παραβολικά εκφραστικά σχήματα επίθεσης και απώθησης αντιπάλων ομάδων, τα οποία μπορούσε να κατανοήσει το κοινό της εποχής. Πολύ ενδιαφέρουσα αλλά και ενισχυτική του αντίκτυπου που επιτυχημένα θα αντανακλούσε στη συλλογική συνείδηση των αναγνωστών είναι η ερμηνεία που αποδίδουν βυζαντινής εποχής λεξικά στους όρους *βομβῶ* και *βόμβος* -από τους οποίους προέρχεται και το νεοελληνικό «βόμβα»: Χαρακτηριστικό είναι ότι τόσο στο Λεξικό της *Σούδας*, τον 10ο αι., όσο και στο «Μέγα Ετυμολογικόν» (μέσα 12ου αι.), βόμβος καλείται ο ήχος των μελισσών[21].

Η εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς των μελισσών εναντίον ατόμων πιθανόν αντικατοπτρίζει και ενδεχομένως συνδέεται με μια

---

19. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, κῶδ. 94, έκδ. R. Henry, *Photius Bibliothèque*, t. 2, Paris 1936, 36. Για την αλληγορική ερμηνεία του επεισοδίου, με θρησκειολογικές προεκτάσεις που σχετίζονται με τις αρχαίες, μεταφυσικές ιδιότητες του μελιού και των μελισσών, R. Beck, Soteriology, the Mysteries, and the ancient novel: Iamblichus Babyloniaca as a test case, U. Bianchi – M. Vermaseren (επιμ. έκδ.), *La Soteriologia dei culti orientali nell' impero romano*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Leiden 1982, 531-532.

20. Γ. Βελουδης, *Ἡ φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου. Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος*, Ἀθήνα 1977, παρ. 59.12.

21. F. Lassere – N. Livadaras, *Etymologicum magnum genuinum. Symeonis etymologicum una cum magna grammatica. Etymologicum magnum auctum*, v. 2, Αθήνα 1992, 465. Ο ίδιος ορισμός ανευρίσκεται και στα σχόλια στα «Αργοναυτικά» του Απολλώνιου του Ρόδιου: K. Wendel, *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*, Berlin 1935 (974), 135.

όψη πρωτότυπης «βιολογικής» τιμωρίας. Η ασυνήθιστη αυτή μέθοδος βασανισμού αξιοποιήθηκε για την επιβολή μαρτυρικού θανάτου τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση[22]. Η ειδεχθής αυτή προέκταση της οπλικής αξιοποίησής τους έχει μυθολογική παράδοση και αρχαίες καταβολές. Στη χριστιανική εποχή ο επίσκοπος Δυρραχίου Άστειος τιμωρήθηκε στα χρόνια του αυτοκράτορα Τραϊανού (98-177 μ.Χ.) και υποβλήθηκε, σταυρωμένος, στο μαρτύριο της επάλειψης με μέλι με συνέπεια την επίθεση σφηκών και μυγών[23]. Με τον ίδιο τρόπο θανατώθηκε ο άγιος Μαυρίκιος όταν *γυμνὸς ἐγχρισθεὶς μέλι... ἐν αὐτῷ δεσμευθῆναι ζωϋφίοις...*[24]. Στα χρόνια του Ιουλιανού, ο επίσκοπος Αρεθούσας Μάρκος υπεβλήθη, εκτός των άλλων βασανιστηρίων, στο ίδιο μαρτύριο κάτω από τον καυτό συριακό ήλιο, καθώς είχε κτίσει εκκλησία σε τόπο τον οποίο διεκδικούσαν οι εθνικοί για τη δική τους λατρεία[25]. Ο «δαιμονικός» χαρακτήρας των μελισσών διαφαίνεται πολύ χαρακτηριστικά στον Βίο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε (930-1000), όπου δαίμονες ενδύονται την μορφή αγριομελισσών και επιτίθενται στους τεχνίτες που εργάζονταν στην ανέγερση ναού στην Σπάρτη[26]. Παραπλήσια αντίληψη εκφράζεται

---

22. Στη Δύση το ιδιάζον αυτό μαρτύριο ήταν εξαιρετικά διαδεδομένο, συνηθισμένο ως έναν τρόπο τιμωρίας ακόμα και αξιωματούχων της Εκκλησίας. Ο Γουλιέλμος της Τύρου περιγράφει τη μοίρα του Λατίνου πατριάρχη Αντιοχείας Aimery, ο οποίος, στα μέσα του 12ου αι., επειδή κατέκρινε τον ηγεμόνα της Αντιοχείας Renaud de Châtillon, τιμωρήθηκε να υποστεί αλυσοδεμένος τα τσιμπήματα εντόμων στο επαλειμμένο με μέλι κρανίο του. Το μαρτύριό του αποδίδεται εικονογραφικά σε μία σειρά μικρογραφίες σταυροφορικών χειρογράφων, στις οποίες οι μέλισσες άλλοτε εικονογραφούνται εμφαντικά, ενώ άλλοτε παραλείπονται. J. H. Buchtal, *Miniature painting in the Latin kingdom of Jerusalem*, Oxford 1957, 153, εικ. 133i. J. Folda, *Crusader Manuscript illumination at Saint Jean d'Acre 1275-1291,* Princeton 1976, εικ. 8, 111, 133, 157, 163, 237.

23. Μ. Βαρβουνης, *Όψεις της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών μέσα από αγιολογικά κείμενα,* Αθήνα 1994, 88. A. Bryer, Saint Asteios and the Amphitheatre chapel in Dyrrhachion, *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα,* I, Αθήνα 1994, 42.

24. Ἄθλησις τοῦ Ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μαυρικίου καὶ τῶν ἑβδομήκοντα μαθητῶν αὐτοῦ, *PG* 115, στλ. 368-369.

25. Θεοδωρήτου ἐπισκ. Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, III, *PG* 82, στλ.1093, παρ. C.

26. Ο. Λαμψιδης, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (κείμενα – σχόλια),* Ἀθῆναι 1980 [ΑΠ, Παράρτημα 13], 252, στχ. 49-51 (Διαθήκη), 72, στχ. 34-39 (Βίος). D. F. Sullivan, *The life of St. Nikon. Text, translation and commentary*, Brookline Mass. 1987, 124-125, κεφ. 36, παρ. 10-15. Για τις τρεις διαφορετικές χρονολογίες που έχουν προταθεί από τους μελετητές του βίου: D. F. Sullivan, The versions of "Vita Niconis", *DOP* 32(1978), 157-173. J.

και σε χωρίο του βίου του οσίου Αντωνίου, όπου οι δαίμονες παίρνουν την μορφή σκορπιών και όφεων[27]. Ακόμη και στο Λεξικό της Σούδας, τον 10ο αι., αναφέρεται αυτού του είδους το μαρτύριο σε συνδυασμό με τον κυφωνισμό του τιμωρημένου[28].

Αρχαιολογικά ευρήματα θα μπορούσαν να παράσχουν περαιτέρω στοιχεία τα οποία, ενδεχομένως, θα επιβεβαίωναν τα περιγραφόμενα στις γραπτές πηγές. Κάτι τέτοιο θα σχετιζόταν με υλικά κατάλοιπα εστιών των μελισσών, των κυψελών, και με θέσεις εύρεσης οι οποίες θα είχαν και στρατιωτικό χαρακτήρα. Τα γνωρίσματα αυτά συγκλίνουν σε μία γνωστή ανασκαφικά και τεκμηριωμένη αρχαιολογικά περίπτωση, στο φρούριο του Εξαμιλίου της Ισθμίας, όπου ανάμεσα στα ευρήματα του αρχαιολογικού χώρου, συγκεκριμένα εντός του λεγόμενου πύργου 7, περιλαμβάνονται τέσσερις κυψέλες, αποκαταστημένες μετά τη συγκόλληση και την προσθήκη απωλεσθέντων τμημάτων.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα της εποχής, οι κυψέλες διαμορφώνονταν, στην επικρατέστερη μορφή τους, ως πήλινα κυλινδρικά αγγεία τοποθετημένα σε οριζόντια διάταξη, με το ένα άκρο κλειστό και το άλλο καλυμμένο με δισκοειδές κάλυμμα με μία οπή εισόδου-εξόδου των μελισσών[29]. Κύριο χαρακτηριστικό ταύτισης της χρήσης

O. Rosenqvist, The text of the life of Saint Nikon "Metanoeite" reconsidered, *Λειμών: Studies presented to Lennart Rydén on his sixty-fifth birthday*, (επιμ. έκδ. J. O. Rosenqvist), Uppsala 1986, 93-111 [Studia Byzantina Upsaliensia 6] 1996, 93-112. R. Morris, The spread of the cult of St. Nikon "Metanoeite", *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας. Οι νέοι Άγιοι, 8ος - 16ος αι.*, (επιμ. έκδ. Ε. Κουντουρα – Γαλακη), Αθήνα 2004, 433-458 [Ε.Ι.Ε.-Ι.Β.Ε., Διεθνή Συμπόσια 15] 2004, 435. Το θέμα της χρονολόγησης της Διαθήκης παραμένει ανοικτό. J. Thomas – A. Constantinides–Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents. A complete translation of the surviving founder' s Typika and Testaments*, Washington 2002 [DOS 35], 1, 313-322 (Bandy).

27. **Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου,** *PG* 26, στλ. 880, στχ. 70.

28. **Σούδα, λ. κύφωνες, έκδ. Α.** Adler, *Suidae lexicon*, τ. 2, Leipzig 1933 (ανατ . 1967), 639. Πβλ. Β. Κατσαρος (εισαγωγή), *Βυζαντινό Λεξικό Σου(ί)δα, 10ος αἰ.,* Θεσσαλονίκη 2002, 690.

29. **Γενικά για την μορφή των αρχαίων και βυζαντινών κυψελών:** J. Ellis Jones, Hives and Honey on Hymettus. Beekeeping in Ancient Greece, *Archaeology* 29(1976), 80-91. J. Jones – A. Graham – L. Sackett, An attic country house below the cave of Pan at Vari. Excursus on the Combed ware: Evidence for Beekeeping, *ABSA* 68(1973), 355-452. J. Vroom, *Byzantine to modern pottery in the Aegean: 7th to 20th century. An introduction and field guide,* Utrecht 2005, 50-51.

τους, χωρίς όμως ουσιαστική χρησιμότητα, είναι οι ρηχές εγχαράξεις που καταλαμβάνουν μεγάλο τμήμα του εσωτερικού τους. Ειδικότερα, οι τέσσερις κυψέλες του Εξαμιλίου[30] διατηρούν σχηματικά την επιμήκη κυλινδρική ελαφρώς χωνοειδούς διαμόρφωσης του σώματος στο κέντρο περίπου του αγγείου, με τάση αύξησης του πλάτους στην ανοικτή πλευρά τους. Τα μήκη τους ποικίλλουν από 0,58 εκ. μέχρι 0,64 εκ., η διάμετρος χείλους από 0, 275 εκ. μέχρι 0, 254 εκ. και του όπισθεν κλειστού άκρου από 0, 170 εκ. μέχρι 0,190 εκ. Ο πηλός είναι σκληρός, καλοψημένος, με χρώμα που ποικίλλει από ερυθρό κιτρινωπό (7.5YR 6/6) με γκρίζους και αμαυρούς αποχρωματισμούς στο εξωτερικό, και κοκκινωπό καφέ στο εσωτερικό (2.5YR 5/4-6/4). Το χείλος είναι επίπεδο, προεξέχει του σώματος, ενώ το όπισθεν κλειστό άκρο διαμορφώνεται είτε ελαφρώς κοίλο και αποστρογγυλεμένο είτε τριγωνόσχημο οξύληκτο.

Στο εσωτερικό οι εγχαράξεις καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας σε ευθεία διάταξη, ενώ στα τοιχώματα του εξωτερικού είναι εμφανή τα ίχνη της τροχήλατης κατασκευής. Σε δύο κυψέλες χαράζονται τα γράμματα ΠΟ στην εξωτερική επιφάνεια, κάτω από το χείλος, ενώ στις δύο άλλες εγχάρακτα σημεία προσομοιάζουν στα γράμματα ΤΟ και Μ ή W αντίστοιχα. Χαραγμένα γράμματα, ακόμα και ονόματα, δεν απαντούν σπάνια σε κυψέλες, καθώς αποτελούν δηλωτικά της σφραγίδας του εργαστηρίου ή αρχικά του κατασκευαστή ή ακόμα και του ιδιοκτήτη των κυψελών.

Η εύρεση κυψελών μέσα στον πύργο 7, στη νότια πλευρά του τείχους του Εξαμιλίου, είναι αναπάντεχη. Έχει εκτιμηθεί ότι στο φρούριο διαβιούσαν περίπου 1700 στρατιώτες οι οποίοι διατηρούσαν κατοικίδια ζώα, ακόμη και μέλισσες προκειμένου να προμηθεύονται τα άμεσα απαραίτητα αγαθά της κτηνοτροφίας. Όσο και να υπήρχε ανάγκη για άμεση προμήθεια μελισσοκομικών προϊόντων, θα ήταν προφανώς δύσκολο να συνδυαστούν οι στρατιωτικές υποχρεώσεις

30. Ο. Bronner, *Excavations at Isthmia. Fourth campaign 1957-1958*, *Hesperia* 28(1959), 1959, 337, εικ. 11, πίν. 72c. V. Anderson-Stojanović – J. Jones, Ancient beehives from Isthmia, *Hesperia* 71(4), 2002, 345-376. Οι διαστάσεις της κυψέλης δίδονται στο σχέδιο ως υ=0,63 εκ., δ.χ.=0, 30 εκ., δ.β.=0,17 εκ. αλλά είναι διαφορετικές στο κείμενο, υ=0,58εκ., δ.χ. 0,32. Εδώ ακολουθούνται οι πρόσφατες μετρήσεις των Anderson-Stojanović – Jones Ancient beehives, 347, εικ. 2, 348, εικ. 4, αρ. 1, 352, 353, εικ. 2, 4, 6. Βλ. επίσης για την κυψέλη αυτή, T. Gregory – N. Kardulias, Geophysical and surveys in the Byzantine fortress at Isthmia, *Hesperia* 59(3), 1990, 509, αρ.3, πίν.77.

της φρουράς με την άσκηση μελισσοκομίας και ασφαλώς, η διατήρηση μελισσοκομείων σε σταθερή βάση θα ήταν αποτρεπτική σε ένα τέτοιο περιβάλλον[31]. Ωστόσο, όπως σταθερά έχει υπογραμμιστεί τόσο από τους ανασκαφείς όσο και από τους μελετητές των ευρημάτων τα τμήματα των κυψελών βρέθηκαν σε αποθέσεις του 6ου αι., την εποχή δηλ. ανέγερσης και στρατιωτικής χρήσης του φρουρίου[32]. Η παρουσία οστράκων κυψελών είναι αποκαλυπτική και υποδηλώνει την ανάγκη κάλυψης διατροφικών και πρακτικών αναγκών που θα κάλυπτε η επάρκεια σε μελισσοκομικά προϊόντα, αγαθών πολλαπλών χρήσεων κατά την εποχή που εξετάζουμε.

Η αποδεδειγμένη άσκηση της μελισσοκομίας μέσα στο φρούριο του Εξαμιλίου, το οποίο αποτελούσε έναν από τους πιο σημαντικούς σταθμούς του ιουστινιάνειου στρατιωτικού δικτύου στον ελλαδικό χώρο, επιτρέπει, πέραν της ανάγκης κάλυψης πρακτικών αναγκών, μία νέα ερμηνευτική προέκταση στη χρήση τους, αυτή, πιθανόν, του «στρατιωτικού» χαρακτήρα τους[33]. Ο εντοπισμός των κυψελών θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση της ενδεχόμενης «πολεμικής» αξιοποίησής τους από τους αμυνόμενους πολιορκούμενους. Η εκτόξευση κυψελών συμπεριλαμβάνεται στα τεχνάσματα τα οποία μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο βυζαντινός στρατός με απώτερο σκοπό όχι μόνο τον ψυχολογικό εκφοβισμό, αλλά και τη σύγχυση που θα προκαλούσε το κέντρισμα των στρατιωτών, κυρίως των αλόγων, από την επίθεση του σμήνους. Οι τέσσερις κυψέλες που βρέθηκαν σε πύργο του Εξαμιλίου δεν μπορούν να πιστοποιήσουν μία τέτοια χρήση, πάντως δεν μπορεί να αποκλειστεί δυνητικά και αυτή η δυνατότητα στην ερμηνεία της παρουσίας τους μέσα σε έναν αναπάντεχο πρακτικά χώρο, όπως ένας στρατιωτικός πύργος του φρουρίου.

---

31. Στο ίδιο, 471, 495-496. N. Kardulias, *From Classical to Byzantine: Social evolution in Late Antiquity and the Fortress at Isthmia, Greece,* Oxford 2005, 83, 84, 100, 121.

32. Στο ίδιο, 149-159, για τις ιστορικές συνθήκες και 149, σημ. 1,2,3 για την οικοδομική ιστορία και τις φάσεις κατοίκησης του Εξαμιλίου από την αρχαία εποχή μέχρι και τη μεσοβυζαντινή εποχή. Τη χρονολόγηση στον ίδιο αιώνα συμμερίζονται και οι Anderson–Stojanović – Jones, Ancient beehives.

33. Μία άποψη που έχει εκφράσει και ο Kardulias, *From Classical to Byzantine,* 100, χωρίς όμως σαφώς να την αποδέχεται, αφού σε άλλο σημείο θεωρεί πως στο φρούριο επικρατούσαν παράγοντες αποτρεπτικοί (αλλά όχι απαγορευτικοί) για τη διαβίωση των μελισσών.

Είναι, επιπλέον, δύσκολο να επιβεβαιωθεί κατά πόσον μία τέτοια αμυντική, κατά βάση, τακτική εφαρμοζόταν συχνά από τον βυζαντινό στρατό. Σε περίπτωση που θα χρησιμοποιούνταν κυψέλες ως «βλήματα» σε αντίπαλο στρατόπεδο, η χρήση μίας μηχανής, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Καταπέλτες, όμως, και βαλλιστικές μηχανές ήταν κοινά οπλικά μηχανήματα και μάλιστα, εκτόξευαν κάθε λογής έμψυχο ή άψυχο αντικείμενο το οποίο εν δυνάμει λειτουργούσε ως μέσο κατατρόπωσης ή εκφοβισμού του αντιπάλου[34]. Σε κάθε περίπτωση, όταν μία τέτοια ανορθόδοξη πολεμική τακτική εφαρμοζόταν σε μία επίθεση, τα περιθώρια άμυνας δεν θα μπορούσαν να είναι πολύ αποτελεσματικά, γιατί, πλην της πρόκλησης πανικού στα άλογα, ελλόχευε ο κίνδυνος του αρνητικού αντίκτυπου στο ηθικό των αντιμαχομένων. Η πρόκληση των πιο απωθητικών ψυχολογικά αισθημάτων[35], τα οποία προξενούσε η απειλή τραυματισμού από ιοβόλα όντα, όπως από σκορπιούς, φίδια και ειδικά μέλισσες, αποτελούσε την κύρια επιδίωξη μιας τέτοιας μορφής πολέμου. Τα ερπετά και τα έντομα χρησιμοποιώντας τα φυσικά τους όπλα προκαλούσαν αποσταθεροποίηση και σύγχυση πολύ μεγαλύτερη από τις σωματικές τους διαστάσεις και, κυρίως, δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με τις συμβατικές λύσεις.

Μολονότι οι βυζαντινές πηγές μάλλον σιωπούν για τις περιστάσεις ή τις συνθήκες, οι οποίες επέβαλλαν την εφαρμογή ενός τέτοιου τεχνάσματος στους πολέμους τους, είναι ενδιαφέρον να αναζητηθεί ο βαθμός στον οποίο οι Βυζαντινοί δικαιολογούσαν ή απαξίωναν ανάλογες πρακτικές, οι οποίες βασίζονταν εν γένει στον δόλο και την πανουργία. Σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται αναφορά σε τέτοιες «ύπουλες» μεθόδους και ο σχολιασμός τους μαρτυρεί αμφιθυμία μέχρι και επιφύλαξη. Βεβαίως πρέπει να υπογραμμιστεί ότι πουθενά δεν ονοματίζονται πρακτικές εξόντωσης μέσω των φυσικών όπλων ερπετών ή εντόμων –ωστόσο δεν αποκλείονται

34. Τ. Γ. Κολιας, Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους, *Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο,* Σ. Τρωιανος (επιμ.), Αθήνα 2001, 302-303. «*Πολυειδής*» και «*πολυμήχανος*» χαρακτηρίζεται η τειχομαχία σε μια στρατιωτική πραγματεία ανωνύμου του 10ου αι.: G. T. Dennis, *Three Byzantine military treatises,* [CFHB 25], Washington 1985, 241-327, κεφ. κζ΄, σελ. 316.

35. J. Haldon, *The Byzantine War. Battles and Campaigns of the Byzantine Era*, London 2001 [= *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου. Μάχες και εκστρατείες της βυζαντινής εποχής*, Αθήνα 2004, 73]. A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the eleventh and twelfth centuries* (Cambridge 1984), 78-79.

άλλες παράπλευρες μέθοδοι οι οποίες λειτουργούν με δόλο και στοχεύουν σε έμμεσες απώλειες του αντίπαλου στρατοπέδου. Χαρακτηριστικά, στα *Τακτικά* του Λέοντος επιδοκιμάζονται εν γένει τα απεχθή μηχανεύματα ηθικής κάμψης του εχθρού, και περιγράφονται τα πιο συνηθισμένα, όπως η μόλυνση πόσιμου νερού και η αποψίλωση καλλιεργούμενων εκτάσεων και δασών[36]. Στο *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου (μέσα 11ου αι.), ο άξιος στρατηγός επανειλημμένα συνιστάται να χρησιμοποιεί κάθε είδους πανούργα τεχνάσματα, όχι μόνο αυτά που είχαν κληροδοτηθεί από τους αρχαίους, αλλά και να επινοεί καινούργια[37].

Παρά, όμως, την ελαστική ηθική των παραπάνω παροτρύνσεων, αντιδράσεις στη μορφή της στρατιωτικής αυτής τακτικής, η οποία απενοχοποιούσε απόπειρες δολιοφθοράς, εκφράζονται εντόνως από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη. Ο Ατταλειάτης με σθένος αντιμάχεται τις διαφόρου είδους στρατιωτικές «φενάκες» και υπερασπίζεται την ατομική ανδρεία[38]. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος επίσης συμμερίζεται μια «ιπποτική» αντίληψη της στρατιωτικής τακτικής και, παρόλο που παρεμβάλλει διηγήσεις εξαπατήσεων, παρουσιάζει τους Βυζαντινούς ήρωές του «αλώβητους» από ραδιουργίες που μηχανεύονται οι «βάρβαροι»[39]. Φαίνεται πως από κάποια μερίδα συγγραφέων, η εκμετάλλευση των εμβίων όντων σε πολεμικές συγκρούσεις θα επέσυρε σφοδρή κατάκριση και θα θεωρούνταν επονείδιστο μέσο κατάκτησης της νίκης. Παρά όμως τις ηθικολογικές παραινέσεις, η πραγματικότητα φαίνεται πως ήταν τελείως διαφορετική...

Η εφεύρεση καινοφανών και των πιο αποτελεσματικών πυροβόλων όπλων από τον 14ο αι. και εξής δεν παραγκώνισε τη χρήση των εντόμων και ειδικότερα των μελισσών ως βιολογικού όπλου. Η εφαρμογή του οπλικού χαρακτήρα της μέλισσας συνεχίστηκε παραδόξως με ακόμη

36. Λέοντος Στ΄ *Τακτικά*, έκδ. Dennis, , κεφ. Κ, ρμα΄ (584), επίλογος, λε΄, μς΄ (628 και 632 αντιστοίχως).

37. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon: et incerti scriptoris De officiis regiis libellus* [Academia Caesarea Scientiarum], Petropoli 1896, 13, λδ΄, και 28, οε΄: *ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἔμφυτον ἔχει τὴν πανουργίαν καὶ τὴν σοφίαν* και *ἡ φύσις διδάσκαλός ἐστι πάσης μηχανῆς καὶ πανουργίας...* Βλ. και Δ. Τσουγκαρακης, *Κεκαυμένος. Στρατηγικόν*, Αθήνα 1996, 64-65, κεφ. 15, και 108-109, κεφ. 31.

38. Ε. Θ. Τσολακης, Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, *Βυζαντινά* 1(1969), 196. Kazhdan – Franklin, *Studies,* 70, 72.

39. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ὕλη Ἱστορίας*, έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryenne, Histoire* [CFHB 9], Bruxelles 1975, 149:24, 271:28, 279:20.

μεγαλύτερη συχνότητα στα νεότερα χρόνια και πέραν των γεωγραφικών ορίων του παλαιού κόσμου, επιβίωσε μάλιστα μέχρι και σε συγκρούσεις του 20ου αιώνα. Η διαπίστωση αυτή αποδεικνύει περίτρανα ότι τελικώς, τον κύριο λόγο σε μια διαμάχη δεν έχει πάντα η ρώμη ή η ισχύς αλλά η αποκλίνουσα πανουργία και ευρηματικότητα[40].

40. Η Τ. Maniath-Kokkinh, Η επίδειξη ανδρείας στον πόλεμο κατά τους ιστορικούς του 11ου και 12ου αι., *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.),* Αθήνα 1997, 259, πολύ σωστά υπογραμμίζει ότι «τον κύριο λόγο δεν έχει πάντα ο ισχυρότερος, ο (ανθρώπινος) νους είναι ικανός να νικήσει την αλόγιστη ρώμη και την αλαζονική τόλμη».

Evidence from written sources and Archaeological finds for a type of «Biological War» using bees in Byzantium

The use of animals as a military weapon, particularly the sting of bees, doesn't consist an invention of the Middle Ages. It is traced as early as the Biblical times. First references are recorded during the Roman campaigns in the region of Pontus, while the lethal biological weapon of bees was further developed as a method of defense and attack mainly in the West, and especially during the Crusaders' sieges.

In all probability, Byzantium employed biological weapons, including bees, following Roman practices. Literary sources from Patristic to historiographical texts and Saints' Lives refer to the effect of smoke on bees, in a parabolic manner, and recognize the bees' sting as a devious device against real enemies (e.g.barbarians) and invisible opponents (demons). Byzantine writers applauded the use of such insidious methods of warfare; on the other hand, the admiration of a victory, based on vigour and bravery was highly appreciated.

Archaeological finds which could shed more light to this practice are scarce but indicative. Cylindrical earthenware vessels were the most common type of early Byzantine beehives, identified by the shallow incisions in the inner surface of the walls. Four intact samples of this type of pottery were found inside a tower of the Hexamilion Fortress at Isthmia (6th century), one of the most important military complexes of Justinian period. The unexpected location and the specific artifact types suggest alternative interpretations for their use, among them their possible military use.

This paradox aspect of biological war did not die out, instead it inspired much more elaborated, devious methods of warfare in the aftermath of the Middle Ages.

Γεωργιος Παλλης

Τοπογραφικα του Αθηναϊκου Πεδιου κατα τη μεση Βυζαντινη Περιοδο (9ος - 12ος αιωνας)*

Εἰσὶ γὰρ καὶ παρ' ἡμῖν χωρία κατάρρυτα
καὶ ἀνθεινὰ καὶ πολύδενδρα
(Μιχαηλ Χωνιατης, Επιστολή 9.15-16)

Η έρευνα για την τοπογραφία και τα μνημεία της μεσοβυζαντινής Αθήνας έχει κάνει σημαντικά βήματα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αφενός χάρη στις μεγάλης κλίμακας ανασκαφές που υπαγόρευσαν τα δημόσια έργα μέσα και γύρω από το ιστορικό κέντρο της πόλης[1], αφετέρου με

* Ευχαριστώ τον κ. Σταύρο Μαμαλούκο, επίκουρο καθηγητή της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών, ο οποίος έκανε χρήσιμες παρατηρήσεις στο κείμενο της παρούσας μελέτης. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στην ΚΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για την άδεια αναδημοσίευσης των σχεδίων των εικόνων 7-9, στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη για τη διάθεση των φωτογραφιών των εικόνων 2-3, καθώς και στον κ. Πασχάλη Ανδρούδη, νεοεκλεγέντα λέκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για την παροχή στοιχείων σχετικά με τον ναό του Ταξιάρχη στον Κορυδαλλό. Για τη βοήθειά τους σε ποικίλα θέματα ευχαριστώ τέλος τους φίλους συναδέλφους Σοφία Γερμανίδου-Χάντζου, Γιάννη Καλλιοντζή και Πρόδρομο Παπανικολάου.

1. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των Μεγάλων Έργων. Η περίπτωση της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας* (Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003), *Πρακτικά,* Θεσσαλονίκη 2004, 49-61. Λ. Παρλαμα – Ν. Χρ. Σταμπολιδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών. Κατάλογος έκθεσης,* Αθήνα 2000, σποραδικά. Στις μεγάλης κλίμακας ανασκαφές θα πρέπει να συμπεριληφθεί και αυτή του οικοπέδου "Μακρυγιάννη" για την ανέγερση του νέου Μουσείου Ακροπόλεως (βλ. Στ. Ελευθερατου – Ν. Σαραγα, *ΑΔ* 54 (1999) 45-56, εικ. 5-13. Στ. Ελευθερατου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) Β΄1, 147-152, εικ. 26-33.

μία σειρά νέων δημοσιευμάτων που εξετάζουν τους σημαντικότερους ναούς της αλλά και γενικότερα ζητήματα της ζωής και της εξέλιξής της[2]. Την πρόοδο αυτή συνοψίζει και επαυξάνει με νέα στοιχεία ο καθηγητής Χαράλαμπος Μπούρας στην πρόσφατη, σχετική μονογραφία του[3]. Αντίθετα, παραμένει ασαφής και με πολλά κενά η εικόνα της κατάστασης

2. Οι βασικοί τίτλοι της τελευταίας εικοσαετίας: Ε. Τουλουπα, Ο Άγιος Ασώματος στα Σκαλιά, στο: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη,* τ. 2, Αθήνα 1992, 593-600, πίν. 335-339. A. Cutler, The Christian Wall Paintings in the Parthenon: Interpreting a Lost Monument, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΙΖ΄ (1993-1994), 171-180. Ch. Bouras, The So-Called Cell of the Athenian Stylite, στο: *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, εκδ. C. Striker, Mainz 1996, 23-26. N. Μοσχονας, *Η τοπογραφία της Αθήνας κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο,* στο: *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών. Επιστημονικές-επιμορφωτικές διαλέξεις,* επιμέλεια έκδ. Ε. Γραμματικοπουλου, Αθήνα 1996, 137-156. Τ. Τανουλας, *Τα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον μεσαίωνα,* Αθήνα 1997. Ch. Bouras, The Daphni Monastic complex reconsidered, στο: *Αετός. Studies in honour of Cyril Mango, presented to him on April 14, 1998*, εκδ. I. Ševčenko – I. Hutter, Stuttgart und Leipzig 1998, 1-14. Ο Ιδιος, Μεσοβυζαντινή Αθήνα. Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική, στο: *Αθήναι. Από την Κλασσική εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 220-245. N. Χατζηδακη, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας, στο: *Αθήναι. Από την Κλασσική εποχή έως Σήμερα,* 246-279. Ch. Bouras, The Middle Byzantine Athenian Church of the Taxiarches near the Roman Agora, στο: *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw,* London 2001, 69-74. M. Kazanaki-Lappa, Medieval Athens, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century,* εκδ. A.E. Laiou, v. 2, Washington, D.C., 2002 [DOS 39], 639-646. Τ. Τ. Καλαντζοπουλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand,* Αθήνα 2002. Χ. Μπουρας – Λ. Μπουρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα,* Αθήνα 2002, σποραδικά. Ε. Κουνουπιωτου-Μανωλεσσου, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΚΔ΄ (2003), 55-62. Χ. Μπουρας, The Soteira Lykodemou at Athens. Architecture, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΚΕ΄ (2004), 11-24. Ν. Πανσεληνου, *Βυζαντινή Αθήνα/Byzantine Athens,* Αθήνα 2004. Ι. Στουφη-Πουλημενου, *Ιερά Μονή Πετράκη. Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Γλυπτός διάκοσμος – Ζωγραφική,* χ.τ., χ.χ. Χ. Μπουρας, Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγιάς Αθηνών, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΚΖ΄ (2006), 25-34. Ν. Γκιολες, Ο πανεπιστημιακός ιερός ναός της Καπνικαρέας στην Αθήνα. Ιστορικές, τυπολογικές και μορφολογικές παρατηρήσεις, στο: *Εὐεργεσίη. Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό,* τ. Β΄, Αθήνα 2006, 519-544. A. Kaldellis, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens,* Cambridge 2009. Σ. Βογιατζης, Η Αγία Ειρήνη (Ρηνάκι) στην Πλάκα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΛΑ΄ (2010), 47-52. Β. Παπαευθυμιου, Το Ασκληπιείο των Αθηνών κατά τους χριστιανικούς χρόνους. Ευρήματα από την ανασκαφή της Αρχαιολογικής Εταιρείας, *ΑΕ* 151 (2012), 75-116.

3. Χ. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 10ος-12ος αι.* [Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα], Αθήνα 2010.

της ευρύτερης υπαίθρου της Αθήνας, του αρχαίου *Πεδίου,* κατά την ίδια περίοδο. Η περιοχή αυτή, που ορίζεται από τις κλιτύες των βουνών που την περιβάλλουν (Αιγάλεω, Ποικίλο, Πάρνηθα, Πεντέλη και Υμηττός) και τις ακτές του Σαρωνικού κόλπου από το Πέραμα ώς το Καβούρι[4] (εικ. 1), είχε διαχρονικά ζωτική σημασία για την εξέλιξη της Αθήνας, αφού καθόριζε με τα φυσικά χαρακτηριστικά της τις επικοινωνίες, την ασφάλεια και την τοπική οικονομία της πόλης, και φιλοξενούσε σε μικρούς οικισμούς τον αγροτικό πληθυσμό της.

Το θέμα παρουσιάζει δυσκολίες στην προσέγγισή του, λόγω της έλλειψης γραπτών πηγών[5], της αποσπασματικής αρχαιολογικής πληροφορίας των σωστικών ανασκαφών[6], της ατελούς σε πολλές περιπτώσεις γνώσης των σωζόμενων μνημείων, αλλά και της σημερινής ανοικοδόμησης της περιοχής,

4. Ι. Ν. Τραυλος, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος*, Αθήνα 1993², 5-16.

5. Οι βασικές είναι μόλις δύο: το Πρακτικό της περιουσίας μιας μεγάλης αθηναϊκής μονής, που τοποθετείται χρονολογικά στον 11ο-12ο αι., και η βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου του Γ΄ για την περιουσία της λατινικής εκκλησίας των Αθηνών, της 6ης Φεβρουαρίου του 1209, η οποία όμως αντικατοπτρίζει τα δεδομένα των πριν από τη λατινική κατάκτηση χρόνων. Και τα δύο κείμενα έχουν δημοσιευθεί και σχολιασθεί συστηματικά [αντίστοιχα: E. Grandstrem – I. Medvedev – D. Papachryssanthou, Fragment d'un Praktikon de la région d'Athènes, *REB* 34 (1976), 5-44. Migne, *PL* 215, 1559-1562. Th. Haluščynskyj, *Acta Innocentii PP. III. (1198-1216)*, Città del Vaticano 1944, 357-362. J. Lognon, L'organization de l'église d'Athènes par Innocent III, *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines* [AOC I], Paris 1948, 336-346. J. Koder, Der Schutzbrief des Papstes Innozenz III. für die Kirche Athens, *JÖB* 26 (1977), 129-141].

6. Η σχετική βιβλιογραφία συγκροτείται κυρίως από μνείες και εκθέσεις μεσοβυζαντινών ευρημάτων στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* και δευτερευόντως σε άλλα δημοσιεύματα, που παρατίθενται στη συνέχεια. Το μεγαλύτερο μέρος των ανασκαφικών ευρημάτων έχει έλθει στο φως σε σωστικές ή και συστηματικές έρευνες κλασικών αρχαιολόγων, στην ευσυνειδησία των οποίων οφείλουμε τη γνώση τους, με περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικές αναφορές. Ωστόσο, από την εξέταση της βιβλιογραφίας γίνεται σαφές ότι ευρήματα χρήσιμα για την τοπογραφία της περιοχής παραμένουν άγνωστα, καθώς σημαντικός αριθμός σωστικών ανασκαφών δεν έχει δημοσιευθεί και για μεγάλα χρονικά διαστήματα απουσιάζουν εκθέσεις για τα μεσαιωνικά μνημεία της Αττικής. Σημειώνεται επίσης ότι σε πολλά από τα προάστια της Αθήνας, όπως στο Χαλάνδρι, το Μαρούσι ή την Κηφισιά, ο αρχαιολογικός έλεγχος των οικοδομικών εκσκαφών θεσπίσθηκε σχετικά πρόσφατα (γύρω στο 2000), αφού πλέον είχαν κατά μεγάλη έκταση ανοικοδομηθεί· από το πλήθος των ευρημάτων που προέκυψαν κατά την τελευταία δεκαετία, συμπεραίνεται ότι πριν από την έναρξη της άσκησης συστηματικού ελέγχου χάθηκαν πολλά πράγματα.

που απάλειψε πλήθος τεκμήρια και περιόρισε κατά πολύ τη δυνατότητα εφαρμογής πρακτικών όπως αυτή της επιφανειακής έρευνας. Έργο αναφοράς στη σχετική βιβλιογραφία παραμένει, σχεδόν ογδόντα χρόνια μετά από την έκδοσή του, το Γ΄ Τεύχος του *Εὑρετηρίου τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* που συνέταξε ο Αναστάσιος Ορλάνδος[7], το οποίο καλύπτει μία ευρεία περίοδο, από τους παλαιοχριστιανικούς μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Οι τίτλοι που ακολούθησαν έκτοτε για την εξεταζόμενη εδώ μέση βυζαντινή περίοδο είναι μάλλον ολιγάριθμοι και αφορούν κυρίως στα μεγάλα μνημεία της περιοχής (μονές Δαφνίου, Πετράκη και Καισαριανής)[8]. Την πιο πρόσφατη συμβολή αποτελεί η διδακτορική διατριβή της ιστορικού Χρυσούλας Κοντογεωργοπούλου[9], στην οποία αποτιμάται από ιστορικής σκοπιάς η κατάσταση ολόκληρης της Αττικής από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους έως το 1204 και γίνεται εκτενής αναφορά στην περιοχή που εξετάζουμε εδώ.

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η συγκέντρωση των διαθέσιμων αρχαιολογικών μαρτυριών, με στόχο, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές, να ανασυγκροτηθεί κατά το δυνατόν η εικόνα του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Η παρουσίαση του υλικού ακολουθεί τη μορφή ενός καταλόγου των αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων[10] της περιόδου, ανά γεωγραφικές ενότητες. Στη συνέχεια διατυπώνονται παρατηρήσεις και συμπεράσματα που προκύπτουν από την εξέταση του υλικού. Από την πραγμάτευση έχει εξαιρεθεί η μεσαιωνική πόλη της Αθήνας, όπως ορίζεται από το Βαλεριάνειο τείχος –το *βασιλικόν* των πηγών της εποχής[11]– και ο

7. Α. Κ. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* [στο εξής: *ΕΜΜΕ*], τεῦχ. Γ΄, Ἀθῆναι 1933.

8. Αναφέρονται στη συνέχεια, στα οικεία σημεία.

9. Χρ. Κοντογεωργοπουλου, *Η Αττική κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο (324-1204), Διατριβή επί διδακτορία*, Αθήνα 2011 (διαδικτυακή δημοσίευση: http://thesis.ekt.gr/thesisBook Reader/id/23458#page/1/mode/2up).

10. Η αναφορά στα εκκλησιαστικά μνημεία συνοδεύεται από τους κύριους τίτλους της σχετικής βιβλιογραφίας (μονογραφίες και ειδικά άρθρα), καθώς για τα περισσότερα έχει πρόσφατα δημοσιευθεί εξαντλητική συγκέντρωση κάθε βιβλιογραφικής μνείας από τον καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα, στον τόμο για τη βυζαντινή Αθήνα, που θα ήταν αδόκιμο να επαναληφθεί εδώ.

11. Για το Βαλεριάνειο τείχος και εν γένει την οχύρωση της Αθήνας κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. την πιο πρόσφατη θεώρηση του Χ. Μπουρα, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 29-40, εικ. 1-12.

άμεσος, εκτός του τείχους περίγυρός της, με τα μαρτυρούμενα από τις πηγές προάστεια Κοίλη και Κεραμεικό και την περιοχή ώς το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Ιστορικό πλαίσιο

Η πεδιάδα που περιβάλλει την Αθήνα και οι μικροί της οικισμοί μνημονεύονται πολύ σπάνια στις ιστορικές πηγές για τη μεσοβυζαντινή πόλη. Η κύρια, αλλά έμμεση και περιορισμένη πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στον χώρο αυτόν αντλείται από τις εξελίξεις στην ίδια την Αθήνα, το κέντρο της ζωής της περιοχής, οι οποίες είχαν άμεσο αντίκτυπο στην ύπαιθρό της. Η ιστορική πορεία της μεσοβυζαντινής Αθήνας έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας από τα τέλη του 19ου αι. και η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια[12]. Εδώ θα αναφερθούμε με συντομία μόνο στη διοικητική και εκκλησιαστική υπαγωγή της εξεταζόμενης περιοχής και σε γεγονότα τα οποία επηρέασαν αυτήν και τους κατοίκους της.

Το πεδίο, μαζί με όλη την Αττική, ανήκε στη δικαιοδοσία των κρατικών αξιωματούχων που έδρευαν στην Αθήνα και είχαν αρμοδιότητες διοικητικές, δικαστικές και οικονομικές[13]. Η Αττική μαζί με τη Μεγαρίδα, πιθανώς και τα νησιά Σαλαμίνα και Αίγινα, συγκροτούσαν στα τέλη του 12ου αι. το *Ὅριον Ἀθηνῶν*, μία διοικητική περιφέρεια μικρότερη από εκείνες των Θεμάτων[14]. Εκκλησιαστικά, οι οικισμοί της αθηναϊκής πεδιάδας υπάγονταν στην άμεση δικαιοδοσία του μητροπολίτη Αθηνών[15], μαζί με όλη επίσης την Αττική. Ο χρόνος ανύψωσης της εκκλησίας των Αθηνών σε μητρόπολη τοποθετείται, σύμφωνα με τις νεώτερες εκτιμήσεις, στα τέλη του 8ου-αρχές του 9ου αι.[16].

12. Τη σχετική βιβλιογραφία και τα προβλήματα της έρευνας συνοψίζει ο Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 255-268.

13. J. Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, *DOP* 29 (1975), 270-276. Βλ. και Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 159-160, όπου συγκεντρώνει τις γνωστές σφραγίδες τοπικών αξιωματούχων.

14. Δ. Α. Ζακυθηνος, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς επαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, *ΕΕΒΣ* ΙΖ΄ (1941), 270-271.

15. Για τη μητρόπολη Αθηνών βλ. Herrin, Hellas and Peloponnesos, 259-266, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

16. Εμφανίζεται για πρώτη φορά ως μητρόπολη στη Notitia 2 (J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981, 217).

Κατά τον 9ο αι. και ώς το α΄ μισό του 10ου, στην Αττική επικρατούσε μεγάλη ανασφάλεια λόγω των επιδρομών των Σαρακηνών της Κρήτης, που έπλητταν τον Σαρωνικό κόλπο και αποτελούσαν πραγματική μάστιγα για τον τοπικό πληθυσμό[17]. Η μαρτυρούμενη στο βίο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε ερήμωση της Σαλαμίνας εξαιτίας της πειρατείας[18], συνεπάγεται ότι και τα αθηναϊκά παράλια θα ήταν τότε εξαιρετικά επικίνδυνα. Μετά την εκδίωξη των Αράβων από την Κρήτη (961) ακολούθησε μία περίοδος ηρεμίας, την οποία διατάραξαν στα τέλη του 10ου αι. οι βουλγαρικές επιδρομές. Το 997 ο βουλγαρικός στρατός εισέβαλε στη νότια Ελλάδα, την οποία και λεηλάτησε μέχρι την Πελοπόννησο[19]· αν και η Αττική περιλαμβάνεται στην πορεία του, δεν είναι γνωστό ποιες ακριβές συνέπειες είχε το περασμά του στο χώρο που μας ενδιαφέρει.

Ο 11ος αιώνας υπήρξε σύμφωνα με πολλές ενδείξεις ο πλέον ειρηνικός της μέσης βυζαντινής περιόδου για την Αττική, η οποία δεν φαίνεται να διέτρεξε σοβαρούς κινδύνους από εχθρικές επιδρομές ή να δοκιμάστηκε από γνωστές τουλάχιστον φυσικές καταστροφές. Τα πράγματα μεταβλήθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αι., που χάρη στην πληροφόρηση που αντλείται από τα έργα του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη[20] αποτελούν την πλέον γνωστή και μελετημένη περίοδο της μεσοβυζαντινής ιστορίας της περιοχής[21]. Ο πληθυσμός

17. **K. M.** Setton, On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their Alleged Occupation of Athens, *AJA* 58 (1954), 311-319 (= Ο Ιδιος, *Athens in the Middle Ages*, Variorum Reprints, London 1975).

18. **Στην ίδια πηγή περιγράφεται περιστατικό αιχμαλωσίας πλοίου από πειρατές** κοντά στον Πειραιά: Ο. Λαμψιδης, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (Κείμενα - Σχόλια)*, Ἀθῆναι 1982, 52,25-26, 56,1).

19. **Ἰωάννου τοῦ Σκυλίτζη** *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Berlin – New York 1973 [CFHB 5], 23.28-30.

20. Σπ. Π. Λαμπρος, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ Σωζόμενα*, τ. Α΄-Β΄, ἐν Ἀθήναις 1879-1880. Γ. Γ. Δενδρινος, Το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη. Εισαγωγή, νεοελληνική απόδοση, σχόλια, *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-92), 189-207. Φ. Χ. Κολοβου, *Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθῆναι 1999. Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου *Ἐπιστολαί*, εκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], Berlin – New York 2001. Κ. Μαυρομματη, Οι *Κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση, *ΒυζΣύμμ* 20 (2010), 39-66.

21. Σπ. Π. Λαμπρος, *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ Δωδεκάτου αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους. Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ*, Ἀθήνησι 1878. Φ. Γρηγοροβιος, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους*, μετάφραση Σπ. Π. Λαμπρος, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις

της υπαίθρου βρέθηκε τότε σε δεινή θέση εξαιτίας της σιτοδείας, της άγριας φορολόγησης, της πίεσης των μεγάλων γαιοκτημόνων και της ανεξέλεγκτης δράσης των πειρατών. Η πειρατεία ειδικά γνώρισε νέα έξαρση στα τέλη του 12ου αι. και η αφόρητη κατάσταση που δημιουργήθηκε εξαιτίας της περιγράφεται με μελανά χρώματα από τον Χωνιάτη[22]. Με ορμητήριο την Αίγινα, που χαρακτηρίζεται ως *κοινὸν καταγώγιον τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν*[23], αποβιβάζονταν στις ακτές και βιαιοπραγούσαν προχωρώντας σε βάθος στην ενδοχώρα[24]. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, οι εξαθλιωμένοι κάτοικοι της αθηναϊκής υπαίθρου, που υποσιτίζονταν, προσέφευγαν στην πόλη για να επιβιώσουν[25]. Οι *Καστρηνοί,* οι κάτοικοι της πόλης[26] εκμεταλλεύονταν την ανέχεια των χωρικών και επιχειρούσαν να οικειοποιηθούν τις περιουσίες τους – *χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς*[27].

Ο ιστορικός επίλογος της περιόδου φαίνεται ότι συνοδεύθηκε από νέα δεινά για την ύπαιθρο της Αθήνας και τους κατοίκους της. Η εισβολή του Λέοντος Σγουρού στην Αττική, που τοποθετείται στα τέλη του 1203-αρχές του 1204, παραλληλίσθηκε ρητορικά από τον Χωνιάτη με τον αρχαίο Αρχιδάμειο Πόλεμο[28] και φαίνεται ότι είχε εξίσου επαχθείς συνέπειες στα περίχωρα της πόλης. Ακολούθησε η κατάκτηση από τα στρατεύματα της Δ΄ Σταυροφορίας, που εισήλθαν στην περιοχή χωρίς να συναντήσουν αντίσταση από τον εξουθενωμένο πληθυσμό.

Αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία

Η επισκόπηση των μεσοβυζαντινών θέσεων και μνημείων του αθηναϊκού πεδίου γίνεται σε πέντε γεωγραφικές ενότητες: α) βορειοδυτικό

1904, 272-341. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1183 – ca. 1222)*, Roma 1934. K. M. Setton, Athens in the Later Twelfth Century, *Speculum* 19 (1944), 179-208. Herrin, Hellas and Peloponnesos, 253-284, σποραδικά.

22. Maypommath, Κατηχήσεις Χωνιάτη, 59-61.

23. Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 27.63-64.

24. *οὐ μόνον τὰ παράλια κακουργοῦσιν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἀκρώρειαν* (Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 60.13-15).

25. Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 27.43-46. Maypommath, Κατηχήσεις Χωνιάτη, 54.

26. Για τη σημασία του όρου βλ. Α. Παπαγεωργιου, Το υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι Καστρηνοί, *Βυζ Σύμ* 18 (2008), 159-169.

27. Λαμπρος, *Χωνιάτης* Α΄, 311.7-9.

28. Kolovou, *Ἐπιστολαί,* Επιστολή 77.20-23.

τμήμα (αρ.κατ. 1-6) β) βορειοανατολικό τμήμα (αρ.κατ. 7-14) γ) βόρεια περίχωρα της Αθήνας (αρ.κατ. 15-19) δ) νοτιοδυτικό τμήμα (αρ. κατ. 20-23) και ε) νοτιοανατολικό τμήμα (αρ.κατ. 24-29)[29]. Η διαίρεση αυτή ακολουθεί τα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου (περιμετρικοί ορεινοί όγκοι, χαμηλά υψώματα στο κέντρο, Κηφισός ποταμός και παραπόταμοι), που διαμορφώνουν από μόνα τους γεωγραφικές υποδιαιρέσεις στην ενιαία στις γενικές της γραμμές περιοχή του λεγόμενου σήμερα λεκανοπεδίου.

1. *Αγία Τριάδα Πάρνηθας*

Στις στραμμένες προς την πλευρά της Αθήνας κλιτύες της Πάρνηθας, που οριοθετεί την εξεταζόμενη περιοχή από τα βόρεια, εντοπίζονται από τη μεσοβυζαντινή περίοδο μόνον αρχιτεκτονικά γλυπτά[30] σε δεύτερη χρήση. Στον σταυρεπίστεγο ναό της Αγίας Τριάδας, καθολικό άλλοτε της μεταβυζαντινής μονής της Καρυάς ή Καρυδιάς[31], έχει ανασυσταθεί το 1972 χαμηλό τέμπλο από μεσοβυζαντινά θωράκια και πεσσίσκους που βρέθηκαν επαναχρησιμοποιημένα στο δάπεδο του ιερού[32]. Στο χώρο φυλάσσονται και άλλα spolia της ίδιας περιόδου, γνωστά μόνο από μία σύντομη μνεία της Ευγενίας Χαλκιά[33], η οποία διατυπώνει την υπόθεση, με βάση το υλικό αυτό, ύπαρξης παλαιότερης, βυζαντινής φάσης στο ναό. Η προτεινόμενη ταύτιση του ναού με τη μονή sancte Trinitatis

29. Οι θέσεις εντοπίζονται στον χάρτη της εικ. 1.

30. Σε χάρτη των αρχαιολογικών θέσεων της ευρύτερης περιοχής των Άνω Λιοσίων, η Μ. Πλάτωνος σημειώνει την ύπαρξη τάφου του 10ου αι. περίπου στον Άγιο Γεώργιο στο Κεραμίδι της Πάρνηθας, χωρίς να δίνει περισσότερα στοιχεία (Μ. Πλατωνος-Γιωτα, *Αχαρναί. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί 2004, 48).

31. Γ. Παλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία* [Μεταβυζαντινά Μνημεία 1, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2009, 163-171. Στ. Α. Μουζακης, *Βυζαντινές – Μεταβυζαντινές εκκλησίες Βόρειας Αττικής (12ος-19ος αιώνας). Αρχιτεκτονική – εικονογραφική περιγραφή*, Αθήνα 2010, 309-317.

32. Ε. Χαλκια, *ΑΔ* 43 (1988), Β΄ 1, 91-92, πίν. 62α-β.

33. Χαλκια, *ΑΔ* 43, 92, σημ. 35. Η επισήμανση, αργότερα, τμήματος πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στην κόγχη του ιερού και σπαράγματος παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών ότι ενισχύει την εκτίμηση αυτή (Αι. Παντελιδου, στο: Δ. Γ. Γιωτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες του Δήμου Αχαρνών. Ιστορική μελέτη*, χ.τ., 2004, 93. Μουζακης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 310, 317).

που μνημονεύεται στη βούλλα του Ιννοκεντίου χωρίς τοπογραφικό προσδιορισμό, παραμένει εντελώς αβέβαιη.[34]

Χαμηλότερα στους πρόποδες του βουνού, στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου στη θέση Μετόχι, που κατέρρευσε στο σεισμό του 1999, σώζεται εντοιχισμένο ένα απότμημα μεσοβυζαντινού κοσμήτη ή επιστυλίου.

2. Βαρυμπόπη

Νοτιοανατολικά της Πέτρας της Βαρυμπόπης, στους πρόποδες της Πάρνηθας, έχουν από παλαιά επισημανθεί εκτεταμένα επιφανειακά κατάλοιπα ενός οικισμού που χαρακτηρίζεται αόριστα ως μεσαιωνικός[35]. Λίγο πιο ανατολικά, στη θέση Μεγάλη Βρύση ή Παναγίτσα (Ζωοδόχος Πηγή), εντοπίζονται μεταξύ άλλων επιφανειακών ευρημάτων διαφόρων περιόδων σιροί[36], που ίσως σχετίζονται με άλλον οικιστικό πυρήνα, αλλά η χρονολόγησή τους παραμένει επίσης ασαφής.

3. Τατόι

Η αρχαία Δεκέλεια, στην περιοχή του σημερινού Τατοΐου, διατηρούσε το παλαιό όνομά της μέχρι τους χρόνους της λατινικής κατάκτησης, όπως προκύπτει από τη μνεία της σε συνοδικό σημείωμα του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, του έτους 1089, σχετικά με αμπελώνες της μητρόπολης Αθηνών[37], αλλά και από την αναφορά σε

34. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique),* Paris 1975, 337. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia,* 143.

35. M. K. Langdon, The Mortared Towers of Central Greece: An Attic Supplement, *ABSA* 90 (1995), 482, αρ. 15. Σημειώνεται ότι στην ίδια θέση αναπτύχθηκε μικρός οικισμός και κατά την Τουρκοκρατία (Παλλης, *Τοπογραφία*, 172-175, εικ. 74-75).

36. Πριγκιπισσα Σοφια – Πριγκιπισσα Ειρηνη – Θ. Α. Αρβανιτοπουλου, *Ὄστρακα ἐκ Δεκελείας*, ἐν Ἀθήναις 1959, 20. Πλατωνος-Γιωτα, *Αχαρναί*, 355.

37. Th. I. Uspenskij, Mnenija i postanovlenija konstantinopolskich promestnych soborov XI i XII vv. o razdače cerkovnych imuščestve (charistikarij), *Izvestija Russakgo Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* 5 (1900), 38.12 και 39.3. V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, v. I, Les Actes des Patriarches, v. II-III. Les Regestes de 715 a 1206*, Paris 1989, 417-418, αρ. 949. Στο έγγραφο εξετάζονται ζητήματα κακοδιαχείρισης της περιουσίας της μητρόπολης Αθηνών από τον μητροπολίτη Ιωάννη (†1086), τα οποία προσπαθεί να επιλύσει ο διάδοχός του Νικήτας (†1103).

οικισμό Ducheleo και μονή του Αγίου Νικολάου de Ducheleo στη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου[38]. Το μοναστήρι αυτό παραμένει αταύτιστο[39].

Στις νοτιοανατολικές παρυφές του πρώην βασιλικού κτήματος του Τατοΐου, στη θέση Κεραμίδι, κοντά στο Μπάφι, βρέθηκαν τη δεκαετία του 1950 από αμπελουργούς συστάδες σιρών[40]. Σύμφωνα με τη Θεοφανώ Αρβανιτοπούλου αποκαλύφθηκαν και τοίχοι, τους οποίους απέδωσε, με βάση την κατασκευή τους και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, σε μεγάλο οικοδόμημα βυζαντινών χρόνων. Περισσότερα στοιχεία δεν δημοσιεύθηκαν. Στην πρώτη από τις δύο φωτογραφίες που συνοδεύουν τη σύντομη αναφορά, εικονίζονται τρεις σιροί εντός κυκλικού χώρου από αργολιθοδομή, ίσως νεώτερου, οι οποίοι διατηρούν τα στόμιά τους και σε δύο περιπτώσεις τα καλύμματά τους, από κυκλικές πλάκες με οπή στο κέντρο. Στη δεύτερη φωτογραφία διακρίνονται πέντε σιροί σε ευθεία περίπου διάταξη, κατά μήκος σειράς λίθων –ίσως ερειπωμένου τοίχου. Σημειώνεται ότι σε άλλη θέση, μέσα στο κτήμα, σώζονται τα ερείπια υστεροβυζαντινού πύργου με σιρούς περιμετρικά[41].

4. *Μενίδι*

Στην περιοχή των Αχαρνών, του πιο πολυάνθρωπου αρχαίου δήμου της Αττικής, κοντά στους πρόποδες της Πάρνηθας, εντοπίζονται ενδείξεις για την παρουσία μεσοβυζαντινού οικισμού. Πρόκειται για χώρο ιδιαίτερα σημαντικό για την ασφάλεια της Αθήνας, καθώς ελέγχει το βορειοδυτικό τμήμα του πεδίου, με την οδό προς τη Θήβα μέσω της Χασιάς. Στη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου του Γ΄ του 1209 μνημονεύεται

38. Janin, *Grands centres byzantins*, 328. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 143. Koder, Schutzbrief, 137 και 141.

39. Η προτεινόμενη ταύτιση της μονής με το μικρό τρουλαίο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόπης (Παλλης, *Τοπογραφία*, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Μουζακης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 127-132. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 320) δεν επιβεβαιώνεται από τη χρονολόγηση της αρχιτεκτονικής και των τοιχογραφιών του στον 13ο αι. (Παντελιδου, στο: Γιωτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες Δήμου Αχαρνών*, 92. Χρ. Πινατση, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόπης, *10ο Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας της Αττικής* (Αχαρνές, 20-23 Οκτωβρίου 2011), *Πρακτικά*, υπό έκδοση).

40. Θ. Α. Αρβανιτοπουλου, *Δεκέλεια*, ἐν Ἀθήναις 1958, 52, εικ. 15-16.

41. Langdon, Mortared Towers, 481, αρ. 14.

για πρώτη φορά χωριό με το όνομα Μενίδι[42], στοιχείο που υποδεικνύει ότι ο οικισμός θα προϋπήρχε της λατινικής κατάκτησης. Άγνωστο είναι πότε και υπό ποιές συνθήκες επικράτησε η ονομασία αυτή αντί του αρχαίου Αχαρναί[43]. Στη βούλλα του Ιννοκεντίου μνημονεύεται επίσης μία μονή του Αγίου Νικολάου στο Μενίδι[44], προφανώς παλαιότερη της λατινικής κατάκτησης, η οποία παραμένει αταύτιστη.

Οι μέχρι σήμερα σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του σύγχρονου Δήμου Αχαρνών, έχουν αποδώσει αποσπασματικά στοιχεία για τη μεσαιωνική κατοίκησή του, τα οποία έχουν δημοσιευθεί πολύ περιληπτικά, χωρίς να διατυπώνονται ακριβείς χρονολογικές εκτιμήσεις. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν κυρίως αποθηκευτικούς σιρούς και πίθους, που τεκμηριώνουν ότι στην περιοχή υπήρχε σημαντική αγροτική δραστηριότητα. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στην οδό Λιοσίων, κοντά στον υστεροβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη[45]. Αν και είναι πιο πιθανό να σχετίζεται με τον ναό αυτόν και να χρονολογείται επομένως από τον 13ο αι. και εξής, εκτός των ορίων της δικής μας πραγμάτευσης, είναι σκόπιμο να δοθούν εδώ κάποια βασικά στοιχεία, λόγω της ασάφειας των σχετικών εκθέσεων ως προς τη χρονολόγηση. Η πρώτη συστάδα σιρών βρέθηκε στον αρ. 36 της οδού Λιοσίων, μέσα σε ρωμαϊκό βαλανείο[46]. Εντοπίσθηκαν έντεκα συνολικά σιροί μέσα στο κτήριο, οι οποίοι ονομάζονται στις σχετικές δημοσιεύσεις «πηγάδια»· εντούτοις είναι σαφές, τόσο από τα σχέδια όσο και από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες της ανασκαφής ότι πρόκειται για κτιστούς αποθηκευτικούς σιρούς, που παραβίασαν τις επιχώσεις του βαλανείου και εγκαταστάθηκαν σε διάφορους χώρους του, αξιοποιώντας σε ορισμένες περιπτώσεις ως πυθμένα τα σωζόμενα δάπεδα του ρωμαϊκού κτίσματος. Σύμφωνα με

42. Janin, *Grands centres byzantins*, 329. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 218. Koder, Schutzbrief, 137.

43. Σχετικά με το όνομα Μενίδι βλ. Κ. Αμαντος, Μενίδι, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* [στο εξής *ΗΜΕ*] 4 (1925), 277-282 [=Του Ιδιου, *Γλωσσικὰ Μελετήματα,* ἐν Ἀθήναις 1964, 267-271].

44. Τ. Δ. Νεροντσος, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Δ΄ (1892), 70. Janin, *Grands centres byzantins*, 329. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 218. Koder, Schutzbrief, 141.

45. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 213-214, εικ. 285. Παλλης, *Τοπογραφία*, 156-157, εικ. 62 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

46. Μ. Πλατωνος, *ΑΔ* 42 (1987), Β΄1, 62-64, σχ. 2, πίν. 36β-37α. Η Ιδια, *Αχαρναί*, 188-192, σχ. 10, εικ. 109-112.

την ανασκαφέα Μαρία Πλάτωνος, η κεραμεική ήταν μόνο αρχαία και ρωμαϊκή. Στη συμβολή των οδών Λιοσίων και Αγίου Ιωάννου 2 βρέθηκε μία άλλη συστάδα, έξι σιρών και ενός πίθου ελεύθερα τοποθετημένων στον χώρο[47]. Στην ανασκαφική έκθεση τα ευρήματα χαρακτηρίζονται πάλι ως «δεξαμενές-πηγάδια νερού», αλλά από το σχήμα, τις διαστάσεις και τις δημοσιευόμενες εικόνες προκύπτει σαφώς ότι πρόκειται για αποθηκευτικούς σιρούς. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, τα όστρακα του χώρου ανήκουν στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Οι πυκνές ταφές που ανασκάφηκαν νότια και ανατολικά της ίδιας εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη στην οδό Λιοσίων και χαρακτηρίζονται αόριστα ως «χριστιανικών χρόνων»[48], ανήκουν μάλλον στην υστεροβυζαντινή περίοδο, κρίνοντας από τη θέση τους παράλληλα προς τον νότιο τοίχο του ναού, που υποδεικνύει ότι πραγματοποιήθηκαν μετά από την οικοδόμησή του.

Στη θέση Σουνάς-Μονομάτι, στη συμβολή των οδών Δεκελείας και Κωνσταντινουπόλεως, βορειοανατολικά του κέντρου του Μενιδίου, ανασκάφηκαν οικοδομικά λείψανα ναού που έχει αποδοθεί χρονολογικά στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους[49]. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό κτίσμα, με έκκεντρη ημικυκλική αψίδα, κτισμένο από αργολιθοδομή και τεμάχια κεραμίδων. Η μέτρια κατάσταση διατήρησης και η περιληπτική ανασκαφική έκθεση καθιστούν ασαφή την εικόνα του –ιδίως τη διαμόρφωση της δυτικής πλευράς. Επάνω σε τοίχο της τελευταίας, η οργανική σχέση του οποίου με τον κυρίως ναό είναι επίσης ασαφής, βρέθηκε θησαυρός από 13 ανώνυμους φόλλεις[50]. Σε χαμηλότερο στρώμα βρέθηκαν δώδεκα τάφοι διαφόρων τύπων, που χρονολογήθηκαν από την ανασκαφέα στην υστερορωμαϊκή περίοδο[51]. Με βάση τα διαθέσιμα

47. Μ. Πλατωνος, *ΑΔ* 48 (1993), Β΄1, 72-73, σχ. 4, πίν. 30α-γ. Η Ιδια, *Αχαρναί*, 193-194, σχ. 11, εικ. 113-114. Στην ανασκαφική έκθεση αναφέρεται ότι πρόκειται για τη συνέχεια του ρωμαϊκού βαλανείου, ωστόσο στο κείμενο, στην κάτοψη και τις εικόνες που έχουν δημοσιευθεί, δεν υπάρχει μνεία σε οικοδομικά λείψανα εντός των οποίων εντάσσονταν οι σιροί.

48. Δ. Καζιανης, *ΑΔ* 37 (1982), Β΄1, 67-68. Η αναλυτική περιγραφή τους από τον ανασκαφέα παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τις ταφικές πρακτικές της περιόδου στην Αττική.

49. Πλατωνος-Γιωτα, *Αχαρναί*, 198-200, σχ. 13, εικ. 116-117.

50. Εκτίθεται στη νέα Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών.

51. Πλατωνος-Γιωτα, *Αχαρναί*, 177-179, σχ. 9, εικ. 100-101, έγχρ. εικ. 75.

στοιχεία[52], το κτίσμα δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικά που να καθιστούν βέβαιη την αρχική απόδοσή του στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Σε κάθε περίπτωση, ο νομισματικός θησαυρός μαρτυρεί δραστηριότητα στον χώρο κατά την τελευταία τριακονταετία του 10ου και τον 11ο αι.

Σε άλλο σημείο της θέσης Σουνά, στην οδό Σχίνων 13 (οικ. Σπανού), εντοπίσθηκαν τμήμα ορθογωνικής δεξαμενής και οκτώ συνολικά σιροί, οι περισσότεροι προς τη νοτιοδυτική πλευρά της[53]. Η ανασκαφέας δεν δίνει στοιχεία για κινητά ευρήματα ή άλλα χρονολογικά τεκμήρια.

Στην οδό Αν. Βρεττού (οικ. Παπασωτηρίου), εντοπίσθηκαν τέσσερις κτιστοί σιροί, ένας αποθηκευτικός πίθος και ένας αποθέτης που περιείχε όστρακα χρηστικών και εφυαλωμένων αγγείων, τεμάχια κεραμίδων, τμήματα λίθινων και πήλινων πλακών και λίγα όστρεα και οστά ζώων[54]. Η ανασκαφική έκθεση δεν συνοδεύεται από χρονολογική εκτίμηση.

Τυχαία πρέπει τέλος να θεωρηθεί η εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού σε ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου στην οδό Θεμιστοκλέους 6 και Αγίου Πέτρου (οικ. Κουσίδη)[55].

Επαναχρησιμοποιημένα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών με ανάγλυφο διάκοσμο των μεσοβυζαντινών χρόνων απαντούν στον μικρό Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο μέσα στον οικισμό[56] (εικ. 2) και στον Άγιο Νικόλαο ή Αγία Σωτήρα στο ρέμα Σουνά[57].

5. Γεροβουνό

Νότια του Μενιδίου και δυτικά από τις Κουκουβάουνες (σημ. Μεταμόρφωση), απαντά το ύψωμα Γεροβουνό, που ελέγχει το δρόμο από την Αθήνα προς το Μενίδι και τη Χασιά. Ήδη από τον 19ο αι. καταγράφηκαν στο Γεροβουνό ερείπια οχυρώσεων που διέγραφαν έναν

---

52. Στην ανασκαφική έκθεση (Πλατωνος-Γιωτα, *Αχαρναί*, 177-179) δεν δίνονται πληροφορίες για την κεραμεική ή άλλα τυχόν κινητά ευρήματα από την ανασκαφή.

53. Μ. Πλατωνος, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 422-423, εικ. 199-205.

54. Μ. Πλατωνος, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 438-439, εικ. 239-244.

55. Εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών. Για την ανασκαφή βλ. Μ. Πλατωνος, *ΑΔ* 42 (1987), Β΄1, 64-67, πίν. 38-39. Η Ιδια, *Αχαρναί*, 142-148, σχ. 4, εικ. 64-69.

56. Μουζακης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 88 και εικόνα στη σελ. 90.

57. Χ. Μπουρας – Α. Καλογεροπουλου – Ρ. Ανδρεαδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 355, εικ. 299. Μουζακης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 81 και εικόνα στη σελ. 84.

μεγάλο ακανόνιστο περίβολο με προεξέχοντες πύργους[58]. Αργότερα ο Hope Simpson θεώρησε την οχύρωση του υψώματος αόριστα «μεσαιωνική» και σημείωσε την ύπαρξη επίσης μεσαιωνικής κεραμεικής στον χώρο[59]. Ο McCredie αντίθετα αποτίμησε ως μεσαιωνικά μόνο τα κατάλοιπα ενός μεγάλου τετράγωνου κτίσματος κοντά στην κορυφή του υψώματος, κτισμένου από μικρούς λίθους και κονίαμα, αφήνοντας μάλιστα να εννοηθεί ότι πρόκειται για όψιμη χρονικά κατασκευή, χωρίς όμως να υπεισέλθει σε περισσότερες λεπτομέρειες[60]. Νεώτεροι ερευνητές αποτιμούν τις οχυρώσεις ως κλασικές-ελληνιστικές[61]. Ο χώρος έχει πλέον πυκνά οικοδομηθεί και το ερώτημα της αξιοποίησης ή μη του Γεροβουνού κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους ίσως δεν μπορεί να απαντηθεί πια.

6. *Μεταμόρφωση (Κουκουβάουνες)*

Σε πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης στη μεταβυζαντινή βασιλική των Αγίων Θεοδώρων στο κοιμητήριο της Μεταμόρφωσης (παλιές Κουκουβάουνες)[62], διαπιστώθηκε ότι το ταφικό αρκοσόλιο το οποίο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους[63]. Με βάση τη νέα αυτή χρονολογική ένδειξη, για την οποία δεν έχουν δημοσιευθεί προς το παρόν περισσότερα στοιχεία, το μνημείο μπορεί να προταθεί προς ταύτιση με τη μνημονευόμενη από τον Ιννοκέντιο μονή sancti Theodori[64] και να αναχθεί, ως προς την αρχική του φάση, στη μέση βυζαντινή περίοδο.

---

58. J. A. Kaupert, *Karten von Attika,* Bl. V (Kephisia), VI (Pyrgos), Berlin 1883.

59. R. Hope Simpson, Nemesis: A Mycenaean Settlement near the Menidi Tholos Tomb, *ABSA* 53-54 (1958-1959), 292, 294, εικ. 1.

60. J. R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica, Hesperia Suppl.* XI, Princeton, New Jersey 1966, 62.

61. Πλατωνος-Γιωτα, *Αχαρναί*, 384-385, εικ. 176.

62. Παλλης, *Τοπογραφία*, 212-213, εικ. 94 (όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία). Μουζακης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 265-272.

63. Αι. Παντελιδου-Αλεξιαδου, στο: Γιωτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες Αχαρνών*, 96. Πρβλ. πρόχειρα αντίστοιχη διαμόρφωση στους Αγίους Αποστόλους της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών (A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles. The Athenian Agora* XX, Princeton, New Jersey 1971, 13-14, εικ. 6, πίν. 10b, 28 και 32).

64. Τ. Δ. Νεροντσος, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Δ΄ (1892), 70. Janin, *Grands centres byzantins*, 310. Koder, Schutzbrief, 140-141.

Στο μεταβυζαντινό εξωκκλήσι της Αγίας Άννας[65] σε άλλη ρεματιά του Κηφισού (σήμερα στην οδό Αμαλιάδος του Δ. Μεταμόρφωσης), έχουν εντοιχισθεί σε δεύτερη χρήση μεσοβυζαντινά γλυπτά[66].

7. *Καστρί*

Η βορειοανατολική πλευρά του πεδίου ορίζεται από τον ορεινό όγκο της Πεντέλης, στη βορειοδυτική απόληξη του οποίου δεσπόζει το ύψωμα Καστρί. Στην κορυφή του βρέθηκε το 1952 θησαυρός από 968 χάλκινα νομίσματα του 12ου αι., η απόκρυψη του οποίου εκτιμάται ότι έγινε στη διάρκεια της βασιλείας του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195), ενώ υπάρχει και η άποψη ότι μπορεί να σχετίζεται με την εισβολή του Λέοντος Σγουρού στην Αττική[67]. Στο αρχαίο οχυρό του υψώματος δεν έχουν εντοπισθεί ενδείξεις επαναχρησιμοποίησης κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους[68].

8. *Δροσιά*

Πρόσφατη σωστική ανασκαφή της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε δύο όμορα ακίνητα στην περιοχή της Δροσιάς (οικ. Καβογιάννη και Νικηφόρου) έφερε στο φως τμήματα κτηρίου, δύο ληνούς, σιρούς και πίθους, «βυζαντινών χρόνων»[69]. Στην πρώτη, ολιγόλογη σχετική αναφορά, αναγνωρίζεται βιοτεχνική χρήση.

---

65. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 205-206. Στ. Μουζακης – Α. Καλαη-Μουζακη, *Ὁ δίκλιτος ναὸς τῆς Ἁγίας Ἄννας στὶς Κουκουβάουνες – Μεταμόρφωση Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1980. Παλλης, *Τοπογραφία*, 213. Μουζακης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 273-280.

66. Μουζακης – Καλαη-Μουζακη, *Ἁγία Ἄννα στὶς Κουκουβάουνες*, εικ. 22-26. Μουζακης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 275, εικόνα στη σελ. 279.

67. Μ. Γαλανη-Κρικου – Γ. Νικολαου – Μ. Οικονομιδου – Β. Πεννα – Ι. Τουρατσογλου – Η. Τσουρτη, *Σύνταγμα βυζαντινών «θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα 2002, 96-98, αρ.κατ. 84 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

68. Το αντίθετο, χωρίς όμως τεκμηρίωση, υποστηρίζει η Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 232.

69. Μ. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα 2012 (διαδικτυακή έκδοση: http://www.yppo.gr/0/ anaskafes/index.html), 37, εικ. 19-20. A. Dunn, στο: Archaeology in Greece 2011-2012 (επ. Z. Archibald), *Archaeological Reports* 58 (2011-2012), 115, εικ. 187.

9. *Κηφισιά*

Προικισμένη με πλούσια βλάστηση και πηγές άφθονου νερού από τις δυτικές πλαγιές της Πεντέλης, η Κηφισιά φαίνεται να διατηρήθηκε ως οικισμός σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η αναφορά ενός Ιωάννη Χαλκέως από το χωριό *Κυβισσάς* στο Πρακτικόν[70], τεκμηριώνει την παρουσία του κατά τον 11ο-12ο αι. και τη διατήρηση του ονόματος του αρχαίου δήμου, ελαφρά παραφθαρμένου[71].

Σύμφωνα με τις σωστικές ανασκαφές από τις οποίες έχουν δημοσιοποιηθεί στοιχεία, κατάλοιπα μεσαιωνικών χρόνων εντοπίζονται σε έναν εκτεταμένο χώρο, από την υστεροβυζαντινή εκκλησία της Παναγίας Ξυδούς στα βόρεια-βορειοδυτικά, ώς το νεώτερο ναό του Αγίου Δημητρίου στα νότια. Στην έκταση αυτή εμπίπτουν ο πυρήνας του μεταβυζαντινού χωριού[72], αλλά και αρχαία λείψανα αποδιδόμενα στην οικοδομική δραστηριότητα του Ηρώδου του Αττικού[73].

Σε οικόπεδο της συμβολής των οδών Τατοΐου και Κοκκινάκη, απέναντι από την Παναγία Ξυδού[74], ανασκάφηκε το 1979 τμήμα ρωμαϊκού λουτρού[75]. Στη μόνη γνωστή φωτογραφία του ευρήματος[76], διακρίνονται σαφώς μεταγενέστεροι τοίχοι και πολυάριθμοι κτιστοί σιροί, που κατέλαβαν όλο το δυτικό τουλάχιστον τμήμα του οικοδομήματος. Ορισμένοι από τους σιρούς διατηρούσαν τα στόμια και τα καλύμματά τους σε άριστη κατάσταση. Αν και η γειτνίαση με τον υστεροβυζαντινό ναό της Παναγίας Ξυδούς συνεπάγεται σύγχρονη πιθανώς δραστηριότητα, η πυκνότητα των ευρημάτων ενδέχεται να σημαίνει παλαιότερη χρήση του χώρου, εκτίμηση την οποία ευνοεί η άμεση πρόσβαση στο ρέμα της Πύρνας, που έφερνε νερό από το Πεντελικό.

70. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, B2, 10.

71. Βλ. και Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 337.

72. Παλλης, *Τοπογραφία*, 303-310, εικ. 144-145.

73. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, 197 (όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία). Ε. Πεππα-Παπαϊωαννου, Ο αρχαίος δήμος των Κηφισιέων. Σύντομη περιπλάνηση, στο: *Μοίρα και Μύρα. Τιμητικός τόμος για την Βούλα Ιω. Λαμπροπούλου*, Αθήνα 2011, 134-136, εικ. 10-14.

74. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 204, εικ. 274. Παλλης, *Τοπογραφία*, 317-318, εικ. 153 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

75. G. Touchais, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1979, *BCH* 104 (1980), 583. Travlos, *Bildlexikon*, 197, εικ. 253-254.

76. Travlos, *Bildlexikon*, εικ. 253.

Στην ίδια περιοχή, στη συμβολή των οδών Ραγκαβή και Τατοΐου έχουν εντοπισθεί κτιστός αγωγός και δεξαμενή ασαφούς χρονολόγησης[77]. Πολύ πρόσφατα, στο ίδιο περίπου σημείο (Ραγκαβή και Τατοΐου 12) ανασκάφηκε οικόπεδο στο οποίο βρέθηκαν ρωμαϊκές αρχαιότητες και «μεταγενέστερα αρχαία του 11ου αι. μ.Χ.», χωρίς να είναι ακόμη γνωστό το είδος τους[78]. Σε μικρή απόσταση προς τα νοτιοανατολικά, σε ανασκαφή στη συμβολή των οδών Όθωνος και Κόκκοτη, έχουν επισημανθεί εφυαλωμένα όστρακα[79]. Όστρακα βυζαντινών χρόνων έχουν βρεθεί και στην πλατεία του Πλατάνου, αμέσως ανατολικά-νοτιοανατολικά του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου[80]. Στο ύψωμα του Αγίου Δημητρίου, σε οικόπεδο στην οδό Κυριαζή και Αγ. Θεοδώρων (Ο.Τ. 34), ερευνήθηκε τμήμα κτίσματος υστεροβυζαντινών χρόνων, με πιθανή παλαιότερη χρήση[81].

Στην τελευταία θέση ερευνήθηκε πρόσφατα και ο χώρος του κατεστραμμένου ναού των Αγίων Θεοδώρων (συμβολή οδών Δ. Κυριακού και Αγ. Θεοδώρων), γνωστού από μνεία του Αναστασίου Ορλάνδου[82]. Σύμφωνα με την πρώτη, περιληπτική παρουσίαση των ευρημάτων[83], εντοπίσθηκαν τα κατάλοιπα του μνημείου, αλλά δεν διευκρινίζονται ο αρχιτεκτονικός τύπος και η χρονολόγησή τους. Εντός και γύρω από τον ναό βρέθηκαν είκοσι ταφές, που τεκμηριώνουν την μακρά περίοδο κοιμητηριακής χρήσης της θέσης, από τον 9ο-αρχές του 10ου ώς τον 19ο αι. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι στην Κηφισιά υπήρχε δραστηριότητα ήδη από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει τοπογραφικά και το ύψωμα του Προφήτη Ηλία, όπου βρίσκεται σήμερα το μέγαρο της μητρόπολης Κηφισιάς, Αμαρουσίου και Ωρωπού (πρώην Αττικής). Η θέση έχει σε μεγάλο βαθμό αλλοιωθεί μετά από την ανέγερση του επισκοπείου, ωστόσο σε επιστολή του Νικολάου Λεβίδη προς τον Δημήτριο Καμπούρογλου, του 1924,

77. Μ. Πετρίτακη, *ΑΔ* 37 (1982), Β΄1, 63.

78. Διαδικτυακή έκδοση της εφημερίδας *Βήμα*, 17 Νοεμβρίου 2011 (http://www.tovima.gr/ culture/article/?aid=430727).

79. Μ. Πετρίτακη, *ΑΔ* 36 (1981), Β΄1, 56.

80. Μ. Πετρίτακη, *ΑΔ* 37 (1982), Β΄1, 65.

81. Α. Πατριανακου-Ηλιακη, *ΑΔ* 42 (1987), Β΄ 1, 99.

82. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 204.

83. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 37. Dunn, Archaeology in Greece 2011-2012, 114.

σημειώνεται ότι «περὶ τὸν ναΐσκον καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ λόφου, σώζονται ἔτι ὡραιότατοι πίθοι ἐλαίου ἐν τῇ γῇ»[84]. Η μαρτυρία αυτή, σε συνδυασμό με το επίκαιρο του υψώματος, οδηγεί στην εκτίμηση ότι το συγκεκριμένο σημείο μπορεί να φιλοξενούσε μεσαιωνική εγκατάσταση.

Η Κηφισιά είναι γενικά φτωχή σε δείγματα αρχιτεκτονικής γλυπτικής. Από όσα γλυπτά αναφέρει γενικόλογα ότι είδε ο Ορλάνδος στο μεταβυζαντινό εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου (συμβολή οδών Ρ. Φερραίου και Σωκράτους)[85], κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό, σήμερα είναι ορατά ένα παλαιοχριστιανικό δίζωνο επίκρανο και ένα τμήμα επιστυλίου τέμπλου με διπλεπίπεδο ανάγλυφο, μάλλον του 12ου αι. Υπέρθυρο με σταυρό, άγνωστης χρονολόγησης, αναφέρεται ότι υπήρχε στον εξαφανισμένο πλέον ναό του Αγίου Στεφάνου[86].

Άγνωστο είναι τέλος το ακριβές σημείο εύρεσης ενός θησαυρού 11 χάλκινων νομισμάτων της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, που κατατέθηκε το 1893 στο Νομισματικό Μουσείο με προέλευση από την Κηφισιά[87].

10. *Μνημεία του Πεντελικού*

Οι στραμμένες προς την πλευρά της Αθήνας νοτιοδυτικές κλιτύες του Πεντελικού όρους φαίνεται ότι συγκέντρωσαν κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους μοναστικές κοινότητες και ασκητές. Η φήμη που συνόδευε αργότερα το βουνό ως κέντρο μοναχισμού –αναφέρεται ως *Ὅρος τῶν Ἀμώμων*[88]– έχει πιθανότατα την αφετηρία της σε αυτή την περίοδο.

Η Σπηλιά Πεντέλης ή Σπηλιά του Νταβέλη, ένα μεγάλο φυσικό σπήλαιο στην περιοχή των αρχαίων λατομείων, είναι κυρίως γνωστή για τις τοιχογραφίες των δύο συνεχόμενων ναΐσκων της, σημαντικό δείγμα της

84. Τ. Λαππας, Γράμματα στὸ ἀρχεῖο Δημ.Γρ. Καμπούρογλου, *Ἀθηναϊκά*, τεῦχ. 57, Ἀπρίλιος 1974, 2.

85. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 204.

86. Στ. Ν. Δραγουμης, Τοπογραφικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ Κηφισίας, *ΑΕ* 1906, στ. 187-190.

87. Γαλανη-Κρικου – Νικολαου – Οικονομιδου – Πεννα – Τουρατσογλου – Τσουρτη, *Σύνταγμα βυζαντινῶν «θησαυρῶν»*, 93, αρ.κατ. 79.

88. Η **ονομασία** *Ὅρος τῶν Ἀμώμων* αναφέρεται στη νεώτερη βιβλιογραφία (Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 193. Μ. Κορρες, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, Αθήνα 1994², 71) και απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω δεν έχει επισημανθεί σε κείμενα της βυζαντινής περιόδου.

εντοίχιας ζωγραφικής των πρώτων δεκαετιών του 13ου αι. στην Αττική[89]. Το μικρό συγκρότημα αποτελείται από το λεγόμενο ασκηταριό του Αγίου Σπυρίδωνα, με ακανόνιστου σχήματος κυρίως ναό και ιερό βήμα προσαρμοσμένο στη φυσική κοιλότητα της σπηλιάς, και τον συνεχόμενο προς τα βόρεια συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Νικολάου, με ιδιαίτερο, ευρύ χώρο για το ιερό και χαρακτηριστικά χαμηλό τεταρτοκυκλικό τρούλο. Η διαμόρφωση του μικρού συγκροτήματος, με την οικοδόμηση του Αγίου Νικολάου, εκτιμάται ότι ολοκληρώθηκε στα τέλη του 10ου αι.[90]. Ο χώρος πάντως είχε καθαγιαστεί αρκετά νωρίτερα ως λατρευτικός ή ως τόπος άσκησης, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές και οι ανάγλυφες παραστάσεις στο εσωτερικό της Σπηλιάς, που έχουν χρονολογηθεί από τον 7ο αι. και εξής[91]. Η τοιχογράφηση του 13ου αι.

89. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 196-197, εικ. 261-262. Γ. Α. Σωτηριου, Ἡ Σπηλὴ τῆς Πεντέλης, *ΗΜΕ* 6 (1927), 45-59 Α. Κ. Ορλανδος, Ἡ προσωπογραφία Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου, *ΕΕΒΣ* ΚΑ΄(1951), 213-214, εικ. 2-3. Ν. Μουτσοπουλος, Τὸ ἀσκηταριὸ τῆς Σπηλῆας τοῦ Νταβέλη, *Ζυγός*, τεύχ. 50, Ἀθήνα 1960, 34-42. Ντ. Μουρικη, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Ζ΄(1973-1974), 79-119, πίν. 20-44. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 28 (1973), Β΄1, 61-71, σχ. 6-10, πίν. 45-55γ. Janin, *Grands centres byzantins*, 331-332. Στ. Κ. Παπαγεωργιου, Ι. Ναός Αγίου Νικολάου Σπηλιάς Πεντέλης ή Νταβέλη Αττικής. Αποτοιχίσεις-Επεξεργασία-Αποκατάσταση των τοιχογραφιών του τρούλου, *Αναστήλωση – Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, τ. Β΄, Αθήνα 1987, 193-202. Κορρες, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, 79, σχ. 11, 14, 16 και 39. Χατζηδακη, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, 267-269, εικ. 28-29. Σ. Καλοπισή-Βερτη, Επιπτώσεις της Δ΄ Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα, στο: *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη σταυροφορία. Η Τέταρτη σταυροφορία και οι επιπτώσεις της* (Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 9-12 Μαΐου 2004), Αθήνα 2007, 75-76. Η Ιδια, Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence, στο: *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table* (Nicosia, 1 February 2005), εκδ. P. Edbury – S. Kalopissi-Verti, Athens 2007, 14-15, εικ. 6. Ι. Καρανη, Στερέωση και αποκατάσταση των ναϋδρίων στη Σπηλιά Πεντέλης, *2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων, Εταιρεία Έρευνας και Προώθησης της Επιστημονικής Αναστήλωσης Μνημείων, Πρακτικά*, Αθήνα 2009 (ηλεκτρονική έκδοση χωρίς σελιδαρίθμηση).

90. Ν. Μουτσοπουλος, Σπηλιά Νταβέλη, 35. Μουρικη, Σπηλιά Πεντέλης, 81. Ο Λαζαριδης, *ΑΔ* 28, 70, θεώρησε τον Άγιο Νικόλαο ως κτίσμα όχι νεώτερο του 10ου αι., τον δε Άγιο Σπυρίδωνα σύγχρονο με τις επιγραφές και τα ανάγλυφα του βράχου της σπηλιάς. Ο Χ. Μπούρας τοποθετεί τον Άγιο Νικόλαο περί το 1000 (Μπουρας-Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 386, σημ. 29).

91. Σωτηριου, Σπηλὴ Πεντέλης, 50-54, εικ. 5.

φαίνεται ότι κάλυψε, τουλάχιστον στον Άγιο Νικόλαο, παλαιότερες, μεσοβυζαντινές προφανώς παραστάσεις, από τις οποίες βρέθηκαν πενιχρά ίχνη το 1981. Ο σωζόμενος γλυπτός διάκοσμος περιορίζεται σε δύο υπέρθυρα, από τα οποία το ένα, του Αγίου Σπυρίδωνα, δείχνει πρωιμότερο, πιθανώς του 9ου αι. Εκτός από τους δύο ναούς, οι σωζόμενες μικρές δεξαμενές και το τμήμα ενός τείχους που έφραζε το στόμιο της σπηλιάς, με ανάγλυφο υπέρθυρο στην πύλη του (σήμερα πεσμένο στο έδαφος)[92], μαρτυρούν μόνιμη παρουσία μοναστικής κοινότητας στον χώρο, άγνωστο για ποιο ακριβώς χρονικό διάστημα.

Δυτικά της Σπηλιάς, στη θέση Καμάρι, βρίσκεται η εκκλησία των Ταξιαρχών, του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τυφλό τρούλο, τρίπλευρη αψίδα ιερού και θολωτό νάρθηκα, στον οποίο εντάσσεται ταφικό αρκοσόλιο[93]. Στη νότια πλευρά έχουν προστεθεί δύο μεταγενέστερα κελλιά. Στο εσωτερικό του ναού σώζονται τοιχογραφίες στις οποίες ο Ορλάνδος αναγνώρισε στρώμα του 12ου αι., για το οποίο δεν έδωσε ποτέ περισσότερα στοιχεία· πιο πρόσφατα ο Στέλιος Μουζάκης διέκρινε τέσσερα στρώματα, τα οποία χρονολογεί από τον 13ο ώς τον 18ο αι. Ο Ορλάνδος πρότεινε τη χρονολόγηση του μνημείου στον 11ο ή 12ο αι., άποψη την οποία απορρίπτει ο Μπούρας. Τα υπάρχοντα δεδομένα κλίνουν μάλλον προς την περίπτωση ενός μικρού υστεροβυζαντινού ναού, που ανοικοδομήθηκε τον 16ο ή 17ο αι., διατηρώντας την αρχική κόγχη του βήματος, όπου εντοπίζονται ίχνη τοιχογραφιών με ενδείξεις χρονολόγησης στον 13ο αι.[94]. Στο μεταβυζαντινό κτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο εντάσσονται ζεύγη κιονίσκων και θωρακίων, σε δεύτερη χρήση, με διάκοσμο που τα προσγράφει στον 11ο αι. (εικ. 3).

Δυτικότερα, στη θέση Βαγιάτι, βρίσκονται τα ερείπια της λεγόμενης

---

92. Ο Μ. Κορρες, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, σχ. 14, σημειώνει ακόμη τα λείψανα βοηθητικών κτισμάτων και ενός μονόχωρου ναΐσκου έξω από τη Σπηλιά, άδηλης χρονολόγησης.

93. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 195, εικ. 260 (ο οποίος χαρακτηρίζει τυπολογικά τον ναό ως μονόκλιτη βασιλική με τρούλο). Μπουρας-Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 329. Στ. Μουζακης, Ο Βυζαντινός ναός των Ταξιαρχών στη θέση Καμάρι στο όρος της Πεντέλης. Τυπολογικές – Εικονογραφικές παρατηρήσεις, στο: *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Σπάτα, 11-14 Νοεμβρίου 2004), Σπάτα 2006, 335-366). Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 357.

94. Όπως οι διακοσμητικές ταινίες και ένα ειλητό με ερυθρό βάθος.

Φραγκοκκλησιάς[95], ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού μεταβατικού τύπου, της παραλλαγής όπου το δυτικό σκέλος του σταυρού είναι περιορισμένο σε μήκος και διαχωρίζεται από τα γωνιακά διαμερίσματα με συμπαγείς παραστάδες[96], με τρεις ημικυκλικές κόγχες στο ιερό και νάρθηκα. Το μνημείο δεν έχει ερευνηθεί ανασκαφικά· ίχνη τοιχογραφιών ή γλυπτού διακόσμου δεν έχουν διασωθεί. Ο τύπος, το μέγεθος και η θέση του συνηγορούν ότι κτίσθηκε ως καθολικό μονής, για την οποία δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες[97]. Με βάση τα τυπολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία της, η Φραγκοκκλησιά τοποθετείται χρονολογικά στον 10ο αι. Το αρχικό αγιωνύμιο παραμένει άγνωστο· η παραδεδομένη ονομασία της ίσως οφείλεται σε κατάληψη και χρήση του ναού από τους Δυτικούς μετά το 1204[98]. Δεν αποκλείεται να ταυτίζεται, υπό τη νέα αυτή χρήση της, με το καθολικό μοναστήρι *Sancti Angeli de Kypolousto de Montepenteli*, που αναφέρεται σε έγγραφο του πάπα Ονωρίου του Γ΄ το 1218[99] και

95. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 194, εικ. 259. Ο Ιδιος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *ΑΒΜΕ* Θ΄ (1961), 20, εικ. 23. Ν. Κ. Μουτσοπουλος, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, *Επιστ. Επετ. Πολυτεχνικής Σχολής Παν. Θεσσαλονίκης* Ε΄ (1971-72), 335, 359, εικ. 92. Janin, *Grands centres byzantins*, 338. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 240-241. D. Hayer, Saint Georges près de Skala (Laconie), *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΙΒ΄ (1984), 272, 277, εικ. 17. Γ. Δημητροκαλλης, *Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Ἀθῆναι 1990, 90-95, εικ. 82. Ο Ιδιος, Η Φραγκοκκλησιά της Πεντέλης, *Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα, 31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 1991), *Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1991, 40-41. Π. Λ. Βοκοτοπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992[2], 118 σημ. 2, 202, 249. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 358.

96. Βοκοτοπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, 118, 246. Hayer, Saint Georges, 276-283. Δημητροκαλλης, *Ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 90-95. Δ. Αθανασουλης – Μ. Καππας, Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος. Τυπολογικές διευκρινίσεις, *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα 13-15 Μαΐου 2005), *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2005, 13-14.

97. Ο Δημητροκαλλης, Φραγκοκκλησιά, 41, εξέφρασε την άποψη ότι πρόκειται για ταφικό παρεκκλήσιο, η οποία όμως δεν φαίνεται για τους παραπάνω λόγους πειστική.

98. Την υπόθεση αυτή διατυπώνει ο Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 194.

99. A. L. Tăutu, *Acta Honorii III. et Gregorii IX.*, Città del Vaticano 1950, 68, αρ. 43. Janin, *Grands centres byzantins*, 327-328. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 269. Η ταύτιση της μονής των λατινικών πηγών με τον προαναφερόμενο ναό των Ταξιαρχών

μνημονεύεται ξανά στα μέσα του 15ου αι., οπότε κατείχε περιουσία στην Κηφισιά[100].

Στη μεταβυζαντινή μονή Πεντέλης, καθίδρυμα του πρώην Ευρίπου Τιμοθέου (1578), σώζεται μικρός αριθμός μεσοβυζαντινών γλυπτών, των οποίων ο ακριβής τόπος προέλευσης δεν είναι γνωστός. Πρόκειται πιθανότατα για συλήματα συγκεντρωμένα από γύρω θέσεις και παλαιά μετόχια του μοναστηριού, που μπορούν όμως να θεωρηθούν ως ένδειξη οικοδομικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή της Πεντέλης. Εκτός από ένα γνωστό, εντοιχισμένο σήμερα, απότμημα πλάκας σαρκοφάγου[101], στη συλλογή περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων ένα σπάραγμα θωρακίου με την παράσταση του δέντρου της ζωής και δύο μικρά κιονόκρανα.

Τέλος, στα θεμέλια της οικίας Ε. Ζυγούρα στην Πεντέλη βρέθηκε το 1949 ένας θησαυρός 5 φόλλεων του Νικηφόρου Γ΄ που απεκρύβη γύρω στο 1081[102].

11. *Μαρούσι*

Περισσότερες από μία οικιστικές θέσεις φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο στην περιοχή του Μαρουσιού, που εκτείνεται σε μία μεγάλη έκταση ανάμεσα στις νοτιοδυτικές υπώρειες της Πεντέλης και τα Τουρκοβούνια[103]. Κατ' αρχάς, μία εγκατάσταση φαίνεται ότι υπήρχε στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων, κοντά στο κέντρο του σημερινού Δήμου. Η σύγχρονη ομώνυμη εκκλησία έχει διαδεχθεί τη μεταβυζαντινή βασιλική της Παναγίας Μαρμαριώτισσας[104], στην οποία είχε βρεθεί η χαμένη σήμερα επιγραφή του εγκαινίου ενός ναού της Θεοτόκου

στο Καμάρι δείχνει αδύναμη, έχοντας υπόψη την χρονολόγηση αλλά και τις μικρές διαστάσεις του.

100. J. Darrouzès, Obits et Colophons, στο: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον,* τ. Α΄, Ἀθῆναι 1965, 303, 311.

101. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 191, εικ. 254. Θ. Παζαρας, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 47, αρ. 61, πίν. 50 α-β. Ο τελευταίος το χρονολογεί στον 11ο-12ο αι.

102. Γαλανη-Κρικου – Νικολαου – Οικονομιδου – Πεννα – Τουρατσογλου – Τσουρτη, *Σύνταγμα βυζαντινών «θησαυρών»*, 81, αρ. κατ. 59 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

103. Γ. Παλλης, *Το Μαρούσι της Αττικής. Δοκίμιο τοπικής ιστορίας*, Αθήνα 2004, 44-48, εικ. 33-39. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική,* 308-310.

104. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 201-202, εικ. 271. Παλλης, *Τοπογραφία*, 299-300, εικ. 141-142.

κατά το έτος 850, από τον μητροπολίτη Αθηνών Νικήτα[105]. Η θέση αυτού του ναού παραμένει άγνωστη[106]. Περιμετρικά της μεταβυζαντινής βασιλικής έγινε το 1967 ανασκαφή, στην οποία βρέθηκαν οκτώ καλυβίτες τάφοι στα ανατολικά, του 11ου μάλλον αι., και άλλοι τρεις στα νότια, μαζί με τοίχο άγνωστης χρήσης και κτιστό πίθο[107]. Ίχνη παλαιότερης εκκλησίας δεν εντοπίσθηκαν. Σε εκσκαφές θεμελίων οικοδομών και δημόσιων έργων στη γύρω συνοικία έχουν επισημανθεί κατά καιρούς αρκετοί σιροί[108].

Νοτιότερα, στην περιοχή του ρέματος του Αγίου Θωμά, στο σημείο όπου διήλθε η Αττική Οδός (παλιά θέση Πισπίρι) και κοντά στην οδό Ιερού Λόχου, ανασκάφηκε το 2001 εκτεταμένος πιθεών με επτά σιρούς και επτά πιθόσχημα ορύγματα σκαμμένα στο φυσικό έδαφος και κατανεμημένα κυρίως ανά συστάδες των δύο ή τριών (εικ. 4)[109]. Στη θέση υπήρχαν επιφανειακά ορατοί σιροί, σε αδόμητα ακόμη τότε οικόπεδα. Στα αδημοσίευτα προς το παρόν κινητά ευρήματα της ανασκαφής, που περιλαμβάνουν επί το πλείστον χρηστική κεραμεική, συγκαταλέγονται και δύο φόλλεις του Λέοντος ΣΤ΄, οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν ως χρονολογική ένδειξη για τη δραστηριότητα στον χώρο. Μετά από

105. G. Lampakis, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902, 16. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα,* 202, εικ. 272. A. H. S. Megaw, The Skripou Screen, *ABSA* 61 (1966), 32, υποσ. 80a. Janin, *Grands centres byzantins*, 314 (αναφέρει λανθασμένα τον ναό ως ευρισκόμενο στο Χαλάνδρι, από σύγχυση με την εκεί Μαρμαριώτισσα). Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, 261 (στο ίδιο, 260, σημ. 85, η επιγραφή μνημονεύεται ως προερχόμενη από ναό των Αγίων Αναργύρων ή Παναγίας Μαρμαριώτισσας Πεντέλης αντί του Μαρουσιού).

106. Ο Janin, *Grands centres byzantins*, 314, υποθέτει ότι ήταν καθολικό μονής, λόγω της επιγραφής του μοναχού Νικολάου, που ακολουθεί το κείμενο της καθιέρωσης. Άγνωστο είναι δε αν έχει κάποια σχέση με τη μνημονευόμενη το 1437 και αταύτιστη μονή της Θεοτόκου Μαρινιώτισσας (Fr. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, III, Wien 1865, 257. Janin, *Grands centres byzantins*, 314).

107. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 23 (1968) Β΄ 1, 116-118, σχ. 3, πίν. 59β-γ.

108. Η περιοχή αυτή άρχισε να ελέγχεται αρχαιολογικά πριν από λίγα χρόνια, αφού είχε ανοικοδομήθεί σχεδόν ολοκληρωτικά.

109. Δ. Σκιλαρντι, Κτίσμα και μεσοβυζαντινός πιθεών – Μαρούσι, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, εκδ. Γ. Σταϊνχαουερ, Αθήνα 2005, 88-91. Τα ορύγματα ήταν σκαμμένα στο έδαφος, με διατομή που θύμιζε πίθους, και τα τοιχώματά τους ήταν στερεοποιημένα, με εσωτερική επένδυση πηλού ή καύση. Παρόμοια έχουν βρεθεί στη λεωφόρο Πεντέλης στο Χαλάνδρι (Αι. Παντελιδου-Αλεξιαδου, Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος στη Λ. Πεντέλης, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 113) και στο Γέρακα (Μ. Πλατωνος, *ΑΔ* 53 (1998) Β΄1, 87-88, πίν. 47-48, όπου αποδίδονται στους ρωμαϊκούς χρόνους).

το 2001 έχουν εντοπισθεί και ανασκαφεί από τις οικείες Εφορείες νέες συστάδες σιρών στην ίδια θέση, κυρίως σε οικόπεδα προς το ρέμα, καθώς και ένας υστεροβυζαντινός κοιμητηριακός ναΐσκος[110]. Τα δεδομένα αυτά τεκμηριώνουν τη μακρόχρονη ύπαρξη εδώ ενός οικιστικού πυρήνα αγροτικού χαρακτήρα, με κατοικίες από ευτελή υλικά που δεν άφησαν ίχνη, πλην των αποθηκευτικών σιρών που βρίσκονταν στο εσωτερικό τους.

Κοντά στο ίδιο ρέμα και νοτιότερα, προς την περιοχή του Ολυμπιακού Σταδίου (πλησίον του μαιευτηρίου ΙΑΣΩ), βρέθηκαν το 2003-2004 μεσοβυζαντινά οικοδομικά κατάλοιπα στη θέση μιας όψιμης ρωμαϊκής villa rustica. Τα ευρήματα περιλάμβαναν σύμφωνα με τον ανασκαφέα Δημήτρη Σκιλάρντι δύο πιθανόν οικίες, ένα δίχωρο κτήριο και ένα άλλο με παραλληλόγραμμα δωμάτια, καθώς και ένα μεγάλο κεραμεικό κλίβανο[111]. Στον χώρο εντοπίσθηκαν διάσπαρτοι σιροί και υπόγειοι πίθοι, ο ένας από τους οποίους είχε επισκευασθεί με μολύβδινους συνδέσμους. Ο ανασκαφέας δεν διευκρινίζει τη σχέση τους με τα προαναφερόμενα κτίσματα. Το σύνολο χρονολογήθηκε με βάση νομισματικές ενδείξεις στον 11ο αι. Η εγκατάσταση αυτή θα αξιοποίησε, όπως και η αμέσως προηγούμενη, τα φυσικά πλεονεκτήματα της θέσης. Το ρέμα του Αγίου Θωμά και η εύφορη γη δημιουργούσαν συνθήκες ευνοϊκές για μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις και βιοτεχνικές δραστηριότητες κοντά στις όχθες του.

Μία άλλη ένδειξη δραστηριότητας στην περιοχή του Μαρουσιού κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους αποτελούν τα πολυάριθμα αρχιτεκτονικά γλυπτά που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερους ναΐσκους[112].

---

110. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) Β΄1, Αττική, 502 (όπου εκ παραδρομής η θέση αναφέρεται ως ευρισκόμενη στο Χαλάνδρι, αντί του Μαρουσιού). Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 36-37, εικ. 18. Dunn, Archaeology in Greece 2011-2012, 114.

111. Δ. Σκιλαρντι, Αρχαιολογικές έρευνες στα βόρεια προάστια της Αθήνας, 1998-2003, στο: *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας. Πρακτικά Συνεδρίου* (Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003), εκδ. Β. Βασιλοπουλου – Στ. Κατσαρου-Τζεβελεκη, Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας 2009, 606-608. J. Whitly, Archaeology in Greece 2003-2004, στο: *Archaeological Reports for 2003-2004*, London 2004, 8. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα,* 113.

112. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα,* 200, εικ. 269-270. Γ. Παλλης, Spolia γλυπτών από την περιοχή Αμαρουσίου Αττικής, στο: *La sculpture byzantine, VIIe-XIIe siècles.*

Χρονολογικά εκτείνονται από τον 9ο έως τον 12ο αι. και είναι αντιπροσωπευτικά της εξέλιξης της διακοσμητικής γλυπτικής στην Αττική. Αξιοσημείωτα είναι δύο όμοια θωράκια του 10ου αι., που προέρχονται προφανώς από το ίδιο τέμπλο ενός άγνωστου ναού και αντιγράφουν σχέδια που απαντούν σε επίτιτλα χρονολογημένων χειρογράφων της ίδιας περιόδου.

12. *Χαλάνδρι*

Αν και μοιράζεται κοινά χαρακτηριστικά με το γειτονικό του Μαρούσι ως προς την εύφορη γη και την επάρκεια σε νερό, το Χαλάνδρι σώζει ελάχιστες ενδείξεις για την κατάστασή του κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Δεν υπάρχουν γνωστές αναφορές για ανασκαφικά ευρήματα που να μαρτυρούν κατοικημένες θέσεις[113], ενώ λίγα είναι τα μεσοβυζαντινά γλυπτά που έχουν επισημανθεί σε μεταγενέστερους ναΐσκους: ένα θωράκιο στον Προφήτη Ηλία[114] και ένας μαρμάρινος κοσμήτης στον παλαιό Άγιο Γεώργιο. Ένα μεγάλο ακέραιο θωράκιο που φυλάσσεται στο Αετοπούλειο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Χαλανδρίου είναι μάλλον παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Ο ναΐσκος της Φραγκοκκλησιάς στη συμβολή της λεωφόρου Πεντέλης με την Αττική Οδό, βορειοδυτικά του κέντρου του Χαλανδρίου, για τον οποίο υπέθετε ο Ορλάνδος ότι προϋπήρχε της λατινικής κατάκτησης, αποδείχτηκε ανασκαφικά ότι είναι κτίσμα του 13ου αι. (πριν από το 1280), με ταφικό προορισμό[115]. Σε μικρή απόσταση από

Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000), εκδ. Ch. Pennas – C. Vanderheyde, [*BCH, Supplément* 49], Athènes 2008, 303-315. Στον σχετικό κατάλογο πρέπει να προστεθούν: α) κοσμήτης θυρώματος και επίθημα εντοιχισμένα στο παρεκκλήσι της Αγίας Σωτήρας (στην πλατεία Αγίας Λαύρας), β) επίθημα αμφικιονίσκου εντοιχισμένο στο ερειπωμένο εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου στην οδό Διονύσου, γ) τμήμα κοσμήτη ή επιστυλίου τέμπλου του 9ου αι., επαναχρησιμοποιημένο ως ανώφλι στην είσοδο του ναού του Αγίου Θωμά.

113. Την πιθανή ύπαρξη «βυζαντινού» οικισμού υποστηρίζει η Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 375-376, χωρίς επαρκή τεκμήρια.

114. Ι. Χ. Δραγατσης, Τάφος θολωτὸς καὶ ἄλλαι ἀρχαιότητες ἐν Χαλανδρίῳ, *ΑΕ* 1925-1926, 181.

115. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 177, 194. Αι. Παντελιδου-Αλεξιαδου, Ανασκαφές περιοχής Φραγκοκκλησιάς, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα*

τη Φραγκοκκλησιά ανασκάφηκε τμήμα αποθηκευτικού συγκροτήματος αγροτικού χαρακτήρα με κύρια φάση χρήσης στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, αλλά και με δείγματα κεραμεικής και ένα νομισματικό εύρημα του β΄ μισού του 12ου αι.[116].

Στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, απ' όπου εξακολουθούσε να διέρχεται η αρχαία οδός προς τα Μεσόγεια (σήμ. Λεωφόρος Μεσογείων), αναφέρεται το μεμονωμένο εύρημα ενός πίθου και ενός τοίχου βυζαντινών χρόνων που εντοπίστηκαν το 1973 στις οδούς Αισχύλου και Χρυσοστόμου Σμύρνης[117].

13. Σταυρός

Στη θέση Σταυρός, επάνω στην οδό προς τα Μεσόγεια, βρίσκεται ο μικρός ναός της Αγίας Θέκλας, ελαφρά μετατοπισμένος σήμερα προς τα βόρεια. Σε ανασκαφικές εργασίες που έγιναν το 2001-2002, αναγνωρίσθηκε η αρχική οικοδομική φάση του, που ήταν αυτή ενός απλού τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, με ημικυκλική αψίδα ιερού και αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας[118]. Σύμφωνα με την Αικατερίνη Παντελίδου, τοποθετείται χρονολογικά στο πέρασμα από τον 12ο στον 13ο αι. Η ίδια χρονολόγηση προτείνεται για τη δεύτερη φάση χρήσης του κοιμητηρίου βόρεια και δυτικά του ναού. Στον 12ο πιθανώς αι. ανάγεται η κατασκευή ενός αποθηκευτικού συγκροτήματος αγροτικού χαρακτήρα, με ένα σιρό και πίθους τοποθετημένους μέσα στο έδαφος. Οι παραπάνω χρήσεις εξακολούθησαν πιο εντατικά κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Δημόσια Έργα, 217-219. Η Ιδια, Αποκάλυψη ερειπίων της Φραγκοκκλησιάς στη λεωφ. Πεντέλης στο Χαλάνδρι, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 104-109. Η Ιδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 512-515, εικ. 10-13.

116. Αι. Παντελιδου-Αλεξιαδου, Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος στη Λ. Πεντέλης, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 110-115, σχ. 2, εικ. 1-5. Η Ιδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 515-517, εικ. 14-17.

117. Α. Πατριανακου-Ηλιακη, *ΑΔ* 38 (1983), Β΄1, 61.

118. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 176. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία, 59-60. ΑΙ. Παντελιδου-Αλεξιαδου, Ανασκαφή Αγίας Θέκλας, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*, 220-222. Η Ιδια, Ανασκαφή στο εσωτερικό και στον προαύλειο χώρο του ναού της Αγ. Θέκλας στον Σταυρό Αγίας Παρασκευής, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 146-155. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 243. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 370-371.

14. *Μονή Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού*

Στη βορειοδυτική απόληξη του Υμηττού, επάνω από το πέρασμα του Σταυρού προς τα Μεσόγεια, ιδρύθηκε στο τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου μονή αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, περισσότερο γνωστή ως μονή του Κυνηγού ή Κυνηγού των Φιλοσόφων[119]. Επιγραφικές[120] και φιλολογικές[121] μαρτυρίες παρέχουν πολύτιμες ειδήσεις από τους πρώτους χρόνους της λειτουργίας της. Από το αρχικό συγκρότημα σήμερα σώζονται το καθολικό και ο πυλώνας. Το καθολικό, που ολοκληρώθηκε σύμφωνα με επιγραφή σε κοσμήτη θυρώματος το 1204/5[122], ανήκει στον τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με τρούλο και μεταγενέστερες προσθήκες ευρύχωρου νάρθηκα και στοάς[123]. Μεγάλη λιτότητα χαρακτηρίζει τις εξωτερικές του όψεις, όπου απουσιάζει ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, με την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία να περιορίζεται στην αψίδα του ιερού και τον τρούλο. Στο εσωτερικό εντοπίσθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών του 13ου-14ου

---

119. Δ. Γρ. Καμπουρογλου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία, Περίοδος πρώτη, 1458-1687*, τ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1890, 204-215. Τ. Α. Νεροντσος, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Γ΄ (1889), 106. Ι. Στρυγοφσκη, Ἡ μονὴ τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων, *ΔΙΕΕ* Γ΄ (1889) 117-128. Janin, *Grands centres byzantins*, 333-334. Παλλης, *Τοπογραφία*, 367-372, εικ. 185-188 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

120. Κ. Σ. Πιττακης, *ΑΕ* 1842, φυλλάδιον 25, 491-492, αρ. 778. Στρυγοφσκη, Μονὴ Κυνηγοῦ, 118-122. Καμπουρογλου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων*, τ. Β΄, 204-212. Α. Ξυγοπουλος, Ἐξ ἀφορμῆς ἑνὸς σημειώματος, *Γρ. Παλαμάς* 3 (1919), 406-409. Δ. Γρ. Καμπουρογλους, Ἡ στήλη τοῦ Νεοφύτου, *Γρ. Παλαμάς* 5 (1921), 413-421. A. Plassart, Inscriptions de Piérie, d' Emathie et de Bottiée, *BCH* 47 (1923), 175-180, εικ. 7-10. Φ. Κουκουλες, Τὸ κιόνιον τοῦ Νεοφύτου, *ΕΕΒΣ* Η΄ (1931), 148-156. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 170-173, εικ. 228-229.

121. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 100, 182. Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 120.

122. L. Bouras, Architectural Sculptures of the twelfth and thirteenth centuries in Greece, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Θ΄ (1977-1979), 67-68, 71, πίν. 25, εικ. 10. Μ. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999, 184-185, αρ. 257. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches of Greece*, Wien 1992, 105.

123. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 174, εικ. 230-233. A.H.S. Megaw, The Chronology of some Middle-Byzantine Churches, *ABSA* XXXII (1931-1932) 94, 97-99, 101, 116, 123, 125, 126, pl. 28.2. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 198-201, εικ. 217-219. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 202-206, εικ. 182-185β.

αι.[124]. Το μικρών διαστάσεων μαρμάρινο τέμπλο έχει αναστηλωθεί[125]. Πιθανότατα σύγχρονος με το καθολικό είναι ο κεντρικός πυλώνας του μοναστηριακού περιβόλου, διαρθρωμένος ως ένα συνεπτυγμένο πρόπυλο με πεταλόμορφα τόξα, στα οποία γίνεται ευρεία χρήση λαξευτού πωρόλιθου[126].

15. *Αμπελόκηποι*

Στη γεωγραφική ενότητα των βορείων περιχώρων της Αθήνας ενδιαφέρον παρουσιάζει κατ' αρχάς η περιοχή των Αμπελοκήπων[127], δυτικά του Υμηττού και προς το Λυκαβηττό. Στην ευρύτερη περιοχή σώζονται σήμερα τρεις μεσοβυζαντινοί ναοί που αναγνωρίζονται ως καθολικά μικρών μονών. Στις ανατολικές παρυφές των Αμπελοκήπων, προς το Γουδί, στα όρια του Δήμου Ζωγράφου (λεωφ. Γεωργίου Παπανδρέου) βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Τριάδας, γνωστή παλαιότερα ως Παναγία στο Γουδί[128]. Πρόκειται για απλό δικιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλο, ο οποίος μετασκευάσθηκε σε τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική κατά την Τουρκοκρατία· η τωρινή εμφάνισή του είναι αποτέλεσμα εργασιών αποκατάστασης που πραγματοποίησε στο εκ νέου ερειπωμένο κτίσμα ο Ορλάνδος το 1959-1961[129]. Από τον αρχικό ναό διατηρούνται τα παραβήματα σε όλο το ύψος τους και μέρος των πλευρικών τοίχων. Αδιευκρίνιστη είναι η μορφή

124. Χατζηδακη, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, 272.

125. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 200, εικ. 219. Ch. Bouras, Unfinished Architectural Members in Middle Byzantine Greek Churches, στο: *Archaeology in Architecture. Studies in Honor of Cecil. L. Striker*, εκδ. J. J. Emerick – D. M. Deliyannis, Mainz am Rein 2005, 7, εικ. 11. Θ. Βασιλειου – Α. Μουμτζακη, *Βυζαντινές Εκκλησίες Ανατολικής Αττικής*, Αθήνα 2010, εικόνες στις σελ. 60-61.

126. Στ. Β. Μαμαλουκος, Ο πυλώνας της Μονής Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού στον Υμηττό, στο: *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής προσφοράς στο πανεπιστήμιο*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1991, 1107-1119.

127. Το τοπωνύμιο εμφανίζεται για πρώτη φορά το έτος 1460 (Le Comte De Laborde, *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe siècles*, t. I, Paris 1854, 17).

128. Α. Ξυγγοπουλος, Ἀττικῆς Βυζαντιακοὶ ναοὶ, *ΑΕ* 1913, 130-137. 574-575, εικ. 6-7. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 130, εικ. 164-165. Γ. Α. Σωτηριου, Βυζαντιναὶ βασιλικαὶ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος, *ΒΖ* 30 (1929-1930), 574-575, εικ. 6-7. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 165-167, εικ. 131-134.

129. Εἰδήσεις, *ΕΕΒΣ* 29 (1959), 524. Εἰδήσεις, *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), 682.

του εντελώς κατεστραμμένου νάρθηκα. Ίχνη γλυπτού και ζωγραφικού διακόσμου δεν σώζονται. Η ακριβέστερη χρονολογική τοποθέτηση του κτίσματος, μέσα στο πλαίσιο της μεσοβυζαντινής περιόδου, παραμένει ασαφής. Άγνωστο είναι εάν υπήρχαν κατάλοιπα άλλων, μοναστηριακών πιθανώς, κτισμάτων στην περίμετρο του μνημείου, που έχει σήμερα οικοδομηθεί.

Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε για τον δεύτερο ναό, των Αγίων Πάντων, που βρίσκεται στο κέντρο των σημερινών Αμπελοκήπων (οδ. Α. Τσόχα). Πρόκειται για το καθολικό της μονής των Αγίων Ομολογητών[130], γνωστής τόσο από επιστολές του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον ηγούμενό της[131], όσο και από τη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου[132]. Και αυτός ο ναός είχε ερειπωθεί και αναστηλώθηκε εξ ολοκλήρου το 1957, χωρίς δυστυχώς να δημοσιευθεί κάποια έκθεση σχετικά με τη ριζική αυτή επέμβαση[133]. Αρχιτεκτονικά ανήκει στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, με προσθήκη νάρθηκα που περιλάμβανε ταφικά αρκοσόλια. Στην τοιχοποιία είχε γίνει ευρύτατη χρήση αρχαίου υλικού –μεταξύ του οποίου και επιγραφών[134]. Άγνωστο είναι ποια από τα μεσοβυζαντινά γλυπτά που απόκεινται στον περίβολο μπορεί να ανήκουν

---

130. Νεροῦτσος, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Γ΄ (1899), 102-103. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans lOrient hellénique (nov. 1921-nov. 1922), Ο Ιδιος, *BCH* 46 (1922), 490. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 128-129, εικ. 161-163. Janin, *Grands centres byzantins*, 330. M. Korrés, Ein Beitrag zur Kenntnis der attisch-ionischen Architektur, στο: *Säule und Gebälk. Zu Struktur und Wandlungsprozeß griechisch-römischer Architektur. Bauforschungskolloquium in Berlin vom 16. bis 18. Juni 1994, veranstaltet vom Architekturreferat des DAI*, εκδ. E.-L. Schwander, Mainz am Rhein 1996, 104-109, εικ. 22-30. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 220-223, εικ. 206-209.

131. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 102-104, 138-139, 181. Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολές 53.35-40,124-128, 130.

132. Koder, Schutzbrief, 140.

133. **Η μόνη σύγχρονη αναφορά οφείλεται στον** G. Daux, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1957, *BCH* 82 (1958), 668-669, εικ. 21-22. Ο Χ. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 221-223, σχολιάζει διεξοδικά τις εργασίες και επισημαίνει ορισμένα αναστηλωτικά σφάλματα.

134. Γ. Ν. Καλλιοντζης, Ἀττικές ἐπιγραφές ἀπό τοὺς Ἀμπελοκήπους, *HOROS* 14-16 (2000-2003), 163-166, πίν. 36. Χ. Β. Κριτζας, Επιτύμβια επιγραφή από το ναό των Αγίων Πάντων Αμπελοκήπων (Αθηνών), στο: *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 205-218, πίν. 65-66. Γ. Ν. Καλλιοντζης, Ἐξ Ἁγίων Πάντων τὸ δεύτερον, *HOROS* 17-21 (2004-2009), 255-257.

στον διάκοσμο του ναού[135]. Αμέσως δυτικά του παρατηρούνταν άλλοτε κατάλοιπα που είχαν αποδοθεί σε πιθανή πτέρυγα κελλιών ή τράπεζα της μονής[136]. Η οικοδόμηση του καθολικού των Ομολογητών τοποθετείται από τον Χαράλαμπο Μπούρα στον 11ο ή 12ο αι.

Στην περιοχή των Αμπελοκήπων αναφέρεται η εύρεση δύο σιρών σε οικόπεδο της οδού Αμαλιάδος[137]. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ένα καλής ποιότητας τμήμα μεσοβυζαντινού ανάγλυφου κοσμήτη που έχει εντοιχιστεί επάνω από το υπέρθυρο του μεταβυζαντινού ναΐσκου του Αγίου Ανδρέα δίπλα στο Ιπποκράτειο Νοσοκομείο.

Πλησιέστερα στην πόλη της Αθήνας βρίσκεται ο ναός των Ταξιαρχών, καθολικό της κατά την παράδοση παλιάς αθηναϊκής μονής του Κουκοπούλη και κατόπιν, κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, της μονής Ασωμάτων Πετράκη, με την οποία έχει συνταυτιστεί[138]. Το κτήριο, που χρονολογείται στον 10ο αι., είναι το μόνο σωζόμενο από την αρχική μονή, για την οποία δεν έχουμε στη διάθεσή μας καμία άλλη πληροφορία. Ακολουθεί τον τύπο του σύνθετου τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, με την ιδιαιτερότητα της σύμπτυξης των τριών χώρων του ιερού βήματος, και με νάρθηκα. Στον 12ο πιθανότατα αιώνα αποδίδεται από τον Χαράλαμπο Μπούρα μία εκτεταμένη επέμβαση στο κτίσμα, με ανακατασκευές τμημάτων της ανωδομής του· νέες μετασκευές και προσθήκες έγιναν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Τα κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία που επισημαίνονται στην αρχιτεκτονική του[139], αναδεικνύουν το καθολικό

---

135. Παραμένουν όλα αδημοσίευτα, με την εξαίρεση μίας πλάκας ψευδοσαρκοφάγου του 11ου αι., που ίσως κοσμούσε τάφο στο εσωτερικό του ναού (Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 129, εικ. 163. Παζαρας, *Σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες*, 46, αρ. 59, πίν. 48 α-β).

136. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 221.

137. Ο. Αλεξανδρη, *ΑΔ* 23 (1968), Β΄1, 39, όπου αναφέρονται ως υστερορρωμαϊκοί, αλλά από την περιγραφή τους εξάγεται ότι ήταν μεταγενέστεροι.

138. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 125-128, εικ. 157-158. Μ. Γ. Σωτηριου, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Β΄ (1960-1961), 101-129, πίν. 47-50. Janin, *Grands centres byzantins*, 305-306. Μ. Γ. Μπιρης, Μεταγενέστερες προσθήκες στο καθολικό της Μονής Πετράκη στην Αθήνα, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2 (1982), 191-202. Ι. Στουφη-Πουλημενου, *Ιερά Μονή Πετράκη. Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Γλυπτός διάκοσμος – Ζωγραφική*, χ.τ., χ.χ. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 223-229, εικ. 210-215. Για τη μεταβυζαντινή μονή και τα κτίσματά της βλ. Παλλης, *Τοπογραφία*, 221-233, εικ. 97-100 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

139. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 226, 228.

ως το πρώτο χρονολογικά μνημείο στο οποίο απαντούν επιδράσεις της πρωτεύουσας στο χώρο της Αττικής και επιτρέπουν την υπόθεση ότι οι κτίτορές του είχαν σχέσεις με την κεντρική διοίκηση.

Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται η τοιχογράφηση του 1719, του αργείου ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου· ίχνη παλαιότερων τοιχογραφιών δεν είναι ορατά. Από τον γλυπτό διάκοσμο, που είναι ο καλύτερα μελετημένος ανάμεσα στα μνημεία που εξετάζουμε, σώζονται στην αρχική τους θέση τμήματα από τον ανάγλυφο κοσμήτη που όριζε τη στάθμη της γένεσης της θολοδομίας και τα επιθήματα των κιονίσκων του παραθύρου του ιερού, με θέματα που σχετίζονται με την τεχνοτροπία του λεγόμενου "Θηβαϊκού εργαστηρίου", των τελευταίων δεκαετιών του 9ου αι.[140]. Τα άλλα μεσοβυζαντινά γλυπτά που απόκεινται σήμερα στο προαύλιο, καθώς και ορισμένα που έχουν μεταφερθεί στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι προέρχονται από το καθολικό ή το αρχικό συγκρότημα της μονής. Πρόκειται για τρία υπέρθυρα[141], έναν πεσσίσκο[142], έναν κιονίσκο[143], ένα κιονόκρανο τέμπλου[144] και δύο θωράκια[145], που χρονολογούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους στον 10ο-11ο αι. Τα δύο θωράκια αποδόθηκαν από την Σωτηρίου στο τέμπλο του καθολικού, αλλά φαίνεται αμφίβολο να ανήκαν στο ίδιο σύνολο, όπως υποδεικνύουν οι διαφορές στις διαστάσεις και, κυρίως, στα θέματα και την τεχνοτροπία τους.

16. *Κυψέλη*

Ασαφής παραμένει η εικόνα για τον ναό των Ταξιαρχών μέσα

140. Σωτηριου, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 109-110, πίν. 48.1-5.

141. Σωτηριου, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 111-113, πίν. 50.1-3. Μ. Σκλαβου-Μαυροειδη, Ομάδα υπερθύρων του Βυζαντινού Μουσείου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΙΑ΄ (1982-1983), 104-105, εικ. 9, 11. Η Ιδια, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 98, αρ. 137.

142. Σωτηριου, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 113-114, πίν. 50.4 (όπου αναφέρεται εσφαλμένα ως «μικρό υπέρθυρο»).

143. Σωτηριου, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 110, υποσημ. 3. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 124, αρ. 166.

144. Σωτηριου, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 114, πίν. 49.3. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 88, αρ. 121.

145. Σωτηριου, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 110-111, πίν. 49.1-2. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 134, αρ. 180.

στο σημερινό Πεδίο του Άρεως, ένα μνημείο που σώζεται με πολλές και εκτεταμένες νεώτερες μετασκευές και αλλοιώσεις[146]. Αρχιτεκτονικά ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς με τρουλοκαμάρα, με ιδιόρρυθμη διάπλαση του ιερού βήματος (τα παραβήματα έχουν λοξές εξωτερικές πλευρές ενώ η πρόσβασή τους από τον κυρίως ναό γίνεται μέσω χαμηλών τοξωτών ανοιγμάτων[147]). Ο Ορλάνδος επισήμανε κατάλοιπα μεγάλης ημικυκλικής κόγχης, που υπέθεσε ότι ανήκε στο ιερό προϋπάρχοντος ναού, με τον οποίο συσχέτισε ένα ανάγλυφο επιστύλιο που δείχνει σχετικά πρώιμο (9ου-10ου αι.) και μπορεί να προέρχεται από το πιθανολογούμενο αρχικό κτίσμα (εικ. 5). Σε κάθε περίπτωση, απαντήσεις για την αινιγματική οικοδομική ιστορία των Ταξιαρχών θα δοθούν όταν καταστεί δυνατή η συστηματική μελέτη του ναού, με καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων και ανασκαφική έρευνα.

17. *Πατήσια*

Στα Πατήσια, 3 χλμ. βόρεια της Αθήνας, μαρτυρείται παρουσία οικισμού μόλις από τον 17ο αι.[148]. Στοιχεία για παλαιότερη, βυζαντινών χρόνων εγκατάσταση δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα, αν και τα φυσικά πλεονεκτήματα της περιοχής θα ευνοούσαν κάτι τέτοιο.

Στη θέση της σημερινής εκκλησίας του Αγίου Λουκά στην οδό Πατησίων ιδρύθηκε κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους μονή αφιερωμένη στον ίδιο ευαγγελιστή[149]. Πολύτιμη για το κατεστραμμένο αυτό μνημείο είναι μία σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά του Κυριακού Πιττάκη[150], που διενήργησε ανασκαφή στο χώρο. Στη θέση του υπήρχε

146. Α. Κ. Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform, *BZ* 30 (1929-1930), 582, εικ. 6. Ο Ίδιος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 132, εικ. 168-169.

147. Οι ιδιομορφίες των παραβημάτων ίσως συνιστούν μία άλλη ένδειξη πρωιμότητας του αρχικού κτίσματος, καθώς απαντούν, σε παρεμφερή μορφή αλλά σε διαφορετική κλίμακα, στην πρόθεση του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα της Κρήτης, που πρόσφατα αναχρονολογήθηκε στις τελευταίες δεκαετίες πριν από την κατάληψη του νησιού από τους Άραβες το 827/8 (Στ. Μαμαλουκος, Ζητήματα αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ τ. ΛΔ (2013), 11-24).

148. Παλλης, *Τοπογραφία*, 191-195, εικ. 183.

149. Νεροουτσος, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Δ΄ (1892), 70, υποσημ. 1. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 133. Koder, Schutzbrief, 141. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 206-208, εικ. 186.

150. Κ. Σ. Πιττακης, *ΑΕ* 1859, φυλλάδιον 52, 1884, αρ. 3649.

αρχικά μία παλαιοχριστιανική τρίκλιτη βασιλική, επάνω στα κατάλοιπα της οποίας κτίσθηκε το καθολικό της μονής, που ταυτίζεται με το μνημονευόμενο στη βούλλα του Ιννοκεντίου του Γ΄ μοναστήρι Sancti Luce[151]. Το αρχιτεκτονικό σχέδιο του μεσοβυζαντινού καθολικού δεν είναι γνωστό. Όπως προκύπτει από έγγραφα των Γ.Α.Κ. σχετικά με αίτημα των κατοίκων των Πατησίων για επισκευή του ναού το 1836[152], αυτός ερειπώθηκε κατά τους χρόνους της Ελληνικής Επανάστασης. Σύμφωνα με σχέδια του αρχιτέκτονα Carl Poppe τα οποία δημοσίευσε ο Χαράλαμπος Μπούρας, το 1840 διατηρούνταν λείψανα τοιχογραφιών, μεταξύ των οποίων παράσταση μετωπικού αγίου εντός πλαισίου με πεταλόμορφο τόξο και ψευδοκουφικό διάκοσμο. Από τον Πιττάκη πληροφορούμαστε επίσης την ύπαρξη ελαιοτριβείου στη μονή, η χρονολόγηση του οποίου δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί.

Στα Πατήσια έχει επισημανθεί ένας κτιστός καμαροσκέπαστος τάφος, στη συμβολή της οδού Αχαρνών 330 και Καραβία κοντά στο σταθμό των Κάτω Πατησίων, ο οποίος αποδόθηκε χρονολογικά στον 8ο-9ο αι.[153] Ένα μεσοβυζαντινό υπέρθυρο απόκειται στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ανδρέα στην οδό Λευκωσίας, μετόχι άλλοτε της μονής της Αγίας Φιλοθέης[154].

Βόρεια των Πατησίων, στην περιοχή του Γαλατσίου, σώζεται ο αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο ναός που είναι γνωστός με το όνομα Ομορφοκκλησιά, καθολικό μίας άγνωστης στις πηγές μονής[155]. Το μνημείο

151. Με την ταύτιση διαφωνεί ο Janin, *Grands centres byzantins*, 323-324).

152. Αρχείο της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Εκκλησιαστικά, Φάκελος 231, Αττικής και Βοιωτίας ενοριακαί εκκλησίαι (http://arxeiomnimon. gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=522843&start=120). Στην αλληλογραφία ο ναός περιγράφεται ως εκκλησίδιο ικανό να εξυπηρετήσει έως πενήντα ψυχές και σημειώνεται ότι προεπαναστατικά ανήκε ως παρεκκλήσι στην Καπνικαρέα.

153. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 23 (1968), Β΄1, 114-115.

154. Α. Κ. Ορλανδος, Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων, *ΑΒΜΕ* Γ΄ (1937), 199-200. Για τον ναό βλ. Παλλης, *Τοπογραφία*, 198-200, εικ. 86-87 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

155. Γ. Λαμπακης, Μουσεῖον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις 1893, *ΔΧΑΕ* περ. Α΄, τ. Β΄ (1892-1894), 38-42. Α. Κ. Ορλανδος, *Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά*, Ἀθῆναι 1921. Ο Ιδιος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 134-135, εικ. 172-175. Α. Βασιλακη-Καρακατσανη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα*, Αθήνα 1971. Janin, *Grands centres byzantins*, 331. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 99-102, εικ. 88-90, 479 και 489. Χατζηδακη, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, 270-272, εικ. 30-35. Καλοπιση-Βερτη, Επιπτώσεις της Δ΄ Σταυροφορίας, 77-78, πίν. 7β και 48β. Μπουρας,

ανήκει στον τύπο του τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, με πλευρικό παρεκκλήσιο και νάρθηκα. Η χρονολόγησή του παραμένει προβληματική, καθώς συνδυάζει χαρακτηριστικά που το τοποθετούν ανάμεσα στον όψιμο 12ο και το 13ο αι. Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες των περί το 1300 χρόνων και κτιστό τέμπλο του 1743. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επαναχρησιμοποίηση μεσοβυζαντινών γλυπτών του 10ου-11ου αι., κυρίως κοσμητών και σταθμών θυρωμάτων, στους κοσμήτες της ανατολικής όψης και της στάθμης της θολοδομίας στο εσωτερικό[156].

18. *Κολωνός*

Περνώντας στην περιοχή της κοιλάδας του Κηφισού, την πιο εύφορη ζώνη του εξεταζόμενου χώρου, συναντούμε σποραδικά ενδείξεις σχετικά με την κατάσταση της. Αινιγματική είναι κατ' αρχάς η εικόνα για τα ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας που διενήργησε το 1908 ο Παναγιώτης Καστριώτης λίγο δυτικά του υψώματος του Κολωνού, κοντά στον μικρό μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου (σήμερα στην οδό Αντιφάνους). Στη σύντομη περιγραφή της έρευνάς του,[157] ο Καστριώτης σημειώνει ότι εντόπισε «τοιχία ἐκτισμένα διὰ μικρῶν λίθων καὶ τεμαχίων μεγάλων κεραμίδων στέγης βυζαντινῶν χρόνων καὶ ἄλλων σχετικῶν μετ' ἀσβέστου, σωζόμενα εἰς ὕψος 1 μέτρου», τα οποία απέδωσε σε μεγάλη βυζαντινή εκκλησία και μονή. Περισσότερα στοιχεία για το εύρημα αυτό δεν δημοσιεύθηκαν[158]. Σε κάθε περίπτωση, είναι αξιοσημείωτη η μεγάλη επίχωση που συνάντησε ο ανασκαφέας, προϊόν των αποθέσεων του Κηφισού: τα βυζαντινά κατά τον Καστριώτη κατάλοιπα βρέθηκαν σε βάθος κάτω από τα τέσσερα μέτρα, ενώ τα αρχαία στρώματα ακόμα χαμηλότερα.

Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 154-157, εικ. 115-120. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 315-316.

156. Σε άλλα σημεία του εσωτερικού έχουν επαναχρησιμοποιηθεί παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά επιθήματα. Επίσης, στο ναό φυλασσόταν μέχρι πρότινος μικρή συλλογή από ανάγλυφα συλήματα διαφόρων περιόδων, για την οποία βλ. Ορλανδος, *Όμορφη Εκκλησιά*, 10 εικ. 9, 18 εικ. 16, 23-25 εικ. 20-22. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 101, εικ. 90, 479, 489. Χ. Κοιλακου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Αττική, 509.

157. Π. Καστριωτης, Ἀκαδήμεια, *ΑΕ* 1922, 90-91.

158. Στοιχεία για την ανασκαφή αυτή αναζήτησα τόσο στο αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, (Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων) όσο και σε εκείνο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, χωρίς αποτέλεσμα.

Βορειοδυτικά του Κολωνού (και βορειοανατολικά της αρχαίας Ακαδημίας), στη συμβολή των οδών Λένορμαν και Αμφιαράου, διαπιστώθηκαν μεταγενέστερες παραβιάσεις σε μεγάλη παλαιοχριστιανική κατοικία, που πιθανότατα μαρτυρούν αποθηκευτική δραστηριότητα στα ερείπιά της κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους[159].

19. *Ακαδημία*

Η περιοχή της Ακαδημίας διατήρησε το αρχαίο της όνομα σε όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα και της Τουρκοκρατίας[160]. Η ανασκαφική έρευνα έχει συνεισφέρει λίγα σποραδικά ευρήματα, τα οποία μαρτυρούν ότι εκτός από την επιβίωση του τοπωνυμίου, συνέχεια παρουσιάζει και η ανθρώπινη δραστηριότητα στον χώρο. Στη χωματερή Βενέτα βρέθηκε μικρός βυζαντινός αποθέτης με όστρακα, χάλκινα μικροαντικείμενα και τρία χάλκινα νομίσματα, ένα από τα οποία του Μανουήλ Α΄[161]. Σε σκάμμα αποχέτευσης στην οδό Κρατύλου εντοπίσθηκε τμήμα τοίχου του οποίου τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (λίθοι και τεμάχια κεραμίδων με συνδετική λάσπη) οδηγούν στους μεσαιωνικούς χρόνους[162]. Άλλος αποθέτης, του 11ου-12ου αι., επισημάνθηκε στην οδό Μοναστηρίου 42 και Φαιάκων, δυτικά του σταθμού Πελοποννήσου[163]. Ύπαρξη βυζαντινού στρώματος, χωρίς σταθερά ευρήματα, διαπιστώθηκε σε τομή στην οδό Τριπόλεως 62[164].

20. *Ελαιώνας*

Την καρδιά του αθηναϊκού πεδίου κάλυπτε κατά την Τουρκοκρατία και τους νεώτερους χρόνους ο μεγάλος Ελαιώνας, που εκτεινόταν κατά μήκος του Κηφισού ποταμού, από τους σημερινούς Αγίους Αναργύρους μέχρι λίγο πριν από τις ακτές του Φαλήρου[165]. Ο σχηματισμός του ανάγεται

159. Χ. Στουπα, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 233.

160. Κ. Η. Μπιρης, *Αἱ τοπωνυμίαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1971, 16.

161. Φ. Δ. Σταυροπουλλος, Ἀνασκαφαὶ ἀρχαίας Ἀκαδημείας, *ΠΑΕ* 1963, 15.

162. Ευ. Λυγκουρη-Τολια, *ΑΔ* 49 (1994), Β΄1, 41-42.

163. Θ. Καραγιωργα-Σταθακοπουλου, *ΑΔ* 34 (1979), Β΄1, 20, σχ. 5.

164. Ευ. Λυγκουρη-Τολια, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 34.

165. Παλλης, *Τοπογραφία*, 433-440, εικ. 216-220 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

στην αρχαιότητα[166]. Κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους φαίνεται πως εξακολούθησε να είναι ακμαίος και να καλλιεργείται συστηματικά, αν και οι πηγές δεν παρέχουν σαφείς ειδήσεις[167]. Τη συνέχεια της καλλιέργειας υποδεικνύουν τα στοιχεία των μετρήσεων που πραγματοποιήθηκαν παλαιότερα σε υπεραιωνόβια ελαιόδεντρα[168].

Τη γενικόλογη αυτή εικόνα φωτίζουν τα ευρήματα των τελευταίων ετών από τρεις διαφορετικές σωστικές ανασκαφές της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, γνωστά μέχρι στιγμής από επιγραμματικές μόνον αναφορές. Στη σημερινή λεωφόρο Κηφισού 96-98 (οικ. ΒΙΟΧΑΛΚΟ), εντοπίσθηκαν θεμέλια τοίχων, σιροί και αποθηκευτικοί πίθοι, που χρονολογούνται στη βυζαντινή-υστεροβυζαντινή περίοδο και αναγνωρίζονται ως οικιστικό σύνολο[169]. Κοντά στο σημείο αυτό, στην παλιά τοποθεσία της Κολοκυνθούς, στα Σεπόλια, βρίσκεται ο δίκλιτος μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου, όπου αναφέρεται η ύπαρξη βυζαντινών γλυπτών[170]. Νοτιότερα, στην καρδιά του Ελαιώνα, στον αρ. 254 της οδού Πειραιώς στο Δήμο Αγίου Ιωάννη Ρέντη (οικ. Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού), ερευνήθηκαν δύο ληνοί με κοινό υπολήνιο, στους οποίους ταυτίσθηκαν τέσσερις οικοδομικές φάσεις, από τον 11ο μέχρι τον 15ο αι.[171] Στο διπλανό ακίνητο επί της Πειραιώς 256 (οικ. Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών) βρέθηκαν ένας ακόμη ληνός και τμήμα δρόμου[172]. Η χρήση του χώρου τοποθετήθηκε στη μεσοβυζαντινή-υστεροβυζαντινή περίοδο. Κατά τη διάνοιξη του σταθμού "Ελαιώνας" του Μετρό, στη συμβολή της Ιεράς Οδού με την οδό Αγίας Άννης, δεν υπήρξαν σταθερά ευρήματα μεσοβυζαντινών χρόνων, σημειώνεται όμως η παρουσία στις

166. Βλ. πρόχειρα Ζ. Ε. Ρωπαΐτου-Τσαπαρελη, *Ο Ελαιώνας της Αθήνας. Ο χώρος και οι άνθρωποι στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 2006, 35-39 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

167. Ρωπαΐτου-Τσαπαρελη, *Ο Ελαιώνας*, 43-45, όπου συγκεντρώνονται τα σχετικά χωρία.

168. Δ. Αιγηνιτης, *Τὸ Κλίμα τῆς Ἑλλάδος, Μέρος Β΄. Τὸ Κλίμα τῆς Ἀττικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1908, 90, σημ. 1.

169. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 36, εικ. 14-15. Dunn, Archaeology in Greece 2011-2012, 115, εικ. 185.

170. Παλλης, *Τοπογραφία*, 83-84, εικ. 18-19 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

171. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 35, εικ. 10-11. Dunn, Archaeology in Greece 2011-2012, 114-115, εικ. 184.

172. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 35-36, εικ. 12-13. Dunn, Archaeology in Greece 2011-2012, 115.

επιχώσεις κεραμεικής που χρονολογείται μέχρι και τη μεταβυζαντινή περίοδο, ένδειξη διαχρονικής χρήσης του χώρου[173].

Αξιοσημείωτη είναι η συγκέντρωση μεσοβυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών στον ναό του Αγίου Σάββα στην Ιερά Οδό[174], μεταξύ των οποίων απαντούν υπέρθυρα και μία ενδιαφέρουσα περίπτωση αρχαίας επιτύμβιας στήλης που μετατράπηκε σε αμφικιονίσκο παραθύρου, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό την αρχική μορφή της. Άλλα βυζαντινά γλυπτά αναφέρει ο Ορλάνδος ότι υπήρχαν στην Αγία Παρασκευή[175], σε κάθετο της οδού Αγίας Άννης, όπου πλέον δεν σώζεται επί τόπου τίποτε. Δύο θωράκια ίδιων διαστάσεων αλλά με διαφορετικά θέματα βρίσκονται στον υστεροβυζαντινό τρίκογχο ναό του Αγίου Ιωάννη των Μπενιζέλων, εντός των Τ.Ε.Ι. Πειραιά, τα οποία ο Ορλάνδος αποδίδει στο αρχικό τέμπλο του μνημείου και χρονολογεί στον 12ο-13ο αι.[176]. Υπέρθυρο με κιβώριο στο κέντρο σώζεται στον κακοποιημένο σήμερα Άγιο Δημήτριο τον Καβαλάρη.

21. *Δαφνί*

Το Δαφνί ήταν το πιο μεγάλο σε διαστάσεις, πιο σύνθετο σε αρχιτεκτονική και πιο πλούσιο σε έκταση, είδος και ποιότητα διακόσμου μοναστηριακό συγκρότημα που ανεγέρθηκε στην Αττική κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνηγορούν υπέρ της παρουσίας ενός ή περισσότερων υψηλά ιστάμενων δωρητών προερχόμενων από την Κωνσταντινούπολη ή με στενές σχέσεις με τη βυζαντινή πρωτεύουσα, ωστόσο δεν έχει σωθεί καμία μαρτυρία για τις συνθήκες της ίδρυσης και τους κτίτορες της μονής. Αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου[177], εμφανίζεται για πρώτη φορά στις πηγές το

173. Ι. Τσιριγωτη-Δρακωτου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 263.

174. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 144, εικ. 188.

175. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 144.

176. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 146, εικ. 193. Ο Ιδιος, Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῶν Ἀθηναίων Μπενιζέλων, *ΕΕΒΣ* Η΄ (1931), 325-326, εικ. 6-7.

177. **Με το Δαφνί ταυτίζεται κατά μία άποψη η μνημονευόμενη στη βούλλα του** Ιννοκεντίου μονή Sancte Marie de Blahernis (Νεροντσος, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Γ΄ (1889) 98-102, και *ΔΙΕΕ* Δ΄ (1892) 70, 136-137. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 318), υπάρχουν όμως και ισχυρές αντιρρήσεις (Janin, *Grands centres byzantins*, 310). Η πρόταση αυτή δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί προς το παρόν· εάν ευσταθεί, αποδίδει μάλλον την αρχική αφιέρωση της μονής και επιβεβαιώνει τους δεσμούς της με τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

1048, στο Τυπικόν της μονής της Θεοτόκου Ναυπακτητίσσης[178]. Την παρουσία της μέχρι το 1204 τεκμηριώνουν η οικοδομική δραστηριότητα στο συγκρότημα και τα μολυβδόβουλλα της αλληλογραφίας της[179]. Εντύπωση προξενεί η απουσία οποιασδήποτε μνείας του Δαφνίου στα σωζόμενα έργα του Μιχαήλ Χωνιάτη[180].

Το μοναστήρι κτίστηκε γύρω στο 1080[181] στην είσοδο του περάσματος της Ιεράς Οδού προς την Ελευσίνα και την Πελοπόννησο. Παλαιότερα ήταν αποδεκτό ότι στη θέση αυτή προϋπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, άποψη την οποία διέψευσε η σύγχρονη έρευνα[182]. Από τη μεσοβυζαντινή φάση του συγκροτήματος διατηρούνται μεγάλο τμήμα του τετράπλευρου οχυρού περιβόλου[183] με την ανατολική και τη δυτική πύλη[184], το καθολικό,

178. J. Nesbitt – J. Witta, A Confraternity of the Comnenian Era, *BZ* 68 (1975), 366 στ. 96-97.

179. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin,* t. V.2, *L' église*, Paris 1965, 166-168, αρ. 1244-1245. Janin, *Grands centres byzantins*, 311. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art,* v. 2, *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washinghton D.C., 1994, 54, αρ. 11.

180. Τη σιωπή του Χωνιάτη για το Δαφνί σχολιάζουν ο Νεροντσος (Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Γ΄ (1889), 101-102) και ο Λαμπακης (*Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς*, Ἀθῆναι 1899, 69, υποσημ. γ΄).

181. Την καθιερωμένη αυτή χρονολογική τοποθέτηση αμφισβήτησε η Αγάπη Καρακατσανη, *Παλινωδία για τη Μονή Δαφνίου,* Αθήνα 2001, η οποία υποστήριξε ότι το Δαφνί ιδρύθηκε τον 10ο αι. από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, χωρίς όμως η πρότασή της να τύχει αποδοχής.

182. Ch. Bouras, The Daphni Monastic Complex Reconsidered, στο: *ΑΕΤΟΣ. Studies in Honour of Cyril Mango*, Stuttgart und Leipzig 1988, 1-3. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 34.

183. G. Millet, *Le monastère de Daphni. Histoire, architecture, mosaiques*, Paris 1899, 4-7. Ν. Δελληκολας, *ΑΔ* 37 (1982), Β΄1, 69-70. Bouras, Daphni complex, 4-7, 8-11, εικ. 1. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 505. Dunn, Archaeology in Greece 2011-2012, 114. Ν. Δελληκολας – Α. Μιλτιαδου-Fezans, Ο μεγάλος περίβολος της μονής Δαφνίου, *Τριακοστό Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2013), *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2013, 45-46.

184. Η κύρια, δυτική πύλη, που προστατευόταν με πύργο, σώζεται σήμερα σε χαμηλά ερείπια (Millet, *Daphni*, 4-5. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 23 (1968), Β΄1, 119, σχ. 4, πίν. 61 και 62β. Bouras, Daphni complex, 6, εικ. 1). Η ανατολική, την οποία ερεύνησε ο Ορλάνδος και θεώρησε ως παλαιοχριστιανική, ανήκει, στην πρώτη της οικοδομική φάση, στη μεσοβυζαντινή περίοδο και είχε τη μορφή διαβατικού (Α. Κ. Ορλανδος, Νεώτερα

σύνθετος οκταγωνικός σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο και νάρθηκα[185], και με προσθήκη εξωνάρθηκα (12ος αι.)[186], η υπόγεια κινστέρνα[187], η τράπεζα[188], το λουτρό[189] και μία ορθογώνια αίθουσα[190] – τα τρία τελευταία κτίσματα σε χαμηλά ερείπια. Πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες συνεισέφεραν αδημοσίευτα προς το παρόν στοιχεία για ένα σύνολο κτισμάτων στη θέση του μεταβυζαντινού νότιου μικρού περιβόλου, για τα οποία υπήρχαν ενδείξεις από παλαιότερες έρευνες[191]. Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του καθολικού συγκαταλέγεται στα καλύτερα δείγματα της μεγάλης ζωγραφικής της εποχής του και αναγνωρίζεται ως έργο τεχνιτών από την Κωνσταντινούπολη[192]. Ο γλυπτός διάκοσμος περιλάμβανε στο εξωτερικό υπέρθυρο[193], αμφικιονίσκους με επιθήματα[194] και ανάγλυφα

εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου, *ΑΒΜΕ* Η΄ (1955-1956), 69-75, εικ. 4-5. Bouras, Daphni complex, 6, εικ. 1).

185. Γ. Λαμπακης, *Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου*, ἐν Ἀθήναις 1889, 90-138. Millet, *Daphni*, 49-62, πίν. I-VI. Megaw, Chronology, 93, 102, 103, 107, 112, 116, 117, 120, 122, 125. Ορλανδος, Νεώτερα εὑρήματα, 88-95, εικ. 20-26.

186. Ε. Γ. Στικας, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δαφνίου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Γ΄ (1962-1963), 1-47, πίν. 1-10. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 114-117, εικ. 110-112.

187. Ορλανδος, Νεώτερα εὑρήματα, 95-98, εικ. 27. Ο Ιδιος, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1958², 115, 117, 118, εικ. 131.

188. Millet, *Daphni*, 22-23, πίν II. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 221, εικ. 297. Ο Ιδιος, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική*, 45, 46, 47, 49, εικ. 47. Bouras, Daphni complex, 7.

189. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 16 (1960), 68, πίν. 56α. Στικας, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις, 25. Bouras, Daphni complex, 7-8, εικ. 1.

190. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 16 (1960), 68, πίν. 54στ. Bouras, Daphni complex, 8, εικ. 1. Το λουτρό και η αίθουσα ανασκάφηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950, χωρίς να ακολουθήσει δημοσίευση.

191. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 34.

192. **Βασικοί τίτλοι:** Millet, *Daphni*, 71-185, πίν. VII-XIX. E. Diez-o. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Loukas and Daphni*, Cambridge – Massachusetts 1931. A. Frolow, La date des mosaïques de Daphni, *RA* 1962, II, 183-208. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, *DOP* 34-35 (1980-1981), 94-98, εικ. 28-33. N. Χατζηδακη, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Αθήνα 1994, 21-22, 241-244, εικ. 96-124. Χατζηδακη, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, 260-266, εικ. 21-27.

193. Millet, *Daphni*, 12, εικ. 10. A. Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècles)*, Paris 1976, πίν. XXXIIIa. Ο Millet θεωρεί ότι το υπέρθυρο αυτό είναι σε δεύτερη χρήση.

194. Millet, *Daphni*, 64-65, εικ. 28-34.

φράγματα παραθύρων[195], και στο εσωτερικό ανάγλυφους κοσμήτες σε μάρμαρο και σε γύψο, στις τεχνικές του champlevé και του διπλεπίπεδου, που κάνει εδώ μια από τις πρώτες εμφανίσεις του[196], τέμπλο με συνδυασμό λευκού και χρωματιστών μαρμάρων[197] και πλαίσια προσκυνηταρίων[198] – από τα δύο τελευταία σώζονται μόνο σπαράγματα[199]. Οι κατακόρυφες επιφάνειες των τοίχων καλύπτονταν με ορθομαρμαρώσεις[200], που έχουν καταστραφεί, και κατά τόπους με θέματα σε opus sectile, από τα οποία διατηρήθηκαν ελάχιστα τμήματα[201]. Τίποτε δεν σώζεται πλέον από τα μαρμαροθετήματα των δαπέδων[202].

Σε μικρή απόσταση έξω από τα τείχη της μονής βρίσκεται ο αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο κοιμητηριακός ναός της[203]. Πρόκειται για μία ερειπωμένη σήμερα μικρή τρίκλιτη βασιλική, στο υπόγειο της οποίας διαμορφωνόταν ταφική κρύπτη με τρεις σε κάθε πλευρά θήκες τύπου αρκοσολίων.

---

195. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 220. Α. Παπανικολαου-Κρινστενσεν, *Αθήνα 1818-1853, Έργα Δανών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1985, 121, εικ. 149.

196. Millet, *Daphni*, 65-66, εικ. 35-38. Grabar, *Sculptures Byzantines* II, 64, πίν. XXXIV.

197. Ορλανδος, Νεώτερα εὑρήματα, 77-84, εικ. 11-17. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 127, αρ. 173.

198. Ορλανδος, Νεώτερα εὑρήματα, 82-84, εικ. 14-16. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 145, αρ. 198.

199. **Στο μνημείο φυλάσσονται σήμερα πολυάριθμα ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη** παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων, που δεν προέρχονται ασφαλώς όλα από το ίδιο (Γκινη-Τσοφοπουλου, *ΑΔ* 56-59, 510). Το υλικό αυτό είναι αδημοσίευτο· για σχέδια και φωτογραφίες μέρους του βλ. Millet, *Daphni*, 9-15, εικ. 1-15. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 117, εικ. 113, 545, 550α-γ, 568, 569.

200. Millet, *Daphni*, 66-67. Ορλανδος, Νεώτερα εὑρήματα, 75-76, εικ. 6-9. Γ. Παλλης, Μαρτυρίες γιὰ τὴ μονὴ Δαφνίου σὲ κείμενα Εὐρωπαίων περιηγητῶν, *ΕΕΒΣ* ΝΓ΄ (2007-2009), 133.

201. Millet, *Daphni*, 67-69, εικ. 39. Π. Ασημακοπουλου-Atzaka, *Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα μὲ βάση τὰ μνημεῖα καὶ τα κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980, 149, 153, πίν. 71α, 72α.

202. Νεροῦτσος, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ΔΙΕΕ* Γ΄ (1889), 101. Millet, *Daphni*, 69. Ελάχιστα τμήματα εντοπίσθηκαν στο ιερό κατά τις εργασίες του Ορλάνδου (Ορλανδος, Νεώτερα εὑρήματα, 77-78, εικ. 2).

203. Millet, *Daphni*, 23-24, fig. 17-20. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 221-222, εικ. 298. Ο Ιδιος, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, 147-148, εικ. 176-177.

22. *Κορυδαλλός*

Στην περιοχή του σημερινού Κορυδαλλού σώζεται ένα από τα λιγότερο γνωστά μεσαιωνικά μνημεία της Αττικής, ο ναός των Ταξιαρχών στην πλατεία Ψαρρού[204]. Όπως σαφώς διακρίνεται στον μόνο παλαιό χάρτη όπου έχει αποτυπωθεί[205], είναι κτισμένος επάνω σε δρόμο που συνέδεε τον Ελαιώνα με το βουνό του Σκαραμαγκά ή Δαφνοβούνι. Ο ναός ανήκει στον τύπο του τρίκογχου με τρούλο και έχει δεχθεί κάποιες επεμβάσεις σε νεώτερους χρόνους (προέκταση προς τα δυτικά, διανοίξεις θυρών και παραθύρων). Αναφέρεται ότι άλλοτε έσωζε ίχνη τοιχογραφιών. Σήμερα διατηρούνται εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Σύμφωνα με τον Πασχάλη Ανδρούδη, που συνέταξε τη μελέτη αποκατάστασης του μνημείου μετά το σεισμό του 1999 και ετοιμάζει τη δημοσίευσή του, η οικοδόμησή του μπορεί να τοποθετηθεί με ασφάλεια στον 11ο αι., ίσως ως μετόχι της μονής Δαφνίου.

23. *Πειραιάς*

Το κύριο λιμάνι της Αθήνας, ο Πειραιάς[206], αναφέρεται στο κείμενο του Πρακτικού ως *χωρίον*[207]. Τον 11ο αι. θεωρείται ότι ήταν σταθμός του θαλάσσιου εμπορικού δρόμου από τη Θεσσαλονίκη προς τη Δύση[208]. Ο τίτλος του *Ἀθήναρχου* που απαντά στο βίο του οσίου Μελετίου[209] και αποδίδεται από την Ahrweiler σε αξιωματούχο επιφορτισμένο με την ευθύνη της κίνησης του λιμανιού[210], αποτελεί μάλλον μία ρητορική προσφώνηση του επικεφαλής της κρατικής διοίκησης στην Αθήνα[211]. Για την εμπορική κίνηση στο λιμάνι κατά τον 11ο και 12ο αι., και ιδίως κατά τα χρόνια του

204. Χ. Μ. Κουτελακης – Α. Μ. Φωσκολου, *Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα)*, Αθήνα 1991, 328-334. Παλλης, *Τοπογραφία*, 481. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 333.

205. J. Sommer, *Athènes et ses environs*, Munich 1841.

206. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 233. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 355-356.

207. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon A1, 7.

208. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 168.

209. Χρ. Παπαδοπουλος, Αρχιεπισκοπος Αθηνων και πασης Ελλαδος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι*, Β΄. *Ὁ Ὅσιος Μελέτιος "ὁ Νέος" (περ. 1035-1105)*, ἐν Ἀθήναις 1935, 60.

210. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 165.

211. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, v. 2, 50, n. 9.1.

Μιχαήλ Χωνιάτη, οι εκτιμήσεις που διατυπώνονται είναι επί το πλείστον υποθετικές[212], καθώς δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές των πηγών στο θέμα.

Οι πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στον σύγχρονο Πειραιά κατά τις τελευταίες δεκαετίες δεν έχουν αποδώσει κανένα –δημοσιευμένο τουλάχιστον– στοιχείο που να συνδέεται με το *χωρίον* και το λιμάνι-σταθμό των πηγών. Η απουσία υλικών τεκμηρίων υποδεικνύει ότι ο μεσοβυζαντινός Πειραιάς θα είχε τις διαστάσεις μιας ασήμαντης πολίχνης, δίχως λιμενικές υποδομές. Ανεπιβεβαίωτη είναι η υπόθεση ότι την είσοδο του λιμανιού έφρασσε αλυσίδα, ήδη από τη βυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρείται ότι συνέβαινε κατά τον 16ο αι.[213]

Τα γραφόμενα νεώτερων ερευνητών για μνημεία της περιόδου αυτής στον Πειραιά δεν έχουν επίσης επιβεβαιωθεί. Χωρίς να αναφέρει τις πηγές του, ο Πιττάκης σημειώνει ότι ο ναός της Αρτέμιδος Μουνυχίας μετατράπηκε σε χριστιανική μονή τον 12ο αι., οπότε κατασκευάσθηκαν και φούρνοι για την τροφοδοσία των στόλων σε ομώνυμη θέση του Πειραιά[214]· οι πληροφορίες αυτές δεν επαληθεύθηκαν από την αρχαιολογική έρευνα[215]. Ο Ορλάνδος μνημονεύει επιγραμματικά και αόριστα έναν «ναό βυζαντινό», λείψανα του οποίου βρέθηκαν κοντά στο θέατρο της Ζέας[216]. Ίσως αναφέρεται σε μέρος κάτοψης ενός ερειπωμένου ναού αμέσως βορειοδυτικά του θεάτρου, που απεικονίζεται σε σχέδιο της οθωνικής περιόδου[217]. Σύμφωνα με αυτό, επρόκειτο για ένα ορθογώνιο κτήριο με μία ημικυκλική αψίδα στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, διάταξη που παραπέμπει μάλλον σε παλαιοχριστιανική βασιλική, παρά σε μεσοβυζαντινή εκκλησία.

212. Χρ. Π. Μπαλογλου – Ν. Νικολουδης, Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, *Βυζαντιακά* 21 (2001), 379-380.

213. Langdon, Mortared Towers, 478, αρ. 4.

214. Κ. Σ. Πιττακης, *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ,* Φυλλάδιον 33, Φεβρουάριος, Μάρτιος καὶ Ἀπρίλιος 1853, 838, σημ. 1.

215. Η ανασκαφή στο χώρο δεν απέδωσε ευρήματα μεταγενέστερα των ρωμαϊκών χρόνων (Ι. Θρεψιαδης, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Καστέλλᾳ Πειραιῶς, *ΠΑΕ* 1935, 159-195). Επίσης, η μελετήτρια του αρχαίου ιερού Λ. Παλαιοκρασσα *Το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας,* Αθήναι 1991, δεν αναφέρει τίποτε σχετικό με χρήση του χώρου μετά τον 3ο αι. μ.Χ. .

216. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 152.

217. Ι. Δ. Μελετοπουλος, Ἡ δημιουργία τοῦ Πειραιῶς καὶ τὸ πρῶτον σχέδιον τῆς πόλεως τοῦ Σταμάτη Κλεάνθη, στο: *Πρώτοι Ἕλληνες τεχνικοὶ ἐπιστήμονες περιόδου Ἀπελευθέρωσης*, εκδ. Π. Κυριαζης, Ἀθήνα 1976, 239.

Το πιο σημαντικό από στρατηγική άποψη σημείο του Πειραιά, ο λόφος της Καστέλλας, φαίνεται ότι δεν αξιοποιήθηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο, καθώς οι κατά καιρούς ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν αποδώσει και εδώ καμία σχετική ένδειξη[218]. Η απουσία οχύρωσης επιβεβαιώνεται έμμεσα από τα γραφόμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη, ο οποίος αναφέρει ότι το ύψωμα αποτελούσε ορμητήριο των πειρατών, δίχως όμως να κάνει λόγο για τείχη[219].

24. *Καισαριανή*

Η τελευταία προς εξέταση γεωγραφική ενότητα περιλαμβάνει τις νοτιοδυτικές κλιτύες του Υμηττού, από τη μονή Καισαριανής ώς τις ακτές του Σαρωνικού.

Τα χαμηλά ερείπια του ναού που είναι γνωστός ως Φραγκοκκλησιά ή Άγιος Μάρκος[220], δίπλα στο μεταβυζαντινό ναΐσκο των Ταξιαρχών, ανήκουν πιθανότατα σε καθολικό ενός αρχαιότερου μοναστηριού που ιδρύθηκε περί τα 400 μ. δυτικά της μονής Καισαριανής, σε ένα πρόβουνο του Υμηττού με ευρύτατο ορίζοντα προς το αθηναϊκό πεδίο. Το μνημείο ερευνήθηκε αρχικά από το Νικόλαο Σβορώνο[221] και αργότερα (1958-1959) έγινε νέα ανασκαφή από τον Μανώλη Χατζηδάκη[222]· ελάχιστα στοιχεία έχουν γίνει γνωστά και για τις δύο αυτές έρευνες. Στη θέση του ναού προϋπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, από την οποία διακρίνεται η ημικυκλική αψίδα του βήματος. Το μεσοβυζαντινό κτίσμα ανήκε στον τύπο του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τρεις τρίπλευρες εξωτερικά κόγχες ιερού και νάρθηκα (εικ. 6). Τα δυτικά

218. Η. Κ. Τσιριβακος, Εἰδήσεις ἐκ Πειραιῶς, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 1 (1968), 114-115. Ι. Παπαχριστοδουλου, *ΑΔ* 28 (1973), Β΄1, 46-48, σχ. 1, πίν. 32-35.

219. Μαυρομματη, Κατηχήσεις Χωνιάτη, 60.

220. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 164, εικ. 219-220. Μ. Σωτηριου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, *ΑΕ* 1931, 135-136, εικ. 13. Hayer, Saint Georges, 272, 277, εικ. 14. Βοκοτοπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, 246. Αθανασουλης – Καππας, Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, 13.

221. Ο Σβορώνος δεν δημοσίευσε τίποτε σχετικά με την έρευνα αυτή, πλην της αναγγελίας της (Ι. Ν. Σβορωνος, Τὸ Μητρῶον τοῦ Ἰλισοῦ καὶ ἡ ζωφόρος αὐτοῦ, *Journal International d'Archéologie Numismatique* 18 (1916-17), 81).

222. G. Daux, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958, *BCH* 83 (1959), 582 εικ. 1. Ο Ιδιος, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1959, *BCH* 84 (1960), 661. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 66, πίν. 50β, 53β.

στηρίγματα του τρούλου αποτελούνταν από συμπαγείς παραστάδες, όπως στη Φραγκοκλησιά της Πεντέλης. Άγνωστο είναι αν βρέθηκαν στις ανασκαφικές έρευνες δείγματα ζωγραφικού ή γλυπτού διακόσμου. Χρονολογικά το μνημείο εντάσσεται στον 10ο αι. Μεταγενέστερα προσκολλήθηκε στη νότια πλευρά του μεγάλο μονόχωρο καμαροσκέπαστο παρεκκλήσι, σωζόμενο σήμερα σε όλο το ύψος του, η κατασκευή του οποίου αποδίδεται γενικόλογα στους χρόνους της Φραγκοκρατίας[223].

Η ανέγερση του καθολικού της μονής Καισαριανής κατά το τελευταίο τέταρτο του 11ου ή στο α΄ μισό του 12ου αι., ίσως σημαίνει τη μετατόπιση του μοναστηριακού συγκροτήματος από τη Φραγκοκκλησιά ή Άγιο Μάρκο στη σημερινή του θέση, φυσικά κρυμμένη στο πλάτωμα μιας πλαγιάς του Υμηττού με πλούσιες πηγές νερού. Για την προέλευση του ονόματος Καισαριανή, που μαρτυρείται ήδη από τον Μιχαήλ Χωνιάτη[224], δεν υπάρχουν παρά μόνο υποθέσεις[225]. Οι πρώτες ιστορικές ειδήσεις για τη ζωή της μονής ανάγονται στις αρχές της Φραγκοκρατίας[226]. Από το αρχικό μεσοβυζαντινό συγκρότημα, που πιθανώς είχε τα ίδια όρια με τον σωζόμενο σήμερα μεταβυζαντινό περίβολο, διατηρούνται το καθολικό και ο λουτρώνας. Το καθολικό είναι ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο, με μεταγενέστερο νάρθηκα και παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Αντώνιο[227]. Η ποιότητα της κατασκευής και ιδιαίτερα της διαμόρφωσης των εξωτερικών όψεων, με λαξευτό πωρόλιθο και επιλεκτική χρήση κεραμοπλαστικών στοιχείων, καθιστούν το μνημείο σταθμό στην εξέλιξη της ελλαδικής ναοδομίας. Από τον αρχικό εσωτερικό διάκοσμό του έχουν σωθεί μόνο τμήματα του μαρμάρινου τέμπλου, τα οποία εντάχθηκαν μαζί με άλλα τεμάχια στη σύγχρονη ανασύνθεσή του[228]. Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες

223. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 164.

224. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 99-100, 182. Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 156.

225. Α. Α. Παπαγιαννοπουλος-Παλαιος, *Καισαριανή*, Παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ *Πολέμων*, Ἀθῆναι 1956, 20-22. Janin, *Grands centres byzantins*, 313.

226. Στην επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον ηγούμενο της μονής, βλ. παραπάνω υποσημ. 224.

227. Megaw, Chronology, 94, 101, 112, 116, 121, 123, 125. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 161-163, εικ. 214-216. Παπαγιαννοπουλος-Παλαιος, *Καισαριανή*, 16-20, εικ. 5-7, 9-16. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 159-162, εικ. 171-174, 549 στ, 562. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 193-195, εικ. 168-172.

228. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 159, εικ. 173, 486. Μπουρας, *Βυζαντινὴ*

αντικατέστησαν προφανώς ένα παλαιότερο σύνολο, από το οποίο δεν έχουν επισημανθεί ίχνη. Ο λουτρώνας[229], που είχε μετατραπεί κατά την Τουρκοκρατία σε ελαιοτριβείο, έχει τριμερή διάταξη, με δύο τρίπλευρες κόγχες να προεξέχουν πλευρικά από την κεντρική τρουλαία αίθουσα και μία ακόμη, μικρότερη, από τη δυτική. Η τοιχοποιία του ακολουθεί ένα ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στην αυλή της μονής απόκεινται πολυάριθμα μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά γλυπτά, προερχόμενα προφανώς και από άλλους χώρους, τα οποία δεν έχουν δημοσιευθεί[230]. Σπάραγμα επιγραφής του 12ου αι. σωζόταν σύμφωνα με τον Ορλάνδο στο μετόχι του Αγίου Ιωάννη, δυτικά της Καισαριανής[231].

25. *Άγιος Ιωάννης λεωφόρου Βουλιαγμένης*

Η σημερινή λεωφόρος Βουλιαγμένης ακολουθεί τον άξονα της κύριας αρχαίας οδού που οδηγούσε προς το Σούνιο, προχωρώντας κατά μήκος των νοτιοδυτικών υπωρειών του Υμηττού, η οποία γνώρισε διαχρονική χρήση[232]. Σε απόσταση 3 χλμ. νότια από την Αθήνα, στον μεταβυζαντινό ναΐσκο του Αγίου Ιωάννη δίπλα στο σύγχρονο ομώνυμο σταθμό του Μετρό, έχει αναγνωρισθεί μεσοβυζαντινή φάση αποδιδόμενη στον 12ο αι.[233]. Ο αρχικός ναός ήταν όπως εκτιμά ο Χαράλαμπος Μπούρας μάλλον μονόχωρος και μικρών διαστάσεων, και φαίνεται ότι διέθετε ανάγλυφο διάκοσμο. Κατά τις ανασκαφές στο πλαίσιο των έργων κατασκευής του

Ἀθήνα, 193, εικ. 172. Τα δύο ανόμοια θωράκια που έχουν τοποθετηθεί στο αναστηλωμένο τέμπλο δεν ανήκουν στο αρχικό σύνολο.

229. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 163, εικ. 217. Γ. Α. Σωτηριου, Λουτρῶνες καὶ ἁγιάσματα ἐν Ἀττικῇ, *ΔΧΑΕ* περ. Γ΄, τ. Γ΄ (1934-1936), 86-92, εικ. 1-5. Παπαγιαννοπουλος-Παλαιος, *Καισαριανή*, 33-41, εικ. 18, 21. Ορλανδος, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική*, 103-106, εικ. 114-115. Ν. Σ. Χαρκιολακης, Λουτρικές εγκαταστάσεις. Μονή Καισαριανής. Αθήνα, Ελλάς, στο: *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η Διατήρησή της*, εκδ. Sl. Ćurčić – Ey. Χατζητρυφωνος, Θεσσαλονίκη 1997, 310-313.

230. Ι. Στρυγοφσκης (μεταφρ. Σπ. Π. Λαμπρος), Καισαριανή. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαιοτέρας χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι, *ΑΕ* 1902, στ. 74-80, εικ. 12-13. Μπουρας – Μπουρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 161, εικ. 173, 549στ, 562. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 193.

231. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 165.

232. Κ. Καζα-Παπαγεωργιου – Ο. Κακαβογιαννη – Ε. Ανδρικου – Α. Ντοβα, Η «αστική οδός» (οδός Αθηνών – Σουνίου), στο: Μ. Κορρες, *Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα 2009, 198-199.

233. Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 151, εικ. 198. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 25 (1970), Β΄ 1, 142-143, σχ. 3, πίν. 110-111α-β. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα,* 191.

σταθμού, δυτικά της σύγχρονης εκκλησίας, δεν εντοπίσθηκαν μεσαιωνικά κατάλοιπα[234], στοιχείο που υποδεικνύει ότι το μεσοβυζαντινό κτίσμα ήταν μάλλον ένα μεμονωμένο, παρόδιο παρεκκλήσι.

26. *Μονή Καρέα*

Για τη μονή του Αγίου Ιωάννη του Καρέα, στις νοτιοδυτικές κλιτύες του Υμηττού, έχει προταθεί ταύτιση με την αναφερόμενη στο Πρακτικόν μονή της Καρέας[235]. Η πρόταση αυτή δεν υποστηρίζεται από τη χρονολόγηση του καθολικού στο 16ο αι., όπως απέδειξε η συστηματική μελέτη του[236], ούτε και από την απουσία άλλων, παλαιότερων της περιόδου αυτής καταλοίπων στη μονή και τον περίγυρό της. Εξάλλου, ως μονή της Καρυάς μνημονεύεται κατά την Τουρκοκρατία και η Αγία Τριάδα της Πάρνηθας[237]. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι στο καθολικό του Καρέα έχουν επαναχρησιμοποιηθεί ποικίλα μεσοβυζαντινά γλυπτά[238].

27. *Άλιμος*

Συνεχίζοντας προς τα νότια, στην περιοχή του σημερινού Δήμου Αλίμου που καταλαμβάνει τις νοτιοδυτικές λοφώδεις υπώρειες του Υμηττού, συναντούμε κτίσματα της μεσοβυζαντινής περιόδου σε τέσσερις συνολικά θέσεις. Δίπλα κατ' αρχάς στη νέα εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στην οδό Δεληγιώργη, κοντά στη λεωφόρο Βουλιαγμένης, εντοπίστηκαν το 1959 τα κατάλοιπα ενός μονόχωρου ναού με επιμήκη χώρο προσαρτημένο στη νότια πλευρά του (νάρθηκα κατά τον ανασκαφέα) και νάρθηκα στα δυτικά[239]. Το κεντρικό μονόχωρο τμήμα

234. Ε. Χατζηπουλιου, Σταθμός Άγιος Ιωάννης, στο: *Η πόλη κάτω από την πόλη*, 128-130.

235. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 21 και A2, 2. Janin, *Grands centres byzantins*, 332. Κ. Τσουρης, Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου Καρέα, *Κληρονομία* 30 (1998), 263.

236. Τσουρης, Μονή Καρέα, 267-278, σχ. 1-6, εικ. 1-12 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Παλλης, *Τοπογραφία*, 380-387, εικ. 193-194.

237. Βλ. παραπάνω, σελ. 112-113.

238. Τσουρης, Μονή Καρέα, 279-284, εικ. 4, 9, 13-19.

239. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 19 (1964), Β΄1, 96-97, πίν. 93α-γ. Κ. Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, στο: *Άλιμος. Όψεις της ιστορίας της πόλης και του δήμου*, χ.τ., 2006, 141, εικ. στις σελ. 142-143. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 307.

επικοινωνούσε με τον νάρθηκα μέσω τρίβηλου ανοίγματος και με τον νότιο χώρο μέσω δύο απλών ανοιγμάτων. Κάτω από το δάπεδο του νάρθηκα εντοπίστηκαν δέκα τάφοι και ένας ακόμη βρέθηκε στον κυρίως ναό. Τα δύο επάλληλα δάπεδα στο εσωτερικό του τελευταίου υποδεικνύουν την ύπαρξη δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Το ενδιαφέρον αυτό κτίσμα δεν έτυχε άλλης δημοσίευσης πλην της σύντομης έκθεσης του Παύλου Λαζαρίδη στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, ο οποίος το χαρακτηρίζει ως «κοιμητηριακὴ ἐκκλησία κατὰ τὴν μεταξὺ τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς περίοδον»[240]. Εντούτοις, οι όρθια τοποθετημένες αρχαίες λιθόπλινθοι που κυριαρχούν στη σωζόμενη τοιχοποιία, στοιχείο χαρακτηριστικό της μεσοβυζαντινής οικοδομικής, η αρχιτεκτονική διάταξη και η έλλειψη άλλων ανασκαφικών δεδομένων, δημιουργούν επιφυλάξεις για την παραπάνω χρονολογική εκτίμηση.

Στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στους Τράχωνες[241], στο πρώην κτήμα της οικογένειας Γερουλάνου, σώζεται τοποθετημένος στον αυλόγυρο ένας κορμός κίονα, αξιοσημείωτος για την ύπαρξη στην επιφάνειά του ενός εγχάρακτου και δύο ανάγλυφων μεταλλίων με παραστάσεις σταυρών και ρόδακα[242], που λαξεύτηκαν πιθανότατα συγχρόνως, κατά τον 11ο αι. Οι θέσεις τους επάνω στον κορμό φαίνεται να είναι μάλλον τυχαίες, στοιχείο που επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται για «άσκηση» ενός μαρμαρογλύπτη.

Δυτικά-βορειοδυτικά των Τραχώνων, σε οικόπεδο επί της οδού Καζαντζάκη 6, στα όρια των Δήμων Αγίου Δημητρίου και Αλίμου (Άνω Καλαμάκι), ερευνήθηκε μικρή αγροικία που χρονολογήθηκε από την ανασκαφέα Κ. Καζά στους μεσοβυζαντινούς χρόνους[243]. Αποτελείται από δύο κεραμοσκεπείς χώρους και αυλή, με πρόχειρο δάπεδο από χαλικωτό χώμα (εικ. 7). Ένας ενσωματωμένος στο τελευταίο πήλινος σωλήνας, μάλλον σε δεύτερη χρήση, ερμηνεύτηκε ως αποθηκευτικό δοχείο.

240. Λαζαριδης, *ΑΔ* 19, 97.

241. Ο ναός αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως μεταβυζαντινό κτίσμα (Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 156, εικ. 204-205. Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 27 (1972), Β΄1, 186, πίν. 126γ. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 276. Παλλης, *Τοπογραφία*, 403, εικ. 203), αλλά οι εξελισσόμενες εργασίες αποκατάστασής του το αναχρονολογούν στον 13ο μάλλον αι. (πληροφορία του μελετητή του έργου Σταύρου Μαμαλούκου).

242. Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, 144.

243. Κ. Καζα, *ΑΔ* 38 (1983), Β΄1, 47, σχ. 2, πίν. 24δ. Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, 141.

Το μοναδικό κινητό εύρημα της ανασκαφής ήταν μία μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη πρόχους.

Σε απόσταση 1,5 χλμ. νότια-νοτιοδυτικά από τους Τράχωνες, ανασκάφηκε τμήμα μεγάλου κτηρίου μεσοβυζαντινών χρόνων σε δύο οικόπεδα επί των οδών Ελικωνιδών και Παλαιστίνης, κοντά στο λόφο της Αγίας Άννας[244]. Η ανασκαφή αποκάλυψε σχεδόν πλήρως τη δυτική πλευρά του κτηρίου και μέρος από τη βόρεια και τη νότια· το υπόλοιπο συνεχιζόταν σε ακάλυπτο χώρο που δεν ερευνήθηκε. Η κάτοψή του ήταν ορθογωνική, με μεγάλα δωμάτια που ενδέχεται να περιέκλειαν εσωτερική αυλή (εικ. 8). Η τοιχοποιία αποτελούνταν από αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση, αργούς λίθους και τεμάχια κεραμίδων με συνδετική λάσπη. Τα δάπεδα ήταν απλά, από συμπιλητό χώμα. Σε δεύτερη φάση τα αρχικά δωμάτια διαιρέθηκαν σε μικρότερους χώρους, με την κατασκευή πρόχειρων τοιχίων, ενώ έγινε και μία εξωτερική προσθήκη προς τα βορειοδυτικά. Σε διάφορα σημεία του εσωτερικού βρέθηκαν δώδεκα συνολικά σιροί και αποθηκευτικά ορύγματα και τέσσερις πίθοι. Τα νομισματικά ευρήματα της ανασκαφής, οκτώ χάλκινες κοπές του 10ου-11ου αι., συνιστούν ασφαλές χρονολογικό τεκμήριο για την περίοδο ίδρυσης και χρήσης του κτηρίου. Εκτός από ένα τεμάχιο κορμού κίονα, στην ανασκαφική έκθεση δεν γίνεται αναφορά στην κεραμεική ή σε άλλα κινητά ευρήματα. Από την παρουσία πάντως των αποθηκευτικών κατασκευών στο εσωτερικό του κτίσματος, εκτιμάται ότι επρόκειτο για συγκρότημα που σχετιζόταν με γεωργική δραστηριότητα, συνδεόμενο πιθανώς με μεγάλη ιδιοκτησία γης[245]. Σημειώνεται ότι σε μικρή απόσταση προς τα νότια διέρχεται ρέμα προερχόμενο από τις πλαγιές του Υμηττού, ενώ 1,5 χλμ. δυτικά βρίσκονται οι ακτές.

Το 1929 ο Γερμανός αρχαιολόγος Walther Wrede ανέσκαψε μία βασιλική στο Καλαμάκι, στο λόφο της Αγίας Άννας, οι γνώσεις μας για την οποία περιορίζονται σε μία σύντομη περιγραφή του Γεωργίου

244. Κ. Καζα-Παπαγεωργιου, *ΑΔ* 44 (1989), Β΄1, 57-59, σχ. 5, πίν. 41β-44α. G. Touchais – T. Boloti – B. Detournay – S. Huber – A.-Ph. Touchais – Y. Varalis, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1995, *BCH* 120 (1996), 1124, 1126, εικ. 16. Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, 141, 143, 145.

245. Η άποψη που διατυπώνει με επιφύλαξη η ανασκαφέας ότι ίσως πρόκειται για τμήμα μοναστηριακού συγκροτήματος (Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, 143), δεν υποστηρίζεται από τα αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του κτηρίου.

Σωτηρίου[246]· το μνημείο καταστράφηκε στη διάρκεια της Κατοχής. Η λεγόμενη βασιλική του Αλιμούντος είχε κατά τον Σωτηρίου μία τρίτη, βυζαντινή φάση, μάλλον του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου, στην οποία αποδίδει την κόγχη του διακονικού (η αντίστοιχη της πρόθεσης παρέμεινε χωρίς εξωτερική δήλωση). Άγνωστο είναι αν υπήρξαν κινητά ευρήματα που να συνδέονται με αυτή την τρίτη φάση του μνημείου.

28. *Γλυφάδα*

Ενδιαφέροντα ανασκαφικά ευρήματα έχει να επιδείξει και η περιοχή της Γλυφάδας, νότια του Αλίμου και του Ελληνικού. Στην παλαιοχριστιανική βασιλική του τέλους του 5ου ή των αρχών του 6ου αι. που ανέσκαψε ο Ορλάνδος[247], εντοπίστηκε μεσοβυζαντινή φάση. Το κεντρικό κλίτος της ανοικοδομήθηκε κατά την περίοδο αυτή ως μονόχωρος δρομικός ναός, με μικρό νάρθηκα που κατέλαβε τον κεντρικό χώρο του αντίστοιχου τμήματος του παλαιοχριστιανικού κτηρίου[248]. Οι πλευρικοί τοίχοι του μεσοβυζαντινού ναού βασίστηκαν στους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών της βασιλικής. Η ανοικοδόμηση τοποθετήθηκε από τον Ορλάνδο στον 11ο πιθανότατα αιώνα, βάσει νομισματικών ευρημάτων.

Στην ανατολική πλευρά του ακρωτηρίου Πούντα της Γλυφάδας ανασκάφηκε το 1919 από τον Αντώνιο Κεραμόπουλο ένα κτίσμα υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων[249]. Αν και το χαρακτηρίζει ως οικία, από την περιγραφή του εκτιμάται ότι ίσως επρόκειτο για τμήμα

---

246. Γ. Α. Σωτηριου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΕ* 1929, 195, εικ. 28. Ορλανδος, *Μεσαιωνικά μνημεῖα*, 155-156, εικ. 203. Από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, στο οποίο υπέβαλα σχετικό ερώτημα, πληροφορήθηκα ότι δεν σώζονται στοιχεία στο αρχείο του για την έρευνα του Wrede.

247. Σωτηριου, Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, 186, εικ. 18. A. K. Orlandos, La basilique paléochrétienne de Glyphada, *ΠΑΑ* 5 (1930), 258-265. Ο Ιδιος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 153-154, εικ. 201-202. Ε. Γιαννοπουλου-Κονσολακη, *Γλυφάδα. Ιστορικό παρελθόν και μνημεία,* Αθήνα 1990, 155-160, εικ. 102-105. Χρ. Σαββιδου, Βασιλική της Γλυφάδας, *Εικοστό έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα 12-14 Μαϊου 2006), *Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2006, 76-77. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 307.

248. Orlandos, στο ίδιο, 260-261, εικ. 2.

249. Α. Δ. Κεραμοπουλλος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Αἰξωνῇ Ἀττικῆς (Πυρναρῆ καὶ Ἀλυκὴ Γλυφάδας), *ΠΑΕ* 1919, 32-46, εικ. 2-3. Γιαννοπουλου-Κονσολακη, *Γλυφάδα*, 38-41, εικ. 16-17.

λουτρού. Από τις τρεις οικοδομικές φάσεις τις οποίες διέγνωσε, απέδωσε γενικόλογα την τελευταία στους βυζαντινούς χρόνους.

Ασαφής παραμένει η εικόνα για το μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα που εντοπίστηκε στη θέση Καρβελά της Άνω Γλυφάδας (Ο.Τ. 384, μεταξύ των οδών Βενεζουέλας, Γούναρη, Προφήτη Ηλία και Βαλαωρίτου). Τα ερείπιά του ήταν εμφανή στα τέλη του 19ου αι.[250]. Σύμφωνα με τις ανασκαφείς Ε. Γιαννοπούλου-Κονσολάκη και Κ. Καζά-Παπαγεωργίου, στις οποίες οφείλονται τα μόνα δημοσιευμένα στοιχεία[251], το συγκρότημα έχει σχήμα τετραγώνου εξωτερικής πλευράς 52 μ. και αποτελείται από επιμήκεις χώρους πλάτους 3 μ. που περιβάλλουν μία ιδιαίτερα ευρεία κεντρική αυλή (εικ. 9). Στη νοτιοανατολική πλευρά προσαρτάται εξωτερικά μεγάλος περιτειχισμένος χώρος, ορθογώνιου σχήματος –«εξωτερική αυλή», σύμφωνα με την ανασκαφική έκθεση. Στη νοτιοδυτική πλευρά προσκολλάται επίσης εξωτερικά επιμήκης χώρος με σειρά ημικυκλικών λάκκων στο εσωτερικό του. Σε άλλα σημεία βρέθηκαν θεμελίωση μικρής ορθογώνιας κατασκευής, η οποία ταυτίστηκε με πύργο και ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα που θεμελιώθηκε επάνω σε μία από τις περιμετρικές πτέρυγες. Οι τοιχοποιίες ήταν κατασκευασμένες από αργούς λίθους και αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Η κεραμική ανήκει κυρίως στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Η χρήση του κτηρίου παραμένει αινιγματική και η άγνοια των κινητών ευρημάτων[252] δυσκολεύει την διατύπωση σχετικών προτάσεων. Οι ανασκαφείς καταλήγουν στην άποψη ότι πρόκειται για κοσμικό κτήριο, πιθανώς την εγκατάσταση κάποιου Δυνατού[253]. Το σχήμα του, με την ευρύτατη εσωτερική αυλή, η ανυπαρξία παραγωγικών υποδομών (π.χ. ληνών ή ελαιοπιεστηρίων) και

250. J. A. Kaupert, *Karten von Attika,* Bl. VIII (Vari), Berlin 1885.

251. Γιαννοπουλου-Κονσολακη, *Γλυφάδα,* 29-30. Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, 143. Η Ιδια, Άλιμος, Ελληνικό και Γλυφάδα: Νέα ευρήματα από ανασκαφές σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους, στο: *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό*, 445-448, εικ. 19. Κ. Καζα-Παπαγεωργιου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 471-473, εικ. 35-36. Τις παρατηρήσεις τους αναπαραγάγει η Κοντογεωργοπουλου, *Αττική,* 307. Dunn, Archaeology in Greece 2011-2012, 115.

252. Σύμφωνα με την Κ. Καζά-Παπαγεωργίου η ανασκαφική έρευνα του κτίσματος δεν ολοκληρώθηκε (*ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 473, υποσημ. 23). Σήμερα διατηρείται σε κατάχωση, αφού τα ακίνητα στα οποία εκτεινόταν οικοδομήθηκαν.

253. Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, 143. Η Ιδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 473.

η απουσία αποθηκευτικών πίθων ή σιρών στα επιμήκη δωμάτια, οδηγούν σε χρήσεις που μπορούν να σχετισθούν πιθανώς με την κτηνοτροφία.

Σημειώνεται ότι κοντά στο κτήριο του Ο.Τ. 384 βρέθηκε συσσώρευση λίθων έκτασης 70 τ.μ. περίπου, χωρίς χρονολογική ένδειξη, που χαρακτηρίστηκε ως στρώμα λιθολογήματος (καθαρισμού αγρών από τις πέτρες)[254].

29. *Βούλα*

Το μόνο εύρημα από την περιοχή αποτελούν ελάχιστα όστρακα με εφυάλωση σε ανασκαφή οικοπέδου της οδού Σερίφου-Δαιδάλου (Ο.Τ. 155), στη θέση όπου εντοπίζεται το σημαντικότερο τμήμα του αρχαίου δήμου των Αλαιέων[255].

Παρατηρήσεις

Αποσπασματικά και με πολλά προβλήματα ως προς τη γνώση και την ερμηνεία τους, τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα παρέχουν αντίστοιχα μία από πολλές απόψεις ελλιπή εικόνα, η οποία είναι όμως η μόνη διαθέσιμη για τον εξεταζόμενο χώρο και επιτρέπει να γίνουν ορισμένες βασικές παρατηρήσεις για την οργάνωση της κατοίκησης σε αυτόν και τα υλικά κατάλοιπά της, στο διάστημα από τα μέσα του 9ου αι. μέχρι τη φραγκική κατάκτηση του 1204. Την αρχαιολογική πληροφορία συμπληρώνουν σε ορισμένες περιπτώσεις οι γραπτές πηγές και τα στοιχεία της έρευνας από όμορες περιοχές με κοινά χαρακτηριστικά, όπως τα Μεσόγεια της Αττικής.

Στην οργάνωση του αθηναϊκού πεδίου διακρίνονται κατ' αρχάς δύο εστίες συγκέντρωσης του πληθυσμού, με διαφορετικά χαρακτηριστικά αλλά και με κοινά σημεία: πρόκειται για τους μικρούς οικισμούς και τα μοναστήρια. Όσον αφορά τους πρώτους, έχουμε στη διάθεσή μας αρχαιολογικά τεκμήρια που μας επιτρέπουν, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές, να αναγνωρίσουμε με βεβαιότητα την ύπαρξή τους στη Δεκέλεια, το Μενίδι, την Κηφισιά και το Μαρούσι. Σε αυτούς μπορούν να προστεθούν ο Πειραιάς και οι Θρόνοι[256], που αναφέρονται στο Πρακτικό και η θέση

254. Κ. Καζα-Παπαγεωργιου, *ΑΔ* 55 (2000), Β΄1, 110.

255. Α. Πατριανακου-Ηλιακη, *ΑΔ* 42 (1987), Β΄1, 81.

256. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 23 και Β1, 4-19. Στους

τους ταυτίζεται με ασφάλεια, καθώς και η Χασιά και το Μενίδι, που μνημονεύονται στη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου[257] και κατά συνέπεια μπορούν να θεωρηθούν ως ενεργοί οικισμοί κατά τα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι. Αρκετά πιθανή, αλλά προς το παρόν ανεπιβεβαίωτη, είναι η παρουσία στο αθηναϊκό πεδίο των χωριών *Ἴσιον*[258] και *Λάκκοι*[259] που αναφέρονται στο Πρακτικόν[260], καθώς και του Leperistere (Περιστέρι;)[261] που περιλαμβάνεται στη βούλλα του Ιννοκεντίου. Αρχαιολογικές ενδείξεις, μη επαρκείς ακόμη για να στοιχειοθετηθεί η ύπαρξη οικισμού, εντοπίζονται στη Βαρυμπόπη και τον Ελαιώνα. Τα αταύτιστα ονόματα

Θρόνους ανήκουν σύμφωνα με το κείμενο τέσσερις θέσεις, τα *Ῥεύματα*, του *Λευχηνοῦ*, τα *Βαρέα* και οι *Κοκκινάδες*, καθώς και μία μονή του Αγίου Θωμά (ή ιδιοκτησίες της). Οι μελετητές τοποθετούν το χωριό στην ευρύτερη περιοχή των Αμπελοκήπων, ανατολικά του Λυκαβηττού, με βάση τα μεταγενέστερα τοπωνύμια Κοκκινάδα και Ρεύμα. Την άποψή τους ενισχύει η ύπαρξη του μεταβυζαντινού ναΐσκου του Αγίου Θωμά στο σημερινό Γουδή (Παλλης, *Τοπογραφία*, 240-241, εικ. 103), ο οποίος θα μπορούσε να διατηρεί την αφιέρωση της μνημονευόμενης μονής. Σημειώνεται πάντως ότι κατά την Τουρκοκρατία απαντούν τοποθεσίες με το όνομα *Κοκκινάδα* και *Βαρειαῖς* στην Κηφισιά (Γ. Α. Πετροπουλος (εκδ.), *Ὁ Κῶδιξ τοῦ Νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου. Μνημεῖα Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* 1, Ἀθῆναι 1957, 502 αρ. 676 και αντίστοιχα 416 αρ. 535, 502 αρ. 676) και μία ακόμα *Κοκκινάδα* υπάρχει στο δρόμο της Κούλουρης, που οδηγεί στο Πέραμα, για τη Σαλαμίνα (στο ίδιο, 11 αρ. 5, 100 αρ. 71, 379 αρ. 469, 533 αρ. 707).

257. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 139. Koder, Schutzbrief, 137. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 344-345 και 376-377.

258. Το χωριό *Ἴσιον*, που τοποθετείται από τους εκδότες του κειμένου στην περιοχή της Ανθηδώνος στη Βοιωτία (Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 22 και A2, 29-30), έχει το ίδιο όνομα με την τοποθεσία Ίσος ή Ίσιος ή Ίσκιος του Ελαιώνα της Αθήνας, η οποία αναφέρεται σε πολλά συμβόλαια της όψιμης Τουρκοκρατίας (Πετροπουλος, *Κῶδιξ Πούλου*, 21 αρ. 12, 43 αρ. 24, 91 αρ. 62, 118 αρ. 89, 130 αρ. 103, 152 αρ. 128, 177 αρ. 157, 271 αρ. 281, 279 αρ. 295, 308 αρ. 345, 349 αρ. 416).

259. Για το χωριό *Λάκκοι* προτείνεται η περιοχή του βοιωτικού Ασωπού, με βάση το τοπωνύμιο του *Σκωλοῦ* που απαντά εκεί (Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 22 και A2, 31-37)· μία άλλη τοποθεσία του ίδιου χωριού, με το όνομα *Τροχωμένη*, θυμίζει όμως και τους Τράχωνες κοντά στον Υμηττό.

260. Από τα άλλα χωριά που μνημονεύονται στο Πρακτικό και ίσως βρίσκονταν στον εξεταζόμενο χώρο, παραμένουν αταύτιστα οι *Λεκατιάνοι*, η *Σιωπή*, ο *Ἀσκληπιός*, οι *Κυμικάδες*, η *Ἀνατολή* και τα «προάστεια» *Κενταυρίδαι* και *Ὠροσταί*.

261. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 235. Το τοπωνύμιο εικάζεται ότι προέρχεται από βυζαντινό γαιοκτήμονα με αυτό το επώνυμο (Σπ. Π. Λαμπρος, Σύμμικτα, *NE* 9 (1912), 304). Η Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 359, υποστηρίζει την τοποθέτηση του στην Καρυστία.

χωριών που αναφέρονται στις πηγές υποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων οικισμών, που σήμερα λανθάνουν και δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί ο ακριβής αριθμός τους. Η εικόνα που σχηματίζεται είναι αυτή ενός αραιοκατοικημένου χώρου, που δεν δείχνει να απέχει κατά πολύ από τα μεταγενέστερα αλλά μόνα διαθέσιμα προς σύγκριση δεδομένα, της Τουρκοκρατίας, όταν αναπτύχθηκαν στην ίδια περιοχή 25 οικισμοί ελεύθερων χωρικών και δουλοπάροικων (τσιφλίκια)[262].

Στη γεωγραφική κατανομή των γνωστών οικισμών διακρίνονται τρία βασικά χαρακτηριστικά: α) η απόσταση ασφάλειας από τις ακτές β) η συνέχεια της κατοίκησης θέσεων που είχαν ζωή ήδη από την αρχαιότητα και γ) η προτίμηση σε θέσεις με φυσικά πλεονεκτήματα, όπως η εύφορη γη και η επάρκεια νερού. Το ζήτημα της ασφάλειας αφορά πρωτίστως την προερχόμενη από τη θάλασσα απειλή των πειρατικών επιδρομών. Η δράση των πειρατών στις αθηναϊκές ακτές γνώρισε κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους περιόδους ύφεσης και έξαρσης[263], δημιουργώντας ένα μόνιμο αίσθημα ανασφάλειας που είχε ως αποτέλεσμα να παραμείνουν τα παράλια ακατοίκητα –με εξαίρεση το λιμάνι του Πειραιά, που είχε όμως το μέγεθος μιας ασήμαντης πολίχνης, για τους ίδιους προφανώς λόγους. Δύο από τα πλησιέστερα στις ακτές μνημεία, ο ναός που ανοικοδομήθηκε στη βασιλική της Γλυφάδας κατά τον 11ο αι. και η αγροτική ή κτηνοτροφική εγκατάσταση στον Άλιμο, που χρονολογήθηκε με επιφύλαξη στον 10ο-11ο αι., κτίστηκαν πιθανότατα σε μία φάση ύφεσης της δράσης των πειρατών και επικράτησης σχετικής ασφάλειας στη θάλασσα. Η επιστροφή στην παράκτια ζώνη περιορίστηκε όμως σε θρησκευτικού και αγροτικού ή κτηνοτροφικού χαρακτήρα μεμονωμένες εγκαταστάσεις και όχι σε μορφές συγκροτημένης, μόνιμης κατοίκησης. Αργότερα, στα χρόνια του Μιχαήλ Χωνιάτη, τα παράλια καθίστανται και πάλι άκρως επικίνδυνα λόγω της νέας έξαρσης της πειρατείας, και όπως υποδεικνύει η έλλειψη σύγχρονων αρχαιολογικών τεκμηρίων, ερημώνονται ξανά.

Αρκετοί από τους βεβαιωμένους μεσοβυζαντινούς οικισμούς κατέλαβαν τη θέση αρχαίων δήμων ή την περιφέρειά τους, των οποίων συχνά διατήρησαν και το όνομα. Η Δεκέλεια και η Κηφισιά αποτελούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Αρχαία τοπωνύμια που φανερώνουν αντίστοιχη συνέχεια διατηρούνται και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο

262. Παλλης, *Τοπογραφία*, 487-490.

263. Βλ. παραπάνω, σελ. 110-111.

Μαρούσι, στο οποίο το μεν όνομα του δήμου (Άθμονον) χάθηκε, επιβίωσε όμως παρεφθαρμένη η ονομασία του εκεί αρχαίου ιερού (Αμαρύσιον), που λειτουργούσε και ως τοπωνύμιο. Η διατήρηση των αρχαίων ονομασιών –των *ἔτι περισωζομένων ἀδιαφθόρων ὀνομάτων,* κατά την έκφραση του Χωνιάτη[264]– σε οικιστικές θέσεις, καθώς και τοπωνυμίων σε χώρους όπου δεν τεκμηριώνεται μόνιμη κατοίκηση, όπως π.χ. στην Ακαδημία, συνεπάγεται μία συνέχεια η οποία μάλλον δεν διαταράχθηκε κατά το διάστημα των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7ος-9ος αι.), όπως εξ άλλου δείχνει, από μία άλλη πλευρά, ο πολύ περιορισμένος αριθμός σλαβικών τοπωνυμίων στην Αττική[265].

Η επιβίωση αρχαίων δήμων ως οικιστικών μονάδων σχετίζεται ασφαλώς με τα φυσικά πλεονεκτήματα των θέσεων που καταλάμβαναν, τα οποία καθόριζαν τον αγροτικό πρωτίστως χαρακτήρα της τοπικής οικονομίας. Η Κηφισιά για παράδειγμα, ευρισκόμενη στην ασφάλεια της ενδοχώρας, διέθετε τις πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις στα δυτικά της και και τις πλαγιές του όρους Πεντέλη στα ανατολικά, που της παρείχε άφθονο νερό και το δασικό του πλούτο[266]. Αντίστοιχα, οι εγκαταστάσεις στους πρόποδες της Πάρνηθας, στις παρυφές του πεδίου, ίσως αναπτύχθηκαν με βάση την εκμετάλλευση των δασών της, τα οποία μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν τότε πυκνά όσο και κατά τους νεώτερους χρόνους.

Για το μέγεθος των οικισμών δεν υπάρχει καμία μαρτυρία ούτε είναι δυνατό να δοθεί μία ασφαλής εκτίμηση[267]. Η πολεοδομική οργάνωσή τους[268]

264. Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 28.19.

265. Βλ. πρόχειρα J. Koder, Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland, *BZ* 71 (1978), 321, εικ. 1.

266. Ο συνδυασμός αυτός αναγνωρίζεται σε βυζαντινά χωριά της Μακεδονίας (J. Lefort, The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, εκδ. A. Laiou, v. I, Washington, D.C., 2002, 276).

267. Για την έλλειψη στοιχείων σχετικά με το μέγεθος του πληθυσμού των μεσοβυζαντινών χωριών βλ. Lefort, Rural Economy, 276. Σημειώνεται ότι με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα διαφαίνεται μία γενική αύξηση του αγροτικού πληθυσμού στη Θεσσαλία και τη νότια Ελλάδα κατά τον 11ο-13ο αι. (A. Avraméa, Les villages de Thessalie, de Gréce centrale et du Péloponnèse (Ve-XIVe siècle), στο: J. Lefort – C. Morisson – J.-P. Sodini (eds), *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, Paris 2005, 218-220).

268. Για τη γενική έλλειψη στοιχείων ως προς το ζήτημα αυτό βλ. Ch. Bouras, City

είναι ζήτημα για το οποίο μπορούν να γίνουν ελάχιστες παρατηρήσεις, που εξάγονται έμμεσα από τα πολύ αποσπασματικά ανασκαφικά στοιχεία. Η εκτεταμένη διασπορά των κτιστών σιρών[269] σε θέσεις όπως το ρέμα του Αγίου Θωμά στο Μαρούσι ή το Μενίδι, δίνει μία εικόνα εγκαταστάσεων που συγκροτούνταν από αραιοκτισμένες αγροικίες, τοποθετημένες ακανόνιστα στο χώρο[270]. Οι κατοικίες μπορεί να συνυπήρχαν με εργαστήρια, όπως δείχνει η περίπτωση του κεραμεικού κλιβάνου στο Μαρούσι, ο οποίος γειτνίαζε σύμφωνα με τον ανασκαφέα με δύο σπίτια[271]. Στην εικόνα αυτή θα πρέπει να ενταχθούν και ναοί που θα εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές ανάγκες των κατοίκων, ωστόσο σε καμμία από τις γνωστές μεσοβυζαντινές εκκλησίες του αθηναϊκού πεδίου δεν αναγνωρίζεται μια τέτοια λειτουργία. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εκκλησίες των αγροτικών οικισμών θα ήταν ταπεινά κτίσματα[272], που μοιράζονταν ίσως κοινά χαρακτηριστικά με τους μικρούς, ενοριακούς πιθανώς ναούς που υπήρχαν μέσα στην Αθήνα, όπως ο Άγιος Νικόλαος που ανασκάφηκε στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς, με δύο οικοδομικές φάσεις του 11ου και του 12ου αι.[273].

and Village: Urban Design and Architecture, *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress* (Wien, 4-9 Oktober 1981), *Akten* I/2, JÖB 31/2 (1981), 651-653.

269. Για τη σημασία των σιρών ως τεκμηρίων ύπαρξης κατοικιών, βλ. παρακάτω, σελ. 167-168.

270. Παρόμοια είναι η εικόνα στο μεταγενέστερο Πάνακτον (β΄ μισό 14ου –αρχές 15ου αι.), το μόνο μεσαιωνικό οικισμό της Αττικής που έχει ανασκαφεί συστηματικά, με κύρια διαφορά την παρουσία κεντρικού πύργου (Sh. E. J. Gerstel – M. Munn – H. E. Grossman – E. Barnes – A. H. Rohn – M. Kiel, A Late Medieval Settlement at Panakton, *Hesperia* 72 (2003), 154-155, εικ. 5).

271. Την ύπαρξη μικρών εργαστηρίων μέσα στα χωριά, που θα εξυπηρετούσαν ανάγκες της κοινότητας, υποδεικνύουν και τα επώνυμα ορισμένων χωρικών που μνημονεύονται στο Πρακτικό, όπως *Τζυκαλάς, Χαλκεύς* και *Πεταλωτής* (Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 17 και B2.2, 10, 11). Για τη σημασία των ανθρωπωνυμίων προς αυτή την κατεύθυνση βλ. J. Lefort, Anthroponymie et société villageoise (Xe-XIVe siècle), στο: *Hommes et richesses dans l' Empire Byzantine* II, *VIIIe-XVe siècle* [Réalités Byzantines 3], εκδ. V. Kravari – J. Lefort – C. Morisson, Paris 1991, 225-238.

272. Όπως συμβαίνει στα λιγοστά υπάρχοντα παραδείγματα από άλλες περιοχές, των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων, τα οποία συγκεντρώνει η Sh. E. J. Gerstel, The Byzantine Village Church: Observations on its Location and on Agricultural Aspects of its Program, στο: Lefort – Morisson – Sodini, *Les Villages dans l'Empire byzantin*, 166-169.

273. T. Leslie Shear, The Athenian Agora: Excavations of 1989-1993, *Hesperia* 1997, 538-546, εικ. 11-12, πίν. 108. Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, 126-127, εικ. 78. Πρβλ. επίσης

Η οικονομία των οικισμών του αθηναϊκού πεδίου βασιζόταν στη γεωργική παραγωγή, η οποία σύμφωνα με τις γραπτές πηγές επικεντρωνόταν στην καλλιέργεια της ελιάς και του αμπελιού, συνεχίζοντας την αρχαία παράδοση της περιοχής. Το βασικό πυρήνα της ελαιοκαλλιέργειας φαίνεται ότι αποτελούσε ο μεγάλος Ελαιώνας στην ομώνυμη περιοχή, που όπως έχει σημειωθεί εκτιμάται ότι παρέμενε ακμαίος και παραγωγικός. Εκτός όμως από αυτόν θα υπήρχαν και άλλες ελαιόφυτες εκτάσεις στην περιφέρεια του πεδίου, όπως στο Μαρούσι, όπου μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα σωζόταν ένας πυκνός ελαιώνας μεγάλης ηλικίας[274], προς το ρέμα του Αγίου Θωμά, σημείο εύρεσης πολυάριθμων αποθηκευτικών σιρών. Για τις ποικιλίες και την καλλιέργεια των ελαιόδεντρων απαντά μια νύξη στο στο Πρακτικό, όπου καταγράφονται *ἐλαίαι κουτουλαί, ἡμίξηροι,* και *ἐλαία ἀγρία* στο χωριό Θρόνοι[275]. Ενδεικτική της αξίας τους είναι η μαρτυρία του Χωνιάτη ότι οι κρατικοί υπάλληλοι καταμετρούσαν ως φορολογήσιμα δέντρα ακόμα και τις αγριελιές [276].

Την άνθηση της αμπελοκαλλιέργειας αποδεικνύουν τα πρόσφατα ευρήματα των ληνών στον Ελαιώνα και τη Δροσιά. Στο Πρακτικόν καταγράφονται αμπέλια και *ἐξάμπελα* σε διάφορες θέσεις[277], καθώς και ένα *πατητήριον* στο χωριό Θρόνοι[278]. Στα έργα του Μιχαήλ Χωνιάτη απαντούν μνείες σε νεόφυτους αμπελώνες[279] και στον τοπικό *πευκεδανή*[280] ή *ἐχεπευκή*[281] οίνο, τη ρετσίνα, μια ποικιλία κρασιού που παραγόταν στα χωριά της Αττικής μέχρι και το πρώτο μισό του 20ου αι.,

---

τον μικρών διαστάσεων και φτωχικής κατασκευής κεντρικό ναό του υστεροβυζαντινού οικισμού στο Πάνακτον της Αττικής (Gerstel e.a., Panakton, 174-178, εικ. 26-30).

274. Γ. Παλλης, Οι ελαιώνες στην περιφέρεια της Αθήνας και η επέκταση της σύγχρονης πόλης: η περίπτωση του Αμαρουσίου, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου "Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα"* (Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 1999), Αθήνα 2003, 71-77 και 420-427.

275. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, B1, 6-8 και 18. Για τη σημασία του όρου κουτουλός βλ. στο ίδιο, σελ. 31-32.

276. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, Κατηχήσεις Χωνιάτη, 56.

277. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, A1, 1, 27 και 36 (και άλλα που προσδιορίζονται με την αντωνυμία *ἕτερον*) και A2, 32 και 34, αντίστοιχα.

278. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, B1, 10.

279. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, Κατηχήσεις Χωνιάτη, 48.

280. Λαμπρος, *Χωνιάτης* Β΄, 378, στ. 92 του ποιήματος με τίτλο *Θεανώ*.

281. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, Κατηχήσεις Χωνιάτη, 48-49.

και ήταν μάλλον δημοφιλής ήδη από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Η ονομαστική μνεία των *Δεκελειῶν ἀμπελώνων* της μητρόπολης Αθηνών στο συνοδικό έγγραφο του 11ου αι.[282], ίσως δεν αποτελεί απλό τοπογραφικό προσδιορισμό, αλλά δήλωση μίας άλλης, τοπικής ποικιλίας κρασιού.

Η κτηνοτροφία, που είχε σημαντική θέση στη ζωή και την οικονομία των μεσοβυζαντινών χωριών[283], φαίνεται ότι ήταν ανεπτυγμένη στην Αττική. Στο Πρακτικόν, σημαντικό μέρος των καταγραφόμενων παροίκων είναι βοϊδάτοι και ζευγαράτοι[284], κατείχαν δηλαδή από ένα βόδι και ένα ζεύγος βοδιών αντίστοιχα, τα οποία όμως χρησίμευαν πρωτίστως στην καλλιέργεια της γης. Κατά τα τέλη του 12ου αι. απαντούν στον Χωνιάτη ρητές αναφορές σε βοοειδή και αιγοπρόβατα[285]. Τα περιστατικά αρπαγής κοπαδιών από τους πειρατές[286] αλλά και από το στρατό του Λέοντος Σγουρού[287] μαρτυρούν έμμεσα ότι υπήρχε ικανός αριθμός ζώων και οργανωμένη κτηνοτροφική δραστηριότητα.

Για την εκμετάλλευση τέλος του δασικού πλούτου της Πάρνηθας και της Πεντέλης, για την οποία έγινε νύξη παραπάνω, δεν διαθέτουμε αναφορές. Ωστόσο, δραστηριότητες που παραδοσιακά λάμβαναν εκεί χώρα κατά τους μεταβυζαντινούς και ώς τους νεώτερους χρόνους, όπως η παραγωγή ξυλοκάρβουνου[288] και η συλλογή ρυτίνης και οργανικών υλικών που χρησιμοποιούνταν για βαφές[289], ήταν διαδεδομένες στη μέση βυζαντινή περίοδο σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας όπου υπήρχαν δάση και

282. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 37.

283. M. Kaplan, L'activité pastorale dans le village byzantin du VIIe au XIIe siècle, στο: *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, εκδ. Η. Αναγνωστακης – Τ. Γ. Κολλιας – Ε. Παπαδοπουλου, Αθήνα 2011, 407-420.

284. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 17-18 και B2, σποραδικά.

285. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, Κατηχήσεις Χωνιάτη, 52-53, όπου συγκεντρώνονται σχετικά χωρία.

286. Kolovou, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 27.31-32.

287. *Νικήτα τοῦ Χωνιάτου Χρονικὴ Διήγησις*, εκδ. I. A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin – New York 1975 [CFHB 11/1], 608.42-43.

288. Οι κάτοικοι του Μενιδίου και της Χασιάς ειδικεύονταν στην παραγωγή ξυλοκάρβουνου από τα δάση της Πάρνηθας κατά την Τουρκοκρατία (Παλλης, *Τοπογραφία*, 123-124 και 148, με βιβλιογραφία).

289. Στην Πεντέλη και την Πάρνηθα οι χωρικοί συνέλεγαν τον 18ο αι. –προφανώς και παλαιότερα– χρυσόξυλο και πρινοκόκκι που πωλούσαν σε βαφείς νημάτων στην πόλη (Παλλης, *Τοπογραφία*, 60, με βιβλιογραφία).

θαμνώνες[290]. Είναι επομένως αναμενόμενο ότι χωρικοί των κοντινών στην Πάρνηθα και την Πεντέλη οικισμών θα απασχολούνταν και σε αυτό τον τομέα, καλύπτοντας ίσως με την παραγωγή τους σχετικές ανάγκες της πόλης.

Τον δεύτερο πόλο της κατοίκησης στο χώρο αποτελούσαν όπως σημειώθηκε τα μοναστήρια. Με βάση την υπάρχουσα εικόνα, διαφαίνονται δύο περιοχές συγκέντρωσης μονών, η μία στον άμεσο περίγυρο της Αθήνας (Άγιος Λουκάς στα Πατήσια, Άγιοι Ομολογητές, Παναγία Γουδή, μονή Πετράκη, πιθανώς και οι Ταξιάρχες Πεδίου Άρεως) και η άλλη στις υπώρειες και τις πλαγιές των τριών μεγάλων βουνών που οριοθετούν την ευρύτερη περιοχή, της Πάρνηθας, της Πεντέλης και του Υμηττού[291] (Άγιος Νικόλαος στο Μενίδι, Άγιος Νικόλαος στη Δεκέλεια, Σπηλιά Πεντέλης, Φραγκοκκλησιά στο Βαγιάτι, Άγιος Ιωάννης Κυνηγός, Καισαριανή). Οι μονές που βρίσκονταν στον περίγυρο της πόλης, στα προάστεια, ίσως είχαν έναν περισσότερο «αστικό» χαρακτήρα, αντίστοιχο με εκείνες που λειτουργούσαν εντός των τειχών[292]. Στις πιο απομακρυσμένες, διαφαίνεται η πρόθεση της απομόνωσης από τα εγκόσμια και της άσκησης σε άγριο φυσικό περιβάλλον, που εξασφαλίζονταν με την απόσταση από την πόλη και τις ορεινές τοποθεσίες[293]. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η μονή του Δαφνίου, η οποία κατείχε μια στρατηγική θέση στον κεντρικό οδικό άξονα προς την Πελοπόννησο και γι' αυτό επιλέχθηκε να οχυρωθεί με ισχυρά τείχη[294].

Την κύρια πηγή για την παρουσία του μοναχισμού στην περιοχή αποτελεί η αρχιτεκτονική των σωζόμενων μοναστηριακών κτηρίων –τα αρχεία έχουν χαθεί και οι ιστορικές πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές

290. A. Dunn, The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world, *BMGS* 16 (1992), 256-257 και 260-261, ειδικά για το κάρβουνο.

291. Η Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 288-292 αποδίδει στον Υμηττό τον χαρακτήρα «ιερού τόπου», με επιχειρήματα που βασίζονται κυρίως σε κοινούς φιλολογικούς τόπους από το έργο του Χωνιάτη. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν δικαιολογούν μία διάκριση αυτού του είδους, έχοντας πρώτα απ' όλα υπόψη ότι ο εκτεταμένος ορεινός όγκος του Υμηττού φιλοξένησε κατά την εξεταζόμενη περίοδο μόλις δύο μοναστήρια (του Κυνηγού και της Καισαριανής) και κανένα –γνωστό τουλάχιστον– ασκητήριο.

292. Για την ίδρυση μοναστηριών εντός μεγάλων πόλεων και σε προάστειά τους βλ. A. M. Talbot, Founders' choices: monastery site selection in Byzantium, στο: *Founders and Refounders of Byzantine monasteries*, εκδ. M. Mullett, Belfast 2007, 45-50.

293. Talbot, Founders' choices, 50-52.

294. Για την πρόσβαση στο οδικό δίκτυο ως παράγοντα εκλογής μιας θέσης για την ίδρυση μονής βλ. Talbot, Founders' choices, 55-56.

σε σχετικές ειδήσεις. Τα μνημεία που με βεβαιότητα ή βάσει ισχυρών ενδείξεων ταυτίζονται με καθολικά μονών και χρονολογούνται στο 10ο αι. (ναοί Σπηλιάς Πεντέλης, Φραγκοκκλησιά Πεντέλης, Φραγκοκκλησιά Καισαριανής, καθολικό μονής Πετράκη), υποδεικνύουν μία δυναμική αφετηρία της μοναστικής κίνησης στα περίχωρα της Αθήνας κατά την περίοδο αυτή. Η συγκεκριμένη εικόνα εντάσσεται ασφαλώς στη γενικότερα έντονη παρουσία του μοναχισμού στη νότια Ελλάδα το 10ο αι., με τη δράση φημισμένων μορφών όπως ο όσιος Λουκάς ο Στειριώτης[295] και ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε[296]. Τα κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία στην αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Πετράκη συνιστούν ίσως ένδειξη ανάμειξης της κεντρικής διοίκησης στην κίνηση αυτή, και με υλικά μέσα. Η ακμή του μοναχισμού γύρω από την Αθήνα φαίνεται ότι συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 12ου αι., σύμφωνα με τη χρονολόγηση των σωζόμενων καθολικών (με τελευταίο το καθολικό της Καισαριανής). Κατά τον επόμενο αιώνα η οικοδομική τουλάχιστον δραστηριότητα δείχνει να υποχωρεί, καθώς αντιπροσωπεύεται με δύο μόλις μνημεία, τον εξωνάρθηκα του Δαφνίου και το καθολικό του Κυνηγού (1205) –η Αγία Θέκλα στο Σταυρό είναι άγνωστο αν σχετίζεται με μοναστική δραστηριότητα. Για τον αριθμό των μοναχών που συγκέντρωναν οι περί την Αθήνα μονές μπορούν να γίνουν μόνο υποθέσεις, με βάση το μικρό κατά κανόνα μέγεθος των κτηριακών συγκροτημάτων τους· γενικά δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τις λίγες δεκάδες ανά αδελφότητα, με εξαίρεση το Δαφνί, που θα είχε τη δυνατότητα να φιλοξενήσει περισσότερους.

Τα μοναστήρια, αν και με τρόπο ζωής διαφορετικό από εκείνον των αγροτικών οικισμών, συνέβαλαν στην τοπική οικονομία, καθώς είχαν σημαντικό μερίδιο στη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή και απασχολούσαν δουλοπάροικους. Το κείμενο του Πρακτικού, το οποίο αποδίδεται σε μεγάλη μονή της Αθήνας ή της Αττικής, σώζει πολύτιμα στοιχεία για την παράλληλη αυτή λειτουργία. Στο σωζόμενο απόσπασμά του καταγράφονται εβδομήντα ιδιοκτησίες της άγνωστης αυτής μονής, ποικίλης έκτασης, στην πόλη και τα *προάστεια*, στα οποία, ως προς τις καλλιέργειες, περιλαμβάνονταν κυρίως αμπέλια και χωράφια, λίγες συγκριτικά ελιές και ένας εκτεταμένος *ἄοικος τόπος* (στο δρόγγο της

295. Δ. Ζ. Σοφιανος, *Ο Βίος του Οσίου Λουκά του Στειριώτη. Προλεγόμενα – μετάφραση – κριτική έκδοση του κειμένου*, Αθήνα 1989.

296. Λαμψιδης, *Ὅσιος Νίκων*.

Ελευσίνας)[297]. Το ανθρώπινο δυναμικό της ανερχόταν σε τουλάχιστον ογδόντα πέντε οικογένειες παροίκων, που κατατάσσονταν σε ζευγαράτους, βοϊδάτους, ακτήμονες και απόρους, ανάλογα με την κατοχή ζώων και τη φορολογική θέση τους[298]. Τα στοιχεία αυτά συνεπάγονται σημαντική παραγωγή σε κρασί και προϊόντα εποχικών καλλιεργειών. Υπήρχαν ωστόσο και άλλες παραγωγικές ασχολίες: από επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη είναι γνωστή η συστηματική καλλιέργεια της μελισσοκομίας στη μονή Καισαριανής[299], η οποία έγινε διάσημη στους χρόνους της Τουρκοκρατίας για το μέλι της[300]. Μία ακέραιη πήλινη κυψέλη που αποδίδεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους έχει βρεθεί στο Πανί του Αλίμου[301]. Όταν βρισκόταν εξόριστος στην Κέα, ο ίδιος μητροπολίτης έλαβε ως δώρο από τον ηγούμενο της μονής των Ομολογητών κάππαρη[302] –άλλη μία ένδειξη για τις παραγωγικές δραστηριότητες των μοναστηριών.

Εκτός από τους οικισμούς και τις μονές, στο αθηναϊκό πεδίο έχουν εντοπιστεί δύο τουλάχιστον περιπτώσεις μεγάλων κτιριακών συγκροτημάτων, στον Άλιμο και τη Γλυφάδα, τα οποία βρίσκονταν μεμονωμένα στο χώρο. Η θέση τους στις υπώρειες του Υμηττού και η αρχιτεκτονική διάταξή τους οδηγούν στην εκτίμηση ότι σχετίζονταν με μεγάλης κλίμακας αγροτική ή κτηνοτροφική δραστηριότητα. Η χωροθέτηση αυτή δεν πρέπει να είναι τυχαία, ειδικά ως προς τη δεύτερη περίπτωση, καθώς από μεταγενέστερες πηγές γνωρίζουμε ότι ο νότιος Υμηττός ήταν μια περιοχή που προσφερόταν λόγω της χαμηλής του βλάστησης για βοσκή[303]. Η περίπτωση να αποτελούσαν τα κτίσματα αυτά κέντρο μεγάλων γαιοκτησιών, δεν είναι δυνατό να επαληθευθεί λόγω της έλλειψης σχετικών τεκμηρίων.

Τον απαραίτητο σύνδεσμο μεταξύ της πόλης της Αθήνας, των αγροτικών οικισμών και των περιφερειακών μονών συγκροτούσε το οδικό δίκτυο του πεδίου. Σε μεγάλο βαθμό το δίκτυο αυτό ήταν το ίδιο

297. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 9-15.

298. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, 17-18.

299. Λαμπρος, *Χωνιάτης*, Β΄, 311.11-18. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 99.

300. Παλλης, *Τοπογραφία*, 335-336 (όπου βιβλιογραφία).

301. Καζα-Παπαγεωργιου, Ευώνυμον και Αλιμούς, 143, εικ. στη σελ. 146.

302. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 103. Kolovou, *Επιστολαί*, Επιστολή 127.10-15.

303. Κατά τα τέλη της Τουρκοκρατίας ξεχειμώνιαζαν στους Τράχωνες και στο Πυρναρή Γλυφάδας νομάδες με μεγάλα κοπάδια (Θ. Δρικος, *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής, 1830-1831*, Αθήνα 1994, 61).

που βρισκόταν σε χρήση ήδη από την αρχαιότητα και εξακολούθησε να εξυπηρετεί τις μετακινήσεις σε όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα και της Τουρκοκρατίας. Η διάρθρωσή του, όπως είχε διατηρηθεί ως τους νεώτερους χρόνους, αποτυπώνεται με ακρίβεια σε χάρτες της Αττικής του 19ου αι.[304]. Η παρουσία μνημείων της μεσοβυζαντινής περιόδου κατά μήκος κεντρικών οδικών αξόνων, όπως της μονής Δαφνίου στην Ιερά Οδό, των Αγίων Θεοδώρων στο δρόμο προς τις Κουκουβάουνες και το Μενίδι, της Αγίας Θέκλας στην οδό προς τα Μεσόγεια και του Αγίου Ιωάννη στο δρόμο προς το Σούνιο (στη σημερινή λεωφόρο Βουλιαγμένης), επιβεβαιώνει αυτή τη συνέχεια της χρήσης. Στο Πρακτικό χρησιμοποιούνται οι όροι *όδός, δρόμος* και *μονοπάτιον,* τόσο για την πόλη, όσο και για τα χωριά και την ύπαιθρο[305], με μόνη διαφαινόμενη διαφοροποίηση ως προς το εύρος, αφενός οδού και δρόμου, αφετέρου μονοπατιού[306]. Μία μόνο φορά γίνεται μνεία σε *δημοσία όδό*, στην τοποθεσία Τροχωμένη του χωριού Λάκκοι, που ίσως προσδιορίζει έναν κεντρικό δρόμο[307].

Το οδικό δίκτυο αναπτυσσόταν ακτινωτά από την πόλη προς όλες τις κατευθύνσεις της υπαίθρου της. Οι κύριοι άξονες είναι αυτοί που οδηγούσαν προς τον Πειραιά, το Πέραμα για τη Σαλαμίνα, το πέρασμα του

---

304. J. A. Sommer, *Athènes et ses environs*, Munich 1841. E. Curtius – J. A. Kaupert (Hrgb.), *Karten von Attika,* Bl. III (Athen-Peiraieus), IV (Athen-Hymettos), V (Kephisia), VI (Pyrgos), VIII (Vari), XII (Pentelikon), XX (Tatoi), XXIV (Chasia), Berlin 1904 (Επανέκδοση: Ε. Κουρτιου & Ι. Α. Καουπερτ, *Χάρτες της Αττικής. Εισαγωγικά κείμενα, μεταφράσεις και σχόλια* Μ. Κορρες, Αθήνα 2008). Για τη σημασία των χαρτών του Kaupert για την τεκμηρίωση του παλαιού οδικού δικτύου βλ. Μ. Κορρες, *Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία των χαρτών της Αττικής του Kaupert. Συμπλήρωμα της επανέκδοσης των χαρτών 2008*, Αθήνα 2008, 91-104.

305. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, A1-B1, σποραδικά.

306. **Για την ορολογία των βυζαντινών οδών βλ.** K. Belke, Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period, στο: *Travel in the Byzantine World*, εκδ. R. Macrides, Aldershot 2002, 86-90.

307. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, A2, 33. Εάν οι Λάκκοι σχετίζονται με την περιοχή των Τραχώνων (βλ. παραπάνω, υποσημ. 259), τότε η δημοσία οδός θα μπορούσε να αναφέρεται στη διερχόμενη από εκεί οδό προς τη Βουλιαγμένη και το Σούνιο. Για τον βυζαντινό δημόσιο δρόμο βλ. A. Avramea, Land and Sea Communications, Fourth–Fifteenth Centuries, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, εκδ. A. Laiou, v. I, Washington, D.C., 2002, 58-61.

Δαφνίου για την Ελευσίνα (Ιερά Οδός)[308], το Μενίδι και το πέρασμα της Χασιάς, την Κηφισιά[309], τα Μεσόγεια[310] και τη Βουλιαγμένη[311]. Μικρότεροι κλάδοι συνέδεαν τις κεντρικές αυτές αρτηρίες μεταξύ τους ή έβαιναν προς άλλες, περιφερειακές θέσεις, σχηματίζοντας ένα ιδιαίτερα πυκνό πλέγμα. Για την οδοποιία της περιόδου διαθέτουμε σε δύο περιπτώσεις ανασκαφικά στοιχεία. Στην αρχαία Ιερά Οδό εντοπίστηκαν στο ύψος της σημερινής Γεωπονικής Σχολής τα οδοστρώματα των μεσαιωνικών χρόνων και της Τουρκοκρατίας[312]. Τα δύο κτιστά αναλήμματα που όριζαν την οδό πλάτους 4,50-5,00 μ., διατηρήθηκαν με επισκευές και προσθήκες από την υστερορρωμαϊκή περίοδο μέχρι τη μεταβυζαντινή. Ένα δεύτερο δείγμα οδού, με αποδιδόμενη χρήση στους μεσοβυζαντινούς-υστεροβυζαντινούς χρόνους, ερευνήθηκε πρόσφατα στην οδό Πειραιώς (οικ. ΑΣΚΤ)[313]. Το πλάτους 4,00 μ. οδόστρωμα όριζαν δύο παράλληλοι τοίχοι από αργούς λίθους και παρέμβλητες πλίνθους. Και στις δύο περιπτώσεις, που αφορούν θέσεις στην καρδιά της πεδιάδας, η διαμόρφωση δεν φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με εκείνη των αρχαίων οδών της Αττικής[314], παρόλο που η χρήση τροχοφόρων οχημάτων περιορίστηκε κατά πολύ στους βυζαντινούς χρόνους[315].

Η ισχυρή οχύρωση της μονής Δαφνίου, στο ομώνυμο πέρασμα του δρόμου προς την Ελευσίνα, αποτελεί τη μόνη ένδειξη μέριμνας για την ασφάλεια και την επιτήρηση του οδικού δικτύου. Η παρουσία οικισμού στη Χασιά την εποχή της λατινικής κατάκτησης, δεν αποκλείεται να έχει κάποια σχέση με τον έλεγχο του εκεί κεντρικού οδικού περάσματος προς τη Θήβα, ο οποίος συστηματοποιήθηκε κατά την Τουρκοκρατία με την οργάνωση δερβενίου[316]. Άλλες ενδείξεις για την παρουσία π.χ. πύργων

308. Κοντογεωργοπουλου *Αττική*, 212-214, κυρίως σε ό,τι αφορά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

309. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 219.

310. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 217-218.

311. Κοντογεωργοπουλου, *Αττική*, 219.

312. Ε. Μπαζιωτοπουλου-Βαλαβανη, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 32.

313. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 35-36, εικ. 12.

314. Γ. Σταϊνχαουερ, Οδικό δίκτυο της Αττικής, στο: *Αττικής Οδοί*, 64-66.

315. Bryer, Means of Agricultural Production, 112-113. Γ. Α. Πικουλας, Ἀπὸ τὴν ἄμαξα στὸ ὑποζύγιο καὶ ἀπὸ τὴν ὁδὸ στὸ καλντερίμι, *ΗΟΡΟΣ* 13 (1999), 248-250.

316. Παλλης, *Τοπογραφία*, 48 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

κατά μήκος των κύριων οδών, δεν έχουν εντοπισθεί. Με την εξαίρεση του Δαφνίου, δεν φαίνεται γενικά να λήφθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο αμυντικά μέτρα για την ασφάλεια της πόλης στην πεδιάδα και τις εισόδους της –η περίπτωση του Γεροβουνού είναι εξαιρετικά ασαφής– και την έγκαιρη απόκρουση τυχόν εισβολέων, πριν αυτοί πλησιάσουν στα τείχη της[317].

Η κοσμική αρχιτεκτονική είναι ένα θέμα για το οποίο μπορούν να γίνουν ελάχιστες παρατηρήσεις. Το κεφάλαιο των κατοικιών, των κτισμάτων που κυριαρχούσαν αριθμητικά στους οικισμούς, παραμένει ουσιαστικά άγνωστο[318], καθώς δεν έχει διασωθεί –ή τουλάχιστον δημοσιευθεί, από τα πρόσφατα ευρήματα– ένα ολοκληρωμένο δείγμα. Η πληρέστερη περίπτωση είναι αυτή της κατοικίας της οδ. Καζαντζάκη στον Άλιμο, που αποτελούσε πιθανώς μια μικρή μεμονωμένη αγροικία. Η μορφή της ήταν απλή, με δύο ορθογώνιους χώρους που σχημάτιζαν ένα Γ και επικοινωνούσαν μέσω μίας αυλής, πιθανώς περιτειχισμένης[319]. Τα ευτελή οικοδομικά κατάλοιπά μαρτυρούν φτωχική κατασκευή, μάλλον με ανωδομή από ωμές πλίνθους. Η κάλυψη γινόταν με κεραμοσκεπή, το υλικό της οποίας βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής. Την απόλυτη οικονομία μαρτυρεί και η εσωτερική διαρρύθμιση, με το απλό θρανίο κατά μήκος του τοίχου του ενός χώρου και το πρόχειρο δάπεδο από χαλικωτό χώμα.

Η γενικευμένη πάντως απουσία οικοδομικών καταλοίπων κατοικιών υποδεικνύει ότι οι περισσότερες ήταν ευτελούς κατασκευής, πλινθόκτιστες, με ή χωρίς λίθινο θεμέλιο, και διαλύθηκαν ολοκληρωτικά μετά από την καταστροφή ή την εγκατάλειψή τους[320]. Αντίθετα, οι υπόγειοι πίθοι και

317. Η διαπίστωση αυτή ισχύει γενικά για τη μεσοβυζαντινή Αττική. Στα αρχαία οχυρά της περιοχής, που θα σώζονταν τότε σε καλή κατάσταση, οι τελευταίες χρονικά ενδείξεις χρήσης τερματίζονται στην παλαιοχριστιανική περίοδο (βλ. αναλυτικά G. Fowden, City and Mountains in Late Roman Attica, *JHS* 108 (1988), 48-59).

318. Lefort, Rural Economy, 245.

319. Η εσωτερική αυλή ήταν απαραίτητο στοιχείο των περισσότερων μεσοβυζαντινών κατοικιών της Αθήνας (Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 99-104, σποραδικά, εικ. 54-59).

320. Bouras, City and Village, 652. Πρβλ. επίσης τις παρατηρήσεις του ίδιου για τα πενιχρά λείψανα των μεσοβυζαντινών οικιών στο χώρο της αρχαίας Αγοράς στην Αθήνα (Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 74) και το γενικότερο σχολιασμό του για το ζήτημα αυτό (στο ίδιο, 99).

κτιστοί σιροί[321], κατά κανόνα ισχυρής και στεγανής δόμησης από λίθους, οπτές πλίνθους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, συχνά και με επένδυση υδραυλικού κονιάματος εσωτερικά, υπήρξαν ιδιαίτερα ανθεκτικοί και διατηρήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις ακέραιοι, καθώς παρέμειναν προστατευμένοι μέσα στη γη. Όταν σήμερα εντοπίζονται μεμονωμένοι ή ανά δύο ή τρεις, χωρίς άλλα κτηριακά λείψανα γύρω τους, συνιστούν κατά κανόνα ασφαλή ένδειξη ύπαρξης κατοικίας, επειδή εντάσσονταν σε κλειστούς χώρους και δεν προορίζονταν να είναι ελεύθεροι στην ύπαιθρο. Αξιοσημείωτη είναι η επαναχρησιμοποίηση αρχαίων ερειπίων (ρωμαϊκών λουτρών) στο Μενίδι και την Κηφισιά για την κατασκευή αποθηκευτικών σιρών που ανήκαν σε κατοικίες ή άλλων χρήσεων χώρους[322]. Οι λόγοι ήταν προφανώς πρακτικοί, καθώς τα στεγανά δάπεδα των αρχαίων κτισμάτων διευκόλυναν την εξασφάλιση ενός στέρεου πυθμένα για τα κτιστά αυτά δοχεία, ενώ τα ερείπια συνιστούσαν μία έτοιμη, σταθερή υποδομή για νέες κατασκευές.

Για την αρχιτεκτονική των εγκαταστάσεων που σχετίζονται με τη γεωργική και την κτηνοτροφική παραγωγή μπορεί να γίνει προς το παρόν λόγος μόνο με βάση τα συγκροτήματα του Αλίμου και της Γλυφάδας. Κεντρικό στοιχείο στα δύο κτήρια αποτελεί η περίκλειστη κεντρική αυλή, γύρω από την οποία αναπτύσσονται αποθηκευτικοί, βοηθητικοί ή άλλης χρήσης χώροι. Η κύρια διαφορά τους έγκειται στο μέγεθος και τη μορφή αυτών των χώρων, που οφείλεται προφανώς στις διαφορετικές δραστηριότητες για τις οποίες προορίζονταν. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, στην περίπτωση της Γλυφάδας η ευρύτατη η κεντρική αυλή και η δεύτερη, ίσως βοηθητική αυλή, οι επιμήκεις χώροι και η απουσία αποθηκευτικών ή εργαστηριακών υποδομών, οδηγούν προς χρήση σχετιζόμενη μάλλον με την κτηνοτροφία, προς το παρόν αταύτιστη. Κοινή είναι στα δύο κτήρια η ευτέλεια των υλικών κατασκευής, με χαμηλό λίθινο θεμέλιο στο οποίο πρέπει να εδραζόταν ωμοπλινθοδομή, που δεν έχει αφήσει ίχνη.

Εγκαταστάσεις με αντίστοιχα χαρακτηριστικά έχουν ανασκαφεί στην Αθήνα και την υπόλοιπη Αττική, χωρίς ωστόσο να έχουν διατυπωθεί

321. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 104-108, εικ. 60-65.

322. Αντίστοιχη περίπτωση εντοπίσθηκε στην Αθήνα κατά τις ανασκαφές του μετρό στη λεωφόρο Βασιλίσσης Αμαλίας (φρέαρ Ζαππείου), σε ρωμαϊκό λουτρό (Ο. Ζαχαριαδου, Φρέαρ Ζαππείου, στο: *Η πόλη κάτω από την πόλη*, 137, εικ. 1. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 95, εικ. 52).

συμπεράσματα για τη χρήση τους. Ένα μεγάλο συγκρότημα με εικοσιοκτώ τουλάχιστον δωμάτια και εσωτερική αυλή, του 11ου και 12ου αι., έχει ανασκαφεί στην αρχαία Αγορά[323]. Οι πολυάριθμοι σιροί και τα αποθηκευτικά αγγεία που εντοπίσθηκαν στα δωμάτιά του υποδεικνύουν αποθηκευτικές χρήσεις. Η εσωτερική αυλή και η ευτέλεια της όλης κατασκευής θυμίζουν τα δύο κτήρια του Αλίμου και της Γλυφάδας. Στα Μεσόγεια, δυτικά του ναού των Αγίων Πέτρου και Παύλου στα Σπάτα ανασκάφηκε τμήμα μεγάλου αγροτικού συγκροτήματος χρονολογούμενου από τον 11ο ώς τα τέλη του 13ου αι.[324]. Αποτελούνταν από δωμάτια, αποθηκευτικούς χώρους, αυλή και λιθόστρωτη είσοδο. Πρόσφατα ήρθε στο φως εκτεταμένο μεσοβυζαντινό αποθηκευτικό συγκρότημα στο Γέρακα, με 12 σιρούς και 16 πίθους, αλλά η διάταξή του δεν έχει γίνει ακόμα γνωστή[325]. Επιμήκεις χώροι που προσεγγίζουν σε διαστάσεις αυτούς της Γλυφάδας, έχουν βρεθεί σε συγκρότημα του 12ου αι. στον Άγιο Νικόλαο στην Κάντζα, το οποίο έχει ταυτισθεί, δίχως βεβαιότητα, με μοναστήρι[326]. Από τα παραπάνω παραδείγματα φαίνεται ότι αυτού του είδους τα παραγωγικά ή αποθηκευτικά συγκροτήματα, με ευρεία εσωτερική αυλή, ήταν κοινά στην Αθήνα και την ύπαιθρο της Αττικής.

Νύξη σε μεμονωμένα κτίσματα εντός αγρών γίνεται στο κείμενο του Πρακτικού, όπου καταγράφονται *καθέδρες* μέσα σε τρία κτήματα[327]. Πρόκειται πιθανότατα για μικρά κτίσματα αποθηκευτικού ή βοηθητικού χαρακτήρα, ίσως και για πρόσκαιρη διαμονή, π.χ. σε περίοδο συγκομιδής. Η περίπτωση να αποτελούσαν αγροικίες για μόνιμη διαμονή δείχνει αδύναμη, καθώς στο ίδιο κείμενο οι κατοικίες στην πόλη προσδιορίζονται ως *οἰκήματα,* και σε ένα τόσο σχολαστικού χαρακτήρα έγγραφο

323. L. T. Shear, Excavations in the Athenian Agora. The Campaign of 1933, *Hesperia* 4 (1935), 315, εικ. 3. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 75-76, εικ. 32-36.

324. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Τα "Μεσόγεια" από την επικράτηση του χριστιανισμού έως την οθωμανική κατάκτηση, στο: *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής,* Γ. Αικατερινιδης (επ.), Αθηνα 2001, 168, εικ. 2-5. Η Ιδια, Ανασκαφή στο ναό Αγίων Πέτρου και Παύλου, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*, 200-201, εικόνα στη σελ. 202.

325. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 33.

326. Ξ. Αραπογιαννη, Ανασκαφή στην Κάντζα Αττικής, στο: *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτώβρη 1985), Καλύβια 1986, 256-260, εικ. 3-8.

327. Grandstrem – Medvedev – Papachryssanthou, Praktikon, A1, 14, 29, B1, 10.

αναμένεται ότι θα μνημονευόταν ρητά η χρήση κατοικίας στην ύπαιθρο με ανάλογο όρο. Στο χωριό Θρόνοι η *καθέδρα* συνοδεύεται από *πατητήριον*, στοιχείο που μας δίνει την εικόνα ενός μικρού παραγωγικού συνόλου.

Όσον αφορά στα κτίρια εργαστηριακής ή βιοτεχνικής χρήσης, η εικόνα θα διαφωτισθεί όταν δημοσιευθούν τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα, που περιλαμβάνουν έναν κεραμεικό κλίβανο στο Μαρούσι, δύο ληνούς στη Δροσιά και τρεις στον Ελαιώνα. Αν και μάλλον συγκυριακή, η μοναδική περίπτωση του κλιβάνου δείχνει πενιχρή παρουσία τέτοιων δραστηριοτήτων στα περίχωρα και οφείλεται πιθανώς στη συγκέντρωσή τους μέσα στο οικονομικό και εμπορικό κέντρο της περιοχής, την Αθήνα, όπως υποδεικνύει ο μεγάλος αριθμός μεσοβυζαντινών κεραμεικών κλιβάνων που έχουν εντοπισθεί στην πόλη[328]. Αντίθετα, τα περισσότερα ελαιοπιεστήρια και πατητήρια (ληνοί) βρίσκονταν στην ύπαιθρο, κοντά στον τόπο παραγωγής, μία άποψη του Χαράλαμπου Μπούρα[329] την οποία ενισχύουν τόσο τα τελευταία ευρήματα, όσο και η προαναφερόμενη μνεία *πατητηρίου* στο χωριό Θρόνοι.

Πλούσια είναι αναμφίβολα η εικόνα για το κεφάλαιο της ναοδομίας, που αντιπροσωπεύεται στην εξεταζόμενη περιοχή με δεκαεννέα μνημεία, σωζόμενα σε καλή κατάσταση ή με μετασκευές, και ορισμένα που έχουν καταστραφεί. Στην πλειονότητά τους, οι ναοί αυτοί ανεγέρθηκαν ως καθολικά μονών και αντιπροσωπεύουν την ποιοτική αρχιτεκτονική της εποχής· όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν έχουν διασωθεί ούτε αναγνωρισθεί δείγματα ναών που θα εξυπηρετούσαν τους αγροτικούς οικισμούς, ελάχιστες δε είναι οι περιπτώσεις μεμονωμένων παρεκκλησίων της υπαίθρου.

Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή παραμένουν σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις άγνωστοι, καθώς δεν έχουν σωθεί επιγραφές ή άλλες πηγές σχετικά με κτίτορες και χορηγούς που είχαν την πρωτοβουλία της ανέγερσης των μνημείων –η περίπτωση του Δαφνίου είναι χαρακτηριστική. Μόνο στη μονή του Κυνηγού, στο όριο της περιόδου, μαρτυρούνται επιγραφικά δύο μοναχοί οι οποίοι ενέχονταν

328. Τα ευρήματα αυτά συγκεντρώνει και σχολιάζει ο Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, 112-113. Ειδικά για τους κλιβάνους στο οικόπεδο "Μακρυγιάννη", βλ. Ν. Σαραγα, Εργαστήρια κεραμικής βυζαντινών χρόνων στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 257-278.

329. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 115.

στην ίδρυσή της και την ολοκλήρωση του καθολικού: ο Λουκάς, που αναφέρεται ως κτίτωρ και υπήρξε πριν ηγούμενος στη μονή Αγίου Γεωργίου του Κεραμεικού, και ο Φιλόσοφος (και οι δύο ενταφιάσθηκαν το 1234/5 σε κοινό μνημείο). Ένας άλλος μοναχός, ο Νικόλαος, φαίνεται να σχετίζεται με την ίδρυση του χαμένου σήμερα ναού της Θεοτόκου στην περιοχή του Μαρουσιού το 850[330]. Από το μικρό, αποσπασματικό αυτό δείγμα, ο μοναχισμός αναδεικνύεται ως πρωταγωνιστικός παράγοντας της οικοδομικής δραστηριότητας.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος που κυριαρχεί είναι αυτός του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, σε παραλλαγές. Αντιπροσωπεύονται ο οκταγωνικός (Δαφνί), ο σύνθετος με συνεπτυγμένο ιερό βήμα (Πετράκη), ο ημισύνθετος (Καισαριανή), ο απλός τετρακιόνιος (Αγία Θέκλα), ο τετράστυλος (Ομορφοκκλησιά), ο δικιόνιος (Αγία Τριάδα Γουδή, Ομολογητές), ο δίστυλος (Κυνηγός) και ο συνεπτυγμένος (Άγιος Νικόλαος Σπηλιάς Πεντέλης). Υπάρχουν επίσης δύο παραδείγματα του λεγόμενου μεταβατικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου (Φραγκοκλησιά Πεντέλης και Φραγκοκκλησιά Καισαριανής). Από άλλους τύπους, απαντούν τέσσερις περιπτώσεις μονόχωρων δρομικών ναών, από τις οποίες οι δύο αβέβαιες. Η ελλιπέστατα γνωστή περίπτωση της μεσοβυζαντινής φάσης της τρίκλιτης βασιλικής του Αλίμου, μαζί με τον κοιμητηριακό ναό της μονής Δαφνίου, αποτελούν τα μόνα δείγματα της περιορισμένης διάδοσης του τύπου κατά την περίοδο αυτή. Η πρακτική της ανοικοδόμησης ναών στα ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών είναι κοινή κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όπως δείχνουν στην περιοχή της Αττικής οι περιπτώσεις των βασιλικών των Καλυβίων Κουβαρά[331], της Σταμάτας (από τον 11ο αι.)[332], του Λαυρεωτικού Ολύμπου (πριν

330. Η περίπτωση αυτού του ναού θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μια ένδειξη μέριμνας για την ανασυγκρότηση της αγροτικής υπαίθρου της Αθήνας μέσω της ναοδομικής δραστηριότητας.

331. Α. Κ. Ορλανδος, Συμπληρωματικὰ περὶ τῆς βασιλικῆς τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ, *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 440-445. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Εκκλησίες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιοχή Καλυβίων, στο: *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής* (Καλύβια Αττικής, 19-21 Οκτώβρη 1984), Καλύβια 1985, 191-192, εικ. 20-21. Η χρονολόγηση της μεσοβυζαντινής φάσης δεν έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια.

332. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴ θέση «Μυγδαλέζα» Ἀττικῆς, *ΑΕ* 1980, 95, εικ. 2, πίν. 19α.

από τον 12ο αι.)[333] και της Ελευσίνας[334], και συνήθως τα νέα κτίσματα καταλαμβάνουν το κεντρικό μόνον κλίτος των παλαιότερων μνημείων[335].

Όλοι οι παραπάνω ναοδομικοί τύποι απαντούν την ίδια περίοδο στην Αθήνα[336]. Όπως επιβεβαιώνουν τα μορφολογικά και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τους[337], τα σχέδια, οι τεχνίτες και τα υλικά προέρχονται από την πόλη. Ιδιαίτερη σημασία ανάμεσα στα μνημεία του πεδίου έχει το καθολικό της μονής Πετράκη, που πιθανώς αποτελεί, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Μπούρα, τον πρώτο ναό με τον οποίο εισάγονται κωνσταντινουπολίτικες αρχιτεκτονικές ιδέες στη νότια Ελλάδα, πριν ακόμη από την Παναγία της μονής του Οσίου Λουκά[338]. Σε αυτή την περίπτωση, τεκμηριώνονται άμεσες επαφές της Αθήνας με τη βυζαντινή πρωτεύουσα και τις εκεί εξελίξεις στο πεδίο της ναοδομίας.

Δύο είναι τα κύρια στοιχεία του διακόσμου των παραπάνω μνημείων, τα αρχιτεκτονικά γλυπτά και η εντοίχια ζωγραφική. Από τα πρώτα έχουν διατηρηθεί στην αρχική τους θέση ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη δομικού κυρίως χαρακτήρα, όπως υπέρθυρα, πλαίσια θυρών, κιονόκρανα, επιθήματα κιονίσκων και κοσμήτες. Το σημαντικότερο στοιχείο του γλυπτού εξοπλισμού των ναών, τα τέμπλα, έχουν σε όλες σχεδόν τις εξεταζόμενες περιπτώσεις καταστραφεί και διαρπαγεί· στα καθολικά του Κυνηγού και της Καισαριανής έχουν αναστηλωθεί σε νεώτερους χρόνους, ενώ το τέμπλο του Δαφνίου έχει αναπαρασταθεί σχεδιαστικά, βάσει των σωζόμενων τμημάτων του. Πολύ περισσότερα όμως είναι τα κάθε είδους γλυπτά που σώζονται επαναχρησιμοποιημένα σε μεταγενέστερα κτίσματα ή ως απλά συλήματα, με άγνωστη την αρχική θέση τους. Ο αριθμός τους είναι ενδεικτικός της θέσης της Αθήνας ως ενός από τα

333. Ν. Χ. Κοτζιας, Ἀνασκαφαὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, *ΠΑΕ* 1952, 92, 128, σχ. 2. Γκινη-Τσοφοπουλου, Εκκλησίες Καλυβίων, 199.

334. Ενδείξεις μεσοβυζαντινής φάσης επισημάνθηκαν στην αψίδα του ιερού του μεταβυζαντινού ναΐσκου του Αγίου Ζαχαρία, που καταλαμβάνει το κεντρικό κλίτος της βασιλικής (Π. Λαζαριδης, *ΑΔ* 24 (1969), Β΄1, 98, πίν. 76 γ).

335. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της μεγάλης πεντάκλιτης βασιλικής των Αιγοσθένων, τα ερείπια της οποίας μετασκευάσθηκαν σε μοναστηριακό συγκρότημα κατά τον 11ο-12ο αι., με το μικρό τρίκογχο καθολικό στη θέση του βήματος (Α.Κ. Ορλανδος, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγοσθένων, *ΠΑΕ* 1954, 140, εικ. 13).

336. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 245-246.

337. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 246-250.

338. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 246.

σημαντικότερα κέντρα μαρμαρογλυπτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο αυτή[339]. Τα έργα από τα περίχωρα της πόλης εντάσσονται στην καλλιτεχνική παραγωγή αθηναϊκών εργαστηρίων και ντόπιων τεχνιτών, και καταδεικνύουν το εύρος και την ποικιλία της.

Από τον ζωγραφικό διάκοσμο των μεσοβυζαντινών ναών του πεδίου δεν έχει σωθεί σχεδόν τίποτε, με εξαίρεση τα πολυτελή ψηφιδωτά του Δαφνίου, ένα μείζονος σημασίας έργο που αντιπροσωπεύει την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και δεν μπορεί ασφαλώς να θεωρηθεί ενδεικτικό του επιπέδου της καλλιέργειας της εντοίχιας ζωγραφικής στα περίχωρα της Αθήνας. Από τους άλλους ναούς της περιοχής, σε ορισμένους μόνον καταγράφονται ελάχιστα σπαράγματα ή αβέβαια ίχνη τοιχογραφιών. Τα δείγματα που αντέγραψε ο Carl Poppe στον Άγιο Λουκά στα Πατήσια περιλαμβάνουν κυρίως διακοσμητικά θέματα, τα οποία δεν φαίνεται να έχουν αναπαραχθεί πιστά. Η μόνη εικονιστική παράσταση ανάμεσά τους, ενός μετωπικού αγίου μέσα σε πλαίσιο, ενδιαφέρει κυρίως για την παρουσία ταινίας ψευδοκουφικού διακόσμου στο πεταλόμορφο τόξο της επίστεψης. Ζωγραφικά ψευδοκουφικά κοσμήματα έχουν βρεθεί επίσης σε επίκρανα παραστάδων του εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Δαφνίου[340].

Στο κεφάλαιο της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, έχουν διασωθεί ελάχιστα κτίσματα από τα οικοδομικά συγκροτήματα που περιέβαλαν τα καθολικά. Μόνο στη μονή Δαφνίου διατηρήθηκε ο αρχικός οχυρός περίβολος, που διακρίνεται για την στιβαρή και άρτια κατασκευή του, με προεξέχοντες πύργους, καλά προστατευμένες πύλες και εσωτερικό περίδρομο· είναι προφανές ότι δεν προοριζόταν να προφυλάσσει μόνο το μοναστήρι, αλλά εξυπηρετούσε την επιτήρηση και την άμυνα, σε περίπτωση κινδύνου, του ομωνύμου περάσματος. Ο κύριος, δυτικός πυλώνας του Δαφνίου προστατευόταν στη βάση ενός πύργου, με διπλές θύρες, και ο ανατολικός οδηγούσε σε μακρύ διαβατικό. Αυτή η αμυντική μέριμνα δεν απαντά στο μεταγενέστερο πυλώνα της μονής του Κυνηγού, που έχει τη μορφή ενός συνεπτυγμένου προπύλου με διακοσμητικό

339. Για την Αθήνα ως κέντρο της μεσοβυζαντινής γλυπτικής δεν υπάρχει ειδική μελέτη· βλ. πρόχειρα Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, όπου συγκεντρώνονται πολυάριθμα γλυπτά τοπικής παραγωγής, και Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 250-251, εικ. 238-242, όπου γενικές παρατηρήσεις.

340. Στικας, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις, 41-42, πίν. 7.1 και 8.1.

πρωτίστως χαρακτήρα. Η ερειπωμένη μοναστηριακή τράπεζα του Δαφνίου, που είναι και πάλι η μόνη σωζόμενη, δεν μπορεί να χρησιμεύσει για τη διατύπωση παρατηρήσεων σχετικά με τα κτίσματα αυτής της κατηγορίας στον εξεταζόμενο χώρο, καθώς προοριζόταν να καλύψει τις ανάγκες μιας μονής με ιδιαίτερα δεδομένα ως προς το μέγεθος και τις δυνατότητες της. Από τις δύο περιπτώσεις μοναστηριακών λουτρώνων, της Καισαριανής και του Δαφνίου, με επαρκώς γνωστό μόνο τον πρώτο, συνάγεται το υψηλό επίπεδο της οργάνωσης του μοναχισμού στην περιοχή.

Τα στοιχεία που εξετάσθηκαν παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αθηναϊκή πεδιάδα με τα γύρω της βουνά υπήρξε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο χώρος κατεξοχήν αγροτικός, με καλλιέργειες και άλλες δραστηριότητες (κτηνοτροφία, εκμετάλλευση δασικού πλούτου, μελισσοκομία) που κάλυπταν διατροφικές αλλά και βιοτεχνικές ανάγκες των κατοίκων της και της ίδιας της πόλης. Ο πληθυσμός των ελεύθερων χωρικών και των δουλοπάροικων, στον οποίο βασίσθηκε η ανάπτυξη της περιοχής ήταν εγκατεστημένος στους μικρούς οικισμούς και τα μοναστήρια της υπαίθρου, αλλά υπήρχαν και μεμονωμένες παραγωγικές μονάδες. Τα υλικά τεκμήρια των οικισμών αυτών και της αγροτικής ζωής είναι μεν πενιχρά, αλλά ενδεικτικά κυρίως της παραγωγικής διαδικασίας, με σημαντικότερους τους πολυάριθμους σιρούς και τα δείγματα ληνών που ανασκάφηκαν πρόσφατα. Από τα μοναστήρια έχουν διατηρηθεί καθολικά και λίγα βοηθητικά κτίσματα, αντιπροσωπευτικά της δυναμικής εμφάνισης του μοναχισμού στην περιοχή κατά τον 10ο αι. και της έντονης παρουσίας του μέχρι το τέλος της περιόδου. Τα μνημεία αυτά αντιπροσωπεύουν επίσης την τοπική καλλιτεχνική παραγωγή (με εξαίρεση το Δαφνί) που από την Αθήνα εξακτινωνόταν στην περιφέρειά της. Πληθωρική –έστω και με τη μορφή κυρίως συλημάτων– είναι η παρουσία της αρχιτεκτονικής γλυπτικής, η οποία άκμαζε στην πόλη.

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια υποδεικνύουν ότι η περιοχή του πεδίου γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή της κυρίως κατά τον 11ο αι., όπως ισχύει και για την πόλη της Αθήνας[341]. Σε αυτό συνετέλεσαν παράγοντες με γενικότερη αξία, όπως η εσωτερική ασφάλεια, η δημογραφική άνοδος και η ακμή της αγροτικής οικονομίας στο βυζαντινό κράτος.

341. Μπουρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 262-263.

Η επανεγκατάσταση στην παράκτια ζώνη, με τα μεγάλα αγροτικά ή κτηνοτροφικά συγκροτήματα, αποτυπώνει την εξάπλωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και, ίσως, την ανάγκη για περισσότερο χώρο προς εκμετάλλευση. Η χρονολόγηση σημαντικού μέρους των σωζόμενων μοναστηριακών καθολικών στην ίδια περίοδο, εντάσσεται στη σύγχρονη άνθηση της ναοδομίας, όχι μόνο σε τοπικό αλλά και σε ευρύτερο επίπεδο, με επίκεντρο τα μοναστήρια[342].

342. C. Mango, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale, *TM* 6 (1976), 352-355.

1. Χάρτης του αθηναϊκού πεδίου κατά τα τέλη του 19ου αι., του J. Kaupert.

2. Τμήμα μεσοβυζαντινού επιστυλίου ή κοσμήτη εντοιχισμένο στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Μενίδι (© Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

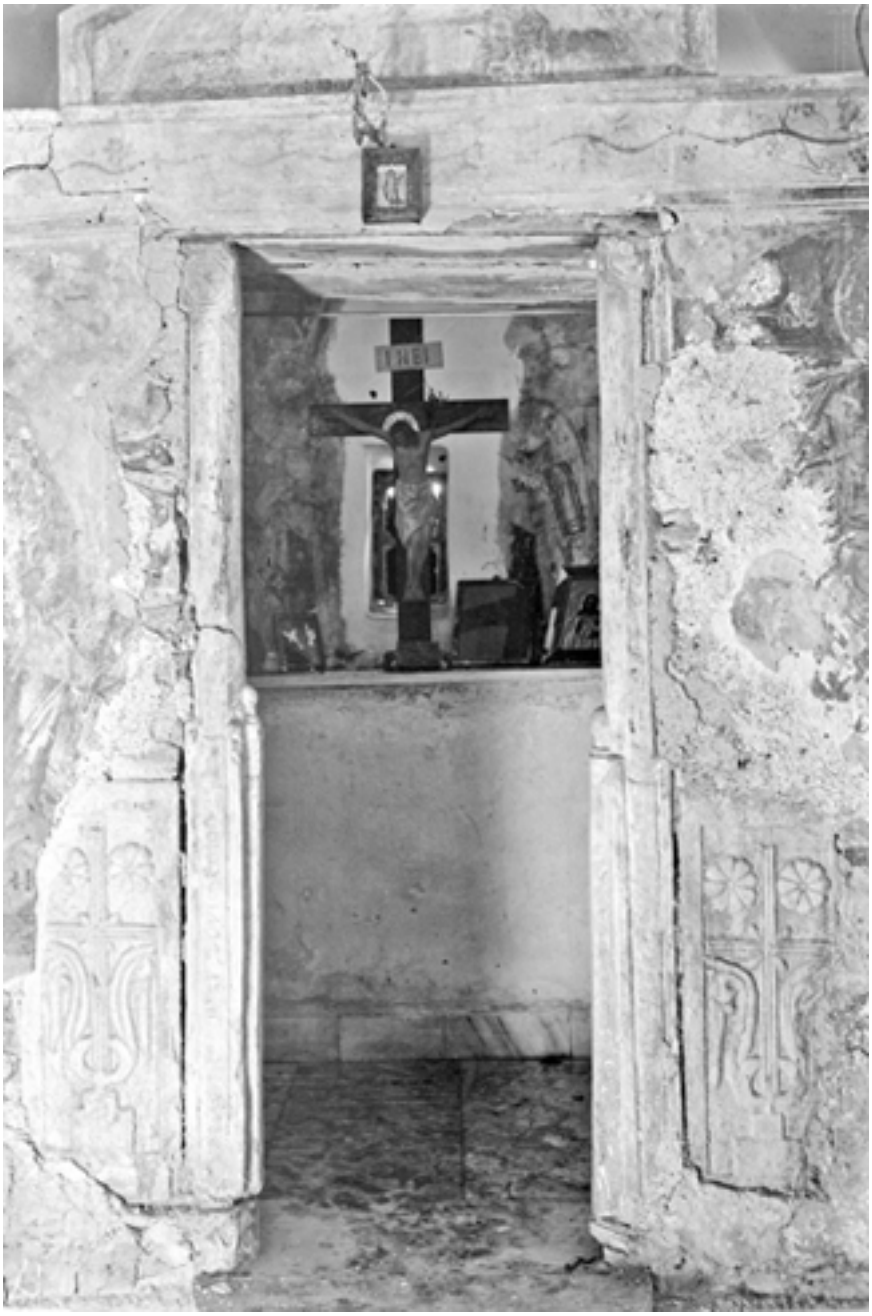

3. Ανάγλυφα μέλη μεσοβυζαντινού τέμπλου επαναχρησιμοποιημένα στο ναό του Ταξιάρχη στη θέση Καμάρι της Πεντέλης (© Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

4. Σιρός με διατηρημένο στόμιο, από το Μαρούσι (ανασκαφή Αττικής Οδού, 2001).

5. Επιστύλιο του 9ου-10ου αι. από τους Ταξιάρχες στην Κυψέλη (Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 132, εικ. 168).

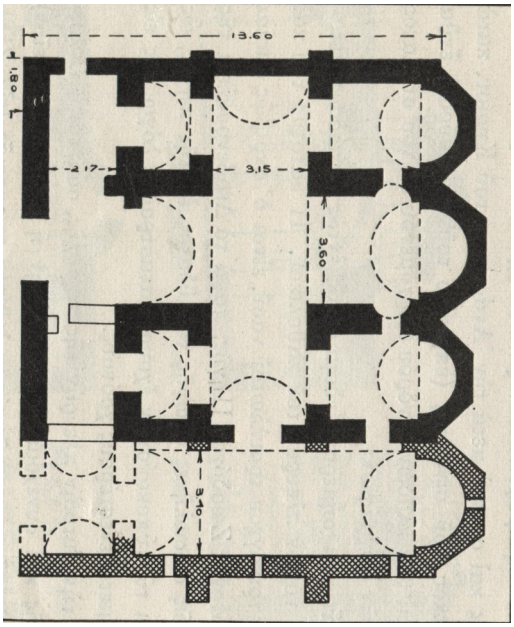

6. Η Φραγκοκκλησιά κοντά στη μονή Καισαριανής, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός μεταβατικού τύπου, κάτοψη (Ορλανδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 164, εικ. 219).

7. Μεσοβυζαντινή αγροικία στο Άνω Καλαμάκι, κάτοψη (Κ. Kaza, *ΑΔ* 38 (1983) Β΄1, 47, σχ. 2).

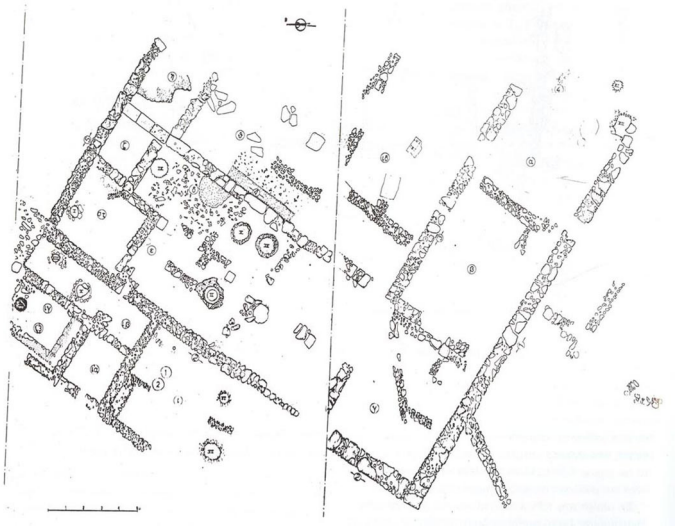

8. Μεσοβυζαντινό κτήριο επί των οδών Ελικωνιδών και Παλαιστίνης στον Άλιμο, κάτοψη (Κ. Καζα-Παπαγεωργιου, *ΑΔ* 44 (1989) Β΄ 1, 58, σχ. 5).

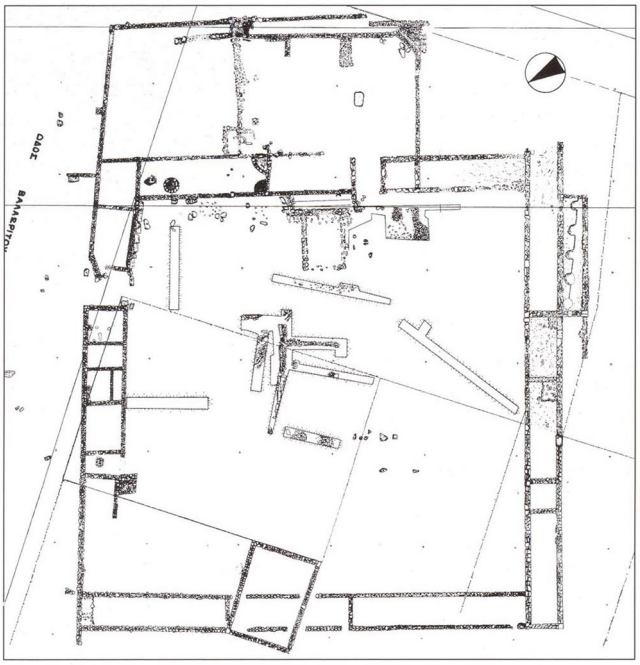

9. Μεσοβυζαντινό κτήριο στη θέση Καρβελά της Άνω Γλυφάδας (Κ. Καζα-Παπαγεωργιου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) Β΄ 1, Αττική, 472, εικ. 35).

The Athenian Plain in the Middle Byzantine Era (9th-12th c.).

The *Pedion* that surrounds Athens played a vital role in the evolution of the city throughout the centuries. The present paper focuses on the state of this area during the middle Byzantine era, on the basis of the published archaeological data and the few written sources. The life during this period developed in small settlements and monasteries, located away from the coastline, often at the site of ancient demes. The peasantry cultivated especially olive trees and vineyards, while cutlery and bee-hiving flourished too. The rather poor vestiges of houses and other secular structures allow just a few comments on the daily life built environment of the region. On the contrary, the surviving monasteries' *katholika* represent the developments in qualitative architecture and the adjacent arts, i.e. mural painting and architectural sculpture, as these were cultivated in the city of Athens, from which they were then dispersed to the countryside of Attica.

Dimitris Krallis

The outsider's gaze: Reflections on Recent Non-byzantinist Readings of Byzantine History and on their Implications for our Field

My first personal academic engagement with modern non-Byzantinist readings of Byzantium came in 2006[1]. In the fall of that year I was asked by professor Vassilis Lambropoulos of the University of Michigan to opine on Pope Benedict XVI's discussion of Byzantium in a talk delivered at the University of Regensburg[2]. The Pontiff's selectively quoted academic paper stirred immediate controversy in the world media on account of its perceived anti-Muslim slant. Indirectly, Byzantium entered public discourse, used by a Pope who quoted a Byzantine emperor's words to make a very contemporary point. This was an exhilarating moment that brought a Byzantinist like myself in the world of important modern debates about culture, religion, and politics. In a way, the present essay is a continuation of a process of engagement with modern readings of Byzantium that started back in 2006. It took form as I widened my "narrow" research interests by reading works by scholars in fields outside Byzantine studies that, either tangentially or more directly, touched upon our field and perhaps affected it.

1. Many years earlier, as a schoolboy raised in Greece, I was exposed to a very different lay take on Byzantine history when I read P. Delta's *Στὸν Καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου* and K. Kyriazis' *Ρωμανὸς Δ΄ Διογένης*. Questions regarding the place of Byzantium in modern Balkan national narratives are not addressed here.

2. For access to that paper http://www.lsa.umich.edu/UMICH/modgreek/Home/Window to Greek Culture/History, Bio, Memoir/HBM_Krallis_Greekreasonregensburg.pdf. J. P. Arnason, Byzantium and Historical Sociology, in: *The Byzantine World*, ed. P. Stephenson, New York 2012, 491-504 provides a current assessment of the place of Byzantine studies in the field of historical sociology, noting the lost opportunity for fruitful engagement with our field.

The Pontiff's speech was not to be the last time Byzantium was drawn into debates about Islam and the West. In an elegant piece published three years later, the Berkeley anthropologist Saba Mahmood explored the notion of Muslim injury from western depictions of the prophet and in doing so discussed the iconophilic theory of *schesis* as developed by Theodore the Stoudite[3]. Once again, a modern critic seeking to construct an argument of distinctly contemporary import selectively appropriated an aspect of Byzantine culture in a manner that directly affects her readers' perspective on Byzantine culture. I have dealt with Mahmood's work in another venue and will not therefore further engage with it here[4]. It is, nevertheless, worth mentioning because Mahmood's is a contribution that operates within most "fashionable" (Postsecularist) intellectual company and will consequently be read in graduate schools and seminars throughout North America and Western Academia in general.

In the present essay I leave post-secularism aside to discuss two other works published in the past four years that engage more extensively with the history and culture of the Byzantine polity. The first one is *Empires in World History: Power and the Politics of Difference* by Jane Burbank and Frederick Cooper and the second: *A World Without Islam* by Graham Fuller. Here I consider the image of Byzantium as it appears in these works and ponder on the significance of such perspectives for the reception of Byzantium and by extension of Byzantine studies among non-Byzantinist audiences, both academic and lay[5]. Their focus, *Empires* and *Islam*, is surely compelling and bound to generate interest among readers and reviewers. Byzantinists have every reason to follow such work, as it inevitably becomes part of a process whereby opinions about our object of study and discipline

3. S, Mahmood, Religious Reason and Secular Affect: An Incommensurable Divide? in: *Is Critique Secular? Blasphemy, Injury, and Free Speech*, ed. T. Asad, W. Brown, J. Butler, S. Mahmood, Berkeley 2009, 64-100.

4. D. Krallis, The Critic's Byzantine Ploy: Voltairean Confusion: in Postsecularist Narratives, *boundary 2* 40:1 (2013), 223-43.

5. In selecting these two works I am necessarily eschewing engagement with recent uses of Byzantium in the realm of popular culture. Here I have in mind works such as the 2012 Vampire fantasy thriller *Byzantium*, the Turkish epic movie *Fetih 1453* or Julia Kristeva's *Murder in Byzantium: A Novel*. All these works contribute in their distinct ways in shaping opinion about Byzantium in either local or more global contexts, but require distinct treatment that I am not ready to offer here.

are formed in the public realm that affect how readers process our own work. Let us then turn to the matter at hand.

In an interconnected world of increasingly diffuse economic power and shifting political centers, empires have been making a comeback. For more than a decade now scholars have been turning towards these political and cultural behemoths in search of models for a post-national world. At the same time a quest for examples of non-western political agency spurred by the ascent of post-colonial theory and the increasing economic and political clout of the so-called BRICs[6] – states spanning vast spaces and encompassing diverse populations – have created a new market for studies of the world's imperial pasts.

Empires in World History: Power and the Politics of Difference, a collaborative effort by professors Jane Burbank and Frederick Cooper, tackles a vast subject through a sweeping, truly global synthetic study[7]. With this well written and, undoubtedly, extensively read scholarly contribution Burbank and Cooper are poised to shape the debate in classrooms (and newsrooms) for years to come. The book has already been widely reviewed and scholars in a range of different fields will have to deal with the consequences, both salubrious and negative of its academic impact.

Ei WH is divided in fourteen chapters and develops its theme over 511 pages that take us from the days of Rome and ancient China to our new perhaps once again Chinese century. Here I approach this work from the perspective of Byzantine studies, commenting more generally on the authors' assumptions, propositions, and overall discussion of Roman, Byzantine, Islamic and Ottoman history as covered in chapters 1, 2, 3 and 5 (1. Imperial Trajectories, 2. Imperial Rule in Rome and China, 3. After Rome: Empire, Christianity and Islam, 5. Beyond the Mediterranean: Ottoman and Spanish Empires).

Synthetic works such as *Ei WH* inevitably generalize, offering schematic and for that reason sometimes-distorting views of the past. It is thus with an eye on the authors' engagement with Byzantine scholarship that I turn to *Ei WH* in order to address what I think are flaws in its conception of Byzantium, the world around it, and the current state of the field. *Ei WH*'s

6. BRIC: Brazil, Russia, India and China.

7. J. Burbank – F. Cooper, *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*, Princeton NJ 2009, henceforth *Ei WH* in the body of the text.

weaknesses are not simply a function of its authors' lack of specialization in things Byzantine. They are perhaps, most ominously, a reflection of the way in which scholars outside our field digest our work. In this sense then, my reading is also a reflection on Byzantinists' collective failures in "knowledge translation".

On his personal page on the NYU website Cooper notes: "I wish to get beyond the excessive focus on the nation-state in the scholarship of recent years toward a fuller analysis of the range of ways in which people imagined collective futures and the range of institutional mechanisms which constrained and stimulated the fulfillment of those possibilities". *Ei WH* in many ways represents a fulfillment of this ambition. In fact the "collective futures" imagined by imperial subjects and the "institutional mechanisms" devised to achieve the said goals guide Burbank and Cooper's study of empires and shape the historical vocabulary employed in their work. "Imperial intermediaries" deploying "repertoires and technologies of power" to generate and perpetuate "imperial imaginaries" underpin all efforts at maintaining effective regimes of resource exploitation[8].

The problem with this approach lies in the flattening effects of such elegant vocabulary, as the categories invented by B&C occlude differences between diverse social, political, economic and cultural phenomena. This is more or less inevitable in a synthetic work of rather immense scope, yet combined with B&C's lack of engagement with and, one suspects, lack of exposure to the main directions of current scholarship in Roman and Byzantine studies, it leads to serious misunderstandings, occlusions, and ultimately distortions of the subject matter.

We start with Chapter 2, which focuses on imperial Rome and early China, assessing for the purposes of this essay *Ei WH*'s treatment of Roman history. Central to the book's analysis of Roman imperial history is a tension between the underlying assumption that "empires preserve distinction" (p. 14) and the authors' admission that Rome's rule was rendered possible by "a large-scale, differentiated, and productive economy, extensive networks of material and personal connections, and successful ideological outreach" (p. 34) that "attracted and compelled the subjects' loyalty," while remaining

8. Ironically the discussion of "intermediaries," "repertoires," "technologies of power" and "imperial imaginaries" at times occludes the materialist agendas underpinning many an imperial project.

"open to talent" (p. 28) and able to "absorb and inflect" other people (p. 37). Nowhere in *EiWH* is this tension explicated. What is more, the notion of a system organized around policies that create and perpetuate distinctions is further undermined by the authors' admission that in the third century the *constitutio antoniniana* took pre-existing impulses to a natural conclusion by granting citizenship to all free inhabitants of the empire.

EiWH, therefore, stumbles upon the complicated and still contested problem of Romanization. There is in chapter 2 little reflection on the relevant literature from Woolf (who is actually cited in the suggested bibliography), Macmullen, Hingley, and Mattingly, to Swain, Elsner, Ando and others. The lack of understanding of the state of the field on the issue of Romanization is only coupled by a commensurate lack of engagement with the third century crisis, which is only presented as an outcrop of "the openness of the system" and of "multiple legitimizing strategies," (p. 34) a generic explanation that melds well with the equally generic notion that "Rome did not so much fail as disaggregate itself, as emperors split the realm and barbarian warriors took the lead as military servitors of Rome and as conquerors of Roman spaces" (p. 41). This voluntarist approach to imperial decline has a basis on scholarship as B&C's reference to Wolfram suggests[9]. It is unclear, however, how very different conclusions in the work of Ward-Perkins (also cited in their suggested readings), inflected, if at all, their understanding of the times[10]. One suspects that his interpretation of events as well as others more recent, such as the one developed in Heather's *Empires and Barbarians*, simply do not fit with *EiWH*'s general drift, that treats the fall of empires as a failure to effectively manage "repertoires of power".

At the opening of Chapter 3 (After Rome: Empire, Christianity, and Islam) the authors explain that they "explore a major innovation in the history of empires: the linkage of imperial power and monotheism" (p. 61). One would want to follow the processes that turn a persecuted religion into "a tool of empire," yet *EiWH* cannot provide an answer, not having discussed Christianity's pre-Constantinian history[11]. A future edition of

9. H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples*, Berkeley 1997.

10. B. Ward Perkins, *The Fall of the Roman Empire and the End of Civilization*, Oxford 2005.

11. The idea that Christian monotheism's tendency towards intolerance may have older,

the book would benefit from Stephenson's elegant summation of scholarly consensus on this issue in his recent book on Constantine[12]. The problem, however, is more fundamental, as the very idea of monotheism as a tool of empire converts B&C's discussion of Byzantium (and then Islam) into a critique, given that in their minds the turn to Christianity "undermined the empire's capacity for synthetic absorption of different people" (p. 41).

In a schema where monotheism is bound to create fissures it is impossible to explain how a Monophysite Saint's life in Syria can feature the anti-Monophysite emperor Maurice as its hero, or how, overwhelming evidence from across Monophysite (and frequently non-Greek speaking) Syria points towards solid commitment of religiously-persecuted and ethnically distinct populations to the idea of Rome[13]. Sixth century Near East, but also the empire of the Middle Byzantine era, when Paulician armies fought for Orthodox emperors and when iconoclast rulers persecuted populations of iconophiles, who nevertheless maintained their allegiance to Constantinople, put to the test *Ei WH*'s reading of the effects of Monotheism on the Roman body politic. Here the recent volume on *Byzantium in the Iconoclast Era* by Leslie Brubaker and John Haldon, with its new reading of the phenomenon of iconoclasm, offers an essential corrective to *Ei WH*'s thesis.

By arguing, therefore, without proper signposting, that Byzantium slowly became "a commonwealth of peoples linked by history and religious culture, subject to varying degrees of political control from the centre" (p. 66), B&C leave the reader wondering if it is Garth Fowden' *Empire to Commonwealth* or Dimitri Obolensky's influential yet flawed *Byzantine Commonwealth* that one should be reading for further elaboration on this laconic sentence[14]. Moreover, the diluted sense of authority implicit in the aforementioned conceptualizations of a Roman or Byzantine "commonwealth" indicates

rather Roman roots is not addressed. For that see P. Athanassiadi, *Vers la pensée unique: la montée de l'intolérance dans l'Antiquité tardive*, Paris 2010.

12. P. Stephenson, *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor*, London 2009, 13-61. Any summation of works on Constantine tends to become dated very fast. Timothy Barnes' *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* and Ray Van Dam's *Remembering Constantine at the Milvian Bridge* attest to this fact.

13. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, London 1996, 44-45.

14. G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton, NJ 1994; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London 1974.

that B&C have not looked at Kaldellis' suggestion that the citizens of the middle Byzantine State may have in fact constituted a nation of *Rhomaioi* that more often than not fought against the other members of exactly such commonwealth[15].

Given that B&C see in monotheism an imperfect "technology of power", its nefarious effects have to be detected in other instances of Byzantine history. Here, once again, lack of engagement with current scholarly debates mars their discussion of the "schism" of 1054, which according to them "turned out to be definitive" (p. 66). The work of Tia Kolbaba on this event does not register in their analysis, and neither do they seem to have actually read Herrin's careful treatment of this issue in a book featured in their suggested bibliography[16].

And yet ironically, the same authors who treat "monotheism" as a problematic component of the Byzantine "repertoire of power" herald the reign of Justinian as the "glory days of the empire" (p. 63). They thus offer as a model Byzantine ruler a persecuting emperor, who brought ruin upon thousands if not millions of heterodox Roman subjects, by streamlining under the central control of an increasingly Christian administration civic structures, cultural practices, and even the law[17].

If B&C fail to grasp the significance and place of religion in the eastern Roman state, their understanding of Constantine's other

15. A. Kaldellis, From Rome to New Rome, From Empire to Nation State: Reopening the Question of Byzantium's Roman Identity, in: *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, ed. L. Grig – G. Kelly, Oxford 2012, 387-404; Idem, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007, 42-119, specifically 74 ff. C. Raffensperger, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World*, Cambridge, MA 2012 for a comprehensive critique of Obolensky's thesis.

16. T. Kolbaba, 1054 Revisited: Response to Ryder, *BMGS* 35 (2011), 38-44; Eadem, The Legacy of Humbert and Cerularius: The Tradition of 'The Schism of 1054' in Byzantine Texts and Manuscripts of the Twelfth and Thirteenth Centuries, in: *Porphyrogenita: Essays in Honour of Julian Chrysostomides*, ed. J. Chrysostomides – Ch. Dendrinos, Aldershot 2003, 47-61; J. Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire,* Princeton, NJ 2009, 45-47.

17. P. Athanasiadi, Persecution and Response in Late Paganism: The Evidence of Damascius, *JHS* 113 (1993), 19-21 and A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia 2004, on Justinian's persecutory politics; S. Mitchell, *A history of the Later Roman Empire: AD 284-641*, Oxford 2007, 125-27 for an easily digestible summary of problems with Justinian's reign.

monumental decision, of moving the capital to the east is similarly flawed. According to *EiWH*, Constantine perhaps "wanted to assert his autonomy from leading Roman families", when he poured the empire's resources to the vast new building site of Byzantium. That Rome's emperors had for years lived in alternative imperial capitals, from Latin-speaking Trier and Salona to Greek-speaking Thessalonike and Nikomedia, undermines the idea of Rome's centrality in the fourth century and helps put the emperor's migration towards the east into perspective.

Another category devised by B&C with an eye to effective generalization is that of the "imperial intermediary"; a member of the subject populations that assumes a privileged position in the imperial body politic as a go-between that spans the distance between the rulers and the conquered. Members of the local elites with knowledge of local conditions were co-opted by the imperial overlords and tasked with the running of the empire's more distant lands (pp. 13-14). While the category could probably be effectively applied to a reading of the first two centuries of Imperial Rome's rule over the Mediterranean, things become more complicated by the third century and later in the Byzantine era proper.

The concept of the "imperial intermediary" collapses in the Byzantine era, as it is not clear what role such men had in a state that "was present in the daily practices and imaginations of people" (p. 67). Since B&C have not discussed those developments, that in the course of the third and early fourth centuries led to the foundation of this new intrusive Byzantine state, through Diocletian's expansion of the empire's bureaucracy, the reader has every reason to ask what it was that led to the disappearance of regional players. Once again by not countenancing the possibility of a unitary identity binding imperial subjects into something more than comfortable submission to a distant imperial power, the authors remain aloof from fruitful recent debates on identity formation in the Christianized Roman east[18].

If vague and overly formulaic engagement with central questions in Byzantine history mars what should have been an important contribution to the study of empires, a failure to get basic facts of Byzantine social, economic, and cultural history right, leads to further distortion. Thus

18. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium* and Idem, From Rome to New Rome on the one hand, and on the other: G. Page, *Being Byzantine: Greek Identity Before the Ottomans, 1200-1420*, Cambridge 2008.

the *Themata* were not "pathway between the tax-funded army inherited from Rome and reliance on aristocrats with their retainers as in most of post-Roman western Europe" (p. 67), the seventh century demise of urban culture did not give rise to stronger "vernacular cultures" (p. 68) within the empire's boundaries, rather leading to a homogenization of Byzantine identity into a nearly national *Romanitas*, while the Byzantines only reluctantly and late in the empire's history let others – namely the Venetians – "do much of the work of exchange and transport" (pp. 68-69). Furthermore, the subordination of the *coloni* to Byzantine landlords was not behind the consolidation by the eighth century of a landed aristocracy – two hundred years earlier than normally assumed by Byzantine scholarship, stone houses were not a universal Byzantine phenomenon and certainly not unproblematic evidence of affluence, while prosperous monasteries could be evidence of state malfunction (as argued for example by Attaleiates and Psellos) rather than proof of "the economic advantages of Byzantium's multiribbed imperial umbrella" (p. 69).

Then, as we enter *EiWH*'s discussion of Islam, we stumble upon an inexcusable act of cultural erasure that may represent a clumsy response to Sylvain Gouguenheim's *Aristote au Mont Saint-Michel: Les racines grecques de l'Europe Chrétienne*. Here B&C note that "much of what 'the west' knows of Greek philosophy and literature came from Arabic translations, later retranslated in Latin" (p. 79). Students of the Italian Renaissance who recognize the names of Bessarion, Chrysoloras, and Giovanni Aurispa will certainly object, while recent work on the imprint of Byzantine classicism on the Greek Canon, offers much needed course adjustment[19].

We should perhaps add a few more pieces to our critique. In discussing Harun al- Rashid's famous gift-elephant in their account of Charlemagne's reign B&C argue that "this was as close as Byzantine, Islamic, and Carolingian rulers came to acknowledging that they were part of a world of empires, interacting with and setting limits on each other, despite claims to each represent God's rule on earth" (p. 86). Nicholas Mystikos' 10th century correspondence with the Caliph and his reference to the twin authorities of

19. A. Kaldellis, The Byzantine Role in the Making of the Corpus of Classical Greek Historiography: A Preliminary Investigation, *JHS* 132 (2012), 71-85; Idem, Classical Scholarship in Twelfth-Century Byzantium, in: *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, ed. C. Barber and D. Jenkins, Leiden and Boston 2009, 1-43.

the Romans and the Saracens as equivalents of the Sun and the Moon, fails to make it into a book on empires, let alone in the chapter on monotheism. Byzantine court protocol, with its clear ranking of foreign ambassadors according to their place in the international "food chain", also eludes B&C's attention even though it attests activity on much travelled imperial horizons. Equally absent is any reference to the fascinating intellectual cold war that was waged during the ninth-century at the margins of violent conflict[20].

Furthermore, certain "technologies of power" treated as an almost exclusive attribute of one empire, could just as easily be applied to the other. When B&C note that "Ties of religion and kinship – among Jews, Armenians, Greeks, and others – offered mechanisms for transmitting information and credit, as well as trust, across great distances, over long stretches of time, and where the interface with other groups was uncertain", (p. 133) one is justified in thinking that they have in mind the Cairo Geniza documents and the lively networks of Jewish exchange active in the Byzantine Empire[21]. That is not, however, the case as Byzantium has already been shown to willingly relinquish its trade to the Venetians. The sentence quoted here instead describes the Ottoman Empire and its "Recombinant Eurasian Pathways" (p. 129). Given the power packed in a good turn of phrase, let alone an elegantly written narrative account, the reader inevitably associates Byzantium with the rigid, divisive politics of monotheism – easily condemned by modern sensitivities – while equating the Ottoman Empire with multiethnic trade networks rendered familiar to modern minds through the vocabulary of genetics and neuroscience.

Given the general tenor of B&C's argument, the instances when *Ei WH* offers insightful, if by no means original, analysis only reinforce the sense that the parts of the book on Rome, its successors, and the Ottomans were written as the authors sought to leave behind them material with which they were less than comfortable. Thus in discussing the Crusades B&C note that "Crusading allowed this Knightly class (particularly younger sons) the chance to escape obligations, prove themselves, impress superiors, dispense

20. M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD300-900*, Cambridge 2001, 174-210 on diplomacy between Byzantium, the Carolingians, and the Muslim world; D. Gutas, Greek Thought, Arabic Culture: *The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ʿAbbāsid Society (2nd-4th/8th-10th C.)*, London 1998, 83-95 for cultural anti-Byzantinism in diplomatic contexts.

21. J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge 2009, 19.

patronage, and find – away from the limitations nearer to home – places to raid, establish new domains, and justify a place of honor within the terms of Medieval Christianity" (pp. 88-89). Here *Ei WH* correctly distinguishes religious from other types of motives and shows that B&C can treat monotheism as a less than all-encompassing phenomenon. Crusaders exist in a Christian society and carve political, social, and personal autonomy within Christian spaces. It is curious, why the courtesy of such a reading is reserved for western holy warriors and is not extended to Byzantium.

Ei WH sums the Byzantine experience with the following lines: "That makes for a run of 1100 years for the empire of Constantinople – not bad for a polity often regarded as an overcomplicated archaism. Byzantium's diversity, administrative flexibility, and grand ritual presence had transformed earlier traditions into a loose fitting, impressive, sometimes frayed, but long-lasting imperial robe. Without the durability and adaptability of this empire on the eastern Mediterranean, world history would have taken a different course" (p. 70). This is undoubtedly well written and visually allusive, especially since only five pages prior the reader has been regaled with an image of Justinian from the famous San Vitale frescoes. Yet, one cannot but sense discomfort in the authors' comment. The loose-fitting frayed robe is not unlike Nikephoros Phokas' worn imperial regalia in Luidprand of Cremona's caricature of Byzantine court ceremonial. Like everything that has preceded it in *Ei WH*, the concluding remark offers opinion wrapped in visual evocations that perpetuate stereotypical readings of Byzantium.

We must turn then to a rather different, equally stereotypical take on Byzantine history. *A World Without Islam* is no anti Muslim screed[22]. Author Graham Fuller, former vice chairman of the National Defense Council in the CIA with a career at the RAND corporation, occasional contributor to the New York Times and a man with a good knowledge of the Middle East and Turkey, is not a neo-conservative critic of Islam. His book, already reviewed by the prestigious *Foreign Policy* journal, is in fact an attempt to extract Islam from a new modern bi-polarity that juxtaposes *the West* to a monolithic, undifferentiated *Islam*. He is not a scholar in Islamic, Near Eastern, or even Byzantine Studies, and yet his work is read broadly given his credentials and his peculiar status as an anti-imperialist ex member of the CIA. When he embarks, however, on his task as an author

22. G. Fuller, *A World Without Islam*, New York 2010.

he does terrific injustice to Byzantium by means of a peculiar substitution of the "West versus Islam" binary for an older, more persistent, and deep rooted one: "Orthodoxy versus the West".

In Fuller's analysis, the schism of 1054, the sack of Constantinople in 1204, and modern Russian anti-western attitudes are all rooted in "eastern" orthodox suspicions of the west[23]. In his work the key that unlocks much of the argument is offered to the reader early on: "Frictions among religions and their followers are rarely based on specific theological differences but rather on their political and social implications". (p. 30) Furthermore, "all these doctrinal struggles were [linked] to the politics of empire. Power invariably attracts religion, and religion attracts power. Theology is secondary" (p. 23). Even more conclusively the foundation of distinct religious communities may hinge little upon theology and a great deal upon *secular* rivalry" (p. 12).

Byzantinists may argue either side of these positions as they have indeed done so over the years. The problem is that this form of power politics analysis ends up being based on a geo-determinism that appears to seamlessly link ancient and medieval history with the modern world. Furthermore, Fuller does not start with Byzantium to explain the Russian phenomenon but rather imposes existing conditions and what he knows of modern Russia upon his reading of the past. Following a line of analysis that borrows much from Samuel Huntington's clash of civilizations theory it constructs an immutable East-West divide and places Byzantium firmly on the eastern side of the ledger. Thus, according to Fuller, "without Islam, Eastern Orthodox Christianity would likely have remained the dominant faith of the Middle East down to today" (p. 22). The reader might ask: "which Eastern Orthodox Christianity" are we speaking of? Fuller describes Constantinopolitan rule as incompatible with eastern Monophysite Christianity (p. 82). The implication here is that Constantinople represents a Western Christianity inimical to Near Eastern traditions. Then again, Constantinopolitan primacy in the east, as established by Chalcedon, is described as a strengthening of the east's resistance towards Western Rome (p. 82). Which is it? Is Constantinople Eastern or Western[24]?

23. Fuller remains, nevertheless, as confused as Burbank and Cooper when it comes to an interpretation of the schism of 1054.

24. In that sense the Pontiff's address at Regensburg explored a far more fascinating binary, as he effected a bridging of the Catholic and Orthodox positions in both theological

We see, moreover, that in Fuller's argument the origins of modern divides can be sought in an era before Christianity. In the description of Syria's position in the Byzantine world Fuller will argue: "It had been a shaky outpost for the eastward projection of Greek culture against other powerful Semitic and Persian cultures in the region" (p.79). The reader will ask here: how shaky is an outpost that remains strong for 900 years, from the days of Alexander to the rise of Islam? Furthermore, where does Greek culture fit? What do we make of the aristocrats of Dura Europos and of Lucian of Samosata[25]? Is Greek culture per se western or do we see Greeks slowly turn oriental as they align themselves with Constantinople and join their Modern heirs in a diachronic orthodox camp predisposed towards hostility for the west[26]?

In this context of immutable east – west divides, Fuller suggests that "The Orthodox Church has maintained its remove from involvement in political affairs ever since the fall of Constantinople, and of the three faiths is probably the most 'otherworldly' and most subservient to the state. It has avoided becoming heavily involved in political and social agendas. A Middle East still under Orthodoxy today would perhaps have been more conservative on political and social issues than Latin Christianity or Islam" (p.124). There is much that needs unpacking in this statement, which is perhaps emblematic of the greatest misconceptions present in Fuller's work. If the Church remained uninvolved in politics after the fall of Constantinople – a claim that would be challenged by the inhabitants of contemporary Orthodox countries – then one would perhaps argue that before 1453 the Church was in fact involved in politics. The conservative nature of Orthodoxy posited in the final sentence of the excerpt above is predicated on immutability that is not supported by the divide that Fuller accepts when he uses the fall of Constantinople as a historical marker. Furthermore, no Byzantinist would accept without serious qualifications the notion of a church uninvolved

and philosophical terms, leaving on the other side of the divide the forces of reform, both Christian and Muslim. For the pope's address see: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg_en.html.

25. For attempts at answering this fascinating question see J. Elsner, Cultural Resistance and the Visual Image: The Case of Dura Europos, *Classical Philology* 96.3 (2001), 269-304; N. J. Andrade, *Syrian Identity in the Greco-Roman World*, Forthcoming - Cambridge 2013.

26. See note 10.

in politics, or for that matter of a Church subservient to the state. As for 'otherworldliness', this may once again come from a projection backwards towards Byzantium of modern readings of a mystical Russian orthodoxy as imagined by Dostoevsky. It may aptly describe aspects of Palamist theology but not much else that one would associate with a Byzantine religious experience[27].

What are we to take from the confusion that marks Fuller's work? An era of 1100 years is presented as an undifferentiated monolith, its culture subsumed by larger geo-cultural exigencies. Byzantium's Greco-Roman, some would say Western, nature is ignored as an "otherworldly orthodoxy" colours the reader's view of Byzantium and ties its history not with its Roman past but with Russia's modern strategic ambitions. As they put these two books down on their desks, Byzantinists may scratch their heads in disbelief and still the question remains: what is it about our field that allows outsiders to so easily Orientalize and fundamentally distort its subject matter? According to Burbank and Cooper, Byzantium's main contribution is monotheism. Fuller, on his part, posits a dogged Orthodox resistance to the West that is itself never really defined or historically explained. To Saba Mahmood Byzantium is all about an emotive theology and Aristotelian justifications of a modern Muslim sense of injury. Francis Fukuyama, on the other hand, simply ignores Byzantium. He thus omits from his analysis of *The Origins of the Political Order* the one centralized, Roman law-ruled, bureaucratic polity of the European Middle Ages[28]. On every occasion, when

27. L. Neville, *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nikephoros Bryennios*, Cambridge 2012, 112-20; A. Kaldellis, The Kalends in Byzantium, 400-1200 AD: A New Interpretation, *Archiv für Religionsgeschichte* 13 (2012), 187-203; Idem, A Byzantine Argument for the Equivalence of All Religions: Michael Attaleiates on Ancient and Modern Romans, *International Journal of the Classical Tradition* 14 (2007), 1-22 for recent readings of Roman and Greek inflected Byzantine attitudes vis-à-vis religion.

28. F. Fukuyama, *The Origins of the Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*, New York 2011. Fukuyama's omission is based on misunderstandings of Greek and Roman social and economic formation that become evident in small segments of his text. See page 68 for complete confusion on the function of private property in ancient Greece and Rome. Fukuyama also appears determined to deal with *longue durée*. Thus China is presented as the inventor of the modern bureaucracy (p.78) ostensibly because it is still around and will be the subject of distinct chapters of the book. Byzantium once again has no place in this analysis, even though the "younger" Mamluk and Ottoman bureaucracies are discussed. It is perhaps easier to understand Fukuyama's omissions if we see them in the

not erased, a Byzantium is produced in a manner that fits well with modern agendas, and completely sidesteps scholarship produced in our field.

In *Fifty Key Thinkers on History* published in 2008 by Routledge, the list of historians starts with Herodotos, Thucydides, and Polybios only to then jump by way of Livy and Tacitus to Gregory of Tours, Bede, Ibn Khaldoun, Froisart and Christine de Pizan on its way to Braudel, Hobsbawm, Foucault and Hayden White. One may argue that canons of this sort should be ignored in our post-structuralist era. Yet, deplore them as we may, such canons still inform public education and shape the consciousness of even the most deconstructive mind. That not a single Byzantine historian or for that matter Byzantinist (Gibbon of course is there) made the cut, is a reflection on our collective failure to stake a claim for our field's subject matter.

This is no exercise in self-flagellation. Excellent scholarship is produced every year in our field, covering all aspects be they cultural, political, economic, social and artistic of the Byzantine experience. Yet if asked, our colleagues in other fields will be hard pressed to name a monograph, or for that matter an article, from the kaleidoscopic array of sub-disciplines that constitute Byzantine Studies, that contributes in ground-breaking fashion to theoretical debates on identity, state-formation, and the economy while convincingly situating Byzantium at the very center of global intellectual trends. Josiah Ober and Victor Davis Hanson, to name but two scholars with a very different academic pedigrees and positions on the political spectrum, are part of modern debates on politics and war. Martha Nussbaum does pretty much the same from the vantage point of classical philosophy. And yet when Byzantium reaches a broader audience it is usually because an outsider manages the feat, as in the recent case of Kristeva with her novel *Murder in Byzantium* and Luttwak with his flawed but by now widely reviewed and read *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*[29].

How, then, will we make our work relevant to outsiders? How will we shape perceptions of Byzantium, its history, and culture from within Byzantine studies? How will we make sure that two eminent historians of the modern world, a well-known critic and a respected theorist will do a much

---

context of other works of historical sociology. Recent work, for example, has discussed the Weberian snub of Byzantium (Arnason, Byzantium and Historical Sociology, 493-94).

29. E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge, MA 2009; A. Kaldellis, *Bryn Mawr Classical Review* 2010.01.49 for a comprehensive review of this work.

better job the next time they engage with our field of study? A corrective is urgent if Byzantium and Byzantine studies are to maintain a coherent presence in the imaginations of young students, future scholars, and the public at large. B&C's account, even Fuller's misguided effort, is evidence that there is a place for Byzantine studies in important modern debates. It is, however, for us to help our colleagues from different disciplines better navigate our fields of expertise. Much as the weaknesses in their work are not solely theirs, the benefits from such correction would also be collective.

The outsider's gaze: Reflections on Recent Non-byzantinist Readings of Byzantine History and on their Implications for our Field

The present essay reviews recent work on Byzantium, its politics, religion, and culture published outside the world of Byzantine Studies and discusses the significance of such readings for the evolving relationship of our field with audiences both lay and academic.

Παντελης Χαραλαμπακης

Σκεψεις για τα Μεσαιωνικα Τοπωνυμια της Κριμαιας (Αλουστου, Παρθενιται)*

Η έρευνα για την ιστορία και την αρχαιολογία της χερσονήσου της Κριμαίας κατά την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα έχει προχωρήσει, ιδίως στις τελευταίες δεκαετίες, με δεκάδες άρθρα και μονογραφίες να τυπώνονται κάθε χρόνο. Για την τοπογραφία, ωστόσο, και τα τοπωνύμια της Κριμαίας κατά τον Μεσαίωνα χρειάζεται ακόμα προσπάθεια, μέχρι να φτάσουμε στο σημείο να ισχυριστούμε ότι μπορούμε να τοποθετήσουμε με σχετική ακρίβεια όλα τα ονόματα στον χάρτη και να τα ερμηνεύσουμε ετυμολογικά. Με την παρούσα μελέτη θα επιχειρήσουμε να συμβάλουμε στην προσπάθεια αυτή, εκφράζοντας κάποιες σκέψεις για δυο μεσαιωνικά τοπωνύμια, προτείνοντας ερμηνείες για την ετυμολογία τους, καθώς και για τους τύπους με τους οποίους συναντώνται στις μεσαιωνικές πηγές.

1. Αλούστου, Αλούστα

1.1. Η παλαιότερη καταγραφή του τοπωνυμίου προέρχεται από το έργο *Περὶ Κτισμάτων* του Προκοπίου: *ἔνθα δὴ καὶ φρούρια πεποίηται τό τε Ἀλούστου καλούμενον καὶ τὸ ἐν Γορζουβίταις*[1]. Ως προς την ετυμολογία του ονόματος, έχουν εκφραστεί μέχρι στιγμής, από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, τρεις προτάσεις, σύμφωνα με τις οποίες η λέξη προέρχεται είτε από την ελληνική γλώσσα, είτε από την «ταυρική», είτε από τη γοτθική (γερμανική). Η τελευταία αυτή άποψη, μολονότι φαίνεται πειστική, δεν απέκτησε αρκετούς υποστηρικτές. Πρίν από εικοσιπέντε και πλέον χρόνια,

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανώνυμους αξιολογητές για τις ενδιαφέρουσες και σημαντικές παρατηρήσεις τους.

1. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, 3.7.11, έκδ. J. Haury - G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. 4, Leipzig 1964, 101.

οι G. Neumann και K. Düwel συνέδεσαν το τοπωνύμιο που κατέγραψε ο Προκόπιος με τα ολλανδικά (και φλαμανδικά) τοπωνύμια Aalst, Alost, Alosta, Elst, Elste και Eliste. Κατά την άποψή τους, τα τοπωνύμια αυτά προέκυψαν από τις παλαιές γερμανικές λέξεις *alista και *alusta και δηλώνουν το φυτό Alnus. Συμπέραναν, λοιπόν, ότι η λέξη Alust (sic) είναι γοτθική και οφείλεται στους Γότθους που αποίκισαν την Κριμαία[2]. Είναι αλήθεια, ότι το δέντρο Alnus Glutinosa (όπως και η Alnus Incana, σε μικρότερο βαθμό) ευδοκιμεί στη νότια Κριμαία και μάλιστα στην περιοχή της Γιάλτας. Βέβαια, είναι φυτό κοινότατο σε όλη την Ευρώπη (και όχι μόνο). Η N. A. Ganina[3] απορρίπτει την υπόθεση των Neumann και Düwel και ασπάζεται εκείνη του O. N. Trubachev, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Επιπλέον, η Ganina παρατηρεί, ότι το εν λόγω δέντρο δεν συναντάται στην περιοχή της Αλούστα και απαριθμεί άλλα φυτά τα οποία ευδοκιμούν εκεί. Ωστόσο, το φυτό ευδοκιμεί στις γειτονικές περιοχές και δεν αποκλείεται να υπήρχε και στην Αλούστα παλαιότερα (άλλωστε, αναφερόμαστε σε μια εποχή πριν από χίλια πεντακόσια χρόνια περίπου).

Ασφαλώς, η ετυμολογία που πρότειναν οι δύο ερευνητές είναι αμφίβολη, όχι όμως επειδή το φυτό δεν ευδοκιμεί στην περιοχή ή επειδή η ετυμολογία του Trubachev είναι ορθότερη. Σύμφωνα με νεώτερες μελέτες, η παλαιά γερμανική λέξη για το φυτό alnus (λατ.) σχηματίζεται υποθετικά όχι ως *alista και *alusta, αλλά ως *alizō ή *alisō, παραπέμποντας σε γοτθικό τύπο *alisa.[4] Τα ολλανδικά και φλαμανδικά τοπωνύμια που ομοιάζουν

2. G. Neumann - K. Düwel, *Alust* - ein krimgotischer Ortsname?, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 98 (1985), 280-284. Δεν κατορθώσαμε να συμβουλευθούμε τη μελέτη αυτή και τα στοιχεία μας είναι γνωστά μέσω του O. N. Trubachev, Germanica i Pseudogermanica v drevnej onomastike Severnogo Prichernomor'ja. Etimologicheskij kommentarij. *Etimologija 1986-1987*, Μόσχα 1989, 53 (και ανατυπωμένο στον τόμο του ιδιου, *INDOARICA v Severnom Prichernomor'e*, Μόσχα 1999, 215-216). Και ο A. A. Μπελετσκι, *Τα ελληνικά τοπωνύμια της Κριμαίας και το γλωσσικό ιδίωμα των Ελλήνων της Ουκρανίας*, Αθήνα 2009, 164, φαίνεται πως αποδέχεται ως γοτθικής προέλευσης το τοπωνύμιο (χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν είχε υπόψη του τη μελέτη των Neumann - Düwel), αλλά δεν δικαιολογεί την άποψή του.

3. N. A. Ganina, *Krymsko-gotskij jazyk*, Αγία Πετρούπολη 2011, 239.

4. V. Orel, *A handbook of Germanic etymology*, Leiden - Boston 2003, 15. Πρβλ. T. Vennemann, German *Eisvogel*, Greek *halkyón*, English *alder*: A study in Old European Etymology, στο: *Europa Vasconica - Europa Semitica*, Berlin 2003, 327 εξ., με βιβλιογραφία (328: «the Gothic word, if it existed, would most likely have been *alisa and is indeed so reconstructed». Πράγματι, στα περισσότερα λεξικά της γοτθικής η λέξη δεν υπάρχει καν).

φωνητικά με το υπό εξέταση όνομα είναι πολύ μεταγενέστερα και ίσως θα έπρεπε να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί ως προς την πιθανή σχέση τους.

1.2. Ας επανέλθουμε στην παλαιότερη καταγραφή του τοπωνυμίου: *ἔνθα δὴ καὶ φρούρια πεποίηται τό τε Ἀλούστου καλούμενον καὶ τὸ ἐν Γορζουβίταις*. Ανέκαθεν στη βιβλιογραφία το όνομα του φρουρίου δινόταν και δίνεται ως γένους ουδετέρου, *τὸ Ἀλοῦστον*, τονιζόμενο στην παραλήγουσα. Μια εναλλακτική είναι να διαβαστεί ως ουδέτερο τονιζόμενο στην προπαραλήγουσα, δηλαδή *τὸ Ἄλουστον*[5]. Η ανάγνωση αυτή δεν είναι αδικαιολόγητη, αφού ορισμένοι ερευνητές ετυμολογούν το όνομα από το ελληνικό ρήμα λούω - λούομαι + ἀ στερητικό → επίθετο ἄλουστος[6]. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, το γεγονός, ότι γίνεται αποδεκτή η ανάγνωση σε ουδέτερο γένος, αλλά όχι - τουλάχιστον από όσο γνωρίζουμε - σε αρσενικό. Στην περίπτωση αυτή, ο πλήρης προσδιορισμός θα ήταν: *τὸ φρούριον τὸ καλούμενον τοῦ Ἀλούστου,* όπου το όνομα σε γενική πτώση δηλώνει ανθρωπωνύμιο και εκφράζει την ιδιοκτησία ή την κατοίκηση, αναφέρεται δηλαδή σε παρωνύμιο. Κάποιος απεκλήθη σκωπτικά «ἄλουστος» και ο άνθρωπος εκείνος έδωσε το όνομά του στην περιοχή, όπου διέθετε κτήματα ή γη ή στην περιοχή, όπου ο ίδιος κατοικούσε.

Θεωρούμε πιθανώτερο να πρόκειται για ανθρωπωνύμιο (το οποίο αργότερα έγινε τοπωνύμιο), ὁ Ἄλουστος, γεν. τοῦ Ἀλούστου, παρά για τοπωνύμιο προερχόμενο από επίθετο ή ουσιαστικό ουδέτερο ή αρσενικό, δηλωτικό ποιότητας ή ιδιότητας του εδάφους, επειδή σε μια τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να λέγεται *ὁ ἄλουστος* (τόπος;) ή *τὸ ἄλουστον* (πεδίον; χῶμα;), κάτι που δεν έχει νόημα[7]. Την άποψη, ότι το όνομα

5. Ο Μπελετσκι, *Τα ελληνικά τοπωνύμια*, 74-75, 164, σημειώνει το όνομα ως «το Ἄλουστον», χωρίς ωστόσο να ασπάζεται την άποψη ότι είναι ελληνικής προέλευσης.

6. A. I. Markevich, Geograficheskaja nomenklatura Kryma, kak istoricheskij material. Toponimicheskie dannye krymskykh arkhivov, *Izvestija Tavricheskogo Obshchestva Istorii, Arkheologii i Etnografii* 2 (1928), 20. Βλ. και H. Jankowski, *A historical-etymological dictionary of pre-Russian habitation names of the Crimea*, Leiden - Boston 2006, 167.

7. Ενώ ένας άνυδρος τόπος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «χέρσος», όπως στην περίπτωση της περιοχής της Χερσώνας, το όνομα της οποίας, αναφερόμενος στις παγανιστικές δοξασίες των κατοίκων της, ο συντάκτης των *Παθών των επτά επισκόπων της Χερσώνος* το συσχέτισε προς τη λέξη «χέρσος» (το μεσαιωνικό όνομα Χερσών, βέβαια, προέκυψε από το αρχαίο Χερσόνησος): *Ἀλλ' ἦν ἡ Χερσὼν αὐτὸ τοῦτο χέρσος, ἀκανθῶν πλήρης καὶ τριβόλων, καὶ γῆ πατουμένη, καὶ χερσουμένη τοῖς δαίμοσιν. Εἶχε μὲν οὖν οὕτως ἀνίκμως καὶ ἀποκρότως ἡ Χερσωνῖτις δήποτε ἄρουρα ὕδατός τε μυστικοῦ*

προέρχεται από τη λέξη *ἄλουστος* εξέφρασε και ο L. V. Firsov. Ο Ρώσος ερευνητής παρατήρησε, πως η περιοχή της Alushta είναι άνυδρη και μολονότι δυο ποταμοί (ή μάλλον χείμαροι) προσεγγίζουν τον λόφο του μεσαιωνικού οχυρού, ουσιαστικά κατεβάζουν νερό μόνο σε περιόδους μεγάλων βροχοπτώσεων, ενώ τον υπόλοιπο χρόνο έχουν μόνο λάσπη[8]. Δεν θα ήταν περίεργο, λοιπόν, κάποιος που κατοικούσε σε εκείνη την άνυδρη περιοχή να απεκαλείτο σκωπτικά *ἄλουστος*.

Στο σημείο αυτό, τίθεται το ερώτημα, εάν ο τύπος *ἄλουστος* υφίστατο κατά τους πρώιμους μεσαιωνικούς χρόνους, δεδομένου, ότι ο τύπος αυτός αποθησαυρίζεται μόνο στα λεξικά της κοινής νεοελληνικής και σε ιδιώματα της νέας ελληνικής, ενώ στους μέσους χρόνους χρησιμοποιείτο ο αρχαίος τύπος *ἄλουτος*. Εντούτοις, από μία σημείωση στο βυζαντινό Λεξικό *Σούδα* συνάγεται, ότι και ο τύπος *ἄλουστος* ήταν σε χρήση στην εποχή κατά την οποία συντάχθηκε το λεξικό (τέλη 10ου αιώνα) ή και νωρίτερα, τουλάχιστον στην καθημερινή ομιλία: *Ἄλουτος: χωρὶς τοῦ σ. ἀπαράτιλτος, ἔξ ἐτῶν ἄλουτος*[9]. Η παρατήρηση *χωρὶς τοῦ σ* μας ωθεί στο συμπέρασμα, ότι ο συντάκτης του λεξικού (ή κάποια από τις πηγές του) είχε υπόψη του περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Βυζαντινοί έλεγαν ή έγραφαν *ἄλουστος* αντί *ἄλουτος*. Αλλά και στα μεσαιωνικά σχόλια στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη, σε κώδικα του 13ου αιώνα, σημειώνεται ο τύπος *ἄλουστος* και μάλιστα ως ερμηνευτικός του αρχαίου *ἄνυδρος*[10].

στερουμένη δι'οὗ ψυχαὶ λιπαίνονται...Βλ. V. V. Latyshev', Zhitija svjatykh' episkopov' Khersonskikh', *Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk', Istorija - Filologija* 8:3 (1906), 50 και πβλ. *Ἄθλησις τῶν ἁγίων ἱερομαρτύρων Ἐφραίμ, Βασιλέως, Εὐγενίου, Ἀγαθοδώρου, Ἐλπιδίου, Αἰθερίου καὶ Καπίτωνος*, έκδ. F. Halkin, La passion des sept évêques de Cherson (Crimée), AnBoll 102, 1984, 253-261, και Ju. M. Mogarichev – A. V. Sazanov et al., *Zhitija Episkopov Khersonskikh v kontekste istorii Khersonesa Tavricheskogo*, Χάρκοβο 2012, 28.

8. L. V. Firsov, *Isary: Ocherki istorii srednevekovykh krepostej Juzhnogo berega Kryma*, Novosibirsk 1990, 67. Την άποψη ότι πρόκειται για βυζαντινό όνομα εξέφρασε και ο A. V. Bushakov, αντικρούοντας τον Trubachev. Δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε τη μελέτη του Solkhat, Tavrika ili Krym, *Russkaja Rech'* 5 (1992), 92-97 και, ως εκ τούτου, δεν γνωρίζουμε αν προχώρησε σε επιχειρηματολογία υπέρ της θέσης του. Η πληροφορία προέρχεται από το δημοσίευμα του ιδιου, Oguzo-turkmens'kij komponent v etnogenezi krims'kikh tatar, *Skhidnij Svit* 1 (2002), 80-85, όπου αναφέρεται στο «Ἄλουστον φρούριον».

9. 8. Εκδ. A. Adler, *Suidae Lexicon*, τ. 1, Stuttgart 1928 (ανατ. 1971), 123.

10. Ευριπίδης, *Τρωάδες*, εκδ. W. Biehl, Leipzig 1970, 58, στιχ. 1082, 1085: *σὺ μὲν φθίμενο{ι}ς ἀλαίνεις / ἄθαπτος ἄνυδρος· Scholia in Euripidem*, εκδ. Ed. Schwartz, τ. 1, Berlin, 1887, v και τ. 2, Berlin 1891, iv, 390, «γλώσσες» στους στίχους 1082, 1085: *ἐν τοῖς*

Αυτό σημαίνει, ότι τον 13ο αιώνα ο τύπος αυτός ήταν ήδη διαδεδομένος και κατανοητός από τους εγγράμματους. Κατά την άποψή μας, λοιπόν, πρόκειται για ελληνικό παρωνύμιο *ὁ ἄλουστος*, που αργότερα έγινε τοπωνύμιο (π.χ. τοῦ Ἀλούστου ὁ τόπος, ἡ γῆ κλπ.).

Η δεύτερη παλαιότερη καταγραφή του ονόματος βρίσκεται σε μια εκ των επιστολών σε παλαιά εβραϊκή γλώσσα που έστειλε ο Χάζαρος χαγάνος Ιωσήφ στον λόγιο και αξιωματούχο Hasdai ibn Shaprut στην Cordoba, το 960 περίπου. Περιγράφοντας τα εδάφη που βρίσκονταν υπό την εξουσία του, ο χαγάνος ανέφερε στην Κριμαία, μεταξύ άλλων, το τοπωνύμιο Alus[11]. Ο τύπος αυτός δεν μπορεί να φανεί χρήσιμος για την αναζήτηση της κατάληξης και του γένους του ονόματος, αλλά αποτελεί ένδειξη, αν οχι απόδειξη, ότι το όνομα δεν έφερε αρχικό σ- (βλ. παρακάτω).

1.3. Η επόμενη αναφορά του ονόματος προέρχεται από τον Άραβα γεωγράφο Idrisi (έτος 1154). Ο Trubachev σφάλλει όταν γράφει πως το όνομα μνημονεύεται ως Salusta στον Idrisi και ως Schalusta στον «λεγόμενο γεωγράφο από τη Νουβία»[12], αφού ο Keppen', στον οποίο παραπέμπει, αναφέρει τον Idrisi και τον «γεωγράφο από τη Νουβία» ως ένα και το αυτό πρόσωπο (επειδή η Νουβία ήταν ο τόπος καταγωγής του Idrisi). Ενδεχομένως, στη σύγχυση συνέβαλε και ο παραπλανητικός τίτλος της πρώτης λατινικής μετάφρασης του έργου του Idrisi, *Geographia nubiensis* (Paris 1619). Συνεπώς, το όνομα αναφέρεται μόνο από έναν Άραβα συγγραφέα του Μεσαίωνα, τον Idrisi.

Η ανάγνωση του ονόματος από τον Miller ως sālūsṭa είναι η κοινώς αποδεκτή σήμερα[13], μολονότι σε παλαιότερα δημοσιεύματα το όνομα γράφεται salusta, χωρίς διακριτικά σημεία[14]. Στην παλαιά γαλλική μετάφραση του Jaubert το όνομα μεταγράφεται ως Chalusta[15], ενώ στη νεώτερη των Bresc και Nef (η οποία εν μέρει ακολουθεί εκείνη του Jaubert)

νεκροῖς διατρίβεις / ἄλουστος· λούουσι γὰρ τοὺς νεκροὺς οἱ νομίμως θάπτοντες.

11. P. K. Kokovtsov, *Evrejsko-khazarskaja perepiska v X v.*, Leningrad 1932, 102· D. Chwolson, *Corpus Inscriptionum Hebraicarum, enthaltend Grabschriften und andere Grab- und Inschriften in alten hebraischer Quadratschrift aus der Krim*, Αγία Πετρούπολη 1882, 520-521.

12. Trubachev, Germanica i Pseudogermanica, 53.

13. K. Miller, *Mappae Arabicae*, τ. 2, Stuttgart 1927, 151· Jankowski, *Dictionary*, 166.

14. Βλ. π.χ. στον P. Keppen', *Krymskij Sbornik': O drevnostjakh' juzhnago berega Kryma i gor' tavricheskikh'*, Αγία Πετρούπολη 1837, 104, 182-184.

15. A. Jaubert, *Géographie d'Édrisi*, τ. 2, Paris 1840, 395.

ως Shâlûsṭa και στη ρωσική της Konovalova ως Shalusta / Shālūsṭa[16]. Ανεξάρτητα από την ανάγνωση των μελετητών και την αποδοχή ενός αρχικού μαλακού ή παχέος σ-, είναι δεδομένο, ότι το σ- αυτό υπάρχει. Ο Trubachev υποστήριξε, ότι ο σωστός τύπος του ονόματος περιλαμβάνει το αρχικό σ- που κατέγραψε ο Idrisi και ετυμολόγησε τη λέξη από το υποτιθέμενο «ινδοαρειανό», «ταυρικό» *salā[17]. Κατά την άποψή μας, η υπόθεση αυτή είναι αβάσιμη, επειδή ο Idrisi δεν κατέγραψε σωστά τον τύπο του ονόματος. Το αρχικό σ- δεν συναντάται στο έργο του μόνο στο όνομα Salusta, αλλά και σε άλλα ονόματα ξένα προς τον Άραβα γεωγράφο, όπως, για παράδειγμα, η Άμαστρις, την οποία κατέγραψε ως šamašṭrū / šamaštro (Chamastro κατά τον Jaubert, Sâm.s.ṭ.rû κατά τους Bresc - Nef), η Αττάλεια, την οποία κατέγραψε ως Satalia και η Κέδρος / Κεδρέα, την οποία κατέγραψε ως siḳūṭrī (Sikothri κατά τον Jaubert, Shîk. th.rî κατά τους Bresc - Nef)[18].

Το ζήτημα του αρχικού σ-, πάντως, δεν έχει να κάνει αποκλειστικά με τον Idrisi. Η Άμαστρις σημειώνεται ως Σάμαστρος και σε ελληνικό πορτολάνο του 16ου αιώνα, αλλά είναι φανερό, ότι έχει επέλθει κάποια σύγχυση στον γραφέα, επειδή στο ίδιο κείμενο συναντάται και ως Ἄμαστρος, μάλιστα με το άρθρο να προηγείται σε γενική πτώση, *τῆς Ἄμαστρος*. Στο ίδιο κείμενο, η Αμισός σημειώνεται ως Σίμισος[19]. Σε άλλο πορτολάνο συναντάται και πάλι ο τύπος Σάμαστρος[20]. Σε άλλον, όμως, πορτολάνο, επίσης του 16ου αιώνα, ο τύπος είναι Ἄμαστρος[21]. Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για λατινικά κείμενα, στα οποία συναντά κανείς, για παράδειγμα, τους τύπους Simisi / Simisso (Αμισός), Samastri (Άμαστρις) και Satalia (Αττάλεια)[22].

---

16. H. Bresc - A. Nef, *Idrîsî. La première géographie de l'Occident*, Paris 1999, 455˙ I. G. Konovalova, *Al-Idrisi o stranakh i narodakh Vostochnoj Evropy*, Μόσχα 2006, 115˙ Της Ιδιας, *Vostochnaja Evropa v sochinenijakh arabskikh geografov XII-XIV vv.*, Μόσχα 2009, 171.

17. O. N. Trubachev, Tavrskie i sindomeotskie etimologii, στο: *INDOARICA*, 83-88˙ του ιδιου, Germanica i Pseudogermanica, 54˙ Του Ιδιου, *INDOARICA*, 268. Παρακάτω θα επανέλθουμε στην υπόθεση του Trubachev.

18. Miller, *Mappae Arabicae*, τ. 3, Stuttgart 1927, 7-8˙ Jaubert, *Édrisi*, 303, 392-393˙ Bresc - Nef, *Idrîsî*, 415, 453.

19. A. Delatte, *Les Portulans Grecs*, τ. 1, Liège - Paris 1947, 238-239.

20. Delatte, *Portulans*, τ. 1, 238, 288.

21. Delatte, *Portulans*, τ. 2, Bruxelles 1958, 28.

22. L. Balletto, *Liber Officii Provisionis Romaniae (Genova, 1424-1428)*, Genova 2000,

Ήταν σύνηθες στους γεωγράφους και γενικά στους συγγραφείς του Μεσαίωνα να παραμορφώνουν τους τύπους των ονομάτων ανάλογα με την ικανότητα πρόσληψης των λέξεων ακουστικά ή την ικανότητα μετάδοσης του ορθού τύπου αν επρόκειτο για ενδιάμεσο πληροφοριοδότη. Για παράδειγμα, ο Βενετός συμβολαιογράφος του Χάνδακα Manoli Bresciano κατέγραψε, το 1381, μια Βουλγάρα σκλάβα προερχόμενη από το Ysmelinichi (*de loco vocato ysmelinichi*), δηλαδή το Μελένικον - Melnik (εἰς Μελένικον), καθώς και μια ακόμα από το Locrido, δηλαδή την Αχρίδα, το 1383. Στο πρώτο τέταρτο του 15ου αιώνα, ο Γερμανός ιππότης Johann Schiltberger κατέγραψε το όνομα της πόλης Τάνα - Tana ως Alathena, δηλαδή ως εμπρόθετο alla Tana, καθώς την εποχή εκείνη η πόλη ανθούσε χάρη στους Βενετούς. Ομοίως, σε έναν ελληνικό πορτολάνο του 16ου αιώνα το βουλγαρικό τοπωνύμιο Βάρνα καταγράφηκε ως Ζαβάρνα (πρόθεση ζα-)[23]. Παράδειγμα έχουμε και από την περιοχή της Κριμαίας, αφού σε χρονικό που αφηγείται τη δράση του Γενουάτη Lomellino στην Κριμαία το 1433, διαβάζουμε Domini de Lotedoro, εννοώντας την πόλη Θεόδωρο (Mangup). Μπορούμε να το συνδέσουμε με παρόμοιους εμπρόθετους τύπους, όπως το dominus de lo Thedoro, που συναντούμε σε γενουατικό έγγραφο του 1426[24]. Γενικά, πολλά τοπωνύμια στο Μεσαίωνα καταγράφονταν με την πρόθεση του τόπου ή της κατεύθυνσης στη γλώσσα που εχρησιμοποιείτο περισσότερο στην περιοχή ή στη γλώσσα του πληροφοριοδότη.

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, με την ελληνική πρόθεση εἰς [επομένως, άραγε, για τον Έλληνα (;) πληροφοριοδότη του συμβολαιογράφου, η γυναίκα ἐγεννήθη εἰς Μελένικον;] και τις ιταλικές alla (μήπως επειδή ο Schiltberger άκουσε τη φράση va (κλπ.) alla Tana;) και dell', μας οδηγούν στη σκέψη ότι και ο Idrisi ενδεχομένως κατέγραψε τα ονόματα όπως τα άκουγε ή όπως του τα μετέφεραν άλλοι, συχνά ως

4, 25, 77 (αρ. 62), 79 (αρ. 64), 215˙ A. M. Stahl, *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella. Venetian Notaries in Fourteenth Century Crete*, Washington 2000, 474.

23. I. Sakozov', Novootkriti dokumenti ot' kraja na XIV. vek' za b'lgari ot' Makedonija, prodavani kato robi, *Makedonski Pregled* 7:2-3 (1932), 25 (αρ. 8), 58 (αρ. 201)˙ Schiltberger, κεφ. 36 (από το χειρόγραφο της Χαϊδελβέργης), μετ. J. Buchan Tefler - P. Bruun, *The bondage and travels of Johann Schiltberger... 1396-1427*, London 1879, 49˙ Delatte, *Portulans*, τ. 1, 232.

24. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge Mass. 1936, 208˙ Balletto, *Liber Officii*, 114 (αρ. 96).

εμπρόθετα: εἰς Ἀλοῦστον (ή, πιθανώτερα, εἰς Ἀλούστα, όπως θα δούμε και παρακάτω), εἰς Ἄμαστριν, εἰς Κέδρον κλπ. Όσον αφορά στην κατάληξη του ονόματος που χρησιμοποίησε ο Idrisi, εκτιμούμε πως είναι ορθή και θα εξηγήσουμε παρακάτω για ποιό λόγο. Όσον αφορά δε τους τύπους των τοπωνυμίων με αρχικό σ- που συναντούμε στους ελληνικούς πορτολάνους, είναι φανερό από την έρευνα, ότι οι συντάκτες βασίζονταν ως επί το πλείστον σε ιταλικά ή καταλανικά πρότυπα, από τα οποία αντέγραφαν (και σπανίως τροποποιούσαν) τα ονόματα. Έτσι εξηγούνται τα σφάλματα σε πολύ γνωστά ελληνικά τοπωνύμια.

1.4. Μετά τον Idrisi, το τοπωνύμιο το οποίο μας απασχολεί συναντάται συχνά στον ύστερο Μεσαίωνα, μέσα από τρία είδη πηγών: α) ελληνικά εκκλησιαστικά έγγραφα που αφορούν τις μητροπόλεις της Κριμαίας, β) λατινικά και ιταλικά έγγραφα, δεδομένου ότι οι Ιταλοί έμποροι είχαν αποικίσει τα νότια παράλια της Κριμαίας και γ) μεσαιωνικούς ναυτικούς χάρτες, τους λεγόμενους πορτολάνους, κυρίως ιταλικής και ισπανικής προέλευσης, δευτερευόντως δε ελληνικής.

Στα ελληνικά έγγραφα (ή τουλάχιστον σε όσα έχουμε υπόψη) το τοπωνύμιο αναφέρεται ως γένους θηλυκού, ἡ Ἀλούστα και συναντάται σε γενική και αιτιατική πτώση (*τῆς Ἀλούστας, τὴν Ἀλούσταν*)[25]. Το ίδιο ισχύει και για τον ελληνικό πορτολάνο του 16ου αιώνα, όπου συναντάται και η ονομαστική πτώση (*ἡ Ἀλούστα, τῆς Ἀλούστας, τὴν Ἀλούστα*)[26]. Στις περισσότερες πηγές λατινικής προέλευσης το όνομα σημειώνεται χωρίς το αρχικό α-, δηλαδή, για παράδειγμα, ως Lusta, Lustia, Lustra, Lusca, Lasta, Lusto κλπ.[27]. Πρόκειται για παραλλαγές, για παρεφθαρμένους τύπους του ονόματος Ἀλούστα και αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι σε άλλες λατινικές πηγές της εποχής το όνομα συναντάται ως Alusta και

25. MM τ. 2, αρ. 67-68 (έτος 1384) και 148-150 (έτος 1390).

26. Delatte, *Portulans*, τ. 2, 40.

27. Ustav' dlja genuezskikh' kolonij v' Chernom' more izdannyj v' Genue 1449 g. v' poslednij den' Fevralja, *Zapiski Odesskago Obshchestva Istorii i Drevnostej* 5 (1863), 675, 823· Keppen', *Krymskij Sbornik'*, 156-157· W. Tomaschek, *Die Goten in Taurien*, Wien 1881, 73· Markevich, Geograficheskaja nomenklatura, 25· K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin 1909 (ανατ. Hildesheim 1962), 644. Στις παραπομπές του Kretschmer θα μπορούσε να προσθέσει κανείς και άλλους πορτολάνους, όπως, για παράδειγμα, του Diogo Homem (c. 1559, Lustra) ή του Battista Agnese (c. 1544, Lusta). Σχετικά με την ανάγνωση Lusta στο χάρτη του Vesconte (1318), εκφράζουμε επιφυλάξεις, επειδή είναι πιθανώτερο να γράφει Lasta και όχι Lusta.

Austa, με το αρχικό α-[28]. Εκτιμούμε, πως το αρχικό α- χάνεται σε πολλές καταγραφές του ονόματος από λατινόφωνους γραφείς για τον ίδιο λόγο που σε άλλα ονόματα προστίθεται αρχικό α- ή άλλη συλλαβή προερχόμενη από πρόθεση. Για την αποφυγή χασμωδίας, δηλαδή, κάποιοι λατινόφωνοι (ενδεχομένως οι ίδιοι οι γραφείς) αφαίρεσαν το αρχικό α- του ονόματος, επειδή αυτό υπήρχε ήδη στην πρόθεση της κατεύθυνσης ή του τόπου και δεν πρόφεραν δύο α συνεχόμενα, αλλά ένα: a-Alusta → A-lusta → Lusta. Θεωρήθηκε, δηλαδή, ότι το αρχικό α- (το μόνο που έμεινε μετά από την αφαίρεση του ενός) ήταν η πρόθεση και το αφαίρεσαν. Έτσι, εν μέρει στους λατινόφωνους γραφείς καθιερώθηκε ο τύπος χωρίς το αρχικό α-. Αν οι Ιταλοί χρησιμοποιούσαν συχνά τέτοιο τύπο και στον προφορικό λόγο, είναι αδύνατο να το εξακριβώσουμε.

Ένα ακόμα πρόβλημα είναι η μετατροπή του ονόματος σε θηλυκό, κάτι που φαίνεται πως είχε συντελεστεί ήδη από την εποχή του Idrisi ή και ακόμα νωρίτερα. Η μεγάλη διάδοση του ονόματος με κατάληξη -α στα λατινικά και ιταλικά κείμενα, καθώς και το γεγονός ότι ως τέτοιο καταγράφηκε από τον Idrisi, ώθησε τον Trubachev στο συμπέρασμα, ότι το όνομα προήλθε από τις λέξεις *salā και *o(u)stā (που παραπέμπει στο αρχαίο ινδικό ósṭha). Ο συσχετισμός αυτός εξυπηρετούσε τον Ρώσο γλωσσολόγο, ώστε να προωθήσει τη θεωρία του περί της ινδοευρωπαϊκής (ή «ινδοαρειανής», όπως την αποκαλούσε) γλώσσας των Ταύρων[29]. Κατά την άποψή μας, υπάρχει άλλη, πιο πειστική ερμηνεία από την αναζήτηση μιας χαμένης, άγραφης γλώσσας.

Πολύ συχνό φαινόμενο στην Αρχαιότητα και το Μεσαίωνα ήταν η αλλαγή του γένους των ονομάτων (τοπωνυμίων). Παραθέτουμε μερικά παραδείγματα από την περιοχή του βόρειου Εύξεινου: το αρχαίο ελληνικό τοπωνύμιο *ἡ Φαναγόρεια* (προφανώς *πόλις*) αναφέρεται και ως *τὸ Φαναγόρειον* σε χειρόγραφα του Στράβωνα, αλλά και ως *τὰ Φαναγόρεια* στον Στέφανο Βυζάντιο. Η εξήγηση είναι πολύ απλή: το Φαναγόρειον παραπέμπει στη λέξη *ἐμπόριον* (έτσι χαρακτήρισε την πόλη και ο Απιανός). Έπειτα, κάποιος αντιγραφέας του έργου του Στεφάνου

28. Keppen', *Krymskij Sbornik'*, 156˙ Tomaschek, *Die Goten*, 73.

29. Ο Trubachev μέσα από σειρά μελετών του ανήγε την ετυμολογία αρκετών ονομάτων σε υποτιθέμενους «ινδοαρειανούς», «ταυρικούς» τύπους, εκφράζοντας μάλιστα την άποψη ότι η «ταυρική» γλώσσα ανήκει στην ευρύτερη οικογένεια των σκυθικών ιρανικών γλωσσών (όπως η σαρματική, η αλανική κλπ.). Σε γενικές γραμμές, οι απόψεις του περί της «ταυρικής» γλώσσας δεν έπεισαν τους γλωσσολόγους.

Βυζαντίου (αν όχι ο ίδιος ο Στέφανος) συνέδεσε τον τύπο του ουδετέρου γένους με τον ορθό του θηλυκού και προέκυψε το υβριδικό *τὰ Φαναγόρεια*. Αλλά το παράδειγμα αυτό σχετίζεται μόνο με την αντιγραφή των κειμένων. Ας δούμε άλλα, πιο «ζωντανά» παραδείγματα: ο μεσαιωνικός οικισμός της νότιας Κριμαίας *Παρθενίται*[30] (πληθ.), αναφέρεται αργότερα ως *ἡ Παρθενίτα* (χῶρα[31], πόλις). Ο *Συμβόλου Λιμήν* ή *Συμβόλων Λιμήν* των αρχαίων (η σημ. Balaklava) έγινε αργότερα *τὸ Σύμβολον*[32]. Με βάση τη συχνή αλλαγή του γένους των ονομάτων, ανάλογα με τη χρήση τους, εκτιμούμε πως παρόμοια είναι και η περίπτωση του ονόματος Ἀλούστα. Είτε ο αρχικός τύπος ήταν Ἄλουστος (όπως πιστεύουμε) είτε Ἄλουστον είτε Ἀλοῦστον, το γεγονός είναι ότι χαρακτηριζόταν ως *φρούριον* (ή, κατά την υπόθεσή μας, και ως τόπος, γῆ κλπ.) και ότι ήταν γένους ουδετέρου ή αρσενικού (το πιθανώτερο, κατά την άποψή μας). Αργότερα, ωστόσο, η χρήση του ονόματος επέβαλε και την αλλαγή του γένους: είτε ως πόλις[33] είτε ως χώρα[34], το όνομα ταίριαζε να γίνει γένους θηλυκού: ἡ Ἀλούστα.

2. Παρθενίται, Παρθενίτα

2.1. Το τοπωνύμιο *Παρθενῖται* (στον πληθ.) μαρτυρείται για πρώτη φορά στον Βίο του Αγίου Ιωάννη, επισκόπου Γοτθίας (8ος αιώνας)[35]. Τον Βίο συνέγραψαν τον 9ο αιώνα, μάλλον σε κάποια πόλη των νοτίων παραλίων του Πόντου. Μολονότι το όνομα Παρθενίται έχει κοινή ετυμολογία με άλλα, αρχαία τοπωνύμια της Κριμαίας, δεν πρέπει να ταυτίζεται ή να συγχέεται με αυτά: ο σημερινός οικισμός Partenit (στη θέση των μεσαιωνικών Παρθενιτών) βρίσκεται ανάμεσα στη Jalta και την Alushta, βορείως του ακρωτηρίου Aju-Dag. Στην Αρχαιότητα υπήρχε ένα

30. Βίος Ιωάννη Γοτθίας, εκδ. M. F. Auzépy, La Vie de Saint Jean de Gothie (BHG 891), στον τόμο: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*, Paris 2006, 77: *ἐμπορίου λεγομένου Παρθενιτῶν*.

31. Βλ., π.χ., ΜΜ τ. 2, αρ. 67 (έτος 1384).

32. Βλ., π.χ., Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, εκδ. G. Moravcsik–transl. R. Jenkins, [CFHB 1], Washington 1967, 274 και πβλ., έκδ. G. G. Litavrin - A. P. Novosel'tsev, Μόσχα 1991, 262, και S. A. Ivanov, An anonymous Byzantine geographical treatise, *REB* 60 (2002), 171.

33. Ως πόλη σπουδαία και ωραία αναφέρεται, για παράδειγμα, από τον Idrisi. Αυτό σημαίνει, ότι εφόσον υψίστατο ως πόλη, χαρακτηριζόταν ως τέτοια και στα ελληνικά.

34. Βλ., π.χ., ΜΜ τ. 2, αρ. 67 (έτος 1384).

35. Auzépy, La Vie de Saint Jean de Gothie, 17.

ακρωτήριο *Παρθένιον*, με ομώνυμο ιερό επί αυτού, το οποίο βρισκόταν στη χερσόνησο της Ηράκλειας, στη νοτιοδυτική Κριμαία, και ταυτίζεται, πιθανώτατα, με το σημερινό ακρωτήριο Fiolent (αναφέρεται από τους Στράβωνα, Μέλα, Πλίνιο, Πτολεμαίο και Στέφανο Βυζάντιο)[36]. Επιπλέον, υπήρχε οικισμός με το όνομα *Παρθένιον* κοντά στο Παντικάπαιον (το σημερινό Kerch), που πιθανώτατα ταυτίζεται με τον σημερινό οικισμό Zhukovka (αναφέρεται από τους Στράβωνα και Πτολεμαίο)[37]. Τέλος, υπήρχε σπήλαιο με το όνομα *Παρθενών*, το οποίο βρισκόταν κάπου στην ευρύτερη περιοχή της πόλης της Χερσονήσου[38].

2.2. Ας επανέλθουμε στο μεσαιωνικό τοπωνύμιο *Παρθενῖται*. Η δεύτερη παλαιότερη καταγραφή του προέρχεται από την επιστολή του Χάζαρου χαγάνου Ιωσήφ, γραμμένη σε παλαιά εβραϊκή γλώσσα, περίπου το 960 μ.Χ., όπου διαβάζουμε το όνομα B-r-t-nit[39]. Από τον τύπο αυτό, δυστυχώς, δεν μπορούμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα για την κατάληξη του ονόματος. Το ίδιο ισχύει και για τον τύπο Bartābīlī (ή μήπως Bartābītī και πρόκειται για τυπογραφικό σφάλμα;) που, κατά τον Miller, κατέγραψε ο Idrisi (Bertabiti κατά τον Jaubert, Bartânîṭî κατά τους Bresc - Nef και Bartānīṭī κατά την Konovalova)[40]. Εκ πρώτης όψεως μοιάζει να παραπέμπει σε όνομα πληθυντικού αριθμού, αλλά δεδομένου ότι ο Άραβας γεωγράφος παραδίδει πολλά ονόματα αλλοιωμένα (είτε προσθέτοντας είτε αφαιρώντας στοιχεία), το τελικό -ι θα μπορούσε να προέρχεται από το -αι, το -α ή ακόμα και να αποτελεί επινόημα του συγγραφέα.

Αργότερα, το τοπωνύμιο συναντάται σε επίσημα ελληνικά έγγραφα ως *Παρθενίτα*, ως σύνθετο με άλλο τοπωνύμιο, *Λαμπαδοπαρθενίτα* και σε

36. J. R. Talbert (επιμ.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, τ. 1, Princeton 2000, χάρτης 23, 358G4· M. V. Skrzhinskaja, *Severnoe Prichernomor'e v opisanii Plinija Starshego*, Kiev 1977, 22· V. M. Zubar', Eshchë raz o lokalizatsii svjatilishcha i khram Partenos na Geraklejskom poluostrove, στο: *ΙΣΣΗΔΩΝ* 4 (2007) 99-106. Σε επιγραφές που βρέθηκαν στην περιοχή μνημονεύεται το ανθρωπωνύμιο *Παρθένιος*. Βλ. E. I. Solomonik, *Novye epigraficheskie pamjatniki Khersonesa*, Kiev 1973, αρ. 111, 181.

37. N. F. Fedoseev, Pereprava cherez Bospor Kimmerijskij, *Vestnik Drevnej Istorii* 4 (1997), 100-102.

38. Latyshev', Zhitija svjatykh' episkopov', 50 εξ., 58-59, 63, 68, 75, 78· Mogarichev – Sazanov et al., *Zhitija Episkopov Khersonskikh*, 22, 48.

39. Kokovtsov, *Evrejsko-khazarskaja perepiska*, 102· Chwolson, *Corpus*, 143-144, 520-521.

40. Miller, *Mappae Arabicae*, τ. 2, 151· Jaubert, *Édrisi*, 395· Bresc - Nef, *Idrîsî*, 454· Konovalova, *Al-Idrisi*, 115, 177, 262· της ίδιας, *Vostochnaja Evropa*, 171.

λατινικά έγγραφα, για παράδειγμα, ως Pertinica, Partinita, Pertenite[41]. Ο τύπος *Παρθενίτα* παρουσιάζει σαφώς το όνομα ως θηλυκού γένους. Κατά την γνώμη μας, πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο συναντήσαμε ήδη στην περίπτωση του ονόματος *Ἀλούστα*. Τα ονόματα, δηλαδή, τρέπονται σε θηλυκά αναλογικά προς το γένος των ουσιαστικών, όπως πόλις, χώρα, ενορία. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι στην Αρχαιότητα συναντώνται στην Κριμαία τοπωνύμια και στα τρία γένη, ενώ στον ύστερο Μεσαίωνα τα ονόματα είναι ως επί το πλείστον θηλυκά, π.χ. Αλούστα, Παρθενίτα, Χερσών, Φούνα, Ιαλίτα (και Γιαλίτα), Συκήτα (και Συκίτα), Σουγδαία, Έλισσος, Καλαμίτα, Λαμπάς, Αλανία, Κινσάνους, Γοτθία. Εξαιρέσεις αποτελούν τα ονόματα Καφάς, Σύμβολον, Βόσπορος και Φούλλοι (αλλά και Φούλλαι, θηλυκό).

2.3. Για τον αρχικό τύπο *Παρθενίται*, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε το εξής: πιθανώτατα, κατά την άποψή μας, πρόκειται για τοπωνύμιο το οποίο σχηματίστηκε από εθνικό, δηλαδή από όνομα προερχόμενο από τοπωνύμιο με την κατάληξη -ίτης / -ίται.

Ο τύπος Παρθενίται, μας παραπέμπει σε παρόμοιους τύπους ονομάτων που συναντώνται στην Κριμαία ή στη γειτονική χερσόνησο του Ταμάν' και την Αζοφική κατά την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα. Για παράδειγμα, κατά την Αρχαιότητα, από το τοπωνύμιο Χερσόνησος σχηματίστηκε το εθνικό Χερσονησίτης (πληθ. Χερσονησῖται),[42] από το Κήποι το Κηπίτης,[43] από το Ἑρμώνασσα το Ἑρμωνασείτης,[44] από το Φαναγόρεια (εκ του ανθρωπωνυμίου Φαναγόρης) το Φαναγορ(ε)ίτης (πληθ. Φαναγορ(ε)ῖται),[45] από το Τάναϊς το Ταναείτης (πληθ. Ταναεῖται),[46]

41. ΜΜ τ. 2, αρ. 67 (έτος 1384) και 419 (έτος 1390) αντίστοιχα· Ustav' dlja Genuezskikh' kolonij, 675· Vasiliev, *Goths*, 180.

42. Βλ., π.χ., V. A. Anokhin, *Monetnoe delo Khersonesa*, Kiev 1977, 149 (αρ. 226, 227, 229): ΧΕΡΣΟΝΑΣΕΙΤΩΝ, ΧΕΡΣΟΝΝΗΣΕΙΤ[ΩΝ]· V. V. Struve (επιμ.), *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, Μόσχα - Leningrad 1965, 159 (αρ. 173), 169 (αρ. 194-195), 188 (αρ. 243): *Χερσονησίτης*· T. N. Knipovich - E. I. Levi, *Inscriptiones Olbiae (1917-1965)*, Leningrad 1968, 32-36 (αρ. 26, 28): *Χερσονησίτης*.

43. *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, 165-166 (αρ. 188): *Κηπίτης*.

44. *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, 308 (αρ. 495): *Ἑρμωνασείτου*.

45. P. Charalampakis, Some notes on the names Φαναγόρης and Φαναγόρεια, *Antichnyj Mir i Arkheologija* 16 (2013), 179-190.

46. Βλ., π.χ., *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, 46-49 (αρ. 39-40), 733-737 (αρ. 1242-1243, 1245), 740 (αρ. 1249), 742-744 (αρ. 1251-1251α): *[Τα]ναείτης*, *Ταναεῖται*.

από το Νάπις το Ναπίτης (πληθ. Ναπῖται)[47], από το Παντικάπαιον το Παντικαπαΐτης[48]. Και κατά τον Μεσαίωνα σχηματίστηκαν ανάλογα ονόματα: από το Χερσών το εθνικό Χερσωνίτης (πληθ. Χερσωνῖται)[49], από το Κινσάνους το Κινσανίτης (πληθ. Κινσανῖται)[50], από το Θεόδωρο το Θεοδωρίτης (πληθ. Θεοδωρῖται)[51], από το Βόσπορος (όπως ονομαζόταν ήδη από την Αρχαιότητα, αλλά ευρύτατα κατά το Μεσαίωνα, το Παντικάπαιον) το Βοσπορίτης (πληθ. Βοσπορῖται)[52].

Ο Μπιελέτσκι κατέγραψε και νεώτερα ελληνικά ονόματα (τα χαρακτηρίζει «μικροεθνώνυμα») στην Κριμαία, με παρόμοιο σχηματισμό και κατάληξη (τα οποία, ωστόσο δεν έχουμε εντοπίσει ιστορικά και γεωγραφικά και ο Μπιελέτσκι δεν παραπέμπει στις πηγές του): Μαυροθαλασσίτες και Ασπροθαλασσίτες[53]. Επιπλέον, μπορούμε να προσθέσουμε εδώ και το όνομα που αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως τοπωνύμιο *Γορζουβίται*, αλλά στην πραγματικότητα επρόκειτο για φρούριο το οποίο κτίστηκε στην περιοχή των Γορζουβιτών, όπως πολύ εύστοχα παρατήρησε ο Μπιελέτσκι (*πεποίηται τὸ ἐν Γορζουβίταις φρούριον*)[54]. Σύμφωνα με τον Μπιελέτσκι (η άποψη του οποίου, μολονότι δεν είναι πλήρως τεκμηριωμένη, μας φαίνεται ιδιαίτερα πειστική), οι Γορζουβίται που αναφέρει ο Προκόπιος ήταν ενδεχομένως Γεωργιανοί,

---

47. Ε. Ι. Solomonik, *Novye Epigraficheskie Pamjatniki Khersonesa*, Kiev 1964, 8-9, 11-13: *Ναπιτᾶν·* Στέφανος Βυζάντιος, Ἐθνικά, έκδ. M. Billerbeck [CFHB 43/3], Berlin 2013, λ. *Νάπις: κώμη Σκυθίας. ὁ οἰκήτωρ Ναπάτης ἢ Ναπίτης ἡ κώμη. καὶ Ναπῖται ἐθνικόν.*

48. Βλ., π.χ., *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, 43-45 (αρ. 37): *Παντικαπαΐταν.*

49. Βλ., π.χ., Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* [CFHB], 42: *Χερσωνῖται·* Mogarichev – Sazanov et al., *Zhitija Episkopov Khersonskikh*, 28, 30-31: *Χερσωνιτῶν.*

50. ΜΜ τ. 2, 149: *Κινσανιτῶν.*

51. Kh. F. Bajer, *Istorija krymskikh gotov kak interpretatsija Skazanija Matfeja o gorode Feodoro*, Ekaterinburg 2001, 179: *Θεοδορ[ῖτ(αι).* Η ανάγνωση της επιγραφής από τον Bajer διαφέρει από εκείνη του V. V. Latyshev, *Sbornik Grecheskikh' Nadpisej Khristianskikh' Vremen' iz' Juzhnoj Rossii*, Sankt' Peterburg' 1896, 56-57 (αρ. 47): *Θεοδορίτη.* Βλ. και N. V. Malitskij, Zametki po epigrafike Mangupa, *Izvestija Gosudarstvennoj Akademii Istorii Material'noj Kul'tury* 71 (1933), 15-18

52. Βλ., π.χ., Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν Πολέμων*, 1.12.8, 2.3.40, εκδ. Haury - Wirth, τ. 1, Leipzig 1962, 57, 159-160: *Βοσπορῖται, Βοσπορίταις.*

53. Μπιελετσκι, *Τα ελληνικά τοπωνύμια*, 76. Δεν θα σχολιάσουμε εδώ την άποψη του Μπιελέτσκι περί ετυμολογίας του τοπωνυμίου Ιαλίτα - Γιάλτα από το Αιγιαλίται, επειδή το ζήτημα απαιτεί ξεχωριστή μελέτη.

54. Προκόπιος, *Κτίσμ.*, 3.7.11· Μπιελετσκι, *Τα ελληνικά τοπωνύμια*, 78.

οπότε και στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με εθνικό. Τέλος, μπορούμε να σημειώσουμε το όνομα Acisalitae[55] που κατέγραψε ο Πλίνιος και το οποίο, μολονότι εκλαμβάνεται από ορισμένους μελετητές ως τοπωνύμιο (επειδή ο Πλίνιος στο εν λόγω χωρίο αναφέρεται σε *oppida Taurorum*)[56], στην πραγματικότητα δηλώνει εθνικό (το οποίο, ενδεχομένως, χρησιμοποιείτο ως τοπωνύμιο)[57].

Εφόσον, λοιπόν, τα εθνικά ονόματα στην περιοχή του βόρειου Εύξεινου και δη στην Κριμαία σχηματίζονται με την κατάληξη -(ε)ῖται, εκτιμούμε, πως το τοπωνύμιο *Παρθενῖται* δηλώνει άτομα προερχόμενα από οικισμό με το όνομα Παρθένιον. Καθώς σημειώθηκε παραπάνω, τέτοια τοπωνύμια δεν ήταν άγνωστα στην Κριμαία κατά την Αρχαιότητα. Οι αρχαίοι συγγραφείς και τα επιγραφικά μνημεία δεν αναφέρουν οικισμό ή ιερό με το όνομα Παρθένιον στην ευρύτερη περιοχή του μεσαιωνικού οικισμού Παρθενίται. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρξε. Είναι, όμως, πιθανώτερο, να πρόκειται για οικιστές που μετακινήθηκαν από αλλού. Όπως και στην περίπτωση των Γορζουβιτών, η περιοχή ονομάστηκε από εθνικό, το οποίο κράτησε τη μορφή του και χρησιμοποιήθηκε κατόπιν ως τοπωνύμιο. Ανάλογες περιπτώσεις παρατηρούνται και σε άλλες περιοχές κατά τον Μεσαίωνα, όπως, για παράδειγμα, συνέβη με τους οικισμούς που φέρουν το όνομα *Αρμένοι* στην Κρήτη και σχηματίστηκαν, κατά την παράδοση, από Αρμένιους στρατιώτες, οι οποίοι παρέμειναν στη νήσο έπειτα από την ανακατάληψη του έτους 961. Ελπίζουμε, πως νέα στοιχεία θα επιβεβαιώσουν στο μέλλον την υπόθεσή μας.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σχετικά με τα μεσαιωνικά τοπωνύμια της Κριμαίας, επισημαίνουμε, ότι, κατά την άποψή μας: α) το τοπωνύμιο Ἀλούστου το οποίο αναφέρει ο Προκόπιος είναι ελληνικό. Δίνεται σε γενική πτώση και στην ονομαστική είναι Ἄλουστος. Πρόκειται για τοπωνύμιο, το οποίο προέκυψε από το παρωνύμιο *ἄλουστος*, δηλαδή ανθρωπωνύμιο και ο πλήρης προσδιορισμός ήταν, για παράδειγμα, *τοῦ Ἀλούστου ὁ τόπος, τοῦ Ἀλούστου ἡ γῆ*. β) Στον ύστερο Μεσαίωνα το

55. Στον Jankowski, *Dictionary*, 565, αναφέρεται, εσφαλμένα, ως Acisalite.

56. Tomaschek, *Die Goten*, 72· Trubachev, Germanica i Pseudogermanica, 54· Του Ιδιου, *INDOARICA*, 222 (στη σύνταξη του λεξικού συνέβαλε και ο A. K. Shaposhnikov).

57. Ορθώς το κατέγραψε ο A. K. Shaposhnikov (Drevnejshaja onomastika tavricheskogo poluostrova. I. Surozhskaja zemlja, *Voprosy Onomastiki* 2 (2005) 113) ως εθνικό, ωστόσο εκφράζουμε επιφυλάξεις για την ετυμολογία που αναφέρει.

όνομα άλλαξε γένος και έγινε θηλυκό, Ἀλούστα, ώστε να ταιριάξει με τον προσδιορισμό π.χ. της πόλης, της χώρας, της ενορίας. Η αλλαγή του γένους των τοπωνυμίων είναι συχνό φαινόμενο και μάλιστα η επικράτηση των θηλυκών στην ύστερη μεσαιωνική Κριμαία. γ) Στους λατινόφωνους και ιταλόφωνους συγγραφείς συναντάται συχνά ο τύπος του ονόματος χωρίς το αρχικό α-. Αυτό ερμηνεύεται από την προσπάθεια αποφυγής της χασμωδίας που δημιουργείται με την προσθήκη της πρόθεσης αμέσως πριν από το όνομα και ακολούθως την εσφαλμένη γραφή του ονόματος χωρίς το αρχικό α-. δ) Ο τύπος Σαλούστα που συναντάται στον Idrisi είναι επίσης εσφαλμένος. Το αρχικό σ- παρατηρείται σε αρκετά μεσαιωνικά τοπωνύμια και προέκυψε από σύγχυση με την πρόθεση εἰς (σε ανάλογες περιπτώσεις συναντά κανείς και άλλες προθέσεις ή άρθρα – παραθέτουμε μερικά παραδείγματα). ε) Το όνομα Παρθενίται είναι τοπωνύμιο που προέκυψε από εθνικό, το οποίο δήλωνε τους κατοίκους ενός οικισμού με το όνομα Παρθένιον. Οι Παρθενίται είτε μαρτυρούν την ύπαρξη ενός τέτοιου τοπωνυμίου (Παρθένιον) στη συγκεκριμένη περιοχή (κάτι που δεν πιστοποιείται από μαρτυρίες πηγών, αλλά προκύπτει βάσει του συλλογισμού μας), είτε μετακινήθηκαν από άλλη περιοχή με το όνομα Παρθένιον και έδωσαν το όνομά τους στο νέο προορισμό τους. στ) Όπως και στην περίπτωση του ονόματος Ἀλούστα, το τοπωνύμιο Παρθενίται στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους μεταβλήθηκε σε θηλυκό, Παρθενίτα, για τους ίδιους λόγους.

Χωρίς να απορρίπτουμε εκ των προτέρων την ερμηνεία των μεσαιωνικών κριμαϊκών τοπωνυμίων από μια γλώσσα για την οποία ελάχιστα είναι γνωστά (όπως η γοτθική της Κριμαίας) ή από μια γλώσσα προφορική και χαμένη εδώ και χιλιετίες (όπως η «ταυρική»), εκτιμούμε, πως χρειάζεται εξέταση όσο το δυνατόν περισσότερων πηγών, στοιχείων και πληροφοριών και πως η συγκριτική μελέτη τοπωνυμίων και εθνικών ονομάτων της ευρύτερης περιοχής, όσο απλουστευτική και αν φαίνεται, μπορεί να δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις. Σε κάθε περίπτωση, η έρευνα για τα μεσαιωνικά τοπωνύμια της Κριμαίας, που ξεκίνησε ήδη πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, μπορεί και πρέπει να συνεχιστεί.

ON TWO MEDIEVAL PLACENAMES OF THE CRIMAEA CALOUSTOU-PARTHENITAE

In the present study the author tries to examine two medieval place names of the Crimea: Aloustou (Ἀλούστου) and Parthenitai (Παρθενίται). The Greek name Aloustou is in genitive and it should originally be a place name formed by a personal name or rather a nick name aloustos (ἄλουστος). In the late Middle Ages the name changed to Alusta (Ἀλούστα), thus becoming a female one. The loss of the initial a- in the name (Lusta) attested in some Latin and Italian documents can be explained. The name Parthenitai (in plural) is actually a place name formed by an ethnic name Parthenitai. The ethnic name derived from a place name Parthenion (Παρθένιον). In the late Middle Ages the name Parthenitai also changed to a female one, Parthenita (Παρθενίτα).

Leonela Fundić

Art and Political Ideology in the State of Epiros during the Reign of Theodore Doukas (r. 1215-1230)

The artistic production of the Despotate of Epiros under its first two rulers, Michael I (r. 1204-1215) and his brother, Theodore Komnenos Doukas (r. 1215-1230), is still poorly understood. Only a few monuments can be ascribed to the first three decades of the thirteenth century, but neither their exact date, nor the identity of their founders are known[1]. Textual sources from this period, however, shed more light on the circumstances of artistic production. Thus one occasionally comes across references to the foundation or renovation of churches sponsored by members of the ruling Komnenos-Doukas family or by renowned Epirote clergymen and monks. This was, for instance, the case with the monastery of Varnakova[2], Episkope Mastrou[3], or

I would like to thank Ivan Drpić, Michalis Kappas, Dejan Dželebdžić, Ilias Anagnostakis and Kosta Simić for their valuable comments and suggestions; Giorgos Fousteris for the drawings of the relevant inscribed scrolls from the Old Metropolis at Veroia; and Vujadin Ivanišević who was kind enough to share an image of a coin and allow me to include it in this article (Fig. 3). I also wish to thank the two anonymous readers for their comments and proposals.

1. S. Kissas was the first to attempt a reconstruction of the artistic production in the Principality of Epiros during the first thirty years of the thirteenth century: S. Kissas, Umetnost u Solunu početkom XIII veka i mileševsko slikarstvo, in: *Mileševa dans l'histoire du people serbe, Colloque scientifique international à l'occasion de 750 ans de son existence*, ed. V. J. Đurić, Belgrade 1987, 37–49.

2. A. Orlandos, *Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας*, Athens 1922; V. Katsaros, Λόγια στοιχεῖα στὴν ἐπιγραφικὴ τοῦ "Δεσποτάτου". Λόγιοι καὶ διανοούμενοι κατὰ τὸν 13ο αἰ. στὴν Ἤπειρο μὲ βάση τὶς ἔμμετρες ἐπιγραφὲς τοῦ χώρου, in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το «Δεσποτάτο της Ηπείρου» (Άρτα 27-31 Μαίου 1990)*, ed. E. Chrysos, Arta 1992, 518–519.

3. A three-aisled, timber-roofed basilica with a single apse, known as Episkope Mastrou,

the Blacherna monastery near Arta[4], all of which are still standing. On the other hand, many castles, monasteries, and churches mentioned by Epirote writers have ceased to exist. Examples include an unkown monastery in Chimara[5], the cathedral church of the Panagia Panymnetos in Naupaktos[6], the Peribleptos monastery in Arta[7], the Eleousa church in Beroia[8], St Nicholas church in the

---

is still preserved in the village of Mastro in Aitolia. During the existence of the State of Epiros, this church was the seat of the bishops of Achelos. A fragmentary inscription in the conch of the sanctuary apse mentions Theodore and his brother Constantine: P. Vokotopoulos, Μάστρου, Ἐπισκοπή, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, 328–330; Idem, *ΑΔ* 24 (1969) Β΄ 2, Χρονικά, 241, fig. 240, 241α; Idem, *ΑΔ* 25 (1970) Β΄ 2, Χρονικά, 299–300, fig. 257–259; V. Katsaros, Η θέση της επισκοπής Αχελώου και η σχέση της με τη "βυζαντινή Πόλη" γύρω από το λόφο "Επισκοπή" κοντά στο χωριό "Μάστρον" της Αιτωλίας, *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1988) 198–201; Katsaros, Λόγια στοιχεῖα, 531–533. A. Paliouras, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Athens 2004, 75–76, 197–200, εικ. 47.

4. A. Papadopoulos-Kerameus, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου, *Βυζαντὶς* Α΄, 14, no. 3, 1909; M. Acheimastou-Potamianou, *Ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας. Τοιχογραφίες*, Athens 2009, 61–63.

5. N. A. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), *BNJ* 21 (1971-1974), ed. N. A. Bees, no. 57, 112-114, 49-61. [hereafter: Apokaukos (Bees)].

6. We know about the church of the Panagia Panymnetos and its sculptural and fresco decoration from the letters of John Apokaukos, metropolitan of Naupaktos, written between 1218/9 and 1222. The learned prelate mentions the painters and sculptors engaged in the decoration of the church: Apokaukos (Bees), no. 27, 86, 38-41, no. 58, 115, 25-27, no. 103, 153, 16-18, 185, 236.

7. The location of this monastery is still unknown, but its existence is attested by the letters of John Apokaukos from 1222 and 1223, written during his sojourn in this monastery: *Καὶ αὐτὸς ζῶ κατακείμενος ἐν τῇ μονῇ τῆς Περιβλέπτου, καθώς με ἀφῆκες, πλὴν χωρὶς πόνων· οὗτοι γὰρ ἔλειψαν· ἀργεῖ δὲ ἡ κίνησις διὰ τὴν τῶν γονάτων νάρκωσιν...* Papadopoulos-Kerameus Συνοδικὰ γράμματα, 22, No 7. See also: *Εὑρεθέντων ἡμῶν τὴν σήμερον ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄρταν σεβασμίᾳ μονῇ τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου...* Apokaukos (Bees), 84. V. Katsaros, Πνευματικός βίος και πολιτισμός της Βυζαντινής Άρτας, in: *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου "Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της"*, Arta 2008, 25–42. V. Papadopoulou, Η Βυζαντινή μονή της Παναγίας Περιβλέπτου. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της Βυζαντινής Άρτας, *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 283–302, based on some sculptural remains, has suggested that the Peribleptos monastery was located on the spot where the post-Byzantine church dedicated to the Presentation of the Virgin and St Merkourios is still standing.

8. *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora* [CFHB 38], ed. G. Prinzing, Berlin - New York, 2002, 48. 17, 39-50 (hereafter *Ponemata Diaphora*).

village Tzermenikon in the metropolis of Bothrotos[9], and a church "founded at court (αὐλή)" in Skopje[10].

The aim of this paper is not to examine the aforementioned monuments, nor is it to present new archaeological finds dating from the first three decades of the thirtheenth century. Instead, the paper sets out to reconstruct the political context of art-making in the State of Epiros, paying particular attention to two aspects: first, the ways in which art reflected and articulated political ideology; and second, the role played by works of art in the formation of a Byzantine imperial identity in exile. In what follows, I will examine a diverse set of evidence, ranging from church dedications to frescoes, coins, and inscriptions.

In the State of Epiros, the fundamental principles of Byzantine political ideology were maintained. Beginning with Michael I, the Epirote rulers stressed that they were connected by blood to the Komnenian family, and accordingly, that they were legal successors of the imperial throne[11]. Michael I (1204-1215) signed his name as Michael Doukas or Michael Komnenos. Besides the sources commonly refer to him as son of the *sebastokrator* John Doukas, or as cousin of the Emperor Alexios III and uncle of Alexios IV[12]. Michael's successor Theodore, reiterated the same claims. This is evident, for instance, from the dedicatory inscription at Episkope Mastrou (fig. 1):

+ Τὸ.....ἀδε]λφοὺς
.....στεφ]ηφόρους
.....ηφορ..... ε.....ν πρὸς θρό
νον βασιλείας...δεσπο[ίνης Ἄν]νας φι[λευσεβε]στάτης με
γάλης Κομνηνῆς .....δεσπ[ό]τη Θεοδ[ώ]ρ[ῳ καὶ Κ]ωνσταντίνῳ
ἐ[κ μητρό]τητος πάντας [γέ]νει βασιλέω[ν]
Κομνηνὸν Ἀλέ[ξιον] [τὸν] δοῦλον σὸν πάντως· εὐειδέσταπ[ος] γὰρ
<β[ασι]λείας [ἐσ]χά[της] (;)>[13]

9. *Ponemata Diaphora*, 80. 88-93.

10. *Ponemata Diaphora*, 35. 20-21.

11. For the ideological basis of this claim, see a detailed discussion in A. Stauridou-Zafraka, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Thessaloniki 1990, esp. 117–146; Eadem, The Political Ideology of the State of Epiros, in: *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences*, ed. A. Laiou, Paris 2005, 311–323.

12. Stauridou-Zafraka, The Political Ideology, 316, with relevant sources.

13. Katsaros, Λόγια στοιχεῖα, 531-533.

An inscription set at the behest of Theodore on a tower near Dyrrachium provides another example:

> ... *Παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς Ἰω(άννου),*
> *σεβαστοκρατοροῦντος, ἄνθους πορφύρας,*
> *Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,*
> *Δούκας Κομνηνός, εὐσθενής, βριαρόχειρ* ...[14]
>
> This child of that happy man John,
> the sebastokrator, the flower of the [imperial] purple,
> Theodore supreme in military command,
> Doukas Komnenos, firm, strong-handed ...[15].

The political and military accomplishments of Michael I and especialy of his brother, Theodore, justified their ideological claims and aspirations to assume the leading political role as legitimate successors of the former Byzantine emperors and, ultimately, to recover Constantinople. As a result of the conquest of Thessalonike by Theodore in 1224/1225, Epiros became an empire in 1227[16], while Theodore assumed a new title: *πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*. His signatures on legal acts proclaimed him as *ὁ Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Κομνηνὸς ὁ Δούκας*[17]. Theodore's claim to the imperial succession was supported by members of the clergy, as attested by letters of the metropolitans John Apokaukos and George Bardanes, as well as by a

14. Katsaros, Λόγια στοιχεῖα, 525-526.

15. The English translation is taken from Stauridou-Zafraka, The Political Ideology, 316.

16. E. Vei - Seferli, Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, *BNJ* 21 (1971/76), 272-279; A. Stauridou-Zafraka, Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεοδώρου Δούκα, in: *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη 1988, 39-44.

17. A. Mustoxydi, *Delle Cose Corciresi,* Tipografia del Governo, Corfu 1848, 410, 423, 688, Appendice V, p. LVI; A. Martin, Inscription grecque de Corcyre de 1228, in: *Mélanges d'archéologie et d'histoire* II (1882), 379-389, esp. 385, pl. XIII; MM, v. 5, 14–16; V. Vasilievskij, Epirotica saeculi XIII, *VV* 3 (1896), 299. R.- J. Loenertz, Lettre de Georges Bardanes, metropolite de Corcure, au patriarche oecumenique Germain II, 1226–1227, *ΕΕΒΣ* 33 (1964), 114–115 [new edition: A. Galoni, *Γεώργιος Βαρδάνης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Thessaloniki 2008, 429-430] ; *Ponemata Diaphora,* 114.

series of legal acts issued by Demetrios Chomatenos, archbishop of Ohrid[18].

Textual sources are not alone in documenting the political ambition of the Epirote rulers and their attempt to assume the leadership amongst the Byzantine successor states that emerged after 1204. Such aspirations are also reflected in their artistic patronage, that is, in the foundation and renovation of churches and monasteries and their pictorial decoration. Expressions of the official Epirote political ideology and propaganda can be further detected in coins, church dedications, inscriptions, and in some monumental pictorial programs.

Marcus Rautman wrote that, during the thirteenth century, in Western Greece, "around Arta in lower Epiros (...) monastic patronage was motivated by the universally felt needs of piety, contrition, thanks and salvation"[19]. Aside from such perennial concerns, which undoubtedly preoccupied royal patrons across the Byzantine world, I would argue that the patronage of the Epirote rulers was to a large extent informed by a nostalgia for the lost "Queen of Cities". Indeed, I wish to propose that they consciously sought to model their capital Arta in the image of Constantinople. In this way, they preserved the memory of the imperial capital, while the carefully maintained link with Constantinople served as an ideological basis in their attempts to restore the former Empire. The metropolitan John Apokaukos, one of the ecclesiastical and intellectual luminaries of the Epiros state, was particularly influential in the formation of this ideological program. For Apokaukos, who had spent his youth in Constantinople, the former capital was an undisputed ideal. As Michael Angold has observed, "the loss of the city to the Latins must have intensified his attachment to Constantinople and nostalgia must have clouded the reality of the Constantinople of his youth"[20].

One of the ways in which this nostalgia was manifested was through the memory of Constantinopolitan shrines. Probably the best example is the Blacherna monastery near Arta (Fig. 2), one of the most important monastic foundations in Epiros[21]. The transformation of the church from a

18. Apokaukos (Bees) no. 69, 128, 70–72; Vasilievskij, Epirotica saeculi XIII, 233–299.

19. M. L. Rautman, Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki, *JÖB* 39 (1989), 308.

20. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge 1995, 213–232, esp. 230.

21. A. Paliouras, Οἱ Βλαχέρνες τῆς Ἄρτας καὶ τὸ πρότυπό τους, in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Το «Δεσποτάτο της Ηπείρου»*, 163-177.

timber-roofed basilica to a vaulted structure could be placed in the period of Theodore Dukas's rule[22]. The earliest reference to this church comes from a synodal decree issued by Apokaukos concerning the conversion of the monastery from a male monastic house into a nunnery at the order of the wife of Theodore Komnenos-Doukas[23]. Judging by this source, the conversion took place between 1225 and 1230. As has been convincingly argued, the change of the monastic community was most likely prompted by the need to provide shelter for a group of refugee nuns from Constantinople[24]. As Apokaukos' decree clearly demonstrates, the ruling family of Epiros was closely associated with the Blacherna monastery. The significance of the monastery for the Epirote rulers is perhaps most evident from the fact that its church functioned as their mausoleum. Two sarcophagi bearing funerary inscriptions are still preserved in the naos of the church[25]. Judging by these inscriptions, the south sarcophagus may have belonged to Michael II, while the north one was probably intended for his two sons[26].

The dedication of the monastery to the Virgin of the Blachernai undoubtedly pointed to Constantinople[27]. One should bear in mind the

22. P. Vokotopoulos, Ἡ τέχνη στὴν Ἤπειρο τὸν 13ο αἰ., in: *Η Βυζαντινή τέχνη μετά την τέταρτη σταυροφορία. Η Τέταρτη σταυροφορία και οι επιπτώσεις της (Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 2004)*, ed. P. Vokotopoulos, Athens 2007, 49, note 15.

23. Papadopoulos-Kerameus, Συνοδικὰ γράμματα, 14, no. 3.

24. Acheimastou-Potamianou, *Βλαχέρνα*, 61-63.

25. For the sarcophagi at the Blacherna monastery see: A. Orlandos, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, *ABME* Β΄ (1936), 30–37, fig. 26–31 and 165, fig. 10; A. Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age* II *(XIe –XIVe siècles)*, Paris 1976,145, CXXIIIa, CXXIV, CXXV; TH. Pazaras, *Ανάγλυφες Σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Athens 1988, 42–43, εικ. 38, 39; V. Papadopoulou, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Athens 2002, 76–78, fig. 85–87.

26. Acheimastou-Potamianou, *Ἡ Βλαχέρνα*, 44.

27. See R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin. Première Partie. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecumenique. t. III. Les églises et les monasteres*, Paris 1969, 169–179; ODB, t. I, Blachernae, Church and the Place of (C. Mango); Paliouras, Οἱ Βλαχέρνες τῆς Ἄρτας καὶ τὸ πρότυπό τους, 164–177. One would expect to find a church dedicated to Hagia Sophia in Arta. Both Trebizond and Nikaia, the capitals of two other successor states that imitated Constantinople, had churches dedicated to Hagia Sophia [see M. Alpatoff, Les fresques de Sainte-Sophie de Nicée, *EO* 25 (1926), 42–45; M. Restle, *Byzantine Wallpainting in Asia Minor, I. Text*, Recklinghausen 1967, 85–86, pl. 551; S. Möllers, *Die Hagia Sophia in Iznik-Nikaia*, Düsseldorf, 1994 (Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften), passim; A. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and*

pivotal role that the Blachernai played in the consciousness of the Komnenoi. This northwestern quarter of Constantinople was home to the eponymous basilica dedicated to the Mother of God, which was arguably the most important Marian shrine in the city. Under the rule of the Komnenian dynasty, from the late eleventh century onward, the Blachernai became the political and religious center of Constantinople. The Emperor Alexios I (r. 1081-1118) built a new imperial palace in this locale and made it his permanent residence. The shrine at the Blachernai, on the other hand, came to be increasingly identified with the Virgin's role as the guarantor of imperial victory[28]. The choice of the Blacherna monastery in Arta for the mausoleum of the Komnenos-Doukas family of Epiros clearly demonstrates the desire of this dynasty to stress their Constantinopolitan ancestry, and more specifically, their relation to the imperial family of the Komnenoi. The Blachernai basilica was one of the most important churches in Constantinople. A homily ascribed to the early seventh-century author Theodore Synkellos states that, among the Marian churches of the capital, the one at the Blachernai shrine was "the head, the metropolis, the Virgin's most divine dwelling"[29]. Besides, among the great charismatic icons venerated in Constantinople, the *Blachernitissa* held a special place as a symbol of the protection of the city[30]. Numerous sources inform us that in moments of crisis Byzantine emperors turned to icons of the Theotokos, and especially to the

---

the Empire of Trebizond, Aldershot 2004] passim]. The absence of such a church in the Epirote capital is easy to explain. A venerable shrine of Hagia Sophia already existed in Ohrid, and hence there was no need to establish a homonymous church in Arta. Ohrid was, moreover, the principal ecclesiastical center of the State of Epiros and the see of the archbishop Demetrios Chomatenos, who, as is well known, crowned Theodore emperor.

28. B. V. Pentcheva, *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, Penssylvania 2006, 62–63.

29. *κεφαλή τις ὥσπερ καθέστηκεν καὶ μητρόπολις, ὁ ἐν Βλαχέρναις αὐτῆς ὑπερένδοξος καὶ θεῖος ναός.* Theodore Synkellos, In Depositionem Pretiosae Vestis, ed. F. Combefis, *Novum Auctarium.II Historia Haeresis Monothelitarum santaque in eam sextae synodi actorum vindiciae*, Paris 1648, 754.

30. A. W. Carr, Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington 2004, 90; Ch. Angelidi – T. Papamastorakis, Picturing the Spiritual Protector: From Blachernitissa to Hodegetria, in: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. Vassilaki, Aldershot 2004, 210–212; Pentcheva, *Icons and Power,* 60–61.

Blachernitissa[31]. According to Michael Attaleiates, Romanos IV Diogenes took an icon of the *Blachernitissa* (*ἥτις εἰώθει τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσιν ἐν ἐκστρατείαις ὡς ἀπροσμάχητον ὅπλον συνεκστρατεύεσθαι*) with him in the battle of Manzikert in 1071[32].

A special link between Constantinople and the Mother of God had already been estabished by the early seventh century. Dedicated to the Theotokos, the capital of the Byzantine Empire came to be known as "Theotokoupolis"[33]. No fewer than 136 churches dedicated to the Virgin with different epithets are attested in Constantinople before the end of the thirteenth century[34]. It is highly significant that, while the Marian epithets used in the dedications of these Constantinopolitan churches are rarely encountered in other parts of the Byzantine world, they were very prominent throughout thirteenth-century Epiros. Examples include Peribleptos[35] and Blacherna at Arta; Pantanassa at Philippiada[36]; and Panymnetos at Naupaktos[37]. The church of the Panagia Vellas (Red Church) near Vulgareli was also known by the name of Panymnetos[38]. A church dedicated to the

31. B. V. Pentcheva, The supernatural protector of Constantinople: the Virgin and her icons in the tradition of the Avar siege, *BMGS* 26 (2002), 31–34; Angelidi – Papamastorakis, Picturing the Spiritual Protector, 213; Pentcheva, *Icons and Power*, 61–63, 75, 77.

32. *Michaelis Attaliatae Historia*, ed. E. Tsolakis, Athens 2011, 118, 20-26.

33. C. Mango, Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη, in: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, ed. M. Vassilaki, Athens-Mailand 2000, 17–25; A. W. Carr, Η δημόσια λατρεία της Παναγίας, in: *Μήτηρ Θεού*, 325–337; Angelidi – Papamastorakis, Picturing the Spiritual Protector, 209–217; Pentcheva, *Icons and Power*, passim.

34. Janin, *Geographie Ecclésiastique*, 156–244.

35. See above, n. 7. The Peribleptos Monastery in Constantinople, established by Romanos III Argyros (1028-1034), was located in the southwest part of the city: Michael Psellos, *Chronographie*, v. I, éd. E. Renauld, Paris 1926, 1: 41-43· Janin, *Geographie Ecclésiastique*, 218-222· ODB III, 1629 (Peribleptos, A. M. Talbot, A. Cutler),

36. P. Vokotopoulos, *Παντάνασσα Φιλιππιάδας*, Athens 2007, with earlier bibliography. Idem, Ἡ κτιτορικὴ τοιχογραφία στὸ περίστωο τῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΔΧΑΕ* 28, 2008, 73-79. For the Pantanassa Monastery in Constantinople see Janin, *Geographie Ecclésiastique*, 215-216.

37. See above, n. 6.

38. This is evident from the dedicatory inscription written on the west wall of the church: *εἰς κλῆσιν συνηρμόσῳ τῆς Πανυμνήτου*: A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009, 146–147. The Constantinopolitan church of the Virgin *Panymnetos* has not survived. The only reference to its existence turns up in a letter of the Pope Innocent III from 1206: G. Dimitrokallis, Παναγία ἡ Πανύμνητος, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν*

Panagia Paramythia is still preserved in Thesprotia[39], while the church at Preventza in Aitoloakarnania[40] bore the name of the Panagia Kyriotissa[41].

One should also recall that, after 1227, Theodore of Epiros chose the epithet *Hagiosoritissa*, another Marian appellation of Constantinopolitan origin, for an emission of his coins (fig. 3), thereby promoting in yet another way his privileged relationship with the former Byzantine capital[42]. The reverse of these coins shows a standing figure of the Mother of God, with her hands outstretched in a gesture of supplication, and a medallion with the Christ Child hovering on her chest. Around her figure is the inscription:

Μελετῶν 5 (1974–1975), 54; The cult of the *Panymnetos* was widespread. Icons of and churches dedicated to the Virgin *Panymnetos* have survived in different cities and regions such as Beroia, the Peloponnese, FYROM, and Bulgaria: S. Kissas, Fourteenth and Fifteenth Century Art in Ohrid and in the Areas under its Influence, *Cyrillomethodianum* VIII–IX (1984–1985), 363; Th. Papazotos, *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοί της (11ος-18ος αἰ.)*, Athens 1994, 95, 162–163, 216.

39. A. Pasali, Ἡ Μεγάλη Παναγιὰ στὴν Παραμυθιὰ Θεσπρωτίας, *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), 369–393.

40. The church was flooded by the water from an artificial lake in 1969. P. Vokotopoulos – E. Tsigaridas, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά 284–285, 225–227; *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά, 242 and *ΑΔ* 25 (1970), 300. P. Vokotopoulos, Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὴν Πρεβέντζα τῆς Ἀκαρνανίας, in: *Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, Athens 1986, 251–275; S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, Wien 1992, 56–57, fig. 16; A. Paliouras, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Athens 2004, 302–305, pl. 303, 304.

41. Another, now lost church at Beroia was dedicated to the *Kyriotissa*. See Papazotos, *Βέροια*, 212–213, 274–275. For the ta Kyrou monastery see Janin, *Geographie Ecclésiastique*, 193-194. The Kalenderhane Djami was identificated with ta Kyrou: *The Buildings, Their History, Architecture, and Decoration: Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii, 1966-1978*, edd. C. Striker - D. Kuban, Mainz, 1997, 7–17, 124–126. A church dedicated to the Virgin Kyriōtissa existed in Nicaea as well. See R. Janin, *Les églises et les monasteres des grands centres byzantins*, Paris 1975, 113-114.

42. On the coinage of the Epirote rulers, see W. Wroth, *Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, London 1911, LXXIII 192–199, 226, pl. XXVI; P. Protonotariou, Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου (1204 – 1268), *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 24 (1982), 130–150; M. Oikonomidou, Ανασκόπηση της νομισματοκοπίας του "Δεσποτάτου της Ηπείρου", in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το "Δεσποτάτο της Ηπείρου"*, 95–99; M. Oikonomidou – G. Touratsoglou – I. Tsourti, Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων στην Ήπειρο (1204 – 1332), in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το "Δεσποτάτο της Ηπείρου"*, 101–123; A. E. Laiou, Use and Circulation of Coins in the Despotate of Epiros, *DOP* 55 (2001), 207–215.

ΑΓΙΟΣΩΡΗΤΗΣΑ. The obverse shows Theodore in the company of St Demetrios. The ruler is clad in imperial regalia and holds a model of the city Thessalonike[43]. Due to its official character, Byzantine coinage was a potent vehicle of imperial ideology and propaganda[44]. The criteria for the selection of a particular holy figure to accompany an emperor on his coins were manifold, ranging from personal devotional preferences to dynastic traditions and current political concerns[45].

It is generally assumed that the epithet *Hagiosoritissa* designates an icon of the Virgin venerated at a reliquary shrine, or *soros*, either at the Chalkoprateia or at the Blachernai in Constantinople. Both of these shrines housed caskets containing Marian relics[46]. The frontal full-length orans figure of the Theotokos, seen on Theodore's coins, differs from the majority of the Byzantine depictions of Mary accompanied by the epithet

---

43. R. Marić, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja, *Starinar* 5–6 (1954–55), 351–352; idem, Iz zbirke Narodnog muzeja, *Zbornik Narodnog muzeja* 3 (1960/61), 22–23, sl. 8–11; V. Ivanišević, Ostava "elektron" traheja Teodora Andjela iz Niške oblasti, in: *Niš i Vizantija* 1 (2003), 47–61; Idem, *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001, 87–88. Examples of the same emissions are preserved in the Dumbarton Oaks collection: M. F. Hendy, *Coinage and money in the Byzantine Empire 1081–1261*, Washington 1969, 268, Pl. 37, 3–4; C. Morrison, The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century, *DOP* 57 (2003), 177, ill. 6,7. See also: V. Penna, Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα νομίσματα και τα μολυβδόβουλα, in: *Μήτηρ Θεού*, 212. The Dumbarton Oaks Collection preserves another coin of Theodore with identical iconography, although from a different emission, as attested by the presence of the inscription ΑΓΙΟΣΟΡΙΤΙΣΑ: *Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, ed. M. F. Hendy, Washington 1968, vol. 4, part 2, pl. XXXVIII, 2c.

44. Theodore's claims regarding the throne of Constantinople are reflected in his coinage most evidently in the presence of his imperial titles. See Protonotariou, Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, 134–140, note 54. More for the coinage and imperial propaganda see V. Penna, *Το Βυζαντινό νόμισμα. Μέσο συναλλαγής και έκφραση αυτοκρατορικής προπαγάνδας*, Nicosia 2002, 48–63, 125–138.

45. Penna, Η απεικόνιση της Θεοτόκου, 59.

46. J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance, Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople*, Paris 1921, 57; Janin, *Geographie Ecclésiastique*, III, 169, 250; ODB, t. III, Soros (A. W. Cameron). In addition, a chapel known as the *Hagia Soros* existed at the Constantinopolitan monastery *ta Kyrou*. See Michael Psellos, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μοναχὸν Ἰωάννην τὸν Κρουστουλᾶν ἀναγνόντα ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σορῷ*: *Michaelis Pselli Oratoria minora* ed. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, No. 37. Pentcheva, *Icons and Power*, 244, note 32.

Hagiosoritissa. Comparable specimens are extremely rare[47]. The more common iconography of the *Hagiosoritissa* features the Virgin depicted in a three-quarter or profile view, with her hands raised in prayer[48], as witnessed by numerous examples on coins[49], seals[50] and icons[51], beginning with the tenth and especially during the eleventh century. Epithets attached to images of holy figures in Byzantium were not always wedded to one particular iconographic type. The *Hagiosoritissa* is a case in point[52]. The epithet on Theodore's coinage does not seem to invoke a specific Marian icon, but a Constantinopolitan shrine dedicated to the Theotokos[53]. The choice of this epithet for the coins issued by the Epirote ruler provides yet another piece of evidence demonstrating the great prestige that the famed Constantinopolitan

47. T. Bertelè, La Vergine aghiosoritissa nella numismática Bizantina, *REB* 16 (1958), 233–234. Hendy, *Coinage*, 196, pl. 27.8–9.

48. On this iconographic type see: S. N. Nersessian, Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection, *DOP* 14 (1960), 78, 83, fig. 3; N. Chatzidakis, A Fourteenth-Century Icon of the Virgin Eleusa in the Byzantine Museum of Athens in: *Byzantine East - Latin West, Art-Historical Studies in honor of Kurt Weitzmann*, edd. C. Moss – K. Kiefer, Princeton 1995, 495–500.

49. T. Bertelè, La Vergine aghiosoritissa 233-234; Hendy, *Coinage*, 196, 268, pl. 27.8–9, 37, 3–4.; G. Touratsoglou, Εγκόλπιο Στεατίτη από τη Βέροια, *Ευφρόσυνον*, v. 2, 604–605, compiled a catalogue of coins and seals with depictions of the *Hagiosoritissa*. See also Penna, Η απεικόνιση της Θεοτόκου, 212, pl. 149.

50. W. Seibt, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert, *SBS,* Washington, 1987, 48–50, pl. 11. Touratsoglou, Εγκόλπιο Στεατίτη, 600–605; H. Hunger, Zur Terminologie der Theotokosdarstellungen auf byzantinischen Siegeln, *Aachener Kunstblätter* 60 (1994) [*Festschrift für Hermann Fillitz zum 70. Geburstag*, Köln 1994], 135, 138, Abb. 2b/1, 2c/1.

51. G. and M. Sotiriou, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, Athens 1956–1958, t. 1, figs. 146–147, t. 2, 125; Ch. Baltogianni, Η Παναγία στις φορητές εικόνες, in: *Μήτηρ Θεού*, 147–148, pl. 87, 90; A. W. Carr, Icons and the Object of Piligrimage in Middle Byzantine Constantinople, *DOP* 56 (2002), 78–80, fig. 6.

52. A. Grabar, L'Hodigitria et l'Eléusa, *Zbornik za Likovne Umetnosti* 10 (1974), 3; B. Miljković, Hilandarska ikona srpskog cara Stefana, *ZRVI* 43 (2006), 330. It should be mentioned that a seal from the Orghidan collection bears a depiction of the Virgin holding the Christ Child accompanied by the epithet *Hagiosoritissa*. See V. Laurent, *La Collection C. Orghidan*, Paris 1952, 234, pl. LIX (466).

53. A comparable example is the fresco-icon of the Virgin *Pammakaristos* in the church of Hagia Sophia at Ohrid. In relation to this image, Kissas, Fourteenth and Fifteenth Century Art in Ohrid, 362, states that its iconographic type was not dependent on the Constantinopolitan prototype of the *Pammakaristos*.

shrines enjoyed in Epiros[54]. The presence of the appellation *Hagiosoritissa* on Theodore's coins further demonstrated and strengthened his links with Constantinople[55].

The choice of an orans figure of the Virgin on this monetary issue may also be connected with the cult of the Virgin with the epithet *Acheiropoietos* in Thessalonike. Since the thirteenth century, the iconographic type showing a full-length figure of the Mother of God with her hands outstretched in prayer, accompanied by the epithet *Acheiropoietos*, was particularly venerated in Thessalonike and the areas under its artistic influence[56]. As we learn from several written sources, in the tenth century a miraculous icon of the Virgin *Acheiropoietos* was housed in the monastery of the Abrahamites in Constantinople, a fact that has led some scholars to associate it with the shrine of the *Acheiropoietos* in Thessalonike[57]. The famous basilica of the *Acheiropoietos* in Thessalonike was built in the second half of the fifth century, and initially it was known as the church of the Panagia Theotokos or the "Great Church" of the Theotokos[58]. It is not clear when exactly the basilica changed its dedication

54. Kissas, Fourteenth and Fifteenth Century Art in Ohrid, 363.

55. The epithet *Hagiosoritissa* is present on coins of Manuel I Komnenos (1118-1180) (Hendy, *Coinage*, 119-120, pl. 17. 7-8); Alexios III Angelos (1195-1203) (Hendy, *Coinage*, 119, pl. 17.7-8); and John III Doukas Vatatzes, Emperor of Nicaea (1221-1254) (Hendy, *Coinage*, 245, pl. 34.8).

56. The standing Virgin orans with the epithet *Acheiropoietos* also appears in the sanctuary apses of churches located in the wider area of Byzantine Macedonia, for instance, at Kastoria, Beroia, Prilep, and elsewhere. See A. Tsitouridou, *Ο Ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη: συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Thessaloniki 1986, 63–65, πίν. 1, 2; D. Koco – P. Miljković Pepek, *Manastir*, Skopje 1958, 43, 50, εικ. 42; S. E. J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Washington, 1999, fig 1, 31, 36; In monumental painting, coins and seals the epithet *Ἀχειροποίητος* accompanies different iconographic types of the Virgin. See Miljković, Hilandarska ikona, 332, note 69, with a selection of relevant examples.

57. A. Xyngopoulos, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου *Θεσσαλονίκης* εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, in: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν ΑΠΘ* [*τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*] 6 (1952), 11.

58. Xyngopoulos, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις, 1-26; Janin, *Les églises*, 375–376. Th. Papazotos, Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη, μια επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της Αχειροποιήτου, *Μακεδονικά* 22 (1982), 112-131; M. Paisidou, Μήτηρ Θεού η Μεγάλη Παναγία, *Βυζαντινά* 30 (2010), 260-272.

to the *Acheiropoietos*. Xyngopoulos has suggested that the change took place after 1204, when monks from the monastery of the Abrahamites were forced to move from Constantinople to the region of Thessalonike, following the Latin conquest of the capital, and that they transferred with them the cult of the *Acheiropoietos*[59]. The sources, however, do not allow us to ascertain whether the change of the dedication was connected to the refugee monks[60]. It is equally possible that the basilica acquired a new name in the course of the thirteenth[61] or early fourteenth century, again, under the influence of the Constantinopolitan cult of the *Acheiropoietos*[62]. Whatever the circumstances under which the basilica changed its dedication, the fact that the Virgin orans was especially popular in Thessalonike and the surrounding areas makes plausible the connection between the unusual iconography of the *Hagiosoritissa* on Theodore's coins and the cult of the Thessalonian *Acheiropoietos*.

The idea that Theodore's newly assumed imperial dignity was approved and sanctioned by God was expressed in different ways in his monetary issues. Theodore is portrayed with the traditional symbols of imperial power, Theodore appears with Christ or the Hand of God crowning him, or in the presence of St Demetrios on his coins[63]. As mentioned above, on the reverse of the issue featuring the *Hagiosoritissa*, the Epirote ruler is depicted in the company of St Demetrios, who hands him over a model of the city of Thessalonike (Fig. 3). As the patron saint of Thessalonike, St Demetrios grants him protection, welcomes him, and entrusts him with governing the city. The special relationship of this saint with Thessalonike was undoubtedly the principal reason for the inclusion of his figure on these numismatic types. Besides, one should also bear in mind that the Komnenian emperors were the first to place military saints, and St Demetrios in particular, on their seals and coins. Alexios I venerated St Demetrios as his personal protector, placing the great martyr for his

59. Xyngopoulos, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις, 14–19.

60. Janin, *Les églises*, 377–378. Miljković, Hilandarska ikona, 332.

61. Ch. Konstantinidi, Ἡ Ἀχειροποίητος - Φανερωμένη τῶν πρώτων Παλαιολόγων, *ΔΧΑΕ* 24 (2003), 89-98.

62. Janin, *Les églises*, 376–377.

63. Hendy, *Coinage*, 268–271, pl. 37/3–4, 5–6 38/3–4, 5; C. Morrison, The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century, *DOP* 57 (2003), 177, 181, ill. 8–10; V. Ivanišević, Ostava (as in n. 43), sl. 1.

seals[64]. Following the demise of the Komnenian dynasty, St Demetrios had disappeared from coinage until Theodore reintroduced the saint's image on his coins in 1224. Indeed, Theodore's emissions are marked by a plethora of different iconographic types of St Demetrios. Theodore's special devotion to the patron saint of Thessalonike, his new imperial capital, must be seen as an important element of his broader ideological program[65].

Theodore's military successes, and especially his reconquest of Thessalonike, brought him closer to Constantinople. The desire of the Epirote elite for the liberation of the former imperial capital was expressed perhaps most eloquently by the metropolitan of Naupaktos in his letters to Theodore and his wife dating from the period before and after Theodore's coronation[66]. The metropolitan characteristically declares his wish to see Theodore on the imperial throne of Constantinople[67]. In his study of the iconographic program of the dome in the church of St Demetrios Katsouris (Fig. 4), Titos Papamastorakis has demonstrated that the inscriptions on the scrolls held by the prophets constitute a potent statement articulating a vision of the recapture of Constantinople and the union of the entire *οἰκουμένη* under the Byzantine rule[68]. As is well known, Byzantine literati often celebrated Constantinople as

64. V. Penna, Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: Μεσοβυζαντινή και ύστερη Βυζαντινή περίοδος, *Οβολός* 4 (2000), 198–199, 201, εικ. 4, 7, 10.

65. Another piece of evidence indicating the importance of the cult of St Demetrios during Theodore's rule comes from monumental painting. In the basilica of St Demetrios in Thessalonike, on the eastern side of the southeast pier of the bema, next to the early Byzantine mosaic of St Demetrios with a deacon, there is a fresco showing the standing figure of a youthful male saint in patrician garb. The fresco can be dated to the period of Theodore's short rule over Thessalonike, since its stylistic features correspond with the broader artistic trends of the first decades of thirteenth century. On the basis of its iconography, the depicted figure can be identified with St Demetrios. See E. Tsigaridas, Τοιχογραφία του αγίου Δημητρίου στον ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, in: *Δώρον, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Thessaloniki 2006, 209–212.

66. Already before Theodore's coronation in Thessalonike, Apokaukos strongly encouraged Theodore's imperial ambitions. See D. Dželebžić, Pisma Jovana Apokavka Teodoru Duki, *ZRVI* 45 (2008), 127–133, 136.

67. Apokaukos (Bees) no. 69. 70–72; Dželebžić, Pisma Jovana Apokavka, 137–138.

68. T. Papamastorakis, Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη: Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου, in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 436.

the New Sion and identified the subjects of the Empire with the New Israel. Authors writing after the catastrophe of 1204 drew a parallel between the exile of the Old Israel to Babylon and the exile of the New Israel to the newly established Greek states of Nicaea and Epiros. Just as the Old Israel expected a Saviour from the Davidic race, who would lead them back to Jerusalem, so did the New Israel eagerly await the time of their return to the New Sion, i.e. Constantinople, under the leadership of an Orthodox monarch. Comparisons between the Byzantine emperors and the Old Testament leaders of the Israelites are occasionally encountered in the writings of Epirote clergymen, including Apokaukos, Bardanes, and Chomatenos[69]. Such comparisons, however, received particular elaboration in the works of Nicaean authors[70]. Niketas Choniates in his encomiastic speeches delivered between 1206 and 1216 to the emperor Theodore Laskaris of Nicaea refers to his imperial pedigree and invites him to become a new Moses and a new Zorobabel who will lead the chosen people to Jerusalem, i.e. Constantinople, which the Babylonians, i.e. the Crusaders, have destroyed[71]. According to Papamastorakis, the iconographic program of the dome of St Demetrios Katsouris "reflects a vision of the political and ecclesiastical authority of the Epirotes in this period"[72]. In the zone immediately below the figure of Christ *Pantokrator*, seven angels are depicted in attitudes of adoration. Underneath are fourteen prophets holding inscribed scrolls, arranged in pairs. The prophets are depicted as if engaged in conversation, and the quotations written on their scrolls are carefully selected. Many of these inscriptions feature the theme of the liberation of Israel from

69. C. Rapp, Old Testament Models for Emperors in Early Byzantium, in: *The Old Testament in Byzantium*, ed. P. Magdalino – R. Nelson, Washington 2010, 175–195. It seems that such comparisons can be traced back to the seventh century. See I. Anagnostakis, «Περιούσιος λαός», in: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Athens 2001, 325-346, especially p. 334.

70. After the loss of Constantinople to the Crusaders and the fragmentation of the Byzantine Empire, Nicaea played the leading role in the attemps to recapture the Byzantine throne and restore the former Empire. For the importance of rhetoric in the formation and propagation of the ideology of the Nicaean emperors, see N. Radošević, Nikejski carevi u savremenoj im retorici, *ZRVI* 26 (1987), 69–85; D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium* (1204–1330), Cambridge 2007, passim.

71. *Nicetae Choniatae Orationes et epistulae*, ed. J. A. Van Dieten, Berlin – New York 1972, ep. 13, p. 128, and ep. 14, p. 147; Radošević, Nikejski carevi, 70; Papamastorakis, Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη, 434.

72. Papamastorakis, Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη, 436.

captivity and their return from Babylon to Jerusalem. The scrolls held by Naum, Sophonias (Fig. 4), Joel (Fig. 4), Habbakkuk, and Abdias directly refer to the trials and tribulations of Israel's exile and return. The main means of Israel's salvation, according to the scrolls of Ezekiel, Zachariah, Malachias, Moses, and Jeremiah, is the word of God, that is, Orthodoxy. It is beyond doubt that there references to the history of Israel should be related to the historical circumstances following the capture of the Byzantine capital by the Latins[73]. The creator of the iconographic program in the dome of St Demetrios Katsouris must have been a learned representative of the Epirote elite. As Papamastorakis has suggested, he is likely to be identified with John Apokaukos[74].

The mural paintings of the Old Metropolis of Beroia, dated by Papazotos to the second or third decade of the thirteenth century, that is, to the period when the town belong to the State of Epiros[75], could articulate political messages similar to those advanced in the mural decoration of St Demetrios Katsouris. In the second zone of the north wall of the nave of the Old Metropolis (fig. 5) underneath a series of scenes from the Passion cycle, there are eight prophets holding unfolded scrolls with inscriptions. Counting westwards, they include a figure most likely depicting Moses, Aaron, Isaiah, Habbakkuk, Jeremiah, Ezekiel, Daniel, and Zachariah or Sophonias. The prophets are engaged in conversation, just like those in the church of St Demetrios Katsouris. The inscriptions on their scrolls are carefully selected interrelated, formulating a unified message that, I would argue, addresses the political concerns of the time. The quotations on the scrolls have not been identified in previous scholarship[76]. The figures carry scrolls with inscriptions taken from: Deuteronomy [28:66: ΩΨΕ /ΣΘΑΙ /ΤΗΝ ΖΩ /ΗΝ ΗΜ(ΟΝ) /ΚΡΕΜΑ(ΜΕΝΗΝ)] (draw 1)[77], Isaiah (52:13: ΙΔΟΥ ΣΥ/ΝΙΣΕΙ Ο /ΠΕΣ ΜΟΥ / ΚΑΙ ΥΨΩΘΗΣΕ/ΤΕ) (draw 2)[78], Habbakkuk [3:3: Ο Θ(ΕΟ)

73. Papamastorakis, Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη, 434.

74. Papamastorakis, Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη, 436.

75. Papazotos, *Βέροια,* 242–249.

76. I would like to thank Antonios Petkos, Director of the 11th Ephorate of Byzantine Antiquites at Beroia, for giving me the opportunity to inspect the wall paintings of the Old Metropolis at Beroia.

77. "You shall see your life in suspense".

78. "Behold, my servant shall understand, and shall be exalted".

Σ /ΑΠΟ ΘΕ/ΜΑΝ /ΕΙΞΗ /ΚΑΙ Ο /ΑΓΙΟΣ /ΕΞ ΟΡΟΥ/Σ] (draw 3)[79], Jeremiah [11:18: Κ(ΥΡΙ)Ε ΓΝΩ/ΡΙΣΟ(Ν) /ΜΟΙ ΚΑΙ ΓΝ(Ο)ΣΟΜΑΙ ΤΟ/ΤΕ ΙΔΟΝ /ΤΑ ΕΠΙ[ΤΗΔΕΥΜΑΤΑ ΑΥΤΩΝ)] (draw 4)[80], Ezekiel [37: 1: ΕΓΕ(ΝΕ)ΤΟ /ΕΠ' ΕΜΕ /ΧΕΙΡ Κ(ΥΡΙΟ)Υ /ΚΑΙ ΕΞΗ/ΓΑΓΕΝ Μ(Ε) /ΕΝ ΠΝ(ΕΥΜΑΤ)Ι /Κ(ΥΡΙΟ)Υ.] (draw 5)[81], Daniel (3:1 or 4:4: ΕΤΟΥΣ /ΟΚΤΩ/ΚΑΙΔΕ/ΚΑΤΩ /ΝΑΒΟΥΧΟ(ΔΟΝΟΣΟΡ)] (draw 6)[82], Zachariah (9:9) or Sophonias [3:14: ΤΑΔΕ /ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)Σ ΧΑΙ/ ΡΕ ΣΦΟ/ΔΡΑ] (draw 7)[83]. The inscription held by the second prophet cannot be reconstructed, but the depicted figure can be identified with the prophet Aaron. The chosen quotations foreground the theme of the liberation of Jerusalem, indirectly voicing hopes for the return of the Byzantines to their old capital—Constantinople. Such references to the Old Testament captivity of Israel would have been highly meaningful in the Epirote context. Indeed, in a letter to the Patriarch Germanos II, George Bardanes expresses his hope for the return of the chosen people, that is, the Byzantines, from Babylon to Jerusalem[84]. It bears emphasizing in this connection that some of the inscriptions held by the prophets in the Old Metropolis are unprecedented in monumental painting (Isaias 52:13, and Daniel 3:1 or 4:4), while others are very rare (Deuteronomy 28:66[85], Ezekiel 37:1[86], and Zachariah 9:9 or Sophonias 3:14[87]), at least judging by the preserved examples from the Middle

79. "God shall come from Thaeman, and the Holy One from Mount".

80. "O Lord, teach me, and I shall know: then I saw their practices".

81. "The hand of the Lord was upon me, and carried me out in the spirit of the Lord".

82. "In the eighteenth year of Nabuchodonosor"

83. "Thus said the Lord: Rejoice, O daughter"

84. R.- J. Loenertz, Lettre de Georges Bardanes, metropolite de Corcyre, au patriarche oecumenique Germain II, 1226–1227, *ΕΕΒΣ* 33 (1964), 114–115 [=A. Galoni, as in n. 17 above]; Papamastorakis, Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη, 435.

85. This inscription is encountered in the Monastery of Myriokephala in Crete, in St Demetrios Katsuris, and in Omorphoklisia near Kastoria. T. Papamastorakis, *Ο Διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική Χερσόνησο και την Κύπρο*, Athens 2001, 185.

86. [Cf.] Panagia Krina on Chios, St Nikolas tēs Rodias near Arta, and the Peribleptos church in Ohrid. The inscription was more common during the Palaeologan period. See Papamastorakis, *Ο Διάκοσμος του τρούλου.* 212, 214.

87. The inscriptions on the scrolls held by the prophets Zachariah and Sophonias were rather rare enough before the Palaeologan period. The inscriptions on Zechariah's scroll is encountered in St Demetrios Katsuris, in Panagia Krina on Chios, and the Peribleptos church in Ohrid, while the one of the Sophonias's is preserved in St Demetrios Katsuris and the

Byzantine period and the thirteenth century. All this demonstrates that the creator of the iconographic program at Beroia purposefully selected excerpts from the Old Testament in order to articulate a very specific message.

Among the scrolls held by the prophets, one deserves closer analysis. This is the scroll carried by Daniel, which reads: "In the eighteenth year of Nabuchodonosor" (draw 6). It bears emphasizing that this inscription is unique in Byzantine mural painting. I would argue that the reference to the eighteenth year of Nebuchadnezzar's reign in Judaea does not pertain exclusively to the historial events alluded to in the inscriptions displayed by the other prophets in the series[88]. It is possible that this specific chronological reference also alludes to the eighteenth year from the capture of Constantinople by the forces of the Fourth Crusade. In other words, this may be the year in which the figures of the prophets in the Old Metropolis were actually painted. Based on a document issued by Chomatenos, previously dated to 1215/1216, Papazotos and Kravari dates the liberation of Beroia to around this time, suggesting that certain wall paintings in the Old Metropolis were executed between 1215/1216 and 1224/1225[89]. However, as Prinzing has demonstrated, the aforementioned documents should be dated to after 1220[90]. Prinzing, with whom the late Angeliki Laiou agrees, suggests that Beroia was liberated in 1220[91]. After the conquest of the city, which occupied a strategically important position, Theodore's way to the former Empire's second city was open, and indeed, several years later he managed to capture Thessalonike. It is likely that the inscriptions held by the two westernmost prophets in the series allude to these historical events: "In the eighteenth year of Nabuchodonosor" (Daniel

---

Monastery of Archangel Michael at Thari. Cf. Papamastorakis, *Ο Διάκοσμος του τρούλου*, 236, 237, 239, 240. fig. 21, 22.

88. Nebuchadnezzar (605-562) was a king of Babylon and the founder of the Neo-Babylonian Empire. He besieged Jerusalem twice, in 597 and 586 BC, when he destroyed the city and exiled to Babylonian a large portion of its population. The events of his rule are recorded in the first chapters of the Book of Daniel and Chapter 24 of the Second Book of Kings.

89. V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 41, 64; Papazotos, *Βέροια*, 39, 234–244.

90. G. Prinzing, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, Teil II, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 25 (1983), 41, 54, note 72. *Ponemata Diaphora*, 83.

91. A. E. Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe – XIIIe siècles*, Paris 1992, 145.

3:1 or 4:4), and "Thus said the Lord: Rejoice, O daughter" (Zachariah 9:9 or Sophonias 3:14). The continuation of the latter quotation from Zachariah (9:9) refers to the triumphal entrance of the King into Jerusalem: *Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών, κήρυσσε, θύγατερ Ἰερουσαλήμ· ἰδοὺ ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι, δίκαιος καὶ σῴζων αὐτός, πραΰς*[92], while the continuation of the quotation from Sophonias (3:14-15) alludes to the ransom of Jerusalem from the hand of its enemies: *Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών, κήρυσσε, θύγατερ Ἰερουσαλήμ, εὐφραίνου καὶ κατατέρπου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου, θύγατερ Ἰερουσαλήμ. Περιεῖλεν Κύριος τὰ ἀδικήματά σου, λελύτρωταί σε ἐκ χειρὸς ἐχθρῶν σου; βασιλεὺς Ἰσραὴλ Κύριος ἐν μέσῳ σου, οὐκ ὄψῃ κακὰ οὐκέτι*[93]. The eighteenth year of the Latin occupation corresponds to 1222. Finding himself in the liberated Beroia, and simultaneously approaching Thessalonike, Theodore was on the way of fulfilling his final goal, which was the liberation of the New Sion, i.e. Constantinople.

Conceptually related to the series of prophets in the nave of the Old Metropolis is a scene showing the repentance of David before the prophet Nathan, which is depicted on a pillar below (fig. 6). This scene, too, carried ideological overtones[94]. The comparison between Theodore and David was common in the writings of the Epirote literati. Referring to Theodore's accomplishments in the "Western parts" of the former Empire,

92. "Rejoice, O daughter of Sion; proclaim it aloud, O daughter of Jerusalem; behold, the King is coming to thee, just, and a Saviour; he is meek".

93. "Rejoice, O daughter of Sion; cry aloud, O daughter of Jerusalem; rejoice and delight thyself with all thine heart, O daughter of Jerusalem. The Lord has taken away thine iniquities, he has ransomed thee from the hand of thine enemies: the Lord, the King of Israel, is in the midst of thee: thou shalt not see evil any more". It should be noted that this biblical verse informs the comparison between Constantinople and Sion encountered in an oration that Nikephoros Chrysoberges delivered to the Emperor Alexios III Angelos at the beginning of 1202, after the emperor's campaign against Ivanko: *Σὺ δ' ἀλλ' ἐξ ἐθάδος πρᾳότατος ἐπιδημεῖς ἡμῖν, καλλίνικε, μέτριος καὶ σχεδιάζεις τὴν ἐπάνοδον εὐσυντέλεστον, Χριστὸν ζηλῶν τὸν συγκαταβαίνοντα· ὥστε καὶ τῇ πόλει ταύτῃ λέγεσθαι διά σε· 'θάρσει Σιών· ἰδού, ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι σώζων τε ὁμοῦ καὶ πραΰς'* ("But you, who are customarily exceedingly meek, come to us, O gloriously triumphant one, in modesty/humble and devise a perfect return, emulating Christ's condescension, so that in this city, too, the following may be said because of you: 'Be of good courage, Sion; behold, your king is coming to you, having salvation and meek"): *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, ed. M. Treu, Breslau: Druck von O. Gutsmann, 1892, 21.

94. Papazotos, *Βέροια*, 243-245.

John Apokaukos praises him for his struggle against his enemies[95] and likens him to David[96]. One reason for this comparison was the fact that Theodore was fighting with limited resources, but with an unfailing will and endurance[97]; as Chomatenos puts it, he was "naked as David"[98]. The representation of David's repentance before Nathan is sometimes invested with royal connotations in the art of the Byzantine world[99]. This theme is relatively rare in monumental painting. It appears, for instance, in Studenica[100], Mileševa[101], in the prothesis of the church of the Holy Apostles at Peć[102], in the gallery of the church of Hagia Sophia at Ohrid[103], etc. On the basis of the Serbian examples, S. Radojčić has interpreted this theme as a model for the Serbian rulers in their obedience to ecclesiastic authorities[104].

---

95. *αὐτὸς γὰρ ἐγένετο ῥύστης μετὰ θεὸν καὶ σωτὴρ ἡμέτερος ... καὶ ἐκ τοῦ πάντα τὰ καθ' ἡμᾶς μέρη ταῦτα τὰ δυτικὰ ἱδρῶσιν ἀμέτροις καὶ πόνων ὑπερβολαῖς ἁπαξάπαντα αἰχμαλωτισθέντα τε καὶ ἀφανισθέντα εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν ἀποκαταστήσας διαγωγὴν καὶ κατάστασιν καὶ πολλοὺς μὲν καὶ δυσαρίθμους ἀνακαθάρας ὄχλους Λατινικούς τε καὶ Σκυθικούς. Πρᾶξις συνοδικὴ περὶ τῆς τοῦ δεσπότου Θεοδώρου εἰς βασιλέα ἀναγορεύσεως*, in: A. Papadopoulos - Kerameus, *Noctes Petropolitanae. Sbornik vizantijskih tekstov XII-XIII vekov*, S. Peterburg 1913, 258, 16-22; Bees, no. 107. col. 69-74.

96. *ὁμάλιζε τοὺς ὄχθους, ὁπόσους ἡμῖν Ἰταλικὴ τυραννὶς ἐπεβόθρευσεν, ἀπογνάθου τούτους τοὺς λέοντας, γίνου τῷ ἀλλοφύλῳ ἔθνει νέος Δαυίδ, βάλε ἐν τῷ πολεμικῷ σου καδίῳ τρεῖς λίθους, τῆς ἰσοσθενοῦς τριάδος τὴν δύναμιν, σφενδόνησον αὐτοὺς κατὰ τοῦ ἀλλοφύλου, πλῆξον τοῦτον ἐν τῷ ἀναισχύντῳ μετώπῳ θεοῦ παράταξιν ὀνειδίζοντα, θανάτωσον αὐτὸν ἐκ τοῦ παρευθύ. Πρὸς τὸν κραταιὸν Κομνηνόν,* Papadopoulos - Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, 276, 14-19. For the comparison between Theodore and David, see also Apokaukos, (Bees), no. 71, 130, 7, no. 107,157, 158, 69-72; Papazotos, *Βέροια*, 244.

97. Stauridou - Zafraka, The Political Ideology, 135.

98. *Ponemata diaphora*, 110, 447.

99. Cf. G. Dagron, *Empereur et prêtre; Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, 129–138; Papazotos, *Βέροια*, 244, note 479, fig. 35α.

100. Z. Gavrilović, Živopis vestibila Bogorodičine crkve u Studenici. Izbor tema i simbolika, in: *Studenica et l'art Byzantin autour de l'anne 1200, Colloque scientifique international à l'occasion de 800 ans du monastere de Studenica et de centieme anniversaire de l' academie Serbe des sciences et des arts*, ed. V. Korać, Beograd 1988, 185, 189, fig. 3.

101. See S. Radojčić, *Mileševa*, Beograd 1963, 76; B. Todić, Mileševa i Žiča - Tematske i ikonografske paralele, in:*Mileševa dans l'histoire du people serbe,* (as in n. 1), 81.

102. V. Djurić – S. Ćirković – V. Korać, *Pećka Patrijaršija*, Beograd 1990, 68, fig. 47.

103. C. Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Beograd 1980, 75, fig. 48–50.

104. S. Radojčić, Freska pokajanja Davidovog u ohridskoj Sv. Sofiji, *Starinar* 9–10 (1958 – 1959), 135.

This understanding is also relevant in the Epirote context. The relationship between Theodore Komnenos Doukas and the highest clergy of Epiros was harmonious. Apokaukos repeatedly praises Theodore's piety and modesty, and underscores his wise obedience to religious leaders[105]. But the image of David falling on his knees before Nathan also exemplified the virtues of humility and self-control that every ruler was expected to cultivate. As Gilbert Dagron has astutely noted, "Power was absolute, did not allow itself to be confined within legal limits and was deemed sacred; but he who exercised it, whoever he might be, was never considered wholly innocent and might at any moment be convicted of illegitimacy. The Church was there to make him kneel, to bind him and to loose him"[106]. The representation of David's prostration before Nathan in the Old Metropolis should be understood in this context. Taken together, the date of the Beroia murals, the proximity of the penitent David to the politically charged sequence of the prophets above, as well as the relative rarity of this theme in monumental art, make its association with Theodore highly plausible.

The western side of the pillar with the scene of David's repentance is occupied by an unusual representation, which may also be dated to the early 1220s. St Eleutherios is here shown in the company of a smaller standing layman who turns towards him in prayer. Emerging from a segment of heaven in the upper left corner, Christ is depicted blessing the saint[107]. The mortal supplicant at the saint's side is accompanied by an inscription which reads: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΟΥ ΑΜΑΡΙΑΝΟΥ ("Prayer of the servant of God John Amarianos"). This John Amarianos is unknown from other historical documents. Papazotos believes that this individual and a certain Marianos Konstantinos, mentioned in a document by Chomatenos[108], came from the same family[109]. Amarianos' exact role, if any, in the decoration of the Old Metropolis is difficult to ascertain. Equally puzzling is the choice

105. Stauridou - Zafraka, *Νίκαια και Ήπειρος*, 126–136.

106. According to the English Translation by J. Birrell: G. Dagron, *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge University Press, 2003, 124.

107. Papazotos, *Βέροια*, 243-244, πίν. 35β.

108. Papazotos, *Βέροια*, 92, refers to the following passage: *Γέγονεν ἡμέτερον ψηφηφόρημα ἐπὶ τῇ μέσον αὐτοῦ τὲ καὶ τοῦ Μαριανοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβροῦ τοῦ Κρητικοῦ ἐκείνου Κωνσταντίνου ἀνακυψάσῃ ὑποθέσει*: *Ponemata diaphora*, 26, 1 (p. 100).

109. Papazotos, *Βέροια*, 92.

of St Eleutherios as the object of Amarianos' veneration. This holy bishop of Illyricum[110] is rarely depicted in monumental painting[111]. Nonetheless, his representations do appear is several major fresco ensembles[112]. St Eleutherios belonged to the eschelon of saints particularly venerated by the Byzantines for their prophylactic and therapeutic powers. He was renowned as a protector of the sick as well as of sailors and pregnant women[113]. If included in a fresco program, St Eleutherios is usually depicted in the sanctuary as a member of an assembly of holy bishops, whether he is shown frontally or while taking part in the celebration of the Divine Liturgy. In this regard, the representation of the saint in Beroia is unique[114]. It seems that the presence of the saint in the Old Metropolis should be related to the significance of his name, which derives from the adjective ἐλεύθερος, meaning "free." The saint, in other words, may be seen as an allegory of the desired freedom from a disease or more likely an enemy, the Latins in particular, as has been suggested by Papazotos[115]. Amarianos's depiction may indicate his involvement in the fresco decoration

110. His synaxis was held on December 15 in his martyrium near the area of Xerolophos in Constantinople (*Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, cols. 307ff).

111. The island of Crete is an exception. Depictions of St Eleutherios are here encountered with greater frequency. See I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, passim.

112. As e.g. in a mosaic portrait in Hosios Loukas, Phokida (Ey. Stikas, *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδας*, Athens 1970, πίν. 62), in the Church of St Panteleimon at Nerezi, (I. Sinkević, *The Church of St Panteleimon at Nerezi*, Wiesbaden 2000, 45), in the Monastery of Archangel Michael at Thari (M. Acheimastou - Potamianou, *Στο Θάρι της Ρόδου. Ο ναός και οι τοιχογραφίες της Μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ*, Athens 2006, 33, 37, 40-42, 44-46, πίν. 2.), in the Virgin's church at Studenica (B. Babić. V. Korać, S. Ćirković, *Studenica*, Beograd 1986, 65, 76), in the St George church at Episkope in the Mani, in the church of St Strategos at Epano Mpoularii in the same region (N. Drandakis, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, 1995, 178-179, σχεδ. 29, 180. 396, 430, πίν. 101), etc.

113. See the Menaion for December 15: *Τῶν ἐπιτόκων γυναίων Πάτερ κηδόμενος, ἐλευθερίαν δίδως, τῷ Ναῷ σου φοιτώσαις, εὔπλοιαν δὲ πάλιν ἄλλοις θερμῶς, ἐξαιτοῦσιν ἐπέδωκας, καὶ τοῖς νοσοῦσιν ὑγείαν σὺ χορηγεῖς, διαλάμπων ἐν τοῖς θαύμασιν.* Undoubtedly this is the reason why St Eleutherios is depicted together with the holy physicians Panteleimon, Kosmas and Damian in the church of St Basil of the Bridge in Arta. See D. Giannoulis, *Οι τοιχογραφίες των Βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Ioannina 2010 194, fig. 36.

114. Gerstel, *Beholding the sacred mysteries*, 95.

115. Papazotos, *Βέροια*, 243-244.

of the Old Metropolis. On the other hand, one should not exclude the possibility that Amarianos was a military commander who commissioned his portrait after a successful campaign. The presence of a military saint on horseback on the south face of the pillar could point to a military context.

The stylistic features of the frescoes in the Old Metropolis, as well as the historical context, point to the years around 1220/1222 as the date of their execution. At this time, Theodore was already in Beroia, preparing for the liberation of Thessalonike. Theodore's ambition, however, eloquently voiced in the writing of the ecclesiastical luminaries of his time, was the liberation of the New Sion, i.e. Constantinople. The same ambition is also reflected in the Beroia murals. While there is no evidence that Theodore was personally involved in the decoration of the Old Metropolis, these murals subtly, yet unmistakably, promote Theodore's political and ideological program.

I wish to conclude this brief survey of the intersection between art and politics in the State of Epiros under Theodore's rule by turning to the fragmentary fresco decoration in the basilica of the Theotokos *Acheiropoietos* in Thessalonike. The decoration, preserved on the north wall of the south aisle, above the arcade, consists of a series of figures of the Forty Martyrs of Sebasteia, depicted alternately as standing or *en buste*, in medallions (Fig. 7)[116]. Of these figures, eighteen remain. Scholars typically date the frescoes in the *Acheropoietos* to the period of Theodore's short rule over Thessalonike[117]. Yet there is no direct evidence, neither historical, nor stylistic, to support this chronology. In my opinion, it is possible that the basilica was decorated with the frescoes of the Forty Martyrs after 1230, that is, after the battle of Klokotnitsa, in memory of the soldiers who had died in this battle. One should recall in this regard that the catastrophe at Klokotnitsa took place on 9 March, which is, significantly, the feast day of the Forty Martyrs. Flanking the solemn file of the Sebasteian saints in the south aisle of the *Acheiropoietos*—all depicted as martyrs, with crosses in their hands—are

116. E. Kourkoutidou - Nikolaidou – A. Tourta, *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Athens 1997, 194–195, εικ. 235, 236; A. Xyngopoulos, Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης, *AE* (1957), 6-30.

117. V. Djurić, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècle, in: *Actes du XVe Congrès International d'études Byzantines*, Athens 1980, 217; Tsigaridas, Les Peintures murales de l'ancienne Métropole de Véria, in: *Mileševa dans l'histoire du people serbe*, 100; Papazotos, *Βέροια*, 243, note 476.

two large candlesticks, each with a lit candle (Fig. 8). In Byzantine art, this iconographic motif usually appears in funerary contexts, as, for instance, in the northwest chapel of Hosios Loukas, where two candlesticks are part of a decidedly funerary program[118]. Here, it may allude to the tragic death that the Epirote army met at Klokotnitsa. If my interpretation is accepted, the frescoes in the *Acheropoietos* were executed during the reign of Manuel Angelos, despot and emperor of Thessalonike (r. 1230-1237), who succeeded his brother Theodore on the throne of Thessalonike after the latter's defeat and captivity in the hands of the Bulgars.

After the disaster at Klokotnica in 1230, the territory of the State of Epiros was drastically reduced. The principality continued to weaken, and it never reached the level of power and influence it had had during Theodore's rule. Nevertheless, even after the recovery of Constantinople and the restoration of the Byzantine Empire under Michael VIII Palaiologos in 1261, the Epirote rulers continued not only to maintain and defend the independence of their state, but also to vigorously promote their ideological claims to the heritage of Constantinople. In this process, Epirote art continued to serve as a potent political instrument.

118. T. Chatzidakis - Bacharas, *Les Peintures Murales de Hosios Loukas: les chapelles occidentales*, Athens 1982, 111, ill. 36.

Draw 1: Deuteronomy (28:66)

Draw 2: Isaiah (52:13)

Draw 3: Habbakkuk (3:3)

Draw 4: Jeremiah (11:18)

Draw 5: Ezekiel (37:1)

Draw 6: Daniel (3:1 or 4:4)

Draw 7: Zachariah (9:9) or Sophonias (3:14)

Fig. 1: Episkope Mastrou, Bema, apse. (photo: Leonela Fundić).

Fig. 2: Blacherna monastery near Arta, a view from the southwest (photo: Leonela Fundić).

Fig. 3: Electrum trachy of Theodore Komnenos Doukas from National Museum in Belgrade (photo: Vujadin Ivanišević).

Fig. 4: St Demetrios Katsouris, near Arta. Dome, prophets Sophonias and Joel (photo: Historic and Photographic archive of Byzantine and Christian Museum of Athens)

Fig. 5: Beroia, Old Metropolis, the second zone of the north wall of the nave (photo: Georgios Fousteris).

Fig. 6: Beroia, Old Metropolis, The repentance of David (photo: Thanasis Papazotos).

Fig. 7: Thessalonike, Theotokos Acheiropoietos, north wall of the south aisle, figures of the Forty Martyrs of Sebasteia, detail (photo: Georgios Fousteris).

Fig. 8: Thessalonike, Theotokos Acheiropoietos, north wall of the south aisle, detail – candlestick with a lit candle (photo Georgios Fousteris).

SUMMARY

The paper sets out to reconstruct the political context of art-making in the State of Epiros under its second ruler Theodore Komnenos Doukas (r. 1215-1230), paying particular attention to two aspects: first, the ways in which art reflected and articulated political ideology; and second, the role played by works of art in the formation of a Byzantine imperial identity in exile.

Apropos of a *corpus* of metrical legends on seals

Review-article of Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Teil 1: *Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inclusive My*, Wien 2011, 619 p. with 8 plates of 80 b/w photos. ISBN 978-2-503-53443-5*

The book by Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt (henceforward W.-S.) entitled *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Teil 1*: Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inclusive My* (henceforward *CByzMetrSiegel1*) is the first part of a larger project that aspires to bring together all known (published and unpublished) metrical inscriptions on seals, presenting them according to the *incipit*, following the Greek alphabet. The volume under review (Teil 1) numbers 1464 of the almost 5000, in total, currently known metrical legends on seals (as stated by the editor in her Introduction (Einleitung, p. 32)[1]. The remaining material is scheduled to appear in two further volumes, the last one of which will also include the necessary indices on names, terms, iconography, etc. The editor obviously has an excellent overview of this abundant material, as shown in her discussion in the Introduction (esp. p. 33-45), as well as in her commentary of the individual metrical legends of the catalogue: whenever she refers to parallel examples of metrical legends, she already states in which of the two anticipated volumes they are bound

* The reviewer wishes to thank Prof. A. Berger (LMU, Munich), Dr. J. Shea (DO, Washington D.C.) and Dr. Chr. Fakas (Athens University) for taking the time to read an earlier version of this review-article, as well as Dr. I. Deligiannis (Academy of Athens) for his comments on some of the philological issues discussed in this paper. Possible errors and other blemishes within the present text are the sole responsibility of the author.

1. If we are right to suggest (cf. below: General Remarks II) that the legends treated under eight different entry nos. could have been treated under just four, then the real number of the examined legends in *CByzMetrSiegel1* goes down to 1460. With the exception of two bilingual legends (nos. 279: Syriac-Greek and 339: Armenian-Greek), all other legends are in Greek. All of them have been struck on lead seals apart from no. 1218, which appears on a golden signet ring.

to appear. Thus, it becomes clear that the second volume (Teil 2) will include legends starting with the letter N up to some of the legends starting with the word Σφραγὶς, while the remaining legends of the latter group up to the legends starting with the letter Ω will be included in the final volume (Teil 3)[2]. There is no doubt that the completed result of this research will constitute an indispensable reference work for all future researchers in byzantine studies. Indeed, not only does it fill a long-standing *desideratum*[3]; it has also been entrusted to a scholar who has the necessary resources and, above all, the credentials to carry out such a difficult task.

As Prof. Werner Seibt notes in the opening pages (Zum Geleit) of the book under review, the close engagement of W.-S. with seals (metrical seals, in particular), goes back to her doctoral thesis, which scrutinized a total of 113 metrical legends on seals kept in Austrian collections. This material is being used in the systematic publication of the catalogue *Byzantinische Bleisiegel in Österreich*, which has been anticipated to appear in three parts, two of which have already been published[4]. The idea of compiling a *Corpus* of all known metrical legends on byzantine seals developed in parallel to the preparation of the latter project and was deemed necessary, as well as feasible, not just on the basis of the scholarly groundwork that W.-S. has already accomplished, but also on a number of important resources at hand, which Prof. Werner Seibt has been able to secure for the Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung of the Österreichische Akademie der Wissenschaften. These resources include the photographic archive of V. Laurent and a copy of his valuable fichier on metrical seals (in the *CByzMetrSiegel1* W.-S. makes ca. 40 references to it), as well as photos of a significant number of seals from the Zacos collection that enriched the valuable Wiener Siegel-Photothek,

2. On the cover of the book under review it is clearly stated that this is the first part (Teil 1) of the series WBS, Band XXVIII. Thus, a more correct reference to the two forthcoming volumes of this project would be Band XXVIII.2 (or simply Teil 2) and Band XXVIII.3 (or simply Teil 3), instead of Bd. II and Bd. III, respectively, as often stated in the Introduction and the commentary of the individual legends [cf. nos. 72, 76, 181, 194, 275, 357, 551, 695, 852, 859, 889 (2. Bd.), 988, 1023, 1037, 1038, 1052, 1058, 1070, 1071, 1074, 1076, 1078, 1110 and 1236].

3. I. Vassis, *Initia carminum byzantinorum* [Supplementa Byzantina 8], Berlin-New York 2005, XI: «... (die) vollständige Erschließung (der metrischen Siegellegenden) wartet noch auf ihrem fachkundigen Bearbeiter». The reference to I. Vassis' work was kindly provided by Prof. Th. Antonopoulou (Athens University).

4. W. Seibt, *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 1.Teil: Kaiserhof*, Wien 1977; W. Seibt, A.-K. Wassiliou-Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, *2.Teil: Zentral- und Provinzialverwaltung*, Wien 2004. W.-S.'s work on metrical seals has and will be taken into account in the second and the third (forthcoming) part of this project.

comprising photos of almost half of all existing seals today (ca. 40000 photos) - it is indicative, for example, that the *CByzMetrSiegel 1* contains over 200 references to the Wiener Siegel-Photothek. In their overwhelming majority (more than three quarters) these references concern photos of seals from the former Zacos collection, but photos of unpublished specimens in other (sometimes less known collections) are also present, e.g. Copenhagen (nos. 489, 590); Hecht, New York (no. 859), O'Hara, London (no. 15); former O'Hara, London (no. 489); Thierry, Étampes (nos. 287, 374b, 385j, 494, 562, 568, 577); Utpadel, Munich (no. 994) and a Rumanian seal (with no further comment, mentioned in the commentary of no. 1210). Also beneficial in the preparation of the volume under review is the "beehive-like" working environment at the Institut für Mittelalterforschung, which hosts successfully a number of other research projects highly important to Byzantine Studies. W.-S. is to be congratulated on the fact that she brings her own research into a very productive dialogue with these projects, especially the *Tabula Imperii Byzantini* (cf. for example the commentary on nos. 897, 910, 994, 1232) and the *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung* (cf. the chapter on "Metrik", esp. fn. 35, as well as the commentary on nos. 700, 743)[5].

The thirty pages long Introduction (Einleitung, p. 31-60) of the volume under review, which has been divided into eight small chapters, sets out with remarkable precision and clarity all the necessary information concerning metrical inscriptions on seals, in general, as well as the scope of the project, in particular. In the **first chapter** (Definition und bisheriger Forschungsstand, p. 31-33), W.-S. states that her objective is to offer an edition of all known (published and unpublished) seals according to the principles set by modern sigillographic studies. While sketching out the current state of research, W.-S. reminds us that the pioneer in the study of metrical legends as early as the 1890s was W. Froehner, while the undisputable leader in this field is V. Laurent with his publication of more than 700 seals with metrical legends in 1932. In the **second chapter** (Chronologische Eingrenzung, p. 33-35), W.-S. offers the reader a short (13 examples in total), but very valuable list of metrical legends on seals, all dated between the 8th and the 10th c.[6], which clearly demonstrate that legends in verse

5. The contribution of historical geography to the etymology of Byzantine family names is underlined by the direct testimony of the owner of the metrical legend under no. 1202, who clearly informs us that his last name derives from his place of origin!

6. Eight of these legends appear also in the very useful study of eleven early seals with metrical inscriptions published by the editor in *Ἤπειρόνδε, Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography* (Ioannina, 1-3 October 2009), ed. Chr. Stavrakos – B. Papadopoulou, Wiesbaden 2011, 221-236 (cf. esp. nos. 1, 2, 4, 6-8, 10-11). Another legend that must be added to this interesting group is the one examined under no. 750 of the volume under review, dated in 720-741.

appeared on seals well before the middle of the 11th c. (V. Laurent had placed their first appearance in the second half of the same century). In the **third chapter** (Inhalt und Form, p. 35-38), W.-S. uses specific examples in order to remind the reader of the two basic categories of metrical legends on seals as defined by Hunger: (a) legends with a *genitivus possessivus* without a *verbum finitum*, expressing ownership of the seal, and (b) legends with a *verbum finitum*, transitive or intransitive with variable content. W.-S. discusses the fairly large and distinctive group of the so-called anonymous metrical seal legends, i.e. those that do not reveal the identity of the owner of the seal, in the **fourth chapter** (Anonyme metrische Siegellegenden, p. 38-45), separating them into three subgroups[7]: (a) legends that prompt the receiver of the document to look at the seal or open the document, in order to inform themselves on the identity of the sender; (b) legends that express the supplication of the anonymous owner of the seal to God, the Theotokos or the various saints; and (c) legends, where the depicted holy figures (Theotokos, saints, the cross) take up the role of a guardian or of the seal itself. The editor brings also into the discussion two more, very interesting sub-groups. The first one includes those legends whose first part, the anonymous one, appears on the obverse, while the second part, introducing the owner of the seal, appears on the reverse. The second sub-group is formed by (what we would prefer to call) *semi-anonymous legends*, as these usually inform the reader on the office(s)/title(s) and the geographical jurisdiction of the owner of the seal without revealing his first and/or family name. The afore-mentioned categorization of the anonymous metrical legends on seals is accompanied by a thorough discussion on their purpose and meaning, where W.-S. puts forward some fresh and very convincing suggestions. In the **fifth chapter** (Sprache und Rhetorik, p. 45-51), W.-S. discusses the various literary figures of speech and rhetorical devices encountered in metrical legends (e.g. *alliteration, anacoluthon, homoioteleuton, hyperbaton, metaphor, metonymy, paronomasia, tautology*, etc.), as well the conscious use of words and citations from the ancient Greek and biblical literature. In this respect, metrical seals become a first-rate source for Byzantium's social history, reflecting the status and educational level of their compilers, as well as their (antiquarian or religious) literary preferences. In the **sixth chapter** (Metrik, p. 51-57), W.-S. discusses the metre of the verses on seals and observes that, in their overwhelming majority, these are dodecasyllable. Examples of the fifteen-syllable verse (otherwise known as *στίχος πολιτικὸς*) are also present,

7. A usual convention among sigillographers is to designate as "anonymous" also the seals that do not preserve the name of their owner, due to their bad state of preservation. We believe that it is important to make a distinction between the accidental and intentional anonymity expressed in the legends discussed in the fifth chapter of *CByzMetrSiegel1* and we would, therefore, propose the designation *intentionally anonymous seal legends* for the latter group.

but their number is smaller and they appear later (the earliest fifteen-syllable legends date from the second half of the 10th c.; the earliest dodecasyllable ones at least two centuries before). The *CbyzMetrSiegel 1* contains also the only, so far known, example of a metrical seal legend in hexameter (cf. no. 1138), dated in the first half of the 12th c. Worth noting is that the compilers of the dodecasyllable seal legends do not hesitate to 'destroy' their metre, if and when important information (e.g. on a newly acquired title, the latest promotion or an invocation) has to be added to an otherwise perfectly formed verse (cf. for example the entries nos. 60, 163, 265-266, 617, 990, 1257, 1370, 1379, 1403). W.-S. ends this chapter with the important note that in the *CbyzMetrSiegel 1* she has also collected legends whose structure shows a certain rhythm, despite the fact than they cannot be strictly designated as verses. The strong relation (even "harmony" in the editor's words) that exists between the verse and the image on metrical seals is analysed with specific examples in the **seventh chapter** (Relation zwischen Bild und Text. Ikonographie, p. 57-59)[8]. The Introduction concludes with some practical information on the critical signs and the method that has been followed in the presentation of the material (Aufbau der Lemmata, p. 59-60).

In the main catalogue that follows thereafter, each metrical legend receives a thorough commentary preceded by a brief description of the seal(s) bearing the legend under discussion and information on the present location (if known) of these specimens, their previous editions and proposed date (Dat.) [if unpublished, W.-S. offers a date only if she were able to inspect the specimen(s) under discussion – otherwise, no date is given (this is the case in a total of 101 entries)]. The statistics of the metrical legends included in the *CbyzMetrSiegel 1* according to the *incipit*, are as follows:

Α: 1-174	174 legends	
Β: 175-221	47 legends	
Γ: 222-597	376 legends:	legends beginning with the nouns Γραφὰς, Γραφὴ(ν) and Γραφῶν have in this section the lion's share, as they number 219, 21 and 53 legends, respectively.
Δ: 598-672	75 legends	
Ε: 673-834	162 legends	
Ζ: 835-840	6 legends	
Η: 841-869	29 legends	
Θ: 870-957	88 legends	
Ι: 958-1083	126 legends	
Κ: 1084-1244	161 legends	
Λ: 1245-1340	96 legends	
Μ:1341-1464	124 legends	
Total	**1464 legends**	

8. Very characteristic examples of this close relationship between image and text in the volume under review are offered by the legends nos. 502, 950, 958, 1006 and 1356.

GENERAL REMARKS (I-V)

(I) 'Missing' metrical legends

The first question that naturally springs to mind when one browses through a *corpus* is to what extent this comprises all relevant items. The reviewer would have never been able to cross-check the *plethora* of published and unpublished collections that W.-S. consulted in order to collect her material for the volume under review; thus, we confined our check to the following three publications, all of which examine seals in Greek collections:

(1) I. Κολτσιδα-Μακρη, *Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα συλλογῆς Ὀρφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Athens 1996 (henceforward Koltsida-Makre).

(2) Ch. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantintistik 4), Wiesbaden 2000 (henceforward Stavrakos, *FamiliennamenANM*).

(3) Ch. Stavrakos, *Die Byzantinischen Bleisiegel der Sammlung Savvas Kophopoulos. Eine Siegelsammlung auf der Insel Lesbos*, Turnhout 2010 (henceforward Stavrakos, *Koph.*).

Of the thirty-seven legends listed in Koltsida-Makre's index of metrical seals with *incipit* A to M, the following six (cited by catalogue number) do not appear in the *CByzMetrSiegel1*: Koltsida-Makre 171, 51, 385, 55, 317 and 430. During our cross-check, we naturally took into account the review of Koltsida-Makre's book in *BZ* 91 (1998), 146-150 (by W. Seibt and A.-K. Wassiliou-Seibt) and this is why we do not include in the group of the afore-mentioned six missing metrical legends the three seals of the Ophanides-Nikolaides collection (cf. Koltsida-Makre 389-391) bearing the inscription *Λέοντα Παρθένε σκέποις* (this was reconstructed by the reviewers of Koltsida-Makre as *Τὸν Σκυλίτζην Λέοντα, παρθένε σκέποις* and is, therefore expected to appear in the forthcoming *CByzMetrSiegel3*)[9]. Of the sixty-five legends with *incipit* A to M included in Stavrakos, *FamiliennamenANM* index of metrical legends, all but two appear in the *CByzMetrSiegel1*. Of the two missing metrical legends the first one, reading *Γεώργιον πάναγνε τὸν Πλευρῆν σκέπε* is found on an unpublished seal of the Fogg collection (cf. Stavrakos, *FamiliennamenANM* 211); the other one, reading *Ἰωάννου σεβαστοῦ σφραγὶς τοῦ Δούκα* has been engraved on an unpublished specimen of the Shaw collection (cf. Stavrakos, *FamiliennamenANM* 68). The index of metrical seals with *incipit*

9. During this cross-check it also became obvious that Koltsida-Makre's index of metrical seals does not include the legends *Κρήτης πρόεδρον ὡς ὁμώνυμον σκέποις* (Koltsida-Makre 256, cf. *CByzMetrSiegel1*, no. 1143) and *Μιχαὴλ ἀνθύπατος Ἀτταλειάτης* (Koltsida-Makre 172, cf. *CByzMetrSiegel1*, no. 1442).

A to M in Stavrakos, *Koph.* includes six metrical legends, all of which appear in the *CByzMetrSiegel 1* (cf. nos. 126, 441, 554, 608, 795 and 1356). However, in the commentary of the first legend (no. 126), which reads *Ἀποστόλων σκέποις με, δυὰς ἁγία, Τορνίκιον πρόεδρον ἐκ πάσης βλάβης*, W.-S. does not mention the specimen Kophopoulos 59 (cf. Stavrakos, *Koph.* 48), among the seals bearing it.

The reviewer would like to stress that she holds the number of the detected omissions negligible with regard to the herculean task that W.-S. has undertaken. A *corpus* of this magnitude is bound to receive *Addenda et Corrigenda*, including not just known (published or unpublished) metrical legends that may have escaped the eye of the editor, but also future discoveries of brand new legends on previously unknown specimens (e.g. excavation finds). We sincerely hope, therefore, that the material included in this and the subsequent two volumes will soon appear in a digitised database, widely accessible through the internet, which will facilitate new additions and/or alterations that may be deemed necessary as sigillographic studies advance and new seals come to light.

(II) Legends that could have been grouped under one and the same entry

In the following four cases, we believe that W.-S. should have examined a metrical legend under one (rather than two different) entries.

Nos. 950+1378: Under no. 1378, W.-S. lists the legend that she has already examined under the entry no. 950, the only difference being that the verse that she assigned to the reverse of the seal under no. 950, appears under no. 1378 on the obverse. Since, however, the two verses reading *Θύτην, δορὰ θύματος ἢ χλαμύς, σκέπ(οι)ς* | *Μεσοποταμίτ' ἔκγονον Κωνσταντῖνον* elucidate the more general content of the verse *Μάρτυς ὁ μάρτυς καὶ γραφῶν καὶ πρακτέων*, it would be better (also on the basis of what W.-S. writes in her Introduction, cf. esp. p. 42-44) to place the latter on the obverse of the seal and thus, examine this legend only under no. 1378.

Nos. 1029+1042: These two entry numbers present the two proposed readings of one and the same legend, appearing on a specimen kept at the Ermitaž, M-7995. What differs is the type of the family name, which may read as Nikoniates or Ikoniates. In any case, the lettering on the seal supports the first reading (although Nikoniates is not attested on any other sources, in contrast to Ikoniates, cf. e.g. the legend under no. 1205). Consequently, this legend should have been treated under one entry number, explaining in the accompanying commentary the possible double reading of the last name of the owner.

Nos. 1053+1065: The same observation applies to the legends treated under nos. 1053 and 1065, which actually offer two different proposed readings for the legend on one and the same seal of the Fogg collection (Fogg 3650).

Nos. 1172+1173. One could even group under one entry the legends nos. 1172

and 1173, since the only difference between them, an extra "καί" in the legend no. 1173, is an obvious mistake by the engraver.

(III) On (what we would call) the *acephalous metrical legends*

Within the *CByzMetrSiegel 1* we came across five entries (nos. 100, 1247, 1280, 1341 and 1446), which present metrical inscriptions whose beginning is lost. W.-S. has opted for placing these legends within the *CByzMetrSiegel 1* alphabetically, according to the first letter of the preserved *incipit.* In our view, it would have been more useful to group all such cases separately under a section entitled *An ihrem Anfang fragmentarischen Inschriften*, as this would probably facilitate comparisons and possible identifications with parallel metrical inscriptions that might appear in the future.

(IV) On the form of references to other (parallel) specimens

A complete reference to a seal should include the specific name and geographical location of the collection where it is kept, as well as its inventory number therein. However, under S. (Sammlungen), whenever referring to specimens kept in Athenian collections, in particular, W.-S. notes only "Athen" with no further details. Thus, the reader is unable to understand immediately (unless he/she is well acquainted with the scholarly literature that follows under Ed.), in which collection the specimen under discussion is kept. As a more complete type of references, we would propose Athen, ByzM (inventory number) (for all specimens kept in the Athens Byzantine Museum); Athen, Benaki (inventory number) (for all specimens kept in the Benaki Museum); Athen, NM, Orph.-Nik. (inventory number) (for all specimens of the Orphanides-Nikolaides collection at the Athens Numismatic Museum), Athen, NM, Stamoules K(number) and Athen, NM, K(number) (where the number preceded by K is not the museum's inventory number, but the number given to these specimens in the well-known editions by Konstantopoulos, this being a well established convention among sigillographers). Consequently, the simple "Athen" in the entries of the *CByzMetrSiegel 1* concerning specimens at the Athens Numismatic Museum should be changed accordingly to what is shown in the brackets: no. 8 (Athen, NM, K623a), no. 41 (Athen, NM, Orph.-Nik. 22), no. 60 (Athen, NM, K390), no. 96a (Athen, NM, K286), 108 (Athen, NM, K636a), no. 110 (Athen, NM, Orph.-Nik. 545), no. 112 (Athen, NM, K603), no. 136 (Athen, NM, K606), no. 137a (Athen, NM, Orph.-Nik. 515), no. 158a (Athen, NM, K493), no. 165 (Athen, NM, K609β), no. 204 (Athen, NM, K601α), no. 229 (Athen, NM, K681), no. 236a (Athen, NM, Orph.-Nik. 231), no. 236c (Athen, NM, K623), no. 244 (Athen, NM, K676), no. 329 (Athen, NM, Orph.-Nik. 496), no. 377 (Athen, NM, Orph.-Nik. 494), no. 381g (Athen, NM, Orph.-Nik. 526), no. 382 (Athen, NM, Orph.-Nik. 524), no. 384 (Athen, NM, Orph.-Nik. 533), no. 385i

(Athen, NM, Orph.-Nik. 149), no. 385k (Athen, NM, K933), no. 385r (Athen, NM, K939a and Athen, NM, Orph.-Nik. 472 und 473), no. 434 (Athen, NM, Orph.-Nik. 53), no. 657 (Athen, Benaki, MM 13922), no. 720 (Athen, NM, Orph.-Nik. 497), no. 736 (Athen, NM, Orph.-Nik. 84), no. 926 (Athen, NM, Orph.-Nik. 569), no. 935 (Athen, NM, Orph.-Nik. 488), no. 1011 (Athen, NM, Orph.-Nik. 403), no. 1039 (Athen, NM, Orph.-Nik. 453), no. 1069 (Athen, NM, Orph.-Nik. 30), no. 1084 (Athen, NM, Orph.-Nik. 239), no. 1102 (Athen, NM, K1010), no. 1131 (Athen, NM, Orph.-Nik. 388), no. 1135 (Athen, NM, Stamoules K109), no. 1143 (Athen, NM, Orph.-Nik. 535), no. 1168 (Athen, NM, Orph.-Nik. 347 and 348), no. 1182 (Athen, NM, Orph.-Nik. 468), no. 1320 (Athen, NM, Orph.-Nik. 171), no. 1323 (Athen, NM, K1146), no. 1391 (Athen, NM, Orph.-Nik. 457), no. 1395 (Athen, NM, Stamoules K111), no. 1398 (Athen, NM, Orph.-Nik. 513), no. 1407 (Athen, NM, Orph.-Nik. 562), no. 1411 (Athen, NM, Orph.-Nik. 8), no. 1429 (Athen, ByzM, inv. no. not stated), no. 1431 (Athen, NM, K952-953), no. 1442 (Athen, NM, Orph.-Nik. 449), no. 1443 (Athen, NM, K316). Accordingly, the reference to specimens in the Kophopoulos collection should be of the type "Lesbos, Kophopoulos (inventory number)", cf. no. 554 (Lesbos, Kophopoulos 82), no. 608 (Lesbos, Kophopoulos 98), no. 1356 (Lesbos, Kophopoulos 15).

Another remark on the form of reference to seals concerns certain specimens kept at DO. In one hundred and forty cases, W.-S. refers to them by using the number of their photo negative, rather than their accession number, a practice that causes confusion as the same specimen appears with different numbers in various publications[10]. Below, we offer a list of these numbers of photo negatives and the relevant entry no. in the *CByzMetrSiegel 1* under which they appear (in brackets)[11].

1) D.O. Neg. Nr. 54.11.02-1370 (W.-S., no. 705)
2) D.O. Neg. Nr. 55.63.07-2378 (W.-S., no. 136)
3) D.O. Neg. Nr. 55.65.09-2562 (W.-S., no. 642)
4) D.O. Neg. Nr. 55.87.01-2824 (W.-S., no. 123)
5) D.O. Neg. Nr. 55.87.01-2828 (W.-S., no. 520)
6) D.O. Neg. Nr. 55.87.01-2831a (W.-S., no. 524c)
7) D.O. Neg. Nr. 55.87.01-2842 (W.-S., no. 761)
8) D.O. Neg. Nr. 55.87.01-2846a (W.-S., no. 868b)
9) D.O. Neg. Nr. 55.87.02-2848 (W.-S., no. 1112a)
10) D.O. Neg. Nr. 55.87.02-2850 (W.-S., no. 1431)

---

10. This review point was first raised by J. Nesbitt in *Speculum* 2000, 997. Cf. also *BZ* 99.2 (2006), 697.

11. Despite our best efforts, a "translation" of these numbers into proper accession numbers was not possible within the time limits for the preparation of this review. We were, however, able to retrieve two proper accession numbers (of. nos. 23 and 32 in the list that follows) as these have been quoted in *BZ* 99.2 (2006), 698.

11) D.O. Neg. Nr. 55.87.03-2914 (W.-S., no. 37)
12) D.O. Neg. Nr. 55.87.03-2926 (W.-S., no. 341)
13) D.O. Neg. Nr. 55.87.04-2941 (W.-S., no. 385j)
14) D.O. Neg. Nr. 55.87.04-2963 (W.-S., no. 626)
15) D.O. Neg. Nr. 55.87.04-2967 (W.-S., no. 683a)
16) D.O. Neg. Nr. 55.87.04-2968 (W.-S., no. 692)
17) D.O. Neg. Nr. 55.87.05-2971 (W.-S., no. 816)
18) D.O. Neg. Nr. 55.87.05-2973 (W.-S., no. 893)
19) D.O. Neg. Nr. 55.87.05-2975a (W.-S., no. 985)
20) D.O. Neg. Nr. 55.87.05-2982 (W.-S., no. 1290)
21) D.O. Neg. Nr. 55.87.10-3075 (W.-S., no. 2)
22) D.O. Neg. Nr. 55.87.10-3080 (W.-S., no. 81)
23) D.O. Neg. Nr. 55.87.11-3083α (not 55.87.3083α) (W.-S., no. 125)= D.O. 55.1.3809
24) D.O. Neg. Nr. 55.87.11-3089 (W.-S., no. 195)
25) D.O. Neg. Nr. 55.87.11-3096 (W.-S., no. 274)
26) D.O. Neg. Nr. 55.87.12-3098 (W.-S., no. 315)
27) D.O. Neg. Nr. 55.87.12-3104 (W.-S., no. 390p)
28) D.O. Neg. Nr. 56.55.09-3188 (not 56.55-3188) (W.-S., no. 263)
29) D.O. Neg. Nr. 56.55.01-3105 (W.-S., no. 450)
30) D.O. Neg. Nr. 56.55.01-3107 (W.-S., no. 457)
31) D.O. Neg. Nr. 56.55.02-3122 (W.-S., no. 665)
32) D.O. Neg. Nr. 56.55.02-3123 (W.-S., no. 682)**= D.O. 55.1.3860**
33) D.O. Neg. Nr. 56.55.03-3127 (W.-S., no. 754b)
34) D.O. Neg. Nr. 56.55.03-3135 (W.-S., no. 956)
35) D.O. Neg. Nr. 56.55.04-3140 (W.-S., no. 976)
36) D.O. Neg. Nr. 56.55.04-3144a (W.-S., no. 1007)
37) D.O. Neg. Nr. 56.55.05-3154 (W.-S., no. 1145)
38) D.O. Neg. Nr. 56.55.06-3159 (W.-S., no. 1244)
39) D.O. Neg. Nr. 56.55.06-3160a (W.-S., no. 1217a)
40) D.O. Neg. Nr. 56.55.06-3161 (W.-S., no. 1221)
41) D.O. Neg. Nr. 57.96.07-3266 (W.-S., no. 1031)
42) D.O. Neg. Nr. 57.96.09-3284 (W.-S., no. 1236)
43) D.O. Neg. Nr. 57.96.10-3307 (W.-S., no. 370)
44) D.O. Neg. Nr. 57.96.11-3312 (W.-S., no. 971)
45) D.O. Neg. Nr. 57.96.12-3345a (W.-S., no. 434)
46) D.O. Neg. Nr. 59.109.24-2594 (W.-S., no. 1040)
47) D.O. Neg. Nr. 59.116.01-2612 (W.-S., no. 588)
48) D.O. Neg. Nr. 59.128.10-2798 (W.-S., no. 640)
49) D.O. Neg. Nr. 59.128.13-2826 (W.-S., no. 157)
50) D.O. Neg. Nr. 59.128.13-2827a-d (W.-S., no. 512)
51) D.O. Neg. Nr. 59.128.14-2829 (W.-S., no. 523)
52) D.O. Neg. Nr. 59.128.14-2830 (W.-S., no. 524a)

53) D.O. Neg. Nr. 59.128.14-2831b-c (W.-S., no. 524c)
54) D.O. Neg. Nr. 59.128.14-2832 (W.-S., no. 605c)
55) D.O. Neg. Nr. 59.128.14-2835 (W.-S., no. 711b)
56) D.O. Neg. Nr. 59.128.15-2836 (W.-S., no. 711d)
57) D.O. Neg. Nr. 59.128.15-2840 (W.-S., no. 728)
58) D.O. Neg. Nr. 59.128.15-2843 (W.-S., no. 764b)
59) D.O. Neg. Nr. 59.128.15-2844 (W.-S., no. 764a)
60) D.O. Neg. Nr. 59.128.21-2846b (W.-S., no. 868d)
61) D.O. Neg. Nr. 59.128.21-2846c, d (W.-S., no. 868c)
62) D.O. Neg. Nr. 59.128.21-2847 (W.-S., no. 1111)
63) D.O. Neg. Nr. 59.128.21-2849 (W.-S., no. 1112b)
64) D.O. Neg. Nr. 59.130.01-2911 (W.-S., no. 15b)
65) D.O. Neg. Nr. 59.130.01-2912 (W.-S., no. 34)
66) D.O. Neg. Nr. 59.130.02-2915 (W.-S., no. 149)
67) D.O. Neg. Nr. 59.130.02-2917a, b (W.-S., no. 243)
68) D.O. Neg. Nr. 59.130.03-2920 (W.-S., no. 296a)
69) D.O. Neg. Nr. 59.130.03-2925a, b (W.-S., no. 334)
70) D.O. Neg. Nr. 59.130.03-2928a, b (W.-S., no. 361b)
71) D.O. Neg. Nr. 59.130.04-2931a, b (W.-S., no. 369e)
72) D.O. Neg. Nr. 59.130.04-2936a, b, c (W.-S., no. 381o)
73) D.O. Neg. Nr. 59.130.05-2937 (W.-S., no. 381l)
74) D.O. Neg. Nr. 59.130.05-2938a, b (W.-S., no. 385h)
75) D.O. Neg. Nr. 59.130.05-2942a (W.-S., no. 390l)
76) D.O. Neg. Nr. 59.130.05-2942b (W.-S., no. 390m)
77) D.O. Neg. Nr. 59.130.05-2949a, b, c (W.-S., no. 398b)
78) D.O. Neg. Nr. 59.130.06-2952 (W.-S., no. 400b)
79) D.O. Neg. Nr. 59.130.06-2956 (W.-S., no. 489)
80) D.O. Neg. Nr. 59.130.06-2957 (W.-S., no. 490)
81) D.O. Neg. Nr. 59.130.06-2958 (W.-S., no. 496)
82) D.O. Neg. Nr. 59.130.07-2959 (W.-S., no. 544)
83) D.O. Neg. Nr. 59.130.07-2960 (W.-S., no. 570)
84) D.O. Neg. Nr. 59.130.07-2961 (W.-S., no. 621a)
85) D.O. Neg. Nr. 59.130.07-2962 (W.-S., no. 625)
86) D.O. Neg. Nr. 59.130.08-2970 (W.-S., no. 785)
87) D.O. Neg. Nr. 59.130.08-2972 (W.-S., no. 851b)
88) D.O. Neg. Nr. 59.130.08-2977 (W.-S., no. 1034)
89) D.O. Neg. Nr. 59.130.09-2981 (W.-S., no. 1289)
90) D.O. Neg. Nr. 59.130.09-2983 (W.-S., no. 1324)
91) D.O. Neg. Nr. 59.130.09-2986 (W.-S., no. 1337)
92) D.O. Neg. Nr. 60.10.02-3033a (W.-S., no. 1152)
93) D.O. Neg. Nr. 60.10.06-3061 (W.-S., no. 1152)
94) D.O. Neg. Nr. 60.10.10-3079 (W.-S., no. 80)

95) D.O. Neg. Nr. 60.10.10-3081 (not 60.10-3081) (W.-S., no. 86)
96) D.O. Neg. Nr. 60.10.10-3084 (W.-S., no. 136)
97) D.O. Neg. Nr. 60.10.10-3086 (W.-S., no. 188)
98) D.O. Neg. Nr. 60.10.11-3088 (W.-S., no. 193)
99) D.O. Neg. Nr. 60.10.11-3092 (W.-S., no. 236c)
100) D.O. Neg. Nr. 60.10.12-3101 (W.-S., no. 429)
101) D.O. Neg. Nr. 60.10.12-3106 (W.-S., no. 455)
102) D.O. Neg. Nr. 60.10.12-3109 (W.-S., no. 467)
103) D.O. Neg. Nr. 60.10.12-3112 (W.-S., no. 513)
104) D.O. Neg. Nr. 60.18.06-3144b (not 60.18.3144b) (W.-S., no. 1007)
105) D.O. Neg. Nr. 60.18.01-3113 (W.-S., no. 548)
106) D.O. Neg. Nr. 60.18.01-3114a-c (W.-S., no. 553b)
107) D.O. Neg. Nr. 60.18.02-3116a, b (W.-S., no. 577a)
108) D.O. Neg. Nr. 60.18.03-3129 (W.-S., no. 800)
109) D.O. Neg. Nr. 60.18.04-3134 (W.-S., no. 904)
110) D.O. Neg. Nr. 60.18.04-3142 (W.-S., no. 998)
111) D.O. Neg. Nr. 60.18.05-3145 (W.-S., no. 1012)
112) D.O. Neg. Nr. 60.18.05-3150 (W.-S., no. 1058)
113) D.O. Neg. Nr. 60.18.05-3151 (W.-S., no. 1071)
114) D.O. Neg. Nr. 60.18.06-3156 (W.-S., no. 1187)
115) D.O. Neg. Nr. 60.18.06-3158 (W.-S., no. 1205)
116) D.O. Neg. Nr. 60.18.06-3163 (W.-S., no. 1232)
117) D.O. Neg. Nr. 60.18.07-3165 (W.-S., no. 1231)
118) D.O. Neg. Nr. 60.18.07-3167 (W.-S., no. 1254)
119) D.O. Neg. Nr. 60.18.12-3209 (W.-S., no. 1071)
120) D.O. Neg. Nr. 60.18.14-3221 (W.-S., no. 1037)
121) D.O. Neg. Nr. 60.18.18-3264 (W.-S., no. 975)
122) D.O. Neg. Nr. 60.23.02-3289 (W.-S., no. 1156c)
123) D.O. Neg. Nr. 60.23.04-3305 (W.-S., no. 99)
124) D.O. Neg. Nr. 60.23.04-3306 (W.-S., no. 161)
125) D.O. Neg. Nr. 60.23.04-3308a (W.-S., no. 485)
126) D.O. Neg. Nr. 60.23.05-3311 (W.-S., no. 939)
127) D.O. Neg. Nr. 60.23.09-3345b, c, h (W.-S., no. 434)
128) D.O. Neg. Nr. 60.23.10-3357 (W.-S., no. 1038)
129) D.O. Neg. Nr. 60.23.12-3381a, b (W.-S., no. 1094)
130) D.O. Neg. Nr. 60.23.18-3652 (W.-S., no. 1100)
131) D.O. Neg. Nr. 60.23.23-4027 (W.-S., no. 465)
132) D.O. Neg. Nr. 60.23.24-4029 (W.-S., no. 550)
133) D.O. Neg. Nr. 60.23.24-4031 (W.-S., no. 769)
134) D.O. Neg. Nr. 60.43.4030 (should probably change to 60.23.24-4030) (W.-S., no. 585)
135) D.O. Neg. Nr. 60.70.01-4036 (W.-S., no. 1072a)
136) D.O. Neg. Nr. 60.70.13-4096 (W.-S., no. 595)

137) D.O. Neg. Nr. 60.84.04-2966bis (W.-S., no. 666a)
138) D.O. Neg. Nr. 60.88.04-3648 (W.-S., no. 483)
139) D.O. Neg. Nr. 60.88.05-3656 (W.-S., no. 922)
140) D.O. Neg. Nr. 60.88.06-3686 (W.-S., no. 279)

(V) On the identification of the narrator and/or sealer in metrical legends

The legend *Γραφὰς σφραγίζω Χ(ριστὸ)ς τοῦ Κων(σταντίνου)* (*CByzMetrSiegel 1*, no. 502) is worth noting as one of the metrical legends where the identity of the narrator, who is simultaneously the sealer of Konstantine's writings, is clearly stated. In other cases, the identification of the narrator and/or sealer becomes clear through the syntax, the general context of the legend or the dialogue that develops between the legend and the iconography of the seal. Thus, the use of a *nominativus absolutus* in the legends under nos. 505 (*Γρα[φ]ὰς σφρα[γί]ζων (καὶ) [λ]όγους Κων(σταντῖνος)*; obv.: the Crucifixion), 509 (*Γραφ(ὰς) χαράπ(τ)(ω)ν | (καὶ) λόγους Κωνσταντῖν(ος)*) or 894 (*Θεόδωρος σφραγίσ(ας) ὁ Συναχέρις*; obv.: St. Theodoros) leaves no doubt about the identity of the narrator/sealer. In the legends nos. 679 (*Ἐγὼ σφράγ(ισ) μ[α] (καὶ) σκέπ(η) Νικολ(άω)*; obv.: St. Nikolaos) and 680 (*Ἐγὼ σφράγι(σ)μα (καὶ) σκέπη Χριστοφόρου*; obv.: Theotokos Episkepsis), the personal pronoun ἐγὼ can only refer to the holy persons depicted on the obverse, since in both cases these are designated also as the σκέπη of the owner (a personified seal cannot take up such a role). Another telling example is offered by the legend no. 673 (*Ἐγὼ Κομνηνοῦ τὸ κράτος Νικηφόρου φέρων σπάθην σφάττουσαν, οὓς ἐχθροὺς ἔχει*), which relates directly to the iconography on the obverse of the seal (the sword-bearing St. Demetrios), leaving thus no doubt on the identity of the active agent.

In the overwhelming majority of metrical legends, however, the identity of the narrator and/or sealer is not so clear. In such cases, the editor of the *CByzMetrSiegel 1* opts for the following rule of thumb: whenever the metrical legend extends on both sides of the seal, she holds the personified seal ["Das Siegel spricht (Ich-Form)"] as the narrator (speaker) and consequently as the conveyor of validity on the writings and acts of the owner; if, however, the metrical legend appears only on the reverse, she prefers to assign this same role to the holy person(s) depicted on the obverse. This practice is well exemplified in the commentary, for example, of the legends nos. 532 (specimens a-c: *Γραφῆς φράσις κ(αὶ) Κραγένου(ς) σφραγὶς πέλω*; obv.: St. Georgios, specimen d: *Γραφῆς φράσις κ(αὶ) Κραγέ | νους σφραγ(ὶς) πέλω*) and 683 (specimens a-b: *Ἐγὼ τὸ κῦρος | τῶν γραφῶν Ἰω(άννου)*, specimen c: *Ἐγὼ τὸ κῦρος τῶν γραφῶν Ἰω[ά]ννου*; obv.: Theotokos Episkepsis).[12]

12. It is on the grounds of the implementation of this rule of thumb that W.-S. prefers to reconstruct the verb of the legend under no. 1263 as τηρῶ (instead of φέρω, as given in *DOSeals* III 71.27). We do not hold this as a necessary reconstruction and we believe that

This line of thought, although interesting, cannot be applied, in our view, in all cases. A telling argument in this respect is offered by seals with metrical legends on their reverse whose verb is in the third-person singular, despite the fact that their obverse depicts more than one saints, e.g. nos. 304 (obv.: standing figures of Sts. Basileios and Nikolaos, but *βεβαιῶ*), 374a (obv.: standing figures of Sts. Georgios, Gregorios Theologos and Demetrios, but *σφραγίζω*), 388 (obv.: standing figures of Sts. Georgios and Theodoros, but *σφραγίζω*), 459 (obv.: standing figures of two military saints, but σφραγίζω), 492 (obv.: standing figures of Sts. Nikolaos, Georgios and Ioannes Prodromos, but *σφραγίζω*). If these saints were indeed the sealers, then the verb of the legend should have been in the plural. Such cases, with a direct link between the (more than one) saints on the obverse and the legend on the reverse, do exist as exemplified by the legends under nos. 556 (with a clear reference to the three holy persons depicted on the obverse), 94-95, 125 and 540 (with a verb in the second-person plural) and 669-672 (with a verb in the second-person singular, as it is dependent on the expression *δυὰς μαρτύρων*). Another argument that speaks against the strict implementation of W.-S.'s rule of thumb is offered by seals whose both sides are decorated with the bust of a saint in the central medallion, but the legend running along the circumference has a verb in the singular, as for example is the case under no. 1274 (obv.: bust of St. Nikolaos; rev.: St. Demetrios; *Λέοντος γρ[αφὰς] | σφρ(α)γίζω τε (καὶ) λόγους*). In this particular case, W.-S. notes that "Der hl. Nikolaos spricht über das Siegel", but why should it be so? Should St. Demetrios be underestimated just because he is depicted on the reverse?[13]

Determining the active agent in a metrical legend should not be seen as a sterile philological exercise; on the contrary, it is of great importance for gaining a deeper insight into the mentality and religious feelings of the Byzantines themselves. We would, therefore, be inclined to propose a new scheme for the categorisation of the metrical legends on seals on the basis of their content, a scheme that goes beyond the presence or absence of a *verbum finitum* (used in Hunger's categorisation, cf. *CByzMetrSiegel 1*, p. 35ff.: Inhalt und Form), placing instead more emphasis on **who is addressing whom (and for what purpose)**. Within this scheme we hold as a safer rule of thumb to assume that the subject of the verbs in the first-person singular

both in the legend under no. 1263, as well as in the (similar in content) legend under no. 1253, it is the personified seal that speaks and thus, the verb φέρω makes perfect sense. On the other hand, W.-S. does not follow her rule of thumb in the case of the legends, for example, under nos. 736 (*Ἐμοὶ τὸ κρυφθὲν [τ(ὸν)] γράψαν[τ]α ἐκφέρ(ει)*), where she clearly states that Ἐμοὶ refers to the seal and not to the Theotokos Episkepsis depicted on the obverse), or 667 (*Δοχειαρίου κρατύνω μονῆς λόγους*), where she notes that the personified seal speaks, although the archangel Michael is depicted on the obverse.

13. For other similar examples, cf. *CByzMetrSiegel 1*, nos. 390j, 411b and 412.

contained in the legend (e.g. *πέλω*, *σφραγίζω*, *κομίζω*, etc.) is the personified seal itself, unless clearly implied otherwise. The tendency of the Byzantines to bring their seal in the flesh is very vividly illustrated in many examples within the large group of the *intentionally* anonymous seal legends, which prompt the receiver of the document to open it (cf. *CByzMetrSiegel 1*, p. 38ff.: Anonyme metrische Siegellegenden) and even more in legends such as nos. 1120 and 1149 (where the personified seal introduces its owner to the reader), or no. 1159 (where the personified seal takes up the role of an intercessor to God for the sake of its owner!). Of equal importance within the proposed categorisation scheme is our observation that many of the metrical legends employ illeism. By using this literary device, which imparts a certain degree of humility and objective impartiality, the owner of the seal dismisses his/her own importance in relation to the addressee - another telling observation concerning the ideology of the Byzantines. In view of the above, a working plan on the categorisation of metrical seal legends on the basis of their content may be articulated as follows:

Who speaks?

I. THE HOLY PERSON(S) depicted on the obverse, in order to

- **I.A. confirm his/her/their role as guardian(s)/sealer(s) of the writings of the owner of the seal**
- **I.B. intercede on behalf of the owner of the seal**

II. THE OWNER(S) of the seal

- **II.A. AS SUPPLICANT(S), using direct speech or illeism, addressing**
  - **II.A.1. Holy persons**
    - **II.A.1.1 God, Jesus Christ**
    - **II.A.1.2. God, Jesus Christ with other holy person(s) as intercessors**
    - **II.A.1.3. Virgin Mary alone**
    - **II.A.1.4. Virgin Mary with other holy person(s) as intercessors**
    - **II.A.1.5. One holy person**
    - **II.A.1.6. A combination of more than one holy persons**
  - **II.A.2. Sacred symbols**
    - **II.A.2.1. The Hand of God**
    - **II.A.2.2. The cross**
- **II.B. AS NON-SUPPLICANT(S), using direct speech or illeism, addressing**
  - **II.B.1. the reader of the seal and/or addressee to express ownership or other information**
  - **II.B.2. Non-animate figures (e.g. their home city, the verses of their legend, etc.)**

III. THE (PERSONIFIED) SEAL, in order to

III.A. reveal its owner or describe its role

III.B. prompt the receiver of the document to open it (*intentionally* anonymous seal legends)

III.C. act as intercessor

In what follows, we have tried to implement the afore-mentioned scheme on some of the legends included in the *CByzMetrSiegel1*, especially the ones that appear in the chapter on "Inhalt und Form" (p. 35-38). It goes without saying that the examination of a far greater sample of metrical legends may further refine the structure of this scheme. Of the metrical legend mentioned below, those employing illeism are preceded by **[ille]**.

Who speaks?

I. THE HOLY PERSON(S) depicted on the obverse, in order to

II.A. confirm his/her/their role as guardian(s)/sealer(s) of the writings of the owner of the seal

Γραφὰς σφραγίζω Χ(ριστὸ)ς τοῦ Κων(σταντίνου) (no. 502)

Γραφὰς σφραγίζων (*nominativus absolutus*) *Χούμνου τοῦ Θεοδώρου* (no. 506) (obv.: St. Theodoros)

[*Ε*]*ἰμὶ* (obv: Theotokos Hodegetria) *φύλ*[*αξ*] *σοῦ καὶ γραφῶν εἰμι φύλαξ* (no. 700)

Ἐμὸς τύπος (obv: St. Georgios) *σφράγισμα τοῦ συνωνυ*[*μ*]*ου* (no. 737)

Ἰω(*άννης*) *πόθῳ με* (obv.: Theotokos) *τῇ βούλλῃ γράφ*(*ει*) (no. 1015)

I.B. intercede on behalf of the owner of the seal

Κ(*ύρι*)*ε β*(*οή*)*θ*(*ει*) *τὸν βουλλ*(*ώ*)*νοντα δι' ἐμὲ* (obv: the archangel Gabriel) δικαίως (no. 1156c)

II. THE OWNER(S) of the seal

II.A. AS SUPPLICANT(S), using direct speech or illeism, addressing

II.A.1. Holy persons

II.A.1.1 God, Jesus Christ

Σφραγὶς γενοῦ μοι καὶ κράτος, Θεοῦ Λόγε, | *οἰκτρῷ Μανουὴλ σεβαστῷ τῷ Διμύρῃ* (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

[ille] *Τῇ σῇ κραταιᾷ δεξιᾷ, Θεοῦ Λόγε,* | *Νικηφόρον φύλαττε τὸν σὸν οἰκέτην* (*CByzMetrSiegel1*, p. 37 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

[ille] *Ἐν σοὶ πεποιθὼς Κασταμονίτης Λέων* | *τύχοιεν, Χ*(*ριστ*)*έ, ψυχικ*(*ῆς*) *σ*(*ωτη*)*ρίας* (no. 743)

II.A.1.2. God, Jesus Christ with other holy person(s) as intercessors

[ille] *Γεωργίου μ(άρ)τ(υρος) λιτ(αῖς) Λάζαρ(ον) σῶσ(ον), Λόγε* (no. 256)

[ille] *Σὸν Γρηγόριον οἰκέτην σῶσον, Λόγε,* | *τὸν δούκα λιταῖς μάρτυρος Θεοδώρου* (*CByzMetrSiegel1*, p. 37 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

[ille] *Ταῖς ἱκεσίαις τοῦ μάρτυρος* (St. Theodoros), *ὦ Λόγε,* | *Χαμδούνιον φύλαττε κουροπαλάτην* (*CByzMetrSiegel1*, p. 37 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

II.A.1.3. Virgin Mary alone

Σφραγίδα γραφῶν τῶν ἐμῶν σε, παρθένε, Στρατήγιος τίθημι Βοῦνος, ὃν σκέποις (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

[ille] *Τῶν ἐξισωτῶν τῆς Ἀχυράους, κόρη,* | *καὶ τοῦ Καράντου πρακτέα διευλύτου* (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

[ille] *Ἔσο σφραγὶς, πάναγνε, Θεοφυλάκτ(ῳ)* (no. 798a, b, c)

[ille] *Σφραγὶς γενοῦ σῷ Μιχαήλ, ἁγνή, λάτρει* (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

[ille] *Τῇ σῇ σεβαστὸς Περγαμηνὸς εἰκόνι τὸ γράμμα κυροῖ καὶ Φαρισαῖος, κόρη* (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

[ille] *Μονήν, κόρη, σὴν Παραδείσιον σκέποις* - the owner of the seal is the monastery (no. 1455)

II.A.1.4. Virgin Mary with other holy person(s) as intercessors

Εὐστάθιον, πάναγνε καὶ μύσται Λόγου, τῆς Ἀδριανοῦ τὸν θύτην σκέποιτέ με (no. 819)

[ille] *Λιταῖς Μηνᾶ μάρτ(υ)ρος, τοῦ Θ(εο)ῦ Μ(ῆτ)ερ,* | *φύλαττε τὸν σὸν οἰ(κέ)την Θεοφά(νην)* (no. 1287)

II.A.1.5. One holy person

Εἰκὼν ἀθλητοῦ (St. Georgios), *Φωκᾶν με φρούρει, σκέπε* (no. 697)

Σὲ φρουρὸν τίθημι, Νικόλαε, τρισμάκαρ (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

Ψυχῆς ἐμῆς φρουρόν σε (St. John Prodromos) *καὶ γραφῶν γράφω,* | *εἰ καὶ κατ᾽ ἄμφω, πλὴν ἀλλὰ ψυχῆς πλέον* (*CByzMetrSiegel1*, p. 37 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

[ille] *Θερμὲ προστάτ(α)* (St. Nikolaos), *πρ(ός)τηθι τῷ σ(ῷ) Νικήτ(α)* (no. 939)

II.A.1.6. A combination of more than one holy persons

[ille] *Ἀποσ[τό]λων πρώτ[ισ]τε, μαρτύρ[ω]ν κλέος* (Mark the Evangelist and St. Theodoros), *Ξηρὸν σκέποιτε Βασίλειον βεστάρχη(ν)* (no. 125)

II.A.2. Sacred symbols

II.A.2.1. The Hand of God

Φρουρὸν γραφῆς τέθεικα Χεῖρα Κυρίου, | *εἰς ὃν Μιχαὴλ ἐλπίδα πᾶσαν ἔχει*

(*CByzMetrSiegel1*, p. 38 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

[ille] *Ἐπισφραγίζου Μανουὴλ Μονομάχου πράξ(ει)ς, Θ(εο)ῦ χείρ* [*sic pro* Χείρ], *εἰς τέλος ταύτας μένειν* (no. 775)

[ille] *Σὸν Ἀττικὸν Λέοντα, Χεὶρ Θεοῦ, σκέποις* (*CByzMetrSiegel1*, p. 38 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

[ille] *Χεὶρ Κυρίου, ἐπὶ κορυφὴν στῆθι τοῦ Κωνσταντίνου* (*CByzMetrSiegel1*, p. 38 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

II.A.2.2. The cross

Φρουρὸς βίου μοι καὶ σφραγὶς σταυρὸς πέλει | *ἄριστον ὅπλον τῆς ἐμῆς τοῦτο σκέπης* (*CByzMetrSiegel1*, p. 38 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

[ille] *Σταυρὸς σκέπη, φῶς, δόξα τῷ Θεοφάνει* (*CByzMetrSiegel1*, p. 38 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

II.B. AS NON-SUPPLICANT(S), using direct speech or illeism, addressing

II.B.1. the reader of the seal and/or addressee to express ownership or other information

Γραφ(ὰς) χαράτ(τ)(ω)ν (*nominativus absolutus*) | (*καὶ*) *λόγους Κωνσταντῖν(ος)* (no. 509)

Γραφὴ παριστᾷ | *καὶ γένος μοι καὶ τύχ(ην)* (no. 515)

[ille] *Δέξαι πενιχρὸν δάνος ἐκ βασιλέων* (no. 607)

[ille] <*Ἀ*>*νζᾶ Μιχαὴλ σφραγίς, ὅν, σεμνή, σκέποις* (no. 111)

[ille] *Μακρεμβολίτα Μιχαήλ, γραφὰς δέχου* | *ἐκ τῆς σῆς ὁμευνέτιδος Εἰρήνης φίλης* (no. 1345)

[ille] *Ἄννης Κομνηνῆς ἡ σφραγὶς ἀνὰ στίχους* | *δι' εὐλάβειαν οὐ φέρει θείους τύπους* (no. 119)

[ille] *Εἰς κῦρος ἔργων καὶ σφραγῖ*[*δ*]*α γραμμάτων* | *γράμματα τυποῖ Λαχα*[*ν*]*ᾶς Ἰωάννης* (no. 704)

[ille] *Εἶχον Ραδηνὸν ἡ σφραγὶς* [*Ἰω*]*άνν(ην)* | *ἰλ(λ)ούστριον πρίν, νῦν δὲ* (*καὶ*) *δ(ι)κα*[*σπόλ(ον)*] (no. 706)

[ille] *Ἐξ εὐλαβ(εί)ας ἡ γραφὴ Νικηφόρου* | *στίχους ἔχει σήμαντρον, οὐ σεπτοὺς τύπους* (no. 747)

[ille] *Κυροῦσ*[*ι*] *πράξεις καὶ γραφὰς Ἀκινδύνου* | *τοῦ Καλαμαρᾶ δύο καὶ μόνοι στίχοι* (no. 1180)

[ille] *Ἀρταβάσδου σφράγισμα τοῦ Νικηφόρου* (no. 140)

[ille] *Σφραγὶς ἐπάρχου Παντεχνῆ Θεοδώρου* | *τὸ δ' ἀξίωμα πρωτονωβελισσίμου* (*CByzMetrSiegel1*, p. 35 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

[ille] *Σφραγὶς σεβαστοῦ κρατόρων τριῶν κλάδου Κοντοστεφάνου Κομνηνανθοῦς Στεφάνου* (*CByzMetrSiegel1*, p. 35 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

[ille] *Σφραγὶς σεβαστοῦ Κομνηνοῦ Νικηφόρου,* | *ὃν σαῖς λιταῖς σκέποις,*

μάρτυς Κυρίου (St. Demetrios) (*CByzMetrSiegel1*, p. 37 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

[ille] *Σφραγὶς πέλουσα δεσπ(ό)τ(ου) Νικηφόρου* | *Ἐπισφραγίζω καὶ πεδῶ βούλλη τάδε* (no. 776). W.-S. places the legend "*Σφραγὶς πέλουσα δεσπ(ό)τ(ου) Νικηφόρου*" on the reverse of the seal, but on the analogy of the three preceding examples we would be inclined to place it on the obverse. This metrical legend is worth noting as it combines a first part in illeism, while its second part is in direct speech.

II.B.2. Non-animate figures (their home city, the verses of their legend, etc.)

Ἔχεις τροφόν με Μιχαὴλ Ἰταλόθεν | *πόλις Φιλίππου θρέμματος ἀποστόλων* - the owner addresses his home city (no. 832)

[ille] [*Ἐπι*]*σ*[*φραγ*]*ίζοις τὰ*[*ς*] *γραφὰς Ἰωάννου* | *Σ*[*ρ*]*ατηγοπούλου, σὺ δυὰς σ*[*ί*]*χων μόνη* (no. 773)

III. THE (PERSONIFIED) SEAL, in order to

III.A. reveal its owner or describe its role

Εὐγενειανοῦ Μιχαὴλ σφρα[*γ*(*ὶ*)*ς*] *πέ*[*λω*] (no. 800)

Γραφὰς <σ>φραγίζω τοῦ κριτοῦ Κολωνείας (no. 493)

Ἐπισφραγίζω τὰς γραφὰς Ἰωάννου, | *οὗ κλῆσις ἐστίν ἡ Χρυσουβαλαντίτ*(*ων*) (no. 778)

Τοῦ Φραγγοπώλου τὰς γραφὰς προμηνύω (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

Σεβαστὸν ἤδη καὶ δομέστικον μέγαν | *Ἀλέξιον νῦν τὸν Κομνηνὸν δεικνύω* (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel2*)

Τὸν Αἰδέσιμον ἐκ γένους Ἰωάννην | *Νέας τε χαρτουλάριον γράφω* (*CByzMetrSiegel1*, p. 36 - to appear in *CByzMetrSiegel3*)

Δοχειαρίου κρατύνω μονῆς λόγους– the owner of the seal is the monastery (no. 667)

Γραφὰς σφραγίζω Χωματηνοῦ τοὐπίκλην, ἀθλητά, τοῦ σοῦ δούλου καὶ σ[*υν*] *ωνύμου* - the personified seal addresses St. Theodoros depicted on the obverse (no. 503)

[ille on the obv] *Σφραγὶς σεβαστοῦ Ἀτούμη Νικηφόρου* | *φέρω ἀετὸν ἀντὶ σημάντρου τύπον* (*CByzMetrSiegel1*, p. 37 - to appear in *CByzMetrSiegel2*).

[ille on the obv] *Γραφὴ παριστᾷ γένος* | *σὸν τύπον φέρω* - the seal addresses its owner (no. 514). The first part of the last two metrical legends (*Σφραγὶς σεβαστοῦ Ἀτούμη* and *Γραφὴ παριστᾷ γένος*) employ illeism and could, therefore, be ascribed to the owner of the seal; in this particular case, however, the illeism on the obverse may be equally assigned to the personified seal, as this is undoubtedly the subject of the continuation of these legends on the reverse.

III.B. prompt the receiver of the document to open it (*intentionally* anonymous seal legends)

Ἐμοὶ τὸ κρυφθὲν [τ(ὸν)] γράψαν[τ]α ἐκφέρ(ει) (no. 736)

Εἴ τις διελθεῖν βούλεται, νῦν ἀφόβως | ἐμοὶ προσίτω (καὶ) σφραγῖδα λαβέτ(ω) (no. 686)

III.C. act as intercessor

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ ἔχοντί με (no. 1159)

REMARKS ON SPECIFIC PAGES/ENTRIES

p. 56 (12th line from the top): ...Fortsetzung in einem paroxytonen Siebensilber (not Achtsilber) ...

No. 15: In the K. (Kommentar), ... Siegels (not Siels).

Nos. 126 and 1323: The obverse portrays the well-known scene of the embracing (ἐναγκαλισμός, Umarmung) or kissing (ἀσπασμός) of the two apostles, not the two apostles in *dextrarum iunctio*[14].

No. 229: W.-S. writes Πελαμ(ί)δη, while on the Athenian specimen one can clearly read Πελαμήδη, cf. also Stavrakos, *Familiennamen ANM* 204.

No. 236c: On the Athens specimen (NM, K623) one reads Γεώργιων, thus, the transcription of the legend should read Γεώργι(ο)ν.

No. 380: We wonder whether the ending of the verb σφραγίζω could be reconstructed as σφραγίζων (or is there not enough space for two letters?). If, however, σφραγίζων is possible, should this legend have been treated under (the identical) no. 504? Furthermore, the specimen DO 58.106.4955 is surprisingly enough listed under S. (Sammlungen) in both entries (nos. 380 and 504).

No. 385r: Under S. (Sammlungen), the correct reference to the edition of Athens (Orphanides-Nikolaides 472 und 473) is Koltsida-Makre 371 und 369, respectively (not *vice versa*).

No. 390p (esp. under Ed.): The legend of the specimen edited by Koltsida-Makre 373 (which W.-S. quotes here) depicts the bust of an unidentified military saint on the obverse and reads *Γραφὰς σφραγίζω καὶ λόγους Ἰωάννου* (not Κωνσταντίνου, as on the specimens treated under the entry no. 390). Furthermore, in their review of the edition of the Orphanides-Nikolaides sigillographic collection at the Athens Numismatic Museum by Koltsida-Makre [cf. *BZ* 91 (1998), 149], Werner Seibt and W.-S. note that the name of the owner of this specimen may also be reconstructed as

14. On seals with portraits of Sts. Peter and Paul, cf. J. Cotsonis, The contribution of byzantine lead seals to the study of the cult of the saints (sixth-twelfth centuries), *Byz* 75 (2005), 419-421 (with references to the gesture of embracing). On the old rite of the *dextrarum iunctio*, cf. A. Iacobini, *Dextrarum iunctio*. Appunti su un medaglione aureo protobizantino, *Notizie da Palazzo Albani. Rivista di storia e teoria delle arti* 20 (1991), 49-66.

Θεοδώρου (instead of Ἰωάννου). W.-S. may (in this instance) have thought of the specimen Koltsida-Makre 385 (*Γραφὰς κομίζω καὶ λόγους Κωνσταντίνου*; obv: bust of Theotokos), where, however, the verb reads securely κομίζω (not σφραγίζω – as on the legends listed under no. 390).

No. 455 (under Ed.): ... from Mystras: New (not nwe) historical...

No. 461: The information on the date of this specimen (Dat.) is missing. Laurent (V/2, 1380) proposed the 10th/11th c.

No. 535a-b: The abbreviated name of the owner is here reconstructed as Δα(υί)δ, while under No. 598a-c the editor opts for Δα(βὶ)δ.

No. 598: Under S. (Sammlungen), W.-S. notes that the Benaki Museum possesses two seals belonging to David Komnenos, one of them representing type (b) and the other one type (c). The museum, however, has only one such specimen (Benaki 13925) depicting David Komnenos seated on a folded stool and bearing the word βασιλεγγόνου on the reverse; this particular seal belongs, therefore, to type 598a.

No. 607: *Δέξαι πενιχρὸν δάνος* (instead of δῶρον) *ἐκ βασιλέων* (obv.: Christ washing the feet of the apostles). The interpretation by W.-S. that this seal/token had been used almost certainly as "Almosensiegel oder Wohltätigkeitsmarke" is very convincing, but whether βασιλέων refers to Jesus Christ (as she suggests) is a more difficult question (in such a case shouldn't it read βασιλέως?). Could βασιλέων simply refer to the imperial patronage of a public bath?

No. 618: Under K. (Kommentar), on the seal of *Ioannes Pantechnes, megas oikonomos*, now at the BnF (Zacos 488) cf. lately: J.-Cl. Cheynet, Les gestionnaires des biens impériaux: étude sociale (Xe-XIIe siècle), *TM* 16 [*Mélanges Cécile Morrisson*], Paris 2010, 203-204 (no. 34).

No. 674: Under S. (Sammlungen): Ermitaž, M-6502 (not M-5733).

No. 741: part of the 5th and 6th lines from the top of page 336 (warum esatntinos... Siegel angeführt) should be deleted.

No. 743: The starting expression *"Εν σοὶ πεποιθὼς"* is obviously inspired from the expression *"Επὶ σοὶ πεποιθὼς"* often encountered in byzantine psalms, cf. for example, Eusebius (*"ἐπὶ σοὶ τῷ Θεῷ μου πεποιθὼς"*)[15], Didymus Caecus (*"ἐπὶ σοὶ πέποιθα"*)[16], Diodorus (*"ὁ ἐπὶ σοὶ πεποιθὼς"*)[17], John of Damascus (*"ὁ πεποιθὼς ἐπὶ Κύριον, σωθήσεται"*)[18], or (contemporary to the metrical legend under review)

15. *Commentaria in Psalmos*, in *PG* 23, col. 224.

16. M. Gronewald, *Didymos der Blinde. Psalmenkommentar*, pt. 2 [*Papyrologische Texte und Abhandlungen* 4. Bonn, 1968, p. 76].

17. J.-M. Olivier, *Diodori Tarsensis commentarii in psalmos. I: Commentarii in psalmos I-L*, v. 1 [CCSG 6. Turnhout, 1980, psalm 17, verse 42].

18. *Sacra parallela*, in *PG* 95, col. 1425.

St. Neophytos of Cyprus ("*ὁ ἐπὶ σοὶ πεποιθὼς*")[19]. *Metri causa*, the preposition Ἐν replaces Ἐπὶ.

No. 772: For the legend on the obverse of the DO 58.106.11 specimen, W.-S. (following obviously Laurent's text in *Corpus* V/1, 676), notes that "Die Buchstaben (*nur*) auf der rechten Seite der Beischrift sind kreuzförmig angeordnet". The same layout, however, is followed by the legend to the left (O | ΑΓΙ | O | C), where the letters ΑΓΙ form the horizontal arm of the cross, as is to be clearly seen on the accompanying photo published in Laurent's *Corpus* V/1, Pl. 92, 676.

No. 784: The translation of this legend is quite demanding. Of the two possibilities offered by the editor we hold the second one as more successful. On the basis of the scheme that we proposed above concerning the categorisation of metrical legends on seals, we would prefer to assume that here (once again) it is the owner of the seal who speaks, referring to himself in the third person (illeism). W.-S. does not offer a German translation for all the metrical legends examined in *CByzMetrSiegel1* (a direct translation or description of the content is included in the commentary of ca. seventy legends). A translation of these verses, however, is of importance as it broadens the appeal of byzantine sigillography (and by extension of byzantine studies) to the general public.

No. 796: All five known seals of Basileios Erotikos are illustrated in O. Karagiorgou, Byzantine themes and sigillography. I. The sigillographic *corpora* of the themes of Hellas, Opsikion and Armeniakon, *Bsl* LXVII (2009), 28, fig. 1. The specimen that used to be part of the Zacos collection is now kept at the Bibliothèque nationale de France, no. 915.

No. 798c: In *Sig.* 724c, Schlumberger comments "Sceaux communiqué par M. Lambros", which suggests that this piece is most probably identical to the Athens, NM, K965.

No. 813: Under K. (Kommentar), ... der Kirche des hl. Ioannes Chrysostomos in Koutsoventi... (not Kutzopedi).

No. 842: In the second line of the legend κουμερκιαρί[ου] or (κ)ουμερκιαρί[ου] (instead of ουμερκιαρί[ου])

No. 844: W.-S. rightly underlines the unclear meaning of the first part of this legend «*Ἡ κλ(εὶ)[ς] μὲν τὴ<ν> [σ]φραγίδ<α> φυλά[τ(τει)]*», since the κλεὶς (for σφραγὶς) and σφραγίδα form a tautology. Provided that Laurent's transcription is correct, we wonder whether κλεὶς could be understood as the knot, i.e. δεσμὸς (κόμπος

19. Th. Detorakes, Ἑρμηνεία τοῦ ψαλτῆρος, in I. Karabidopoulos, C. Oikonomou, D.G. Tsames and N. Zacharopoulos (eds.), *Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου Συγγράμματα,* v. 4. Paphos: Ἱερὰ Βασιλικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Ἁγίου Νεοφύτου, 2001, chapter 5, psalm 73, line 86. All references stated in fns. 15-19 were taken from the *Thesaurus Linguae Graecae,* www.tlg.ucl.edu.

in modern Greek), referring to the knot made with the thread (μήρινθος) passing through its channel after the seal had been struck.

Nos. 863 and 864: Ἡ "σωστικὴ δύναμις ἡ πανταιτία" refers, according to W.-S. to God, i.e. Jesus Christ. We would entertain the view that it may also refer to the Holy Trinity, since the expression "σωστικὴ δύναμις" is encountered in the *De trinitate* by Didymus Caecus, cf. I. Seiler, *Didymus der Blinde. De trinitate, Buch 2, Kapitel 1-7* [*Beiträge zur klassischen Philologie* 52. Meisenheim am Glan, 1975, 1.11.4 (reference found in the *Thesaurus Linguae Graecae,* www.tlg.ucl.edu).

No. 913: Die Siegelinhaberin, ...ist die jüngste Tochter (not Tochtes) Alexios' III....

No. 965: In the transcription of the legend and under K. (Kommentar), the word Μαλεΐνον needs an accute accent (not circumflex).

No. 1039: Although in the review on the book by Koltsida-Makre in the *BZ* 91 (1998), 149, the name of the owner of this seal is corrected to Konstantinos, W.-S. adopts here the (erroneous?) reading of Koltsida-Makre (i.e. Ioannes) and notes that "Der Vorname Ioannes ist bisher nicht auf einem weiteren Siegeltypus bekannt".

No. 1040: The accession number of the "Oxford 59" specimen in the Ashmolean belonging to Michael Mosele is 1978.64; the obverse of this specimen bears the bust of Theotokos Hodegetria (not Episkepsis). W.-S. refers also to "Oxford 29" (Λογαριαστοῦ Συμεὼν σφραγὶς πέλω), whose accession number is 1978.114[20].

No. 1077: We would prefer to write προεξίμου, instead of Προεξίμου - unless we are supposed to interpret this as a last name (?). W.-S. interprets ὁ τοῦ Προεξίμου as a nickname (sobriquet). Provided that the lower military office of pro(e)ximos still existed in the second half of the 12th c., we wonder if the double article τοῦ τοῦ may also imply that Ioannes (the owner of this seal) was a subordinate (or close associate, or even a close relative) of a pro(e)ximos. A certain Ioannes, *imperial spatharokandidatos and proeximos of the strategos of Hellas* (beg. 11th c.) is attested on an unpublished seal at the Benaki Museum (Benaki 13856; obv: foliate patriarchal cross).

No. 1082: W.-S. understands the expression ὁ τοῦ Εὐστρατίου as a nickname (sobriquet). Would it be possible to interpret Eustratios as the father's name of Ioannes? A similar expression in the legend under no. 1294 (ὁ τοῦ Νικαίας) refers to the nephew of the metropolitan of Nicaea.

No. 1084: Under S. (Sammlungen) Fogg 2380; however, in *BZ* 91 (1998), 148 (no. 291) the same specimen is referred to as Fogg 2830.

No. 1183: Members of the family of Kladon [Κλάδων, gen. Κλάδωνος, dat. Κλάδωνι, acc. Κλάδωνα(ν)] are known already during the Middle Byzantine period. The first attested member of this family (as far as we know) is Basileios Kladon, *protospatharios and strategos of Sicily and Longobardia*, mentioned in an ἔνταλμα of the year 938,

20. We are grateful to Dr. Marlia Mundell Mango for providing the accession numbers of the Oxford specimens.

which confirmed property to bishop Ioannes of Benevento (cf. V. von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert,* Wiesbaden 1967, 28); his contemporary, Leon Kladon, was, according to Scylitzes, one of the plotters of the unsuccessful coup against Konstantinos Porphyrogennetos in December 947; in 975, Theodoros Kladon, *protospatharios epi tou magglaviou and ek prosopou of Thessalonica*, certified a document at the monastery of Iveron (Jordanov, *Corpus II*, nos. 314-317, esp. p. 211); finally, an Anonymus Kladon, *imperial protospatharios and strategos of Hellas* (second half of the 10th c.) is the owner of a seal at the Athens Numismatic Museum (K48b).

No. 1316: If the article τοῦ is omitted, then the genitive Ἐλπιδίου offers a proper dodecasyllable (B5).

No. 1319: Another possibility would be Λέοντος ἡ γραφὴ ταύτη or αὕτη.

No. 1345: The vocative of the addressee's last name needs a circumflex, Μακρεμβολῖτα. W.-S. transcribes the second part of this metrical legend on the reverse as "ἐκ τῆς σῆς ὁμευνέτιδος Εἰρήνης φίλης", commenting further that "Ohne σῆς hätte man einen korrekten Zwölfsilber". In fact, it is the τῆς that must be omitted, as it does not appear on the facsimile published by Schlumberger (*Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 674, no. 2), which is our only information on the physique of this seal at the moment (this specimen was part of Schlumberger's private collection, but its present location remains unknown). V. Laurent (*Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine*, Athens 1932, 84, no. 238) and H. Hunger (Die Makremboliten auf byzantinischen Bleisiegeln und in sonstigen Belegen, *SBS* 5 (1998), 20, no. 13), which W.-S. duly cites, follow also Schlumberger's facsimile and transcribe the second part of this legend as a proper 12-syllable: "ἐκ σῆς ὁμευνέτιδος Εἰρήνης φίλης".

No. 1377: In her commentary on the family name of Kalampakes, W.-S. makes a brief reference to the city of Kalampaka in western Thessaly, which, during the byzantine period, was known as Stagoi. It is not clear if W.-S. tries to bring forward a direct link between the name of this city and the family name Kalampakes. Such a link would, in our view, be problematic, since the first (known to us) mention of Kalampaka (f. Stagoi) appears more than 200 years later, i.e. in the Ottoman census of 1454/5. The city's new name seems to derive from the turkish Qalabaqqaya (meaning the rock with the cowls), which the Ottomans used when referring to the monks of the monastery of St. Stephen of Meteora, cf. N. Beldiceanu-P. S. Nâsturel, La Thessalie entre 1454/55 et 1506, *Byz* 53 (1983), 143. Kalampakes must, therefore, have been originally a nickname (sobriquet) that the owner of this seal acquired because of his dress code.

No. 1429: (under Ed.) N. Zekos, Μολυβδόβουλλα τοῦ Βυζαντινοῦ (not Ἀρχαιολογικοῦ) Μουσείου...

CONCLUDING REMARKS

Alone the fact that the *CByzMetrSiegel 1* presents over five hundred previously unpublished legends is enough to underline how important this volume is to the field of byzantine sigillography. Its value, however, is significantly multiplied by the excellent treatment that all these metrical legends have received by its most capable editor. As a result, the *CByzMetrSiegel 1* offers the reader a good number of new important readings[21], (re)datings[22] and apt prosopographic remarks[23]. Due to the excellent job that W.-S. has accomplished, the *CByzMetrSiegel 1* will undoubtedly become an indispensable source of material and inspiration for all scholars of byzantine literature, prosopography and above all social history.

The reader of the volume under review will certainly be impressed by those metrical legends whose literary treatment has turned them into "philologisch anspruchsvolle kleine Kunstwerke", as aptly remarked by Prof. W. Seibt[24]. The

21. For these new readings W.-S. relies either on (previously unknown) better preserved parallel specimens (cf. for example nos. 315, 695, 1048), on the rules dictated by the metre of the legends (cf. for example nos. 335, 363, 1089, 1220, 1278), or - in most cases - on her excellent editorial skills, cf. for example nos. 132 (Ἀρετὴν τὴν Δούκαιναν, instead of Ἀρετήν τὴν δέσποιναν), 186 (not οὐσίᾳ, but δεξιᾷ), 230 (Γεώργιε, πρόστηθι τοῦ Νικηφόρου, instead of Σφραγὶς Κρατεροῦ τοῦ Νικηφόρου), 273 (οἰκειογράφων), 533 (Γράφοντα, instead of Γραφὰς), 599 (Δαβὶδ Βρουλᾶ, instead of Δασερούλα), 1104 (Κήρυξ, μὲ, instead of Πρόδρομε), 1355 (Μαριανὸν, instead of Ἀνδριανὸν).

22. Cf. for example nos. 39, 65, 69, 76, 79, 96, 164, 171, 466, 774, 995, 1356.

23. Cf. for example the editor's proposed identifications under no. 746 (Eudokia Laskarina Dukaina Angelina Komnene, whose grandmother, Anna, was a daughter of Alexios III) and 979 (Ioannes IV, patriarch von Alexandria, ca. 1062-ca. 1110). Worth noting are also the legends that present officials and members of byzantine families not known from elsewhere, cf. 535b (Δαβίδ Ξιφιλίνος), 587 (Μακρυγέννης, instead of the usual Μακρογένης), 641 (Ἀηλγάζης), 651 (Στραβοβασιλειάδης), 723 (Φαΐκας), 741 (Ἀσίμης), 782 (Μαγγανίτης, unless it describes the office of the owner in the imperial house of the Manganon), 800 (Μιχαήλ Εὐγενειανὸς), 806 (Μωροχαρζάνης), 850 (Σακούλης, attested on seals for the first time), 854 (Θεόδωρος Καραντηνὸς, bishop of Tenos), 881 (Θεοδώρα Σκλήραινα), 904 (Σοροφίτης), 906 (Φαλαΐτης), 907 (Φυλεώτης), 911 (the combination of the family names Ρωμᾶς-Βατάτζης), 963 (Μεγέθης), 976 (Κόσσυφος), 1020 (Πιστόφιλος), 1026 (Τίλαπος?), 1039 (Ἰωάννης Μαχητάριος), 1056 (Εὐδόκιμος), 1073 (Σγουρόπωλλος), 1101 (the earliest and only sigillographic evidence on the family name Φιλὴς, attested in other sources between the middle of the 13th and the middle of the 15th c.), 1129 (Κομνηνίδης, instead of the usual Komnenos), 1178 (Ἰωάννης Καμύτζης), 1180 (Καλαμαρᾶς), 1358 (this legend offers evidence for the only, so far known, member of the Skleros family called Georgios), 1366 (Βοληνὸς), 1367 (Ἀλτόμης), 1387 (Ἄνθης Βασιλάκης), 1397 (Μεθόδιος, bishop of Adraneia in Hellespontos).

24. Zum Geleit, p. 8.

reviewer's preferences nevertheless lie closer to these legends whose content offers us an unprecedented insight into the mentality of the Byzantines, whether on a strictly individual or a more collective socio-political level. Indicative for the latter case are, for example, all these metrical legends (dated from the late 12th c. onwards), with a content that intentionally stresses the close relation of their owner to the imperial family, rather than his office and/or titles (obviously a sign of nepotism)[25]. More personal (esp. religious) feelings are expressed by Epiphanios Kamateros, who attributes his title and office to the help of the Theotokos (no. 754). In the case of Ioannes Kantakouzenos (no. 1022), it is his personified ardent devotion towards St. Demetrios (not Kantakouzenos himself!) that engraves the protrait of the martyr on the latter's seal. Finally, a group of six legends inform us that by reason of their piety some owners of seals have opted to decorade them with verses, rather than with holy figures[26]. Contrary to the aforementioned religious attitudes, Constantine decides to set a lion on his seal as guardian of his writings (no. 1264).

We wish to conclude our report on the *CbyzMetrSiegel1* with a reference to another remarkable metrical legend (no. 1345), engraved on the seals that secured exclusively the letters that Eirene Makrembolitissa sent to her husband, Michael, identified most probably with the homonymous dux of Lemnos (1284-5): *Μακρεμβολῖτα Μιχαήλ, γραφὰς δέχου* | *ἐκ σῆς ὁμευνέτιδος Εἰρήνης φίλης*. The simple and straightforward content of this legend makes it stand out as the only (known, so far, to us) legend, presenting the names of both the sender as well as the addressee of the letter that the seal secures. In this respect, this particular seal finds a direct parallel to a modern used postal envelope: the seal, as well as the used envelope give away the names of the sender and the addressee and both have lost the documents they once secured!

Olga Karagiorgou
Academy of Athens

25. Cf. nos. 187, 264, 767, 839, 1033, 1114, 1116, 1120, 1121 (strangely enough not stating specifically the very close relation to the reigning emperor) and 1372.

26. This is clearly stated in nos. 119 (*Ἄννης Κομνηνῆς ἡ σφραγὶς ἀνὰ στίχους* | *δι' εὐλάβειαν οὐ φέρει θείους τύπους*, ca. second quarter of 12th c.) and 747 (*Ἐξ εὐλαβ(εί)ας ἡ γραφὴ Νικηφόρου* | *στίχους ἔχει σήμαντρον, οὐ σεπτοὺς τύπους*, end of 11th-early 12th c.), but cf. also nos. 1350 (*Μακρεμβολίτου τῶν γραφῶν Εὐμαθίου* | *στίχοι σφραγίς, οὐ τύπος εἰκονισμάτων*, second half of 12th c.) and 541 (*Γραφῶν Μανουὴλ Μαραχᾶ καὶ πρακτέων* | *στίχων σφραγὶς, οὐ τύπος εἰκονισμάτων*, second half of 12th c.), as well as nos. 773 ([*Ἐ*]*πισ*[*φρα*]*γίζοις τὰ*[*ς*] *γραφὰς Ἰωάννου* | *Στ*[*ρ*]*ατηγοπούλου, σὺ δυὰς στ*[*ί*]*χων μόνη*, ca. first half of 13th c.), 1180 (*Κυροῦσ*[*ι*] *πράξεις καὶ γραφὰς Ἀκινδύνου* | *τοῦ Καλαμαρᾶ δύο καὶ μόνοι στίχοι*, second half of 12th c.) and 1018 (*Ἰωάνν*<*ης*> *σφραγῖ*<*δι*> *γραφὴ*<*ν ἐγ*>*γρά*<*φει*>, late 12th-early 13th c.).

Paul Canart, *Études de paléographie et de codicologie* reproduites avec la collaboration de Maria Luisa Agati et Marco D'Agostino, τόμ. I-II [Studi e Testi 450-451], Città del Vaticano 2008, σσ. XXVIII+748+VI+749-1420. ISBN 978-88-210-0843-6

Μὲ τὴ συμπλήρωση σαράντα πέντε χρόνων ἐργασίας τοῦ Mgr Paul Canart στὴ Biblioteca Apostolica Vaticana καὶ γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν ὀγδοηκοστῶν γενεθλίων του, δύο τόμοι τῆς ἐκδοτικῆς σειρᾶς Studi e Testi ἀφιερώθηκαν γιὰ τὴν ἀνατύπωση σαράντα ἑπτὰ δημοσιευμάτων του παλαιογραφικοῦ, κωδικολογικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν μέρει φιλολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅλα σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, ἐκτὸς ἀπὸ τρία στὴν ἰταλική[1]. Ἡ ἀνατύπωση σὲ ἕνα τόμο σημαντικῶν μελετῶν ἑνὸς συγγραφέα ἔχει ἀποδειχθεῖ πολύτιμη πρακτικὴ καὶ στὸν χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας, καθὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σημαντικὲς ἐργασίες ποὺ δὲν ἔχουν ξεπεραστεῖ συγκεντρώνονται σὲ μία συλλογή, ἐνῶ δημοσιεύματα διάσπαρτα σὲ δυσεύρετες ἐκδόσεις (φαινόμενο συχνὸ γιὰ τοὺς παλαιογράφους) καθίστανται προσιτά[2]. Στὴ συγκεκριμένη ὅμως περίπτωση τὸ ἐγχείρημα ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη ἀξία, δεδομένης τῆς πολυετοῦς ἐνασχόλησης τοῦ συγγραφέα σχεδὸν μὲ κάθε παλαιογραφικὸ καὶ κωδικολογικὸ ζήτημα καὶ τῶν καίριων κάθε φορὰ συμβολῶν του. Συνεπῶς, καθὼς ἡ καθαυτὸ ποιότητα τῶν ἀνατυπούμενων

1. Ἐξ αἰτίας ἑνὸς τεχνικοῦ σφάλματος τὸ 47ο δημοσίευμα παραλείφθηκε ἀπὸ τὸν β΄ τόμο, ἂν καὶ ἐλήφθη ὑπόψη στὰ εὑρετήρια. Τὸ σφάλμα ἐπανορθώθηκε ἀργότερα μὲ τὴ χωριστὴ ἐκτύπωση τῶν φύλλων ποὺ ἔλειπαν (σ. 1322-1334). Συνεπῶς ἡ σελιδαρίθμηση τῶν εὑρετηρίων ποὺ ἀκολουθοῦν πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ 1323-1407 σὲ 1335-1419.

2. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴν ἀνατύπωση ἐργασιῶν τοῦ Λίνου Πολίτη (L. Politis, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque. Recueil d'études.* Préface de D. Zakythinos [Collected Studies Series 36], Λονδῖνο 1975), τοῦ Marcel Richard (M. Richard, *Opera minora*, τόμ. I-III, Turnhout-Leuven 1976-1977) καὶ πιὸ πρόσφατα τοῦ Βασίλη Ἄτσαλου (Β. Ατσαλος, *Παλαιογραφικὰ καὶ κωδικολογικὰ ἀνάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 2004) καὶ τῆς Annaclara Cataldi Palau (A. Cataldi Palau, *Studies in Greek Manuscripts*, τόμ. I-II, Spoleto 2008). Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἀνατυπώνονται μόνο συμβολὲς σὲ πολὺ συγκεκριμένα θέματα, ὅπως τοῦ Γεωργίου Παπάζογλου (Γ. Κ. Παπαζογλου, *Χειρόγραφα καὶ βιβλιοθῆκες τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης*, τόμ. Α΄ [Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Θρακικὴ Βιβλιοθήκη 1], Κομοτηνὴ 1993).

μελετῶν τοῦ P. Canart ἔχει ἤδη ἀποδειχθεῖ, ἐκεῖνο ποὺ μένει νὰ ἀξιολογηθεῖ εἶναι ἡ ἐπιλογὴ τῶν κειμένων, ἡ διάταξή τους σὲ ἕνα ἑνιαῖο σύνολο καὶ ἐν τέλει ἡ συνεισφορὰ τοῦ ἔργου.

Ἡ ἀναλυτικὴ ἐργογραφία τοῦ τιμώμενου ποὺ προτάσσεται στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τόμου (σσ. IX-XVIII), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προφανῆ βιβλιογραφικὴ βοήθεια ποὺ παρέχει στὸν ἐρευνητή, διευκολύνει καὶ τὴν ἀξιολόγηση τῆς ἐπιλογῆς τῶν κειμένων, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρεται στὸν πρόλογο, ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα καὶ μὲ μόνο κριτήριο τὴν ἄμεση σχέση τους μὲ τὴν Παλαιογραφία καὶ τὴν Κωδικολογία. Συγκεκριμένα, ἀφήνοντας ἐκτὸς ὕλης τὶς δώδεκα, αὐτοτελῶς ἀριθμημένες στὸν κατάλογο, μονογραφίες ποὺ συνέταξε ἢ συνέβαλε στὴ σύνταξή τους ἢ ἐπιμελήθηκε, ὁ Mgr Canart ξεχώρισε τὰ πλέον κατάλληλα κείμενα μέσα ἀπὸ ἕνα σύνολο ἑκατὸν σαράντα ἕξι μελετῶν ποὺ παρατίθενται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἔκδοσης καὶ χωρὶς διάκριση σὲ εἴδη. Κατὰ τὴν ἐπιλογή του διαπιστώνεται ὅτι ὀρθῶς παρέλειψε τὰ φιλολογικὰ ἢ τὰ κυρίως φιλολογικὰ δημοσιεύματα, βιβλιοκρισίες καὶ λήμματα σὲ λεξικὰ καὶ ἐγκυκλοπαίδειες, δημοσιεύσεις ποὺ ἑστιάζουν μόνο σὲ συγκεκριμένους κώδικες, χωρὶς νὰ συνεισφέρουν σὲ γενικότερα ζητήματα (λ.χ. ἡ ὑπ. ἀρ. 71), καθὼς καὶ συμβολὲς σὲ μεθοδολογικὲς συζητήσεις ποὺ σήμερα πλέον ἔχουν ἀλλάξει χαρακτήρα (λ.χ. ἡ ὑπ. ἀρ. 57 σχετικὰ μὲ τὴν κωδικολογικὴ περιγραφὴ τῶν κωδίκων καὶ τὴν ὁρολογία τῶν γραφῶν). Τέλος ὑποθέτουμε ὅτι ὁρισμένα πρόσφατα δημοσιεύματα (λ.χ. τὰ ὑπ' ἀρ. 145 καὶ 146, μὲ προσθῆκες στὸ Repertorium der Griechischen Kopisten τὸ πρῶτο καὶ γύρω ἀπὸ τὶς σταχώσεις μὲ τὸ μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων τὸ δεύτερο), παρὰ τὴν ἰδιαίτερη σημασία τους, παρελείφθησαν ἀκριβῶς λόγω τῆς μικρῆς χρονικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὴν ἔκδοσή τους (τὸ 2008). Ἀντιθέτως, ἔμειναν ἐκτὸς τῆς ὕλης τῶν δύο τόμων τὰ ὑπ. ἀρ. 105 καὶ 108, ποὺ ἀφοροῦν ἰδιαίτερα κωδικολογικὰ ζητήματα (τὴ σύνθεση τῆς μελάνης τῶν χειρογράφων τὸ πρῶτο καὶ τοὺς κώδικες μὲ μεικτὰ τεύχη τὸ δεύτερο) καὶ θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ἀνατυπωθοῦν, ἐνδεχομένως ἐπειδὴ τὸ πρῶτο θεωρήθηκε ἀρκετὰ τεχνικὸ καὶ τὸ δεύτερο ἀρκετὰ ἐξειδικευμένο.

Ἡ ἐπιτυχὴς ἐπιλογὴ κατέληξε σὲ μία συλλογὴ κειμένων ποὺ ἅπτονται ποικίλων παλαιογραφικῶν καὶ κωδικολογικῶν θεμάτων. Ἂν καὶ μία προσπάθεια αὐστηρῆς κατάταξής τους σὲ κατηγορίες θὰ ἀπέκρυπτε τὸν σύνθετο χαρακτήρα τῶν περισσοτέρων, ἀποδελτιώνοντάς τα παρατηροῦμε ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀφορᾶ στὴν ἱστορία τῆς μικρογράμματης γραφῆς καὶ σὲ περιπτώσεις συγκεκριμένων γραφέων. Ὡς πρὸς τὶς περιόδους τῆς γραφῆς καλύπτονται ὅλες, μὲ ἰδιαίτερη ὅμως ἔμφαση στὴν Ἀναγέννηση (κείμενα ὑπ' ἀρ. 10, 14, 15, 24, 42, 47, 53, 56, 64, 123 καὶ 131 α΄ μέρος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση τῆς ἐργογραφίας). Ὡς ἐκ τούτου ἡ περιοχὴ ποὺ ἐνδιαφέρει περισσότερο τὸν συγγραφέα εἶναι ἡ Ἰταλία,

ὄχι μόνο ἡ κεντρικὴ καὶ βόρεια, ποὺ ἀποκτᾶ μεγαλύτερη σημασία τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης, ἀλλὰ καὶ ἡ Κάτω Ἰταλία καὶ ἡ Σικελία, ποὺ ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. παρουσιάζουν ξεχωριστὲς γραφὲς (κείμενα ὑπ' ἀρ. 35, 54, 75 καὶ 76). Ἰδιαίτερη, ὡστόσο, ἀξία ἔχουν οἱ θεμελιώδεις μελέτες τοῦ P. Canart γύρω ἀπὸ τὶς κυπριακὲς γραφὲς (ἀρ. 55, 70, 91 καὶ 115), χωρίς, πάντως, νὰ ἀπουσιάζουν ἔρευνες γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (ἀρ. 74, 76, 96, 123). Πέρα ἀπὸ τὶς περιόδους καὶ τὶς περιοχὲς αὐτές, ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει καὶ κείμενα σχετικὰ μὲ γραφεῖς καὶ γραφὲς τῶν πρώτων αἰώνων τῆς χρήσης τῆς μικρογράμματης σὲ βιβλία (ἀρ. 61, 117 β΄ μέρος καὶ 131 β΄ μέρος), τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. (ἀρ. 98), τοῦ 13ου αἰ. (ἀρ. 74), καθὼς καὶ τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ. (ἀρ. 69). Τέλος ἄλλες ἐργασίες ἀσχολοῦνται μὲ εἰδικὰ μορφολογικὰ ζητήματα τῆς γραφῆς (ἀρ. 63 καὶ 94) ἢ ἀναφέρονται σὲ πρακτικὲς ἀντιγραφῆς χειρογράφων, ὅπως ἡ συνεργασία τῶν γραφέων (ἀρ. 114), τὰ παλίμψηστα (ἀρ. 133) καὶ οἱ σύμμεικτοι κώδικες (ἀρ. 128).

Ἀκολούθως διακρίνουμε μία δεύτερη ὁμάδα μελετῶν – ὅλες στὸν β΄ τόμο τῆς συλλογῆς – στὶς ὁποῖες ἐξετάζονται κωδικολογικὰ θέματα, ὅπως ἡ χρήση τοῦ χαρτιοῦ στὰ χειρόγραφα (κείμενα ὑπ' ἀρ. 74, 85, 104 καὶ 119), ἡ στάχωση (ἀρ. 81, 97, 109) καὶ ἡ χαράκωση (ἀρ. 132), καθὼς καὶ μερικὲς ἀκόμη μικρότερες μὲ ζητήματα ἱστορίας κωδίκων (ἀρ. 72, 81), γενικότερης ἱστορίας τοῦ βιβλίου (ἀρ. 59, 113, 121) καὶ μεθοδολογίας (ἀρ. 67, 86, 124, 130 καὶ 134). Στὰ παραπάνω ἐνδιαφέροντα, τέλος, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ ἐν μέρει φιλολογικὸς προσανατολισμὸς ὁρισμένων δημοσιευμάτων, ὅπως τῶν ἀρ. 15, 61, 64 καὶ 121.

Τὰ ἐπιλεγμένα κείμενα διατάχθηκαν στοὺς δύο τόμους τῆς συλλογῆς μὲ τὴ σειρὰ ποὺ ἀναγράφονται καὶ στὴν ἐργογραφία, δηλαδὴ κατὰ ἔτος ἔκδοσης καὶ χωρὶς κάποια θεματικὴ κατάταξη, ἂν καὶ εὔκολα παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅτι τὰ περισσότερα μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς γραφῆς καὶ τὰ σχετικὰ μὲ διάφορους γραφεῖς εἶναι συγκεντρωμένα στὸν πρῶτο τόμο, ἐνῶ τὰ κωδικολογικὰ κυρίως στὸν δεύτερο, κάτι ὅμως ποὺ προφανῶς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ συγγραφέα. Ὡστόσο πιστεύουμε ὅτι ἡ διάρθρωση τῆς ὕλης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴν ἐργογραφία καὶ νὰ γινόταν θεματικά, μὲ χωρισμὸ σὲ ἑνότητες, ὥστε νὰ προσδώσει στὴν ἀνατύπωση χαρακτήρα ὄχι μόνο χρηστικῆς ἔκδοσης ἀπευθυνόμενης στοὺς ἐρευνητές, ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ βοηθήματος γιὰ ὅποιον θέλει νὰ ἐμβαθύνει στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία, καθώς, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, ἡ ὕλη καλύπτει πλῆθος ζητημάτων τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστημονικῶν χώρων. Μὲ τὴν παροῦσα διάρθρωση ὁ ἐρευνητὴς εὔκολα θὰ ἐντοπίσει τὸ δημοσίευμα ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει, χωρὶς τὴν ἀνάγκη ἀναζήτησης κάθε φορὰ τοῦ περιοδικοῦ ἢ τοῦ τόμου, ὅπου ἔχει ἐκδοθεῖ αὐτό, ἀλλὰ ὁ σπουδαστὴς μὲ βασικὲς γνώσεις Παλαιογραφίας

καὶ Κωδικολογίας δύσκολα θὰ βρεῖ στὴ συλλογὴ ἕνα πολύτιμο ἐργαλεῖο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συμπληρώνει τὰ - ἐλάχιστα ὁμολογουμένως - ἐγχειρίδια. Ἂν καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς μελέτες δὲν μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν αὐστηρὰ ὡς παλαιογραφικὲς ἢ κωδικολογικές, ἕνας στοιχειώδης χωρισμός τους, καταρχὴν ἀναλόγως τοῦ βασικοῦ προσανατολισμοῦ καθεμιᾶς καὶ ἀκολούθως, μόνο τῶν παλαιογραφικῶν, μὲ κριτήριο τὶς περιόδους ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, θὰ καθιστοῦσε τοὺς τόμους περισσότερο εὔχρηστους γιὰ τοὺς σπουδαστές[3].

Ἡ παραπάνω διάταξη τῆς ὕλης καθόρισε ἕως ἕνα βαθμὸ καὶ μία πρακτικὴ λεπτομέρεια τῆς ἔκδοσης. Δεδομένου ὅτι τὸ σύνολο τῶν δημοσιευμάτων τοῦ συγγραφέα ἀριθμεῖται στὴν ἐργογραφία, ἀποφεύχθηκε ἡ χωριστὴ ἀρίθμηση ὅσων ἀνατυπώνονται - σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τρέχουσα πρακτικὴ σὲ ἀνάλογες ἀνατυπώσεις[4] -, ἀφοῦ στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος σύγχυσης. Ἡ ἔλλειψη, ὡστόσο, αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἐλάττωμα γιὰ τὴ συλλογή, καθώς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ σελιδαρίθμηση κάθε μελέτης, προστέθηκε, μέσα σὲ ἀγκύλες, καὶ μία ἐνιαία γιὰ τοὺς δύο τόμους, ὁπότε δὲν ἀπαιτεῖται ὁ αὔξων ἀριθμὸς κάθε μελέτης γιὰ νὰ γίνει παραπομπὴ σὲ αὐτή.

Ἐξάλλου ἡ ἀναγραφὴ τῆς προέλευσης κάθε ἀνατυπούμενης ἐργασίας – μαζὶ μὲ τὸν τίτλο της - γίνεται συγκεντρωτικὰ γιὰ ὅλες στὴν ἀρχὴ τοῦ τόμου (σ. XIX-XXII), ἀμέσως μετὰ τὴν ἐργογραφία, καὶ ὄχι στὸν πίνακα περιεχομένων ἢ στὴν ἀρχὴ καθεμιᾶς. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς λύσεις θὰ σήμαινε ἀσφαλῶς ὑπέρμετρη διόγκωση τοῦ πίνακα, ἐνῶ γιὰ νὰ ἐφαρμοσθεῖ ἡ δεύτερη θὰ ἔπρεπε – γιὰ νὰ παραμείνει ἀναλλοίωτη ἡ αὐθεντικὴ σελιδοποίηση κάθε κειμένου - νὰ προηγεῖται στὴν ἀρχή του ἕνα λευκὸ φύλλο μὲ τὸν τίτλο καὶ τὴν προέλευσή του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, ἡ λύση τῆς μαζικῆς ἀναγραφῆς τῶν στοιχείων αὐτῶν «ἐπιβάρυνε» τὸν ἀναγνώστη μὲ ἕνα, στὴν οὐσία, δεύτερο πίνακα περιεχομένων, στὸν ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἀνατρέχει κάθε φορά. Θὰ ἦταν πάντως προτιμότερο ὁ πίνακας αὐτὸς νὰ ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν πίνακα περιεχομένων καὶ ὄχι μετὰ τὴν ἐργογραφία, ἐνῶ παρατηροῦμε ὅτι στὶς περιπτώσεις μελετῶν μὲ φωτογραφίες ἐκτὸς (αὐθεντικῆς) σελιδαρίθμησης αὐτὲς δὲν ἀναγράφονται καθόλου οὔτε στὸν πίνακα μὲ τὴν προέλευση τῶν κειμένων οὔτε στὴν ἐργογραφία, γεγονὸς ποὺ καθιστᾶ τὴ βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ ἐλλιπῆ[5].

---

3. Ἕνας τέτοιος χωρισμὸς θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἀκολουθήσει τὴ διάρθρωση τῶν δακτυλόγραφων σημειώσεων τοῦ συγγραφέα γιὰ τὰ μαθήματά του στὴ Scuola Vaticana di Paleografia· βλ. P. Canart, *Lezioni di paleografia e di codicologia greca*, Città del Vaticano 1980.

4. Τέτοια ἀρίθμηση ὑπάρχει λ.χ. στὶς προαναφερθεῖσες ἀνατυπώσεις μελετῶν τοῦ Λ. Πολίτη, τοῦ Γ. Παπάζογλου καὶ τῆς A. Cataldi Palau, ἀλλὰ ὄχι καὶ τοῦ Β. Ἄτσαλου.

5. Γιὰ παράδειγμα στὸ τέλος τῆς ἀναγραφῆς τοῦ πρώτου δημοσιεύματος (ἀρ. 10 τῆς ἐργογραφίας) πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἔνδειξη "pl. 13-16".

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ κείμενα τὰ ἴδια, ἡ ἀξία τῆς ἔκδοσης ἔγκειται καὶ στὸν πίνακα τῶν παροραμάτων (σ. XXIII-XXVI) καὶ κυρίως στὰ τέσσερα εὑρετήρια (χειρογράφων, ὀνομάτων, παλαιογραφικὸ καὶ κωδικολογικὸ καὶ ὑδατοσήμων) στὸ τέλος τοῦ β΄ τόμου (σ. 1335-1419)[6]. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι ἔργο τῶν δύο ἐπιμελητῶν τῆς ἔκδοσης, ἐνῶ τὰ ἑπόμενα τοῦ συγγραφέα. Γιὰ τὸ πρῶτο δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἐξάρουμε τὴν προσπάθεια ὄχι ἁπλῶς νὰ ἀποδελτιωθοῦν τὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ νὰ σημειωθοῦν οἱ περιπτώσεις μετακίνησης χειρογράφων τὴν ἐποχὴ μετὰ τὴν συγγραφὴ τῆς σχετικῆς μελέτης. Τὰ ὑπόλοιπα – καὶ κυρίως τὰ δύο τελευταῖα - ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα γιὰ τὴν εὑρετηρίαση κάθε παλαιογραφικῆς-κωδικολογικῆς μελέτης, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀρκεῖται στὸ σύνηθες εὑρετήριο χειρογράφων. Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ P. Canart στὸν πρόλογό του (σ. VIII) περιγράφει τὴ συγκρότηση τοῦ παλαιογραφικοῦ-κωδικολογικοῦ εὑρετηρίου καὶ αὐτοῦ τῶν ὑδατοσήμων ὡς ρίσκο (προφανῶς λόγω τῶν δυσκολιῶν στὴν ἐπιλογὴ καὶ διαμόρφωση τῶν λημμάτων), δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ μεγάλη σημασία τους γιὰ τοὺς ἐρευνητές.

Ζήσης Μελισσάκης
Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν / ΕΙΕ

6. Γιὰ τὴ διόρθωση τῶν πολλῶν σφαλμάτων ποὺ εἶχαν παρεισφρύσει στὶς μελέτες ὑπ' ἀρ. 24 καὶ 86 προτιμήθηκε ἡ ἐκ νέου στοιχειοθέτησή τους, χωρὶς νὰ ἀλλάξει ἡ αὐθεντικὴ σελιδαρίθμηση (στὴν περίπτωση τοῦ ἀρ. 86 δὲν ἀνατυπώθηκε τὸ δεύτερο μέρος ποὺ περιεῖχε μόνο διορθώσεις).

S. Lazaris, *Art et science vétérinaire à Byzance. Formes et fonctions de l'image hippiatrique*, Turnout 2010, VI+288 S., 26 Farb. Ill. ISBN: 978-2-503-53446-6

Der Band widmet sich den Illustrationen der *Epitome*, eines griechischen Textes pferdemedizinischen Inhalts, und ist ein willkommener Beitrag zur Forschung über wissenschaftliche illustrierte und spezieller veterinärmedizinische Texte. Während es zur Textüberlieferung und zu den einzelnen Codices des *Corpus Hippiatricorum Graecorum* verschiedene Editionen und Untersuchungen gibt (zu nennen sind hier v.a. die Edition von E. Oder und K. Hoppe, 1971, und A. McCabe, *A Byzantine Encyclopedia of Horse Medecine. The Sources, Compilation and Transmission of the Hippiatrica*, Oxford 2007; von der angekündigten Edition der *Epitome* von A.-M. Doyen-Higuet ist 2006 nur der erste, einführende Band erschienen), wurden die Miniaturen bisher v.a. von Doyen-Higuet in ihrem Aufsatz Contribution à l'étude des manuscrits illustrés d'hippiatrie grecque, *Pact 34* (1992) [Journal of the European Study Group on Physical, Chemical, Biological and Mathematical Techniques Applied to Archaeology], S. 75-107 eingehender untersucht. Der Band von Lazaris ist somit die umfangreichste Untersuchung zum Thema, wobei ein Schwerpunkt auf die Funktion des hippiatrischen Bildes gesetzt wird.

Das Buch gliedert sich nach der Einführung in drei Kapitel, die sich mit der schriftlichen Überlieferung, den Codices, die illustrierte Texte pferdemedizinischen Inhalts enthalten, und der Analyse dieser Illustrationen, ihren gemeinsamen Merkmalen und ihrer Funktion befassen.

Das erste Kapitel (S. 9-35) widmet sich der antiken und mittelalterlichen Pferdemedizin. Der Verf. betont zunächst anhand der schriftlichen und bildlichen Zeugnisse die Bedeutung des Pferdes bereits in der antiken Welt v.a. in den Bereichen Wirtschaft und Kultur und skizziert die Genese der Pferdemedizin und ihre Entwicklung von der Antike bis in die mittelalterliche Zeit. Die professionelle Beschäftigung mit Pferdemedizin beginnt mit den sieben Autoren Anatolios, Apsyrtos, Eumelos, Hierokles, Hippokrates, Pelagonius und Theomnestos, dessen verlorenen Traktate die Basis der *Hippiatrika*, des *Corpus Hippiatricorum*

Graecorum, einer Kompilation dieser Werke, bilden. Während manche dieser Autoren in der früheren Forschungsliteratur in den 2.-3. Jh. datiert wurden, schlägt der Verf. überzeugend eine zeitliche Einsetzung aller dieser Autoren in die Zeit vom ausgehenden 3. bis zum ausgehenden 4. Jh. vor. Die Verfassung von solchen Werken in dieser Zeit hängt laut Verf. mit den Veränderungen im Militärbereich und der Entwicklung der Kavallerie zusammen.

Der Verf. erläutert im folgenden Teil die komplizierte Überlieferungsgeschichte der *Hippiatrika,* die für das Verständnis und die Einordnung der illustrierten Exemplare zentral ist (S. 19-27). Dabei schlägt er auf der Basis einer eingehenden Beschäftigung mit den einzelnen Textzeugen eine neue Gruppierung vor. Insgesamt haben sich 22 Codices erhalten, die griechische Texte pferdemedizinischen Inhalts überliefern. Diese wurden in der bisherigen Forschungsliteratur in vier Rezensionen gegliedert (M, B, D und RV). Diese enthalten jeweils unterschiedliche Exzerptensammlungen aus den *Hippiatrika* und unterscheiden sich in Anzahl und Organisation der Exzerpte. In acht Codices ist ein in der Forschungsliteratur als *Epitome* bezeichneter Text überliefert die einen Zweig der Rezension M darstellt. Anders als McCabe ist der Verf. der Meinung, es handelt sich bei diesem Text nicht um eine fünfte Rezension. RV besteht laut Verf. aus folgenden Teilen: einem Text des Hierokles, der auf einer Neuorganisation des Werkes des Hierokles basiert (RV 1), der *Epitome* (RV 2) und einer Sammlung weiterer pferdemedizinischer Exzerpte verschiedener Autoren (RV 3). Die ersten beiden Teile (RV 1 und RV 2), die jeweils in weiteren Rezensionen überliefert sind, sind unabhängig voneinander entstanden und wurden zu irgendeinem Zeitpunkt miteinander verbunden. Sie sind beide in den Papier-Codices Leidensis Voss. Gr. Q 50 und Par. Gr. 2244 aus dem 14. Jh. überliefert und sind beide illustriert, was diesen Codices als einzigen griechischen Handschriften mit tiermedizinischer Illustration überhaupt einen besonderen Stellenwert verleiht. Wissenschaftliche (textintegrierte) Illustrationen haben bekanntlich eine sehr lange Tradition. Für die Entstehung speziell des illustrierten hippiatrischen Zweigs (*branche illustrée*) stellt der Verf. die Vermutung auf, dass sie eventuell in Zusammenhang mit der „Popularisierung" der narrativen Bildmedien im 11./12. Jh. zu sehen und folglich in diese Zeit zu datieren ist. Auffällig ist jedenfalls, dass in den griechischen Handschriften Illustrationen nur dann erscheinen, wenn die beiden Teile von RV, der Hierokles-Text (RV 1) und die *Epitome* (RV 2), zusammen in einem Codex erscheinen wie in den genannten Handschriften in Leiden und Paris.

Am Schluss dieses ersten Kapitels wird auch anhand von Graphiken dargelegt, aus welchen Jahrhunderten die erhaltenen Handschriften der *Hippiatrika* stammen. Der älteste Zeuge datiert in das 10. Jh. (Rezension B), die meisten der insgesamt 22 Codices stammen jedoch aus dem 14.-16. Jh. Der Verf. vermutet, dass die *Hippiatrika* im 6. Jh. zusammengestellt wurden.

Das zweite Kapitel (S. 39-61) widmet sich den beiden illustrierten Handschriften in Leiden und Paris, wobei der Verf. sich nur mit den Illustrationen zur *Epitome* befasst. Die folgende kodikologische und paläographische Beschreibung der beiden illustrierten Handschriften wird in diesem Umfang zum ersten Mal geleistet. Der Codex Leidensis Voss. Gr. Q 50 kann anhand der Wasserzeichen in die Mitte des 14. Jhs. datiert werden. Der Text wurde von einem ansonsten unbekannten Dimitrios Drossinos geschrieben. Der Codex enthält nach einem Inhaltsverzeichnis den neuorganisierten Text des Hierokles in zwei Büchern (RV 1, ff. 5r-90r), die *Epitome* (RV 2, ff. 90r-144v) und die Rezension RV 3 (ff. 145r-223r). Illustrationen begleiten die beiden ersten Texte, auf fol. 55r findet sich ein Autorenporträt des Hierokles vor dem Beginn seines zweiten Buchs. Was die Herkunft des Codex angeht, wurde in der bisherigen Forschung aufgrund der westlichen Elemente in den Illustrationen eine Entstehung in Italien angenommen. Der Verf. plädiert dagegen für eine Lokalisierung des Codex in ein lateinisch besetztes Gebiet wie Mistras oder Zypern. Hinweise auf Zypern gibt allerdings nur der Text des Par. Gr. 2244, wie die ältere Forschung bereits feststellte. Die Geschichte des Codex kann nur teilweise rekonstruiert werden. Er gehörte der Familie Bourdelot und wurde im 17. Jh. an die Akademie von Leiden verkauft, bei dieser Gelegenheit erhielt er einen neuen Einband.

Die Struktur des Par. Gr. 2244 ist komplizierter. Er besteht aus drei Teilen, die ursprünglich unterschiedlichen Codices angehörten. Der erste Teil (14. Jh.) enthält u.a. den Hierokles-Text (RV 1, ff. 1r-62v), die *Epitome* (RV 2, ff. 62v-74v) und RV 3 (ff. 90r-185v). Für diesen Teil, der ebenfalls Illustrationen zu RV 1 und RV 2 wie auch ein Autorenporträt des Hierokles auf fol. 1r aufweist, nimmt der Verf. die gleiche Herkunft wie beim Leidensis an. Der zweite Teil (15. Jh.) enthält die *Epitome* in der Rezension QZF (ff. 77-83, 84-87). Der dritte Teil (Ende 13./ Anfang 14. Jh.) enthält keine pferdemedizinische Texte (ff. 208-319). Der Codex gehörte einst dem Kardinal Nicolò Ridolfi (1501-1550), dessen Sammlung in die königliche Bibliothek Heinrichs IV. (1553-1610) integriert wurde, und erhielt dort einen neuen Einband. Seitdem ist die Reihenfolge der Blätter des ersten Teils gestört. Der Verf. rekonstruiert die ursprüngliche Reihenfolge, ordnet jedoch die Blätter nicht den Texten zu. Es fehlt ferner eine Angabe, wie viele Illustrationen der jeweilige Codex bzw. die verschiedenen Teile der Codices (Hierokles bzw. *Epitome*) enthalten. Zudem wäre für das Verständnis der Illustrationen und ihrer Beziehung zu den Texten wichtig zu erfahren, dass mehrere Kapitel sich nicht nur in den beiden Hierokles-Büchern, sondern auch in der *Epitome* wiederholen. An dieser Stelle wäre es hilfreich gewesen, die einzelnen Illustrationen und ihr Verhältnis zum zugehörigen Text zu erläutern, dieser Teil erscheint erst als Anhang am Ende des Bandes.

Der kodikologischen und paläographischen Beschreibung der beiden illustrierten Codices folgt im Kapitel III (S. 65-125) eine eingehende Untersuchung der Illustration der *Epitome*, wobei bisweilen auch die Hierokles-Illustrationen herangezogen werden. Der Verf. arbeitet die gemeinsamen Merkmale der Miniaturen bzw. die Arbeitsmethoden der beiden Buchmaler im Leidensis und Parisinus heraus. Die beiden Handschriften haben zum einen das physische Verhältnis zwischen Text und Bild gemeinsam. Es handelt sich um Streifenminiaturen, die direkt auf dem Papiergrund und ohne Rahmung gemalt sind. Mit einer Ausnahme ist auf jedem Blatt der *Epitome* eine Miniatur zu sehen: sie zeigt ein Pferd, das häufig von einer Person begleitet wird. Zu den gemeinsamen Merkmalen gehören ferner das Fehlen der zeitlichen Dimension und illusionistischer Effekte wie auch ihre reduzierte Wiedergabe, die sie von den westlichen und arabischen Illustrationen zu pferdemedizinischen Texten unterscheidet. Der Verf. schlussfolgert, dass die beiden Codices keine gemeinsame unmittelbare Vorlage hatten, aber eine gemeinsame Herkunft anzunehmen ist bzw. sie auf den gleichen Archetypus zurückgehen. Er äußert sich jedoch nicht dazu, ob der Hierokles-Text und die *Epitome* in der jeweiligen Handschrift jeweils vom gleichen Buchmaler illustriert wurden. Auf der Basis der Untersuchung der Darstellungsweise der Pferde geht der Verf. davon aus, dass diese aus Modelbüchern kopiert wurden und keine ad hoc-Illustrationen sind. Der Darstellung der Pferde misst er größere Bedeutung bei als derjenige der menschlichen Figuren, Personen, die nicht durch Beischriften identifiziert werden. Es handelt sich laut Verf. um eine absichtliche Marginalisierung der menschlichen Figur. Der Verf. ist sodann der Meinung, es gäbe keine Miniaturenlegenden, weil sie nicht nötig seien. Allerdings dienen m.E. die Kapitelüberschriften eindeutig als Legenden der Illustrationen, genauso wie die verschiedenen Verse, die zum Schluss eines Kapitels erscheinen und jeweils vor oder nach der jeweiligen Miniatur platziert werden. Ein wichtiges Charakteristikum der Miniaturen ist, dass sie sich oft vom einschlägigen Text inhaltlich entfernen und sich bisweilen auf fremde hippiatrische Texte beziehen. Darauf hatte bereits Doyen-Hagit hingewiesen, Lazaris gelingt es aber, die jeweiligen zugehörigen Texte zu identifizieren. Der Verf. stellt ferner fest, dass es mehrere Einfügungsfehler gibt, die eindeutig für eine Kopie sprechen. Er geht allerdings nicht auf die weitreichende Bedeutung dieser Feststellungen ein, d.h. er hätte hier die Möglichkeit der Übernahme der Bilder aus verlorenen illustrierten Handschriften ähnlichen Inhalts ansprechen sollen. Was die kunsthistorisch-ästhetische Ausführung und Bewertung der Miniaturen angeht, die in der Forschungsliteratur teilweise als „barbarisch“ bezeichnet wurden, ist der Verf. der Meinung, diese knappe und anspruchslose Darstellungsweise sei gewollt und diene der Funktion der Miniaturen.

Um dies zu erklären, folgen im anschließenden Kapitel detaillierte Ausführungen über das (pferdemedizinische) Bild in Byzanz (S. 82-94). Der Verf. setzt sich anhand der antiken, spätantiken und mittelalterlichen schriftlichen Quellen mit der Debatte über die Rolle der Bilder auseinander - v.a. in der Wandmalerei - und der Hierarchisierung von Bildern und Texten in ihrem Verhältnis zueinander. Dabei wird die Rolle des Bildes in verschiedenen Kontexten und differenziert bei Gebildeten und Ungebildeten betrachtet. Der Verf. erwägt die Funktion des Bildes als Erinnerungsstütze, wobei das Lesen oder Hören von Texten Voraussetzungen für diese Funktion bzw. Rolle sind. In vier sehr interessanten Kapiteln (S. 98-125) erläutert der Verf. ausführlich die verschiedenen mnemotechnischen Prozesse von der Antike bis zum Mittelalter, um dann die pferdemedizinischen Illustrationen in den Kontext mnemotechnischer Methoden zu stellen. Diese Betrachtungsweise der Rolle der Miniatur stellt einen innovativen Gedanken dar. Das Bild ist laut Verf. nicht lediglich ein Mittel zur Erklärung des Textes, sondern „arbeitet" mit dem Text zusammen, mit dem Ziel, das Gelesene besser in Erinnerung zu behalten und zu festigen oder um sich als Leser in einem Buch schneller orientieren zu können. Die Funktion der Illustrationen zu den pferdemedizinischen Texten bezeichnet also der Verf. als *„marque-page mental",* und sie ist derjenigen eines visuellen Indexes gleichzusetzen. Die reduzierte Darstellungsweise und die Flächigkeit der Illustrationen hält er für gewollt, weil sie die mnemotechnische Funktion der Bilder unterstütze. Während neurologische Untersuchungen die Funktion solcher reduzierten Bilder bei mnemotechnischen Prozessen tatsächlich unterstützen, ist es freilich nicht möglich zu beweisen, dass die Buchmaler absichtlich diese Darstellungsweise wählten oder ob sie nicht in der Lage waren, die Texte ausführlicher oder stilistisch ansprechender zu verbildlichen. Zudem, sind manche Textinhalte schwierig zu visualisieren, wie der Verf. betont.

Vereinzelte Illustrationen, die sich vom Wortlaut des Textes entfernen und außergewöhnliche Elemente einführen, wie Affen statt menschlicher Figuren, die die Pferde pflegen, oder eine Person mit einer Wolfsmaske, gehören laut Verf. zu den „starken" Bildern, die sich besser einprägen lassen, sie dienen also dem gleichen Zweck wie die übrigen Illustrationen, setzen aber dafür andere Bildmittel ein. Die in diesem Kontext besprochenen Bilder sind nicht nur Illustrationen zum Hierokles-Text, die laut der Ankündigung des Verf. ihn nicht in erster Linie interessieren, sondern sie weisen auch die meisten westlichen Einflüsse auf, wenn es sich nicht sogar um einen westlich geschulten Buchmaler handelt. Dies gilt auch für alle Illustrationen, in denen die menschlichen Figuren mi-parti-Kleidung tragen. Diese findet sich in mehreren Vergleichsbeispielen im Westen, aber auch in venezianisch beherrschten Gebieten von Byzanz wie Kreta (z.B. A. Lymberopoulou,

The Church of the Archangel Michael at Kavalariana, 2006, Abb. 28-29, wo die Kleidung als Wappenkleidung zu verstehen ist). Zu überlegen wäre an dieser Stelle, ob die westliche Kleidung nicht primär oder überhaupt als Erinnerungsstütze dient, sondern durch das Milieu bedingt ist, in dem die Illustrationen entstanden sind, oder auf die Vorbildersituation zurückzuführen ist. Ein Vergleich zwischen den pferdemedizinischen Illustrationen in griechischen Codices mit den westlichen und arabischen hippiatrischen Illustrationen könnte diesbezüglich Klarheit bringen.

Wie die Bilder, sollen auch die Verse, die stets am Ende einiger Kapitel erscheinen und von McCabe 2007, 289 als Beischriften zu den Miniaturen verstanden werden, zu den mnemotechnischen Methoden gehören bzw. dem schnellen Recherchieren dienen. Wünschenswert wäre hier eine Untersuchung ihres inhaltlichen Verhältnisses zum Text und den Miniaturen. Schließlich betrachtet der Verf. die beiden illustrierten hippiatrischen Texte als Exemplare, die für den Unterricht hergestellt wurden oder als Handbuch für Pferdemedizin, das aber nicht für professionelle Tierärzte bestimmt war. Das Porträt des Hierokles andererseits, das ihn hier nicht als Autor, sonder als Autorität darstellt, weise daraufhin, dass die Illustrationen didaktischen Zwecken dienten.

Das letzte Unterkapitel enthält im Sinne eines Epilogs Gedanken allgemeiner Natur über methodische Fragen der Buchillustrationsforschung. Der Verf. betont zu Recht die Notwendigkeit einer intensiven Untersuchung des Verhältnisses zwischen Text und Bild, und zwar nicht nur zur Entschlüsselung der Funktion der Bilder. Vorangestellt ist eine scharfe, teilweise unberechtigte Kritik an K. Weitzmann, der in Anlehnung an philologische Methoden die Methode des *pictorial criticism* entwickelte mit dem Ziel, den Archetypus der Illustrationen zu rekonstruieren. Auch wenn, wie Lazaris zurecht kritisiert, bei der Anwendung dieser Methode bisweilen das Interesse der Forschung von den illustrierten Kopien und ihrem kulturhistorischen Kontext auf die nicht erhaltenen hypothetischen Vorbilder und Archetypen verlegt wird, ist die Methode Weitzmanns an sich, die von Lazaris auf die Suche nach dem Archetypus reduziert wird, zu der aber auch der Vergleich zwischen illustrierten Texte des gleichen Inhalts und das Verhältnis zwischen Text und Bild gehören, m.E. unabdingbar für das Verständnis der Entstehung der Bilder und des Verhältnisses der illustrierten Handschriften zueinander. Und in der Tat äußert Lazaris selbst mehrmals zu der Frage der Vorbilder und des Archetypus bei der Besprechung der pferdemedizinischen Bilder. Zu pauschal erscheint auch die Ansicht, dass die Forschung illustrierte Handschriften nur als Kopien klassischer Werke zu schätzen wüsste. Eine erneute Auseinandersetzung mit den früheren und heutigen Forschungsmethoden ist grundsätzlich, wie der Verf. betont, notwendig.

Im Anhang 1 sind in einer übersichtlichen Tabelle die 22 griechischen Handschriften hippiatrischen Inhaltes zusammengestellt und nach Inhalt gruppiert.

Es folgt im Anhang 2 die Besprechung der insgesamt 56 Illustrationen zu den 38 Kapiteln der *Epitome* in den beiden Codices in Leiden und Paris. Der Analyse zwischen Text und Bild für jede Miniatur sind dankenswerterweise Abbildungen der entsprechenden Handschriftenseiten beigegeben. Der Verf. macht detaillierte Angaben zum Inhalt des jeweiligen Kapitels, d.h. zur jeweiligen Krankheit, den Symptomen, der Ätiologie (wenn vorhanden) und den Behandlungsmethoden. Die Leistung des Verf. diesbezüglich ist umso wichtiger, dass die schwierig zu lesenden und vielen Fachtermini enthaltenden *Epitome*-Texte der beiden illustrierten Exemplare noch nicht ediert sind. Sehr lobenswert sind zudem die Ausführungen über die jeweilige Krankheit in der antiken und modernen Veterinärmedizin, die auch für Medizinhistoriker wichtig sein dürften.

Was das Verhältnis zwischen Text und Bild angeht, ordnet der Verf. die Miniaturen vier Kategorien zu: der „Übersetzung", d.h. einer visuellen Entsprechung zum Text, der „Bereicherung", wenn die Miniaturen mehr Informationen enthalten als der Text, der „Veränderung", wenn die Miniaturen sich inhaltlich vom zugehörigen Text abweichen, und dem „Ersatz", womit Miniaturen gemeint sind, die andere Texte illustrieren. Allerdings werfen m. E. die Unstimmigkeiten zwischen Text und Bild wie auch die Einfügungsfehler die Frage auf, ob die beiden illustrierten Texte für eine Verwendung zu Unterrichtszwecken geeignet waren und ob eine primär mnemotechnische Funktion dieser konkreten Bilder nachvollziehbar ist.

Es folgen als Anhänge eine Tabelle mit den illustrierten Textpartien der *Epitome* und dem Verhältnis zwischen Text und Bild (Anhang 3), eine Tabelle mit der Anzahl der illustrierten Textelemente jedes hippiatrischen Kapitels der *Epitome* (Anhang 4), wie auch eine Tabelle mit den verwendeten Farben für die verschiedenen Flüssigkeiten (Anhang 5). Nach einer umfangreichen Literaturliste und Indices folgt ein Abbildungsteil mit 26 meist farbigen Abbildungen sehr guter Qualität.

Einige Druckfehler und Unstimmigkeiten sollen hier nicht unerwähnt bleiben, da sie das Verständnis erschweren: so enthalten z.B. die Tabellen (S. 22, 23, 25, 27) mit sieben Autoren hippiatrischer Werke nur sechs Namen, der Name des Hierokles fehlt. Im Anhang 1 erscheinen die gleichen Folien des Par.gr. 2244 und des Leidensis sowohl unter RV 1 als auch RV 2, ohne zwischen dem Hierokles- und dem *Epitome*-Text zu differenzieren. Im Literaturverzeichnis sind die Autorennamen nicht immer in alphabetischer Reihenfolge angeordnet (z.B. Martin 1998 nach Masson 1998).

Im Hinblick auf die Forschung der gesamten hippiatrischen Illustration und als Ausblick für die Zukunft wäre es interessant und sinnvoll, in Verbindung mit den *Epitome*-Illustrationen auch die Hierokles-Illustrationen zu untersuchen, zumal die beiden Texte in den beiden Codices in Leiden und Paris eine gemeinsame und

einheitliche Bebilderung aufweisen und auch mehrere inhaltliche Querverbindungen zwischen den Texten existieren. Eine erste Untersuchung in dieser Hinsicht bot der Verf. in einer älteren Publikation [L'illustration des traités hippiatriques byzantins: le *De curandis equorum morbis* d'Hiéroclès et l'Epitomé, in: *Medicina nei secoli. Rivista di storia della medicina*, 11, 3 (1999), S. 521-546]. Daher bleibt die Aufgabe weiterhin bestehen, eine umfassende Untersuchung des byzantinischen hippiatrischen Bildes vorzulegen, welche alle Miniaturen im Leidensis und Parisinus eingehend untersucht und miteinander vergleicht.

Für die Illustrationen der *Epitome* bietet der Verf. jedenfalls erstmals eine umfassende Besprechung und eröffnet mit seiner Analyse der mnemotechnischen Methoden, in dessen Kontext er diese Illustrationen stellt, neue Perspektiven für die Forschung.

Vasiliki Tsamakda
Johannes Gutenberg-Universität Mainz

D. P. Drakoulis, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αιώνας)*, v. I: *Θρακική-Ιλλυρικόν-Ασιανή* (Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 53A), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Thessaloniki 2009, pp. xiii+344, includes maps. ISBN: 978-960-7856-36-4. ISSN: 1106-61-80. v. II: *Ποντική-Ανατολική-Αιγυπτιακή* (Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 53B), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Thessaloniki 2010, pp. x+352, includes maps, 1 CD-Rom. ISBN: 978-960-7856-38-8

The vast geographical region extending from the Adriatic Sea to the farthest parts of Palestine, Syria and Egypt in the Southeast, whose northern and eastern borders are the Rivers Danube and Tigris respectively, is the topic of the regional study presented in this two-volume work. The research focuses on the formulation of a composite image of regions of the Eastern Roman Empire on the basis of their operating posts (that is, known urban focal points such as cities, towns and small settlements) that served the organization and functions of its administrative system. The author's efforts aimed at the identification of different categories of these focal points; their connection to provincial subdivisions; and, ultimately, their ties with central inspection mechanisms in Constantinople. The regional organization under examination also traces the hierarchical order of settlements at a local level, as set and recorded in official documents drawn up by administrative authorities in the period between the fourth and the sixth centuries. The development of the patterns of settlement in the Early Byzantine provinces is examined on the basis of the following administrative levels: a) the Empire as a whole; b) its division into administrative regions (dioceses); c) their division into smaller regional units (provinces); d) the level of cities, and e) the level of small settlements – villages (komes – choria) within each province (v. 1, pp. 3, 5, 14). Settlements are further classified on the basis of geographical and land functioning criteria. The basic criteria used for sorting sites to specific categories are ground morphology (lowlands; semimountainous; mountainous); proximity to the aquatic element (riverine areas; lake sites; or coastal and, conversely, inland areas); and their position within communication networks

(proximity to a regional principal axis or provincial/secondary axis). These major classifications that form the main body of the study are subsequently illustrated in contextual tables (v. 1, pp. 15-18).

As stated in the first part of the first volume, research for each location encompasses not only an analysis of the administrative boundaries and geomorphology, but also a brief reference to the productive activities of the primary sector and the subsequent processing of goods through relevant operations and transactions recorded by specific commercial – geographical works (mainly the *Expositio totius mundi et gentium*, introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire par J. Rougé, Éditions du Cerf, Paris 1966) or state directories. This is further elucidated by data produced by modern research (mainly in the form of archeological assumptions) offering, for the most part, a specific number of references from basic publications. The total number of cities comprises those mentioned in the public catalogues of *Notitia Dignitatum* and *Synekdemos* of *Hierocles*, as well as in the official lists of ecclesiastical hierarchy (*Notitiae episcopatuum*), following and enriching the list drawn up by E. Honigmann (*Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, Brussels 1935). Cultural and geographical traits for settlements; types of roads; the structure of the settlements' networks; information on the date of their foundation; settlement models; these are all presented in conjunction with the above data. As regards administration, statistical analysis of information for each geographical-administrative unit is correlated with cultural standards through the use of the SPSS software (Statistical Package for the Social Sciences, see v. 1, pp. 18-19). The necessary apparatus for the study of each region, as outlined in the first part of the book, is complemented with an examination of the issue whether cities or smaller settlements were founded recently, or whether they retained their past positions until the period under consideration.

The designation of locations at the regional administrative and provincial level and the depiction of their relations with central authorities are carried out in accordance with the already mentioned qualitative geospatial data. The introductory part is also an illuminative preamble of methods applied for the recording and ascertaining of the location of the 3,048 settlements comprising the total number of hitherto known posts, some of which have been identified by excavations certifying various activities in the period under examination. The historical presentation of political and economic structures and conditions of each locality, as well as the methods and means of regional production, is quite brief (v. 1, pp. 20-28) and could have been more explicit as regards the distribution of officials or dignitaries

and their dinstinct political, fiscal and other administrative duties in each region. However, research results confirm the prevalence of administrative over military authorities, a fact that enhanced state bureaucracy and centralization. Most comprehensive is the presentation of the relation of networks to the bureaucratic apparatus controlling the production process, which in many cases was handled in situ (for example, in the production of oil and wine; making of silk; manufacturing of linen or wool; ceramics and glass workshops; state arms factories, mines and quarries); also certainly the transport of products and materials to the capital, despite literature in this field being immense.

Each relative narrative is well structured with comments on state control over regional productive resources. The description of the operating structures of local production and distribution of goods is undertaken separately for each region, obviously because of the vast dimensions of the geographical region under investigation, and does not proceed with a further analysis at the aggregate level. Nevertheless, it offers a sound infrastructure enabling future research to proceed on the basis of an overall or single case quest, since the projected geographic-administrative image can easily be analyzed in smaller spatial components and recomposed in broader areas, and the use of the documentation of the mapping material is also available in the attached CD-Rom. The cultural and geographical information, and the examination of the distribution of the population are based on the vectorization of the cartographic background (from R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton 2000) offered for the entirety of settlements. The period of foundation and diachronic presence of each one are also mentioned, along with historical variants of their names. Furthermore, each settlement's modern name is also included and complemented by the reference to its affiliation to a modern state, something extremely useful. The second part extends in both volumes and deals with the regional structure of each of the 64 provinces constituting the six dioceses (v. 1, pp. 51-282: Dioeceses of Thrakike, Illyrikon and Asiane, and v. 2, pp. 1-264: Dioeceses of Pontike Anatolike and Aigyptiake). This part is complemented with 90 maps, compiled on the basis of the road network (three variables: inter-regional; main; secondary) while taking into consideration each province's natural features, as explained in the first part. The insertion of historical and geographical data (that is, the administrative limits; geomorphology; production activities; primary and secondary networks of settlements; road networks and the structure of settlements' networks), also specified in the first part, is completed with observations relating serarately to each province; distinct type of settlements (capital; urban centers; smaller or bigger settlements, etc.); era of their foundation, or duration and survival until the 6th century.

The third and final part of the book contains two chapters (v. 2, pp. 267-285). The first presents conclusions concerning the representation as regards the space of larger or smaller centers and/or rural settlements (settlements of size b and c) together with their specific features within each of the six administrative regions (dioceses). The second chapter summarizes the organization of settlements; their classification in relation to their distance from the Byzantine capital or in accordance with the way the residential network is structured and reflected in maps; and their position in relation to the interregional road network in the Empire. Each volume includes an index of historical-geographical names of the Early Byzantine era (in v. 1, pp. 283-293 and in v. 2, pp. 287-300) and is also supplemented with printed maps (in v. 1, pp. 297-340 and in v. 2, pp. 307-349). At the end of the second volume there is an English summary (pp. 301-304). The essential picture that emerges is that of a radial spatial model which expands in the form of a spatial web to three continents, as a network of settlements, with the capital city of Constantinople being the primary point of reference. Linear spatial models for each region are outlined in the conclusions and depicted in special maps.

Of particular importance are the conclusions on the density characteristics of settlements and the predominance of minor size settlements in the Early Byzantine period, in accordance with applied statistical calculations. Just as interesting is the observation that, despite the fact that the surface area of flat land was very limited, the spread of settlements in both flat and mountainous lands was almost the same. Consequently, the higher percentage of settlements during the Early Byzantine period was founded on mountainous regions, a trend which started in the Roman era. Of equal importance is the remark that originally these settlements had a limited extent. Many such similar comments may be deduced from the research methodology, proving its great use. The uniformity of presentation has rendered a comprehensive overview, both in printed and electronic form, the latter becoming more and more necessary, as may be judged from earlier and from most recent collective efforts of comparable magnitude and span, undertaken as projects, supported by academic teams and remaining open for the continuous incorporation of new data (*Ancient Places in Pleiades*: http://pleiades.stoa.org/places/August 6th, 2013; M. McCormick et al., *Digital Atlas of Roman and Medieval Civilization*: http:// darmc. harvard. edu/icb/ icb.do? keyword=k40248&pageid=icb.page188865/ August 6th, 2013).

Maria Leontsini
Institute of Historical Research,
Department of Byzantine Research/NHRF

K. P. Christou, *Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τοῦ 7ου αἰώνα ὡς μάρτυρες τῆς ἐποχῆς τους. Μάξιμος Ὁμολογητής, Ἀναστάσιος Σιναΐτης, Ψευδο-Μεθόδιος*, Thessaloniki: Kyromanos Publ. 2010, pp. 480. ISBN: 960-7812-61-1

The book focuses on known theologians of the 7th century, analysing their writings and discussing their personal reactions and responses to the newly developed circumstances of that era. Despite the theological orientation of their works, all three writers, that is Maximos the Confessor (580-662), Anastasios of Sinai (died after 700) and the author of the Apocalypse, conventionally known as Pseudo-Methodios of Patara (fl. last decades of 7th c.), raised questions regarding the geopolitical restriction of the Byzantine state; changes in economic and social life of Byzantium and the policies of Constantinople. Their work, examined under the light of testimonies such as the epistle of Antiochos Sabaites (6th c.), dealt with similar issues and attempted to give answers on the basis of the Christian view of the world. The first two writers were worshiped as saints by both the Roman Church and the Patriarchate of Constantinople and their works acquired a universal character throughout the Middle Ages and subsequent years. The author of this book examines in detail the particular features and data of the texts dating them accurately, thus discussing the question of the identity of the 7th century writers known under the name Anastasios. Bearing the same name with Anastasios of Sinai, were Anastasios II, Patriarch of Antioch, Anastasios the monk and Anastasios apokrisiarios; in many parts of the book, the author comments on the problem of the paternity of their works by evaluating data and chronological signs in the texts.

The literary production of the 7th century, examined in the book by means of approaching the religious and intellectual pursuits of the era, proved to be a valuable source of information on historical events. Moreover, many writings (treatises, anthologies and correspondence) offer unique evidence and advance the understanding of people and events of the 7th century. The book emphasizes that these works must also be viewed as intellectual attempts to demonstrate that Christian teachings could provide solutions for the new, dramatic predicaments,

at a time when secular literary production was substantially deficient or entirely absent in certain fields. The identity of the Byzantine Empire was shaped during this period of transition from the Early to the Middle Byzantine era by controversies between central authorities seeking to regain military power at any cost, sometimes disregarding religious and doctrinal deviations expressed by various religious communities, especially in the East, or even intending to fully control them. The critical approach of events of the time by these prominent personalities, who represented an elite with particular literary skills and theological formation, aimed at creating and promoting ideal patterns for the ruler and clergy of the Empire also pointing, in a wider sense, to Orthodox beliefs and exemplary behaviors in everyday life.

Maximos the Confessor and Anastasios of Sinai were active at a time of transformation; their teachings were relevant to issues associated with their times but remain, for the most part, vital and timeless, as far as the ideals on spiritual and secular life are concerned. The historical and intellectual environment in which their works were produced, called for attention to questions that continued to trouble later intellectuals and theologians, both during the Byzantine era and afterwards. Both writers claimed a key role for the ideal of monastic life and tried to justify their influence on imperial decisions and social orientations. The third, unknown writer of the apocalyptic text, conventionally called Pseudo-Methodios, manifests the supervision of Divine Providence and the predestined fate of the Byzantine Empire among nations, both in the past and in the future, by using texts and knowledge associated mainly with the Graeco-Roman political background of Byzantium (pp. 347-354). An eschatological element is common among all the writers under examination and was mainly associated with the appearance of the Arabs in the Mediterranean (see, for example, the term Antichrist in the index). The solid education and ample theological knowledge of these 7th century writers is also discussed in the book; from its very beginning it becomes obvious that their writings have much to offer in terms of both information and a better understanding of conditions that mark the transition from Late Antiquity to the Middle Byzantine period. This significant theological production could, to a large extent, fill in some of the gaps in historical documentation, considering that classic-style historiographical works do not extend beyond the first decades of the 7th century, as noted in the introduction of the book.

The activities of 7th century ecclesiastical writers and the contribution of their works to the comprehension of their time are examined in the light of the historical developments in the course of the three main chapters. The brief introductory part of the book presents Byzantine state institutions and the social ongoing from the time of

the Empire's foundation, for the purpose of highlighting institutions in comparative decline and denoting the new ones that emerged in Byzantine society. The evolution of state institutions, which by the time of Constantine I focused on the restructuring of provincial and military commands and the establishment of military regions (*magisteria militum*), was based on the division of troops permanently stationed as border guards (*limitanei*), as well as on mobile military units (*comitatenses*), and is analyzed in the first chapter (pp. 17-165). Many illustrative digressions demonstrate the transformation of imperial institutions and the shifting role of emperors, who ceased to be military leaders and exercised their power from the royal palace (*principes clausi*). The author observes that cities, despite suffering structural changes as a result of the new economic conditions and social transformations, continued to function as the basic centers of administration and supported a number of key functions (taxation; postage; market control; military recruitment; education; fine arts; leisure). On the other hand, administrative dysfunctions and the loss of power by the provincial aristocracy resulted in bishops and members of the clergy gradually assuming new responsibilities. Thus, the Church became a vital part of the new Byzantine local administrative reality and its contribution to the spiritual life of the Empire gradually acquired important dimensions becoming more influential.

The next section of the first part discusses infrastructures inherited from Justinian I and his successors. It is emphasized that the gradual loss of Byzantine possessions in the Western Mediterranean during the reign of the successors of Justinian I and the reconstitution of the Monophysite Church in Syria and Egypt, where Chalcedonian communities were governed independently, weakened the political and military responses to the new challenges that soon emerged in the East. This chapter concludes with a brief narrative on the efforts to improve administrative and military infrastructures in response to very critical economic and social conditions, and thereupon to adjust to unprecedented circumstances created by the confrontation and symbiosis with the Arabs.

The ecclesiastical writers examined in the book offer the first direct and contemporaneous testimonies on Arab attacks. The new conditions that arose after the Persian invasions, as described in the letter of Antiochos Sabaites, are compared to the earliest information on Arab raids provided by Sophronios, Patriarch of Jerusalem. Population movements forced by attacks and captivity disrupted normal living conditions, bringing about the decline of spiritual life and literary production. According to the author, intellectuals of the time composed patristic commentaries or philosophical florilegia and treatises in a condensed form destined for preaching and answering questions raised by monks and laymen at a time when the Arab

presence introduced new customs and models of behaviour. The last section of the first chapter expands on themes relating to the reaction of the ecclesiastical writers on the new circumstances, which had worsened the daily life of Christians and brought their communities in contact with different morals, dictated by the religion of Islam, particularly in areas where the Arabs were establishing their first formal states. Christian writings also focused on moral advising, with a sequence of narratives commenting on incidents relating to adaptation to the dramatic changes. This shift towards didactic discourse contributed to the self-awareness and self-determination which is emphasized in the book and was imposed by prevailing circumstances. The trend of anachoreticism was also associated with these harsh conditions but, nonetheless, Anastasios of Sinai was sceptical, should in turn this movement evoke religious and social problems. Social pressures accentuated the deterioration of the quality of life and pointed sharply to issues related to social welfare, such as family relations and personal sanitation, brought forth as a result of symbiosis with the Arabs, particularly in the eastern provinces; all these subjects are examined in the book through the study of 7th century works.

Relations between Church and society; the implications of disputes between Orthodoxy and heresies; and the conflicts caused by the enforcement of Monothelism are the main topics of the second chapter of the book (pp. 167-272). The author observes that the social status of prominent members of the clergy was consolidated more strongly in the West, because of the more acute decline of social infrastructures and the failure to re-establish stable secular administrative authorities, while, on the other hand, Rome was at that time only marginally controlled by the Empire. The association of the clergy with various state apparatus was analysed in Justinian I's Novella VI (dated in 535), which states that true faith is a prerequisite for the welfare of society, also decreeing that the administrative structure of the clergy is obliged to submit to imperial power, which, on its part, acknowledges the independence of its spiritual leadership. This chapter also emphasizes that the popes of Rome maintained their supremacy demands, which has already been expressed in the past; it is furthermore noted that some trends of papal administration, such as the administration of justice for the clergy and the independent formulation of the doctrine were applied by the patriarchs of the East always taking into account the tendencies expressed by the central power. Furthermore, the author refers to the legislation of emperor Herakleios on clergy; to aversions in the writings of Maximos the Confessor and to arguments put forward by Anastasios of Sinai in *Questions and Answers* on the exalted position of the clergy during this period. The failure of Justinian I's efforts to confront Monophysism is attributed to the emperor's hesitation, whose support of Chalcedonian orthodoxy did not convince populations

in the East, while, according to the author, at the same time motivating feelings of distrust for the Orthodox in Syria. The establishment of a Monophysite hierarchy in the eastern provinces is a theme with a significant bibliographical background, and the author takes a critical view of it. Herakleios' efforts to approach the Eastern Churches did not have the expected impact and results, while, as noted by the author, the Persian wars strengthened divisions, despite the fact that reactions of the senior clergy in the eastern provinces to imperial policies and the initiatives of patriarch Sergios were initially received well; however, later they were strongly opposed by patriarch Sophronios in 633.

In the year that Jerusalem was taken by the Arabs, Herakleios issued the decree of *Ἔκθεσις* (638), which generated serious problems, this time provoking the ardent reaction of the Roman Church. Apart from prompting a response in the western part of the Empire, the decree also reinvigorated disputes between Monophysites and Orthodox in the East, especially in Syria and Egypt, a subject studied alongside a critical presentation of the relevant current literature. Reactions were strong because monastic orders were influential, had acquired distinctive features and were granted special privileges especially in the western part of the Empire; the rise of monasticism at that time was also intense in the East. Seventh century authors devoted much of their work on heresies, spreading not only among the laity but also among monastic communities, as referred to in the letters of Maximos, which are commented extensively in the book. The monothelite and monoenergetic formulas, introduced in Constantinople and the imperial edict of 638, triggered a series of conflicts between Constantinople and Rome. Imperial involvement in dogmatic matters provoked new debates during the reign of Constans II, particularly after the publication of the decree of Typos (648). Eventually, research focuses on a comprehensive overview of the activities of Maximos the Confessor on the basis of his biography and extant correspondence. People and circumstances, more or less explored in the bibliography, are evaluated with a view to both a better understanding of the religious positions of the writers under investigation (being the main subject of the book) and a sensing of the attitude of broader social groups towards essential religious and civil matters identified in their texts.

The subsequent section offers a comprehensive picture of the impact of the Lateran Council (649) on the eastern provinces. The process by which Rome's Orthodoxy was proclaimed in the East and the historical steps that Constantinople took to cover the dissensions with the Monophysites; also a series of theological arguments against heresy, are topics commented upon following the statements of *Ὁδηγός*, the theological treatise of Anastasios of Sinai. Meaningful remarks on the dating of this treatise, certain parts of which, according to the author, may have

been compiled probably before the Arab conquest of Palestine, reassess reflections on the authorship of some of the works attributed to Anastasios; an issue that becomes an object of annotation also elsewhere in the book (pp. 123 and n. 194, 140 and n. 226, 184 and n. 304, 202 and n. 339, 208-209 and n. 349, 304 and n. 544). An analysis of certain letters of Maximos the Confessor outlines some aspects of these relations, determined by conflict and the reluctance between the old and the new capital city; it seems that, in fact, Saint Maximos denounced not only religious policies pursued by Constans II but also the neutral stance of intellectuals and wider social groups during these conflicts.

The third chapter of the book examines three key subjects relating to Man and Divine Providence; the role of Kingship in the State; and History and the End of Time (pp. 273-388). The virtues and human defects, according to Anastasios of Sinai, originate from divine surveillance; however, not directly but by the Physiology, an Aristotelian principle which affects natural conditions and human behavior. The problems of the immortality of the soul and Anastasis, raised by both Anastasios and Maximos, are questions related to pursuits of the era, due to particular circumstances of the 7th century, as observed by the author. The redefinition of the content of the imperial authority and ideology, at a time when the historical correlation between the main civic factors was undergoing continuous changes, is a theme also dealt with by both Anastasios and Maximos. The author follows the development of Eusebios of Caesarea formulation on the position of the emperor as an intermediate link between the terrestrial and heavenly worlds and presents the changing trends of the symbolic hierarchy, as argued by Maximos, and as regards divine destination of the empire, professed by Anastasios of Sinai. The exaltation of the emperor as a sacred person and his promotion not only as guardian of the peace and harmony of the world (as in earlier times), but also, as an active guide to the last and most important historical age, with a view to the End of Times, as emphasized in the book, is a pattern widely developed during the 7th century.

Questions raised in the Thalassios epistle of Maximos, written in 633, after the Exaltation of the Holy Cross in Jerusalem (630), suggest, according to the author, the restoration of salvation for Christians, also indicating the main concerns of the time on coexistence with heterodox communities as a necessary condition for survival. The distant past has become particularly important, especially in the way in which Christians viewed the progression and End of Time. It is also to be noted that in the works of Anastasios the term Hellenes does not refer to Greek pagans but has readjusted to the historical context of the ancient Greek tradition. Anastasios rather emphasized the link with the past, indeed using the example of Plato's personality that bore a symbolic meaning, owing to the feeling of propinquity to

the ancient philosopher's theories on spiritual world. Attitudes and beliefs, such as the interface of war and religion supported by Jews and Arabs, following the worsening of relations also with the former as a result of 7th century conflicts brought about by the latter, were matters raised by Maximos and also addressed in the commentaries of Anastasios.

The eschatological trend of the times is not only reflected in the Apocalypse of Pseudo-Methodius but is also inherent in the works of Maximos and Anastasios. A passage in the *Sermones* of Anastasios resembling an excerpt from the *Chronography* of Theophanes the Confessor on the year 628-9, the authorship of which was formerly attributed to patriarch Anastasios II, leads the author to the conclusion that this text originally belonged to Anastasios of Sinai, and was then incorporated in Theophanes' *Chronography*, due to its eschatological interpretation of events of the 7th century. On the whole, this section of the last chapter discusses the eschatological views in every known text of this century, concluding, rather fairly, in a separation of views on the messianic mission of the Byzantine state from those on imperial victorious mission as a distinctive feature of the Apocalypse of Pseudo-Methodius, which does not appear in other texts. The author reconsiders the writers studied in the book calling them Byzantines (Conclusions pp. 429-453). Maximos, a leading theological personality, exceeded the time limits of his age, unlike the other two writers who were restrained by their contemporary limits. According to the author, Anastasios, who represented Orthodoxy in Muslim occupied territories, attempted to adjust the ancient heritage to prevailing conditions, while Pseudo-Methodios raised the issue of the ecumenical prevalence of medieval states, being one of the principal demands of the Middle Ages. The book concludes with a bibliography (pp. 453-470) and index (pp. 471-479).

The clear treatment of issues, people, and terminology in the texts examined in the book has revealed the historical value of theological production in a transitional era and enabled the reconstitution of certain original aspects of the intellectual climate, social norms and behavioral patterns of the 7th century.

Maria Leontsini
Institute of Historical Research
Department of Byzantine Research/NHRF

Efthymia Braounou-Pietsch, *Beseelte Bilder. Epigramme des Manuel Philes auf bildliche Darstellungen*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010 [Denkschriften der phil.-hist. Klasse, 416. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 26], σσ. 1-304, + 66 εικ. ISBN 978-3-7001-6889-8

Η κ. Efthymia Braounou-Pietsch ήδη από τον τίτλο του βιβλίου, *Beseelte Bilder* (*Εμψυχες εικόνες*)[1], και την εικόνα του εξωφύλλου με τον ανάγλυφο Χριστό

1. Αξίζει εξαρχής, ως πιο κοντινό συνώνυμο, βεβαιωτικό της επιλογής του τίτλου του βιβλίου, να εντοπισθεί η φράση, *ἔμψυχος γραφή*, σε ένα από τα υπό έκδοση ποιήματα του Φιλή (επίγρ. 44, στ. 2), εν χρήσει και σε άλλα έργα του ιδίου. Βλ. Ε. Miller (εκδ.), *Manuelis Philae Carmina*, τ. 1-2, Παρίσι 1855-1857; ανατ. 1967, τ. 2, σ. 130, στ. 87 και τ. 2, σ. 209, στ. 12. Πρβλ. το σχόλιο για τον ίδιο όρο στον παρόντα τόμο, σ. 48, σημ. 85, όπως και για τον όρο *ἔμψυχος ἀνδριάς*, σ. 44, σημ. 67. Περισσότερο αξίζει να σχολιασθεί ο κατά λέξη όρος *ἔμψυχος εἰκών*, που πέρα από την ανθρωπολογική χρήση, όσον αφορά τη σημασία του σε σχέση με τη δημιουργία του ανθρώπου κατά τον χριστιανισμό (βλ. παρακάτω σημ. 6), χρήση που υπάρχει ήδη στην πατερική γραμματεία (βλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, *PG* 44.136C-D: *... ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ... οἷόν τις ἔμψυχος εἰκὼν ἀνεστάθη, κοινωνοῦσα τῷ ἀρχετύπῳ καὶ τῆς ἀξίας καὶ τοῦ ὀνόματος·* και Βασίλειος Σελευκείας, εἰς τὸν Ἀδάμ, *PG* 85.37B: *... οὕτως, οἶμαι, καὶ οἱ τὸν ἄνθρωπον ἐν μέσῃ τῇ κτίσει, καθάπερ ἔμψυχον εἰκόνα τοῦ πλάσαντος φιλοτίμως ἐκτορνευθεῖσαν ὁρῶντες, ...·* πβλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἱερὰ παράλληλα*, *PG* 95.1101.B-C), συναντάται και σε άλλα σχετικά μεταξύ τους, αλλά και σημαντικά για τον πολιτισμό της Κωνσταντινούπολης συμφραζόμενα. Στον ορισμό της βασιλείας και της ιερωσύνης, ζωντανή εικόνα του αρχέτυπου θεού είναι ο αυτοκράτορας (βλ. λ.χ. ήδη πολύ πρώιμα, S. Jäkel, *Menandri sententiae*. Leipzig 1964, 264: *Εἰκὼν δὲ βασιλεύς ἐστιν ἔμψυχος θεοῦ*, και στη μελέτη του Κ.Δ.Σ. Παϊδα, *Η θεματική των βυζαντινών «Κατόπτρων Ηγεμόνων» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005, 33, 66), ενώ ο πατριάρχης επίσης είναι η *ἔμψυχος εἰκὼν* του Χριστού· βλ. στην *Επαναγωγή* (P. Zepos, *Leges Imperatorum Isaurorum et Macedonum*, *JGR*, τ. 2, Αθήνα 1931, 3.1): *Πατριάρχης ἐστὶν εἰκὼν ζῶσα Χριστοῦ καὶ ἔμψυχος.* Στο πλαίσιο της εικονολατρικής και της εν γένει θεωρίας των εικόνων (E.A. Fisher, *Michaelis Pselli orationes hagiographicae*, Stuttgart, 1994, 3b.843-879), στη θεολογία του τριαδικού θεού (B. Laourdas–L.G. Westerink, *Photii patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, τ. 5, Leipzig 1986, επ. 187.56-57*: Ναὶ δὴ καὶ διότι σοφία καὶ εἰκὼν ἔμψυχος καὶ ἀπαράλλακτος τοῦ πατρὸς ὁ υἱός, ...*), και στο ίδιο πλαίσιο αποκτώντας ιδιαίτερα αγιολογική ή ευρύτερα λογοτεχνική σημασία (βλ. J. Featherstone, *Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Refutatio et Eversio Definitionis Synodalis Anni 815*, Turnhout 1997, κεφ. 108.42-57 και 111.23.40· G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der Heilige*

Παντοκράτορα, κεντρίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, όπως ενδεχομένως και ο Μανουήλ Φιλής (περ. 1270-1332), έμπρακτα, με την συνεκφορά λόγου και εικόνας, πραγμάτωνε την ποιητική τεχνική του. Με τη μελέτη της, αποτελούμενη από μία περιεκτική εισαγωγή, και, στο κύριο μέρος, την κριτική έκδοση και μετάφραση στα γερμανικά για επιλογή επιγραμμάτων του Φιλή, συνεχίζονται οι εξαιρετικές και θεμελιώδεις επιστημονικές συμβολές στον χώρο του βυζαντινού επιγράμματος από τις εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Βιέννης[2].

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει αρχικά (σσ. 11-15) πίνακα από επεξηγηματικές λεξάντες και τη σχετική βιβλιογραφία για τις 66 εικόνες οι οποίες πολύ εύστοχα έχουν επιλεγεί στο τέλος του (σσ. 251-304)[3], για να επεξηγήσουν συμπληρωματικά τα εκδοθέντα επιγράμματα. Μετά από τις ευχαριστίες της συγγραφέως (σ. 17) και την παράθεση της πλούσιας και άριστης σε ενημέρωση βιβλιογραφίας (σσ. 19-31) ακολουθεί η εισαγωγή σε πέντε υποκεφάλαια (σσ. 33-55).

Ο αναγνώστης πράγματι θαυμάζει την ικανότητα της κ. Β.-Ρ. στην τόσο άρτια και περιεκτική πραγμάτευση των εισαγωγικών ζητημάτων που αφορούν την έρευνά της. Για τον λόγο αυτόν θα παρουσιασθεί αναλυτικότερα το περιεχόμενο της εξαιρετικής εισαγωγής, που αναδεικνύει στην ουσία τα κριτήρια επιλογής αλλά και τις παραμέτρους ερμηνείας των επιγραμμάτων στην έκδοσή της.

Στο αρχικό υποκεφάλαιο (σσ. 33-35: 1.1 Epigramme des Manuel Philes auf bildliche Darstellungen und das Stilmittel des "beseelten Bildes") η συγγραφέας αρχίζει με την περιγραφή της ιδιαίτερης ποιητικής παραγωγής του Φιλή, στο ευρύτερο πλαίσιο της παλαιολόγειας εποχής, και διακρίνει τις δύο βασικές κατηγορίες (αφιερωτικά και περιγραφικά), εντός των οποίων αναπτύσσεται η ομάδα με τα ιδιαίτερα γνωρίσματα που αφορούν στις «έμψυχες εικόνες» (βλ. και πίνακα Ι, σσ. 202-213). Η έκδοση, η μετάφραση και ουσιαστικά η ερμηνεία 119 επιγραμμάτων (βλ. και πίνακα ΙΙ, σσ. 214-217) που ζωντανεύουν τις ίδιες τις εικόνες (μέσα από την κίνηση, τις ομιλητικές και ηχητικές εκδηλώσεις) θα αποτελέσει τον καινοτόμο στόχο της παρούσας μελέτης. Με αυτόν τον τρόπο η κ. Β.-Ρ. προτίθεται να προσεγγίσει τη λογοτεχνική αξία του έργου του Φιλή, ανασκευάζοντας τις απαξιωτικές κρίσεις παλαιότερων μελετητών -με οδηγό και εξαίρεση τη ματιά του επίσης παλαιού μελετητή Muñoz που πρώτος αναγνώρισε την ψυχή, την κίνηση, τον λόγο, τις θείες εμφανίσεις μέσα στην ομάδα των εν

Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen, τ. 1. Berlin 1913, 4, 7-11· P.B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. 2, Berlin 1973, 88.60-62), η φράση εκφράζει την έννοια της απεικόνισης που μετέχει στο πρωτότυπο.

2. Βλ. τις σχετικές βιβλιοκρισίες στα *Βυζ Σύμμ* 19 (2009), 315-322· 20 (2010), 311-314· 22 (2012), 349-355.

3. Η ποιότητα αναπαραγωγής για πολλές απ' αυτές (αρ. 13, 21, 26, 29, 32, 36, 37, 39, 42, 50, 51) δεν ανταποκρίνεται στη συνολική ποιότητα του εν λόγω τόμου.

λόγω επιγραμμάτων-, αλλά και ξεφεύγοντας από αγκυλώσεις του παρελθόντος που αφορούν την εκτίμηση της βυζαντινής λογοτεχνίας γενικότερα.

Το δεύτερο υποκεφάλαιο (σσ. 35-40: 1.2 Epigramme auf Bilder und die literarische Form der Ekphrasis) θέτει το σημαντικό ζήτημα, σε σχέση με τη θεωρία του αρχαίου ρητορικού υποείδους της έκφρασης, και τη χρήση του είτε σε ευρύτερες ρητορικές κατασκευές, είτε την καθιέρωσή του ως αυτόνομου έργου[4]. Οι θεωρητικές διακρίσεις, ήδη κατά την ύστερη αρχαιότητα, για τα ποικίλα είδη εκφράσεων, δεν αφορούσαν μόνον έργα τέχνης, ενώ ο ίδιος ο ορισμός της έκφρασης τόνιζε την ενάργεια, χωρίς η λειτουργία της να περιορίζεται μόνο ως περιγραφή, αλλά και να αναπτύσσεται ως αφήγηση. Κατανοώντας την πραγματική ρητορική διάσταση της έκφρασης, και τη μετατόπιση από τη στατική περιγραφή στην κινούμενη-ζωντανή αφήγηση, ο μελετητής μπορεί να προσεγγίσει πιο ξεκάθαρα την κατηγορία των βυζαντινών επιγραμμάτων σε έργα τέχνης. Η *ενάργεια* και στον λόγο του επιγράμματος, προσφέρει όχι μόνο την οπτική επαφή αλλά κυρίως κινητοποιεί το βίωμα στον θεατή / αναγνώστη / ακροατή, ξεπερνώντας τα όρια του έντεχνου λόγου, μέσα από την εσωτερική αναπαραγωγή για τον δέκτη, και τελικά τη ζωντανή παρουσία του αντικειμένου. Η εμπειρία για το κοινό μέσα από την ενάργεια της περιγραφής του θέματος κινητοποιεί φαντασία, μνήμη, σκέψεις και συναισθήματα[5].

Στο τρίτο υποκεφάλαιο (σσ. 41-49: 1.3 Das "beseelte Bild" als Stilmittel der *Ekphrasis*) η συγγραφέας ξεχωρίζει την ειδικότερη τεχνική της *έκφρασης* που, όπως και στις «έμψυχες εικόνες», αναπτύσσει μία λεπτομέρεια μέσα από το σύνολο της αφήγησης. Εξίσου διαδραστικά προς τον θεατή λειτουργεί η έλλειψη ρεαλισμού στην απεικόνιση, καθώς ακριβώς αναπληρώνεται από την φαντασία

4. Πολύ χρήσιμη προς την ίδια κατεύθυνση είναι η διάκριση που επιχειρεί η E. Jeffreys, ανάμεσα σε "free-standing" και "embedded compositions", στο γενικό άρθρο της για τη βυζαντινή ρητορική. Βλ. Rhetoric, στο E. Jeffreys-J. Haldon - R. Cormack (εκδ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2008, 831-835.

5. Αξίζει να προστεθεί μία επιπλέον αναφορά σε σχέση με την αντίληψη για τη λειτουργία της μνήμης από το έργο του Ιωάννη Καμενιάτη για την Άλωση της Θεσσαλονίκης το 904: *Ἀλλὰ πῶς ἄν σοι τοῦ λοιποῦ τὴν καθ' ἡμᾶς συμφοράν, ὦ ἀνδρῶν λογιώτατε, ἢ τὴν ἐπαλληλίαν τῶν τοσούτων ἀνιαρῶν διαγράψωμαι; Ποῖον τούτων πρῶτον εἰπὼν τοῖς ἄλλοις δευτερεύειν παραχωρήσω; Ἐπὶ τίνι τὴν γλῶτταν κινήσω ἢ τὴν χεῖρα πρὸς γραφὴν ἐξενέγκω; Ἐξιστᾷ γάρ μου τὸν νοῦν ἡ μνήμη τῶν γεγονότων, καὶ οἷον ὁρᾶν πάλιν δοκῶν τῶν λεχθησομένων τὰ πράγματα δυσεπιχείρητον τὴν περὶ τούτων ἐξήγησιν ἐπαισθάνομαι. Ἡ γὰρ ἀνατύπωσις τῶν γεγονότων ὡς ἄρτι πραττομένων τῇ ψυχῇ διὰ τῆς μνήμης τὸν κίνδυνον εἰκονίζουσα καὶ διαμορφοῦσα τῇ φαντασίᾳ τὰ πράγματα, τὴν ὁρμὴν τοῦ λέγειν ἐπέχειν βιάζεται. Οἷα γὰρ ἦν τὰ τελούμενα τότε!* (Καμινιάτης, εκδ. Böhlig [CFHB 4], κεφ. 37.1-5). Αντίστοιχα σχόλια έχουν προηγηθεί στο σημείο του έργου, ακριβώς πριν ξεκινήσει η έκφραση της πόλεως της Θεσσαλονίκης: *πεποίηκε δὲ τοῦτο ὁ περὶ τὴν πατρίδα πόθος, ἡδέως τῇ τε μνήμῃ συνεφελκόμενον, καὶ ταῖς ἀνατυπώσεσιν οἷον δοκῶν συνεῖναι τοῖς λεγομένοις, ...* (Καμινιάτης, εκδ. Böhlig , κεφ. 7.2· πρβλ. κεφ. 7.4).

των Βυζαντινών. Η διαδικασία της ζωντανής πρόσληψης μίας κατά τα λοιπά χωρίς ρεαλισμό απεικόνισης, ειδικά στην περίπτωση των λατρευτικών εικόνων, συντελείται σχεδόν με νατουραλιστική προοπτική, μετατρέποντας το αντικείμενο σε υποκείμενο. Αυτό γίνεται σαφέστερο μέσα από τον ίδιο τον πολιτισμό της εικόνας στο Βυζάντιο. Εφόσον η πλειονότητα των βυζαντινών επιγραμμάτων σε εικόνες έχουν ως θέμα τους ιερές μορφές του χριστιανισμού, για τον λόγο αυτόν ακριβώς η συγγραφέας επιχειρεί σύντομα να ανατρέξει στη θεολογία της εικόνας, η οποία, ειδικά μετά την εικονομαχία, τεκμηριώθηκε και θεωρητικά[6]. Η εικόνα στη λειτουργική πράξη, ως ενδιάμεσο ανάμεσα στο θεϊκό και το γήινο, δεν παρεμβαίνει μόνον εικαστικά, αλλά θεωρείται ζωντανό σκεύος της θείας χάρης, δεχόμενη τις προσευχές και την λατρεία των πιστών. Η κ. Β.-Ρ. πολύ εμπνευσμένα επιλέγει να αφηγηθεί σύντομα το πεδίο της θεωρητικής διαμάχης κατά την εικονομαχία και τις βασικές θέσεις που δικαίωσαν τους εικονολάτρες: τη λατρεία του απεικονιζόμενου πρωτοτύπου, μέσα από την εικόνα και την υλική του απεικόνιση. Θεωρητικές εμφάσεις, όπως η άμεση επαφή της εικόνας με τον πιστό, η θαυματουργία των εικόνων, η αλληλεπίδραση ανάμεσα στην αρχέτυπη θεία μορφή και τον άνθρωπο-δέκτη-θεατή μέσω της εικόνας, πήραν σαφή μορφή κατά τους επόμενους αιώνες (10ος-12ος). Το βίωμα της σχέσης ενεργοποιούνταν ειδικά μέσα από το σύνολο των λατρευτικών εκδηλώσεων που κινητοποιούσαν όλες τις αισθήσεις και «ενσάρκωναν» σχεδόν την εικόνα, και μέσα από την σωματική επαφή.

Ως παράλληλη λογοτεχνική τάση, μέσα από το βυζαντινό επίγραμμα αναπτύχθηκε το μοτίβο της «έμψυχης εικόνας» (βλ. και πίνακες III-IV, σσ. 221-235), όπως περιγράφεται στο επόμενο κεφάλαιο (σσ. 49-52: 1-4 Das Stilmittel des "beseelten Bildes" in der byzantinischen Epigrammatik). Η ποιητική παραγωγή του Φιλή και η εν λόγω λογοτεχνική τεχνική της «έμψυχης εικόνας», φανερώνουν την επαφή του ποιητή τόσο με τις παλαιότερες συλλογές επιγραμμάτων, όσο

6. Ο θεολογικός ορισμός της εικόνας και η τεκμηρίωση των λόγων αποδοχής της λατρείας της, ίσως εμπεριέχει ως αρχική έννοια την ίδια την δημιουργία του ανθρώπου ως *κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν* του δημιουργού θεού (Γένεση, 1.26). Το πλάσμα (ύλη) μέσα από την εικόνα του πλάστη ομοιώνεται με αυτόν. Ανάλογα στη λατρευτική εικόνα η ύλη μέσα από το σχήμα της απεικονιζόμενης μορφής αναφέρεται σε άλλη υπόσταση. Ειδικά σε σχέση με τα επιγράμματα που αφορούν τις *Beseelte Bilder* αξίζει να σημειωθεί άλλο ένα χωρίο από τη Γένεση (2.7): *καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν.* Αν συνδυαστούν τα δύο παραπάνω χωρία, ο άνθρωπος ως δημιούργημα φαίνεται να αποτελεί την *έμψυχο εικόνα* του Θεού. Είναι τουλάχιστον ενδιαφέρον ότι η θεωρία της λατρευτικής εικόνας, όπως και η τέχνη των αντίστοιχων επιγραμμάτων που αναφέρονται σε εικόνες, μοιάζουν να διέπονται από την ίδια αρχή της δημιουργίας του ανθρώπου. Πρβλ. και στην παρούσα έκδοση, επίγρ. 13, στ. 4: *πνοῆς ἕλκων χύσιν*, και επίγρ. 34, στ. 3-4: *πνοῆς ἄδηλον ἐγχέας τόνον, / γλυφῆς χάριν ἔδειξεν ἐψυχωμένην.*

και με αυτές της εποχής του. Η χρήση της από τον ίδιο ως επί το πλείστον για λατρευτικές εικόνες, τον διαφοροποιεί από την παράδοση των παλαιότερων συλλογών επιγραμμάτων. Η «έμψυχη εικόνα» παραμένει δρώσα ως αντικείμενο και υποκείμενο σε λατρευτική επαφή με τους πιστούς, ενώ από την αρχαιότητα μέσω της δημιουργικής μίμησης, παραδίδεται ως κοινός τόπος και τεχνική αφήγησης, χωρίς να απέχει θεωρητικά και από τον ορισμό της σύμφωνα με τη βυζαντινή θεολογία της εικόνας.

Στο τελευταίο υποκεφάλαιο της εισαγωγής (σσ. 52-55: Zur Konstitution des Textes) περιγράφεται η χειρόγραφη παράδοση των ποιημάτων του Φιλή, ενώ διαγράφονται οι βασικές μεθοδολογικές επιλογές και αρχές της παρούσας έκδοσης. Αξίζει να σημειωθεί η υπο-κατηγοριοποίηση των σχετικών επιγραμμάτων μέσα στην έκδοση, ξεκινώντας από την «έμψυχη εικόνα», το στοιχείο της κίνησης της «έμψυχης εικόνας», το ακουστικό στοιχείο της «έμψυχης εικόνας» και την επέμβαση μίας υπερφυσικής δύναμης μέσω της υλικής διάστασής της.

Ακολουθεί η έκδοση, η μετάφραση και ο σχολιασμός των 119 επιγραμμάτων του Φιλή που εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία επιγραμμάτων με βάση την τεχνική της «έμψυχης εικόνας» (σσ. 57-199), ενώ βοηθητικά στο τέλος δίνονται τρεις αλφαβητικοί πίνακες, αρχικών φράσεων των ποιημάτων, κυρίων ονομάτων και πηγών. Η συγγραφέας μεθοδολογικά ανταποκρίνεται με μεγάλη επιτυχία στο εγχείρημα του καταρτισμού όλων των παραμέτρων που αφορούν στην έκδοσή της. Χρήσιμη ενδεχομένως θα ήταν η σύνταξη και υπομνήματος πηγών, παρόλο που αυτές μνημονεύονται αρκούντως στα σχόλια, όπου η κ. Β.-Ρ. με μεγάλη επιμέλεια προσπαθεί να εντοπίσει συνδέσεις και κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στα ίδια τα επιγράμματα του Φιλή, ενώ αναδεικνύει τις οφειλές τους σε κείμενα των Γραφών αλλά και σε βυζαντινούς συγγραφείς. Παράλληλα τεκμηριώνει βιβλιογραφικά με πολύ αναλυτικό τρόπο και παρουσιάζει κάθε φορά τους αντίστοιχους εικονογραφικούς τύπους και τις παραστάσεις στις οποίες αναφέρονται τα ποιήματα, επεξηγεί επιπλέον τα πιο δυσνόητα σημεία τους, ενώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε σχόλια που αφορούν σε χαρακτηριστικά της ίδιας της τεχνικής της «έμψυχης εικόνας» στον λόγο του κάθε επιγράμματος.

Στο παραπάνω πολύ επαρκές πρόγραμμα που ακολουθείται με συνέπεια στον σχολιασμό, ίσως κάποια συμπληρωματικά εργαλεία να έδιναν ακόμη μεγαλύτερη διαύγεια στον τελικό στόχο: την ανάδειξη της τεχνικής της «έμψυχης εικόνας» στα επιγράμματα του Φιλή. Πιο συγκεκριμένα ενδεχομένως μία περισσότερο ενδελεχής εξέταση-καταγραφή και μέσα στα σχόλια των ποιημάτων για ζητήματα τα οποία είτε έχουν συζητηθεί είτε όχι στην εισαγωγή, θα διέγραφε ακόμη πιο ξεκάθαρα επιμέρους σημεία της ποιητικής του τέχνης. Λ.χ. ενώ εισαγωγικά γίνεται ακροθιγώς συζήτηση για το μέτρο, στον σχολιασμό

συναντώνται επίσης μόνο σποραδικές αναφορές σε χαρακτηριστικά, όπως ο διασκελισμός (βλ. σχόλιο στο επίγρ. 30, στ. 1-2)[7], ή ο τελευταίος τόνος του στίχου στην προπαραλήγουσα (βλ. σχόλιο στο επίγρ. 82, στ. 14)[8]. Σαφώς τα μετρικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να έχουν παρουσιασθεί συνολικότερα. Επίσης η κ. Β.-Ρ. επισημαίνει σε αρκετές περιπτώσεις σχήματα λόγου ή λογοτεχνικά χαρακτηριστικά (βλ. για το οξύμωρο, επίγρ. 108, στ. 1· για την αναφορά, επίγρ. 25, στ. 1-2)[9]. Σημαντικά εργαλεία που προσθέτουν ζωντάνια, στην υπηρεσία της εν λόγω τεχνικής του ποιητή αποτελούν ακόμη ο διάλογος[10], η εναλλαγή στη χρήση των γραμματικών προσώπων και ειδικά του β΄ ενικού, οι αποστροφές[11]· σίγουρα αξίζει να μελετηθεί η χρήση τους στον Φιλή συνολικά, παρόλο που σε αρκετά σημεία έχουν γίνει ειδικότερες αναφορές. Η διεξοδική καταγραφή τους θα ήταν σκόπιμο να έχει γίνει, ενδεχομένως σε πίνακες, στο τέλος της έκδοσης.

Ένα πεδίο που δεν έχει αξιοποιηθεί αφορά τη θεωρητική τοποθέτηση του Φιλή όπως αυτή φανερώνεται τόσο μέσα από συγκεκριμένους ήσσονες μηχανισμούς στον ποιητικό του λόγο, όσο και μέσα από την ορολογία που αφορά συγκεκριμένες έννοιες σε σχέση με την «έμψυχη εικόνα». Η θεολογική συζήτηση, είτε αφορά την εικόνα είτε όχι[12], τα νοηματικά παιχνίδια με κάποιες βασικές έννοιες στην εικονοποιία (όπως την πνοή στο επίγρ. 71), η αυτο-αναφορά στην ίδια την τεχνική της εικονογραφικής αξιοποίησης του λόγου, μέσα από παρατιθέμενα κείμενα ειληταρίων που τα κρατούν αρκετές εικονιζόμενες μορφές[13], ή γνωστά χωρία που ως επιγραφές συνοδεύουν τις παραστάσεις[14],

7. Βλ. επίσης επίγρ. 39, στ. 2-3· επίγρ. 40, στ. 1-2· επίγρ. 41, στ. 1-2· επίγρ. 62, στ. 1-2· επίγρ. 70, στ. 1-2· επίγρ. 76, στ. 1-2· επίγρ. 90, στ. 2-3· επίγρ. 103, στ. 1-2.

8. Βλ. επίσης επίγρ. 65. στ. 15· επίγρ. 81, στ. 9.

9. Βλ. επίσης για την αναφορά (επίγρ. 54, στ. 1-3· επίγρ. 90, στ. 4), για την αντίθεση (επίγρ. 70, στ. 3-4), για το οξύμωρο (επίγρ. 25, στ. 4· επίγρ. 39, στ. 2· επίγρ. 77, στ. 3· επίγρ. 78, στ. 4· επίγρ. 81, στ. 7· επίγρ. 83, στ. 4· επίγρ. 104, στ. 4· επίγρ. 106, στ. 2· επίγρ. 108, στ. 1· επίγρ. 108, στ. 4), για την παρήχηση (επίγρ. 25· επίγρ. 26· επίγρ. 51· επίγρ. 77, στ. 4), για το πολύπτωτο (επίγρ. 39, στ. 1-2).

10. Βλ. επίγρ. 12, επίγρ. 29, επίγρ. 66, επίγρ. 96.

11. Σε αρκετές περιπτώσεις το σημείο αλλαγής προσώπου ή αποστροφής μέσα στο επίγραμμα σηματοδοτεί και το σημείο χωρισμού στο νόημα ή την αλλαγή του τόνου αφήγησης στη ροή του. Βλ. επίγρ. 68, στ. 9· επίγρ. 84, στ. 3.

12. Για παράδειγμα βλ. επίγρ. 6, και επίγρ. 112.

13. Βλ. επίγρ. 73, στ. 2· επίγρ. 92, στ. 4· επίγρ. 97, στ. 2· επίγρ. 98, στ. 2· επίγρ. 106, στ. 3-5· επίγρ. 110, στ. 10· βλ. και παρακάτω το σχόλιο για το επίγρ. 106, στ. 3-5.

14. Για παράδειγμα στο επίγρ. 60 που αναφέρεται στην Ανάσταση του Λαζάρου, και τον στ. 2, ο ζωγράφος *μόνην παρῆκε τὴν φωνήν τοῦ δεσπότου*, ενώ στο επίγρ. 61, στ. 4, με το ίδιο θέμα, *Χριστὸς σιωπᾷ* και ο Λάζαρος δεν μπορεί να αναστηθεί. Πράγματι οι ρήσεις της αδελφής του Λαζάρου Μάρθας, *κύριε, ἤδη ὄζει*, και του Ιησού *Λάζαρε, δεῦρο ἔξω* (Ευ. Ιωάννη 11.39, 43), συνήθως συνοδεύουν τις απεικονίσεις της εν λόγω παράστασης. Βλ. Α. Παπαδοπουλος-Κεραμευς (εκδ.), *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, Πετρούπολη 1909, 101· I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings*

αποτελούν μερικά τέτοια παραδείγματα προς συζήτηση. Ποικίλοι όροι και τα παράγωγά τους που συναντώνται συχνά στα ποιήματα της έκδοσης, όπως *ἀρχέτυπον, γραφή, δύναμις, ἐκτρέπω, ἔμφασις, ἔμψυχος, ἔνστασις, ζωή, κίνησις, κτύπος, λίθος, λόγος, μυστική, νοῦς, ξέσις, ὁλκή, πνεῦμα, πνοή, σάρξ, σκιά, σιωπή, τύπος, ὕλη, φύσις, χάρις, ψυχή, ὠχρός*, θα ήταν επίσης χρήσιμο να συγκεντρωθούν στο σύνολό τους, ίσως σε πίνακα όρων και εννοιών στο τέλος του βιβλίου. Πολλοί από αυτούς τους όρους αφορούν στη συνολική θεώρηση που έχει ο Φιλής για τη χρήση του επιγράμματος στην αφήγηση εικόνων με ιερές μορφές· άλλοι αποτελούν μόνο μερικές «εμφάσεις», όπως θα έλεγε και ο ίδιος, του θεωρητικού κόσμου της «έμψυχης εικόνας», ο οποίος αξίζει να περιγραφεί λεπτομερέστερα.

Παρά την επισήμανση των παραπάνω στοιχείων, ο συνολικός σχολιασμός των ποιημάτων κρίνεται επαρκέστατος και ως ιδιαίτερα πρωτότυπη συμβολή προς μία καινούργια κατεύθυνση στον χώρο της μελέτης της βυζαντινής ποίησης.

Στο τελευταίο μέρος της παρούσας μελέτης θα γίνουν σχόλια ή προσθήκες για επιμέρους σημεία των εκδεδομένων ποιημάτων, κυρίως όσον αφορά τη σχέση τους με άλλα κείμενα:

Η προτροπή στον θεατή του επιγρ. 8, στ. 3 *στῆθι μακρόθεν βλέπων*, είναι δυνατόν να ανακαλεί το αντίστοιχο χωρίο από την παραβολή του Τελώνη και του Φαρισαίου (Ευ. Λουκά, 18.13): *ὁ δὲ τελώνης μακρόθεν ἑστὼς* ...

Το οξύμωρο της ταυτόχρονης συνύπαρξης της παρθενικής και της μητρικής ιδιότητας στο πρόσωπο της Παναγίας, όπως εμφανίζεται στο επίγρ. 23, στ. 6, έχει ίσως αρκετές αναλογίες με αντίστοιχο χωρίο από ομιλία του Φωτίου, η οποία ως έκφραση περιγράφει τη μορφή της Θεοτόκου όπως τεχνουργήθηκε στην αψίδα του ναού της Αγίας Σοφίας: *Παρθένος μήτηρ, παρθένον ἅμα καὶ μητρικὸν ὁρῶσα καὶ πρὸς ἅμφω τὰς σχέσεις ἐν ἀμερίστῳ σχήματι μεριζομένη τὸ βούλημα καὶ μηδέτερον μέρος τῷ ἀτελεῖ ἐξυβρίζουσα.* Ο πατριάρχης Φώτιος μάλιστα εξηγεί περαιτέρω την εγγενή αντίφαση στο πρόσωπό της[15]. Μέρος της ορολογίας που χρησιμοποιείται στο ίδιο επίγραμμα (στ. 2, *σκιογράφος νόμος*), επίσης ανακαλεί στον αναγνώστη

---

of Crete. v. III, Amari Province, Leiden 2012, σ. 52, εικ. 132· Μ.Σ. Πατελακης, Στοιχεία επιγραφικής σε τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα, *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Β2, Χανιά 2011, σ. 219, εικ. 13.

15. Βλ. Φώτιος, Ομιλία 17 (εκδ. Λαουρδας), 167.6-22: *Ὑπόκρισις ἄρα τῆς ἄνωθεν ἐπιπνοίας ἡ ζωγράφος τέχνη οὕτως ἀκριβῶς εἰς φύσιν τὴν μίμησιν ἔστησε. Καὶ γὰρ οἱονεὶ τῇ μὲν στοργῇ τῶν σπλάγχνων τὴν ὄψιν πρὸς τὸ τεχθὲν συμπαθῶς ἐπιστρέφουσα, οἷα δὲ τῷ ἀπαθεῖ καὶ ὑπερφυεῖ τοῦ τόκου εἰς ἄσχετον ἅμα καὶ ἀτάραχον ἁρμοζομένη κατάστημα διαθέσεως παραπλησίως φέρει τὸ ὅμμα σχηματιζόμενον. Εἴποις ἂν αὐτὴν (μηδ' εἴ τις ἐπερωτῷη, πῶς δὲ παρθενεύεις καὶ τέτοκας;) μηδ' ἂν τὸ φθέγξασθαι παραιτήσασθαι.*

την αρχή του ειρμού της θ΄ ωδής του κανόνα του όρθρου στην εορτή της Υπαπαντής, *ἐν νόμῳ, σκιᾷ καὶ γράμματι, τύπον κατίδωμεν οἱ πιστοί,* ...[16], τροπάριο στο οποίο διακρίνονται οι τρόποι προεικόνισης, ή απεικόνισης (τύπος) της Παναγίας: με τα χωρία των προεικονίσεων της Παλαιάς Διαθήκης (νόμος), τη ζωγραφική τέχνη (σκιά) και την υμνογραφία (γράμμα).

Στο επίγρ. 53, στ. 1, η μεταφορά για την Παναγία, ως *ἀδιόδευτος πύλη*, πέρα από το γεγονός ότι προεικονίζεται με αντίστοιχους συμβολισμούς στην Παλαιά Διαθήκη, επίσης διατυπώνεται ακριβώς με την ίδια φράση στο πολύ γνωστό αναστάσιμο θεοτοκίο του πλ. α΄ ήχου[17]. Στο ίδιο επίγραμμα αναρωτιόμαστε αν σύμφωνα με το χωρίο (Ευ. Ιωάννη 10.9) που παρατίθεται στα σχόλια για τον στ. 4, η γραφή *μονὰς* στον στ. 6, πρέπει να διορθωθεί σε *νομάς*.

Αξίζει να σημειωθεί η σύνδεση του επιγρ. 63 με αντίστοιχο που περιέχεται στην επιστολή ογ΄ του Μαξίμου Πλανούδη. Εκεί ο αποστολέας στέλνει στον παραλήπτη, μοναχό Μελχισεδέκ, κατά παραγγελία, σε δακτυλικό εξάμετρο στίχο, επίγραμμα σε τρεις ενότητες, ως επιγραφές (τίτλους) για εικόνες[18]. Παρατίθεται ο συνολικός τίτλος του επιγράμματος, *Στίχοι εἰς εἰκόνισμα ἔχον τὴν δευτέραν παρουσίαν*, ενώ οι τρεις υποενότητες χωρίζονται *εἰς τὸν Χριστόν, εἰς τὰς κολάσεις* και *εἰς τοὺς ἁγίους πάντας*, δηλαδή τα τρία μέρη της ευρύτερης παράστασης[19]. Ο τελευταίος στίχος από το παρόν επίγραμμα του Φιλή μοιάζει ιδιαίτερα με τον τελευταίο της πρώτης ενότητας του Πλανούδη: *οὐ ῥυθμιεῖς, ἄνθρωπε, τεὸν βίον. ὧδε γὰρ ἥξει*;[20].

Το επίγρ. 79, όπως φαίνεται μέσα από τους πρώτους δύο στίχους, σχολιάζει εικόνα του αγίου Στεφάνου που περιέχει μία σκηνή, μόνο με το μαρτύριό του, όπως επισημαίνει η κ. Β.-Ρ. Πιο πιθανό πρόκειται για εικόνα στον τύπο της αντίστοιχης του αγίου Γεωργίου στο τέλος του παρόντος τόμου (υπ. αρ. 3, σ. 253), εξ ου και, *Καυχήσεως στέφανον εὑρὼν τὸν βίον / τούτου μεταξὺ μάρτυς ὠχρὸς ἐγράφης*· δηλαδή οι σκηνές από τον βίο του στεφανώνουν τον άγιο Στέφανο της κεντρικής απεικόνισης, έτσι δικαιολογείται και η φράση *τούτου μεταξύ*.

Στο επίγρ. 86, στ. 4, το λεγόμενο «χέρι του θεού», κρατά τις ψυχές των δικαίων, ενώ απεικονίζεται συνήθως σε σύνδεση με την παράσταση της Δευτέρας

16. Πρβλ. την αντίστοιχη ορολογία στο επιγρ. 56, στ. 1.

17. *Χαῖρε πύλη Κυρίου ἡ ἀδιόδευτος, χαῖρε τεῖχος καὶ σκέπη τῶν προστρεχόντων εἰς σέ, χαῖρε ἀχείμαστε λιμὴν καὶ Ἀπειρόγαμε, ἡ τεκοῦσα ἐν σαρκὶ τὸν Ποιητήν σου καὶ Θεόν*, ...

18. Βλ. επ. 73, σ. 111.21-22 (εκδ. Leone): *Ἄς γε μὴν κελεύετε τῆς εἰκόνος ἐπιγραφάς, πεπόμφαμεν ἤδη ποιήσαντες*. Βλ. και Η. Ταξιδης, *Μάξιμος Πλανούδης: Συμβολή στη μελέτη του βίου του. Το corpus των επιστολών του* [Βυζαντινά κείμενα και Μελέτες 58], Θεσσαλονίκη 2012, 45-46.

19. Επ. 73. εκδ. Leone, σ. 112, στ. 8-9, 14, 18.

20. Επ. 73 εκδ. Leone, σ. 112, στ. 13. Πρβλ. και με άλλα δύο επιγράμματα του Φιλή για την Δευτέρα Παρουσία στην έκδοση του E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, τ. 1, σσ. 353-354.

Παρουσίας[21]. Φυσικά η αναφορά του ονόματος του Σολομώντος (στ. 1) μαζί με το «χέρι του θεού» υπάρχει επειδή το σχετικό χωρίο προέρχεται από το βιβλίο της Π.Δ., *Σοφία Σολομῶντος* (3:1): *Δικαίων δὲ ψυχαὶ ἐν χειρὶ θεοῦ, καὶ οὐ μὴ ἅψηται αὐτῶν βάσανος*. Δευτερευόντως στο παρόν επίγραμμα, ο θαυμασμός του Σολομώντος ατενίζοντάς το (στ. 4), μπορεί να σημαίνει την οπτική επαφή ανάμεσα στις δύο απεικονίσεις, τον προφήτη και το «χέρι του θεού».

Στο επίγρ. 106, στ. 3-5, για τον αμνό του θεού που καρτερεί την κοσμοτρόφο σφαγή, υπάρχει σαφής αναφορά στο χωρίο από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη (1.29), *ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου*, τη φράση που είπε ο Ιωάννης αντικρίζοντας τον Ιησού. Η ίδια μάλιστα φράση συνοδεύει την απεικόνιση του Προδρόμου σε ειλητάριο που κρατάει, όπως στην εικόνα 27 στο τέλος του παρόντος τόμου, κάτι που δεν επισημαίνεται από την συγγραφέα[22].

Στο επίγρ. 110, στ. 100, το ανοιχτό βιβλίο του Χριστού Ευεργέτη ενδεχομένως περιείχε κάποιο από τα χωρία, όπως αυτά αναφέρονται μεταγενέστερα στον οδηγό ζωγραφικής τέχνης από τον Διονύσιο εκ Φουρνά (1670-1745 περ.)[23].

Η κ. Β.-Ρ. στην εισαγωγή της πολύ ευσύνοπτα, τεκμηριωμένα αλλά και εποικοδομητικά για τη συνέχεια της συζήτησης εξετάζει τις έμψυχες εικόνες μέσα από τη θεωρητική παράδοση της αρχαιότητας, των ίδιων των βυζαντινών, αλλά και των σύγχρονων μελετητών. Ταυτόχρονα επιχειρεί την εξέταση των εν λόγω ζητημάτων, αναλυτικά μέσα από τα επιγράμματα του Φιλή. Η τεχνική της έμψυχης εικόνας -που τόσο εύστοχα έχει επιλεγεί ως τίτλος της παρούσας μελέτης- στον χώρο του βυζαντινού επιγράμματος, αλλά και ευρύτερα ως λογοτεχνικό φαινόμενο, θα τολμούσαμε να πούμε, σαν να ορίζει, σε μία πρώιμη εποχή, τον κινηματογραφικό τρόπο, συνδέοντας την «κινούμενη» εικόνα με τον λόγο. Ενώ δηλαδή η ακίνητη εικαστική δημιουργία, η εικόνα εν προκειμένω, δεν μπορεί να αποδώσει από μόνη της την ανθρώπινη στιγμή, εφόσον δεν περιέχει τη ζωή (επίγρ. 85.3), την πνοή (επίγρ. 46.3), την κίνηση (επίγρ. 104.3)[24], τον ήχο-τον θόρυβο (επίγρ. 77.4, 83.3),

21. Για μια επεξήγηση της προέλευσης του εικονογραφικού τύπου, αλλά και σωζόμενα παραδείγματα από την παλαιολόγεια περίοδο βλ. I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, v. II: Mylopotamos Province*, Leiden 2010, σσ. 102, 114-115, 306, και εικ. 138.

22. Στα σχόλια για το επιγρ. 94 που αφορούν την ίδια εικόνα, πρέπει να διορθωθεί το Abb. 21 σε Abb. 27.

23. Παπαδοπουλος-Κεραμευς, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, 228.

24. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε την αναφορά στους έφιππους στρατιωτικούς αγίους από το επίγρ. 82, στ. 11-12: *αἱ γὰρ ἐναλλὰξ τῶν ποδῶν ὑπερβάσεις μισοῦσιν τὴν γῆν*, ... Ο θεατής έχοντας την εικόνα των αλόγων που τρέχουν, χωρίς να πατάνε στη γη, μπορεί να καταλάβει και ως αναγνώστης του κειμένου και να οπτικοποιήσει την εναλλαγή από τα διαδοχικά καρέ του καλπασμού τους. Πρβλ. με τις φωτ. 1, 2 στην επόμενη σελίδα, και I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete. v. II*, 150-165, εικ. 234.

Φωτ. 1. Οι έφιπποι άγιοι Γεώργιος, Θεόδωρος και Δημήτριος (ναός Αγ. Ιωάννη Προδρόμου στο Δισκούρι Μυλοποτάμου περίπου στα 1400). Φωτογραφία του συγγραφέα.

Φωτ. 2. Λεπτομέρεια της φωτογραφίας 1.
Από το αρχείο της 28ης ΕΒΑ με άδεια της οποίας δημοσιεύονται οι φωτογραφίες.

ενδεχομένως το καταφέρνει, όταν μέσα από τον ποιητικό «έμψυχο» λόγο του επιγράμματος ενεργοποιεί τη φαντασία· τότε αποκτά αρθρωμένο λόγο, με το επίγραμμα που τη συνοδεύει, συχνά ως επιγραφή για φωναχτή ανάγνωση από τον θεατή-αναγνώστη. Η έλλειψη ρεαλισμού (που υπόκειται στον χρόνο και την αίσθηση), αναπληρώνεται από τον λόγο που αφορά το αρχέτυπο της εικόνας κάθε φορά· η επαφή της με τον θεατή ενεργοποιεί μία αισθητική, τόσο δυναμική, ώστε να υπερβαίνει ακόμη και τη νατουραλιστική περιγραφή -που αναφέρει στην εισαγωγή η κ. Β.-Ρ.-, ενώ μυεί τον πιστό σε ζωντανή συναλλαγή με την εικόνα (επίγρ. 107.3), κατανοητή μόνο στον χώρο του μυστηρίου (επίγρ. 109.4). Με αυτόν τον ευφυή τρόπο ο συνδυασμός εικόνα-λόγος παύει να λειτουργεί στατικά, ως μία και μοναδική φωτογραφική λήψη του αφηγούμενου θέματος, ενώ «γεννά» περισσότερα κινηματογραφικά καρέ μέσα στον νου του θεατή και πλέον αναγνώστη της:

Οὐκ ἦν ἐφικτὸν καὶ πνοὴν παρεγχέειν
καὶ πνευμόνων δύναμιν ἐν τύποις γράφειν.
εἰ τοῦτο γὰρ ἦν, εἶδες ἂν δεῦρο, ξένε,
τέχνην γραφικὴν ἐν σκιαῖς κινουμένην. (επίγρ. 42)

Μανολης Σ. Πατεδακης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

W. Seibt – J. Preiser-Kapeller (Hgg.), *Die Entstehung der kaukasischen Alphabete als kulturhistorisches Phänomen.* Referate des Internationalen Symposions (Wien, 1.-4. Dezember 2005), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2011 (= Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 430. Band; Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Band 28). ISBN 978-3-7001-7088-4

Die Byzantinistik hat seit langer Zeit die räumlichen Ränder ihres Gegenstands in ihre Arbeit einbezogen - nicht nur wegen der Nebenüberlieferung griechischsprachiger Texte, und die christlichen Kulturen Kaukasiens gehören zu den wichtigsten, aber nicht immer leicht zugänglichen Bereichen einschlägiger Forschung. Vor gut 10 Jahren hat nun die österreichische Byzantinistik schon einmal einen sehr hilfreichen Sammelband zu einem zentralen und kontroversen Thema dieses Bereichs herausgebracht[1].

Der vorliegende Band ist, ganz abgesehen von seinem schriftgeschichtlichen Interesse, eine Art Supplement dazu, insofern Christianisierung und Verschriftlichung im alten Armenien, Georgien und kaukasischen Albanien nicht voneinander zu trennen sind, und zwar unabhängig von der Frage, ob und inwieweit diese Entwicklungen parallel oder nach einem armenischen "Vorbild kultureller Inkarnation"[2] verliefen. Die Schaffung der Alphabete und die Herausbildung von Schriftsprachen aus drei Volkssprachen im Kaukasus sowie allgemein im christlichen Osten sind historisch ein gemeinsamer Prozess, der sich auf dem Hintergrund ähnlicher Voraussetzungen in den verschiedenen Sprachen dieses Raums vollzog.

1. W. Seibt (hrsg.), *Die Christianisierung des Kaukasus / The Christianisation of Caucasus. (Armenia, Georgia, Albania*). Referate des internationalen Symposiums (Wien, 9.-12- Dezember 1999) [= Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 9 = Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 296], Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2002.

2. B. L. Zekiyan, Die Christianisierung und die Alphabetisierung Armeniens als Vorbilder kultureller Inkarnation, besonders im subkaukasischen Gebiet, in: Seibt, *Die Christianisierung des Kaukasus*, 189-198.

Der Anlass des hier dokumentierten Symposions war das 1600-Jahr-Jubiläum der Schaffung des armenischen Alphabets, und so versteht man, warum die meisten der elf Beiträge dem armenischen Alphabet bzw. seinem Schöpfer Mesrop Maštoc' und seinem Wirken gewidmet sind; dabei "stehen einige gut datierbare, relativ klare Forschungsergebnisse in krassem Gegensatz zu eher legendären Überlieferungen, die längst nicht ausreichend wissenschaftlich geklärt werden konnten" (W. Seibt, Vorwort 7) - was besonders den Anspruch der armenischen Überlieferung betrifft, Mesrop Maštoc' habe alle drei kaukasischen Alphabete erfunden. Die in den armenischen Überlieferungen der Vita des Schrifterfinders Mesrop Maštoc' vorbildlich dokumentierten Hauptzwecke der Verschriftlichung des Armenischen werden im vorliegendem Band aus unterschiedlichen Perspektiven diskutiert. Ein wichtiger Aspekt ist dabei die komparative Untersuchungsperspektive. Mit dem Prozess der Verschriftlichung der Volkssprachen sind die wichtigsten kulturellen Enwicklungen dieser Völker eng verbunden wie die Schaffung einer nationalsprachigen Literatur, die Entwicklung einer einheimischen Theologie und Philosophie und schließlich die Bildung einer Identität der jeweiligen "kulturtragenden Kerngruppen", d.h. der Gebildeten (siehe hier die Aufsätze von Armenuhi Drost-Abgarjan, Ser Arevšatyan, Vladimir Barkhudaryan und Hans Förster).

Im Folgenden soll zunächst der Inhalt der Beiträge kurz angedeutet werden. Danach werden einige Probleme benannt.

Zwei Beiträge über das Koptische bzw. die iranischen Gebiete sind aufgenommen worden, "da es sich empfiehlt, kulturgeschichtliche Großereignisse in einem größeren Rahmen zu betrachten" (W. Seibt, Vorwort, 7): Eine der ältesten christlichen Alphabetschriften ist die koptische, die - im Gegensatz zu den kaukasischen Alphabeten - keine formale Beziehung zur griechischen Capitalis monumentalis zeigt, sondern aus der alltäglichen griechischen Unzialschrift entwickelt wurde und nach Hans Förster ("Koptisches Alphabet und koptische Identitat", 29-36) ein wichtiger Träger der Identität der Kopten war und ist. - Xavier Tremblays gründlicher Aufsatz über das alte Christentum in den iranischen Ländern ("Das Christentum im iranischen Kulturraum bis zum 13. Jahrhundert anhand der syrischen Quellen und der Schriftdenkmaler im Iran", 91-128) ist mit den übrigen Beiträgen vor allem durch die Bedeutung des syrischen Christentums in einem Gebiet, das sich von Kaukasien bis nach Mittelasien erstreckt, verbunden, aber auch durch einen interessanten typologischen Kontrast zum Kaukasus: "weder die Perser noch die Soghdier [fanden] es für nötig, sich durch die Schaffung eines Eigenalphabets von der übrigen Bevölkerung [...] zu trennen oder sich sogar eines einzigen Alphabets zu bedienen" (116).

Die anderen neun Beiträge beziehen sich direkt auf den Kaukasus: Sen Arevšatyan ("Mesrop Maštoc' and the Beginning of Armenian Philosophy", 9-15)

berichtet über Mesrop Maštoc' Bedeutung für die frühe armenische Philosophie, Theologie und Literatur. -Vladimir Barkhudaryan ("The Creation of the Armenian Alphabet and the Armenian Identity", 17-20) macht auf die Bedeutung des nationalen Alphabets für die Identität und den langen Überlebenskampf der Armenier (z.B. gegen die "Assimilierungspolitik" Kaiser Justinians) aufmerksam. -Armenuhi Drost Abgarjan ("Das armenische Alphabet im Kontext der autochthonen Schriftsysteme des Christlichen Orients", 21-28) zitiert einige interessante Texte aus verschiedenen Jahrhunderten, die eine Sakralisierung des Armenischen und seines Alphabets belegen (deren späte Form der Kult der Muttersprache sowohl in Armenien als auch in Georgien war). Ob allerdings mittelalterliche Texte zur Charakterisierung der spätantiken "mentalen Atmosphäre" und ihrer "Inspiration" für die Schaffung des Alphabets geeignet sind, ist eine andere Frage. -Jost Gippert ("The script of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsests", 39-50) bespricht die Lautwerte der albanischen Buchstaben aufgrund der von Z. Aleksidze entdeckten und von ihm und Wolfgang Schulze bearbeiteten Sinai-Palimpseste. Für die Herkunftsdiskussion ist sein Hinweis wichtig, dass nur das georgische Alphabet im Unterschied zum armenischen und albanischen vom griechischen Digamma mit seiner Zahlbedeutung 6 Gebrauch macht (48). - Vakhtang Imnaishvili ("Die Folgen der Entstehung des georgischen Alphabets in den ersten Jahrhunderten", 51-55) berichtet kurz über die nach bekannten philologischen und sprachlichen Kriterien der Chronologie der ältesten Texte in georgischer Sprache (Bibelzitate in *Šušanik'is c'ameba*, Xanmet'i-Formen), und weist auf die Nennung des Georgischen in den frühen Diamerismen hin (allerdings ohne Erwähnung der einschlägigen Forschung). Mesrop K. Krikorian ("Das Datum der Entstehung des armenischen Alphabets", 65-72) gibt ausführlich den Bericht über Mesrop Maštoc' Schrifterfindung wieder, diskutiert ihn kritisch-philologisch und klärt seine internen Widersprüche, um schließlich 405-406 als präzises Datum zu bestimmen. Hierher gehört auch Zurab Kanachevs Übersicht über die Entdeckung und Entzifferung der albanischen Schrift ("Die albanische Schrift – zum Problem Mesrop Maštoc", 57-64). Er diskutiert u.a. die prinzipiellen Schwierigkeiten der Schöpfung eines albanischen Alphabets für einen Nicht-Muttersprachler (62). Seine nüchterne Empfehlung ist, die Nachricht von Mesrop Maštoc' Erfindung der drei Alphabete mit Vorsicht zu behandeln und zu berücksichtigen, "dass die Mehrheit der armenischen Texte nur mit vielen Korrekturen auf uns gekommen ist" und "dass die armenische Kirchenpolitik auf eine gewisse Hegemonie über die iberische und albanische Kirche ausgerichtet war [...] Um den ideologischen Anspruch zu untermauern, hatten manche armenischen Schriftsteller wenig Skrupel, die literarische Überlieferung zu „korrigieren" bzw. entsprechend zu adaptieren" (59).

In diesem problematischen Zusammenhang legt nun Jean-Pierre Mahé eine Theorie über einen strukturellen Unterschied zwischen armenischer und georgischer mittelalterlicher Historiographie vor ("Systemes d'ecriture et historiographie de la christianisation du Caucase", 73-82). Danach hat die armenische nationale Historiographie relativ früh (gegen 451) eine fixierte Version der Geschichte der Christianisierung Armeniens hervorgebracht, die ihrem Wesen nach theologisch ist, während die entsprechende georgische Tradition im Laufe der Jahrhunderte immer weiter durch mündliche Überlieferungen angereichert worden sei[3]. Mahé verteidigt die Glaubwürdigkeit des Berichts von Mesrop Maštoc' georgischen Aktivitäten gegen die Auffassung georgischer Wissenschaftler, die die entsprechenden Stellen für spätere Einschübe halten, und sagt: "Wenn Mesrop Maštoc' Tätigkeit in Georgien eine Interpolation wäre, versteht man schwer, warum der Interpolator sich die Mühe gegeben hat, zwei Einfügungen vorzunehmen, die besagen, dass Mesrop Maštoc' sich zweimal zu den Iberern begeben hat, um zwei verschiedene Herrscher zu treffen" (73, Anm. 2). - Während also hier die historische Zuverlässigkeit der armenischen Quellen wegen ihrer frühen Fixierung und aus Plausibilitätsgründen behauptet wird, zeigt Werner Seibt ("Wo, wann und zu welchem Zweck wurde das georgische Alphabet geschaffen?", 83-90) in einer kritischen und differenzierten Musterung der einschlägigen Stellen bei Koriun, dass die Texte zur Erfindung der georgischen Schrift aufgrund des Hegemoniestrebens der armenischen Kirche und in polemischer Absicht sehr wohl ausgebaut und erweitert worden sein können (vgl. oben Z. Kanachev).

Meiner Meinung nach kann man darüber hinaus die historisch-vergleichenden Forschungen von I. Džavaxišvili[4] und Z. Aleksidze[5] zu den armenischen und

---

3. In einer kühnen Theorie bringt Mahé dieses unterschiedliche Verhältnis zu Mündlichkeit und Schriftlichkeit übrigens mit einem Unterschied zwischen der Praxis der handschriftlichen Abbreviaturen in Zusammenhang: Während die Armenier nur die Nomina sacra kürzen und dadurch eine Selbstgenügsamkeit der Wiedergabe des Wortlauts herstellen, erfordere die Vielzahl der georgischen Kürzungen eine Kenntnis der betreffenden Wörter wie im Pahlavi und damit keine "vollständige Deutung der Vergangenheit"; die georgischen Texte seien wie ein Notizbuch, das jeden einlädt, es weiterzuentwickeln, wie er es kann oder wie er es versteht" (80). - Dazu ist zu bedenken, dass die Kürzungen, soweit bekannt, nicht in den historischen Texten, sondern in den Inschriften und Büchern für den mündlichen liturgischen Gebrauch (Hymnensammlung: *Č'il-et'rat'is iadgari*) am häufigsten sind.

4. [Džavaxišvili, Ivane]: *Kartuli p'aleograpia*. Tbilisi: Tbilisis Universit'et'is gamomcemloba, 1949.

5. Z. Aleksidze, *Ep'ist'oleta c'igni*. Somxuri t'ekst'i Kartuli targmanit, gamok'vlevita da k'oment'arebit gamosca Zaza Aleksidzem / Liber Epistolarum. Textum Armenicum cum Versione Georgica edidit et disputatione commentariisque instruxit Z. Alexidze] Tbilisi

georgischen Quellen nicht vernachlässigen, die gezeigt haben, dass Koriuns Nachricht, Mesrob Maštoc' habe auch das georgische und das albanische Alphabet geschaffen, in Lazar von Parphs Geschichte ursprünglich nicht vorhanden war und dass es sich um eine spätere Hinzufügung handelt, die Teil der erwähnten kontroversen Diskussion ist. Es kann m.E. kein Zweifel daran bestehen, dass zu dem ursprünglichen Text der Vita des Mesrop Maštoc' schriftliche und mündliche Zeugnisse verschiedener Epochen hinzugefügt wurden. Dementsprechend ist zu erwarten, dass sich zwar die allgemeinen kulturhistorischen Merkmale der Verschriftlichung dieser Sprachen tatsächlich in der ursprünglichen Version des genannten historischen Narrativs fanden, dass aber im Laufe der Zeit, als die Spaltung der armenischen und der georgischen Kirche begann, über Mesrop Maštoc' allmählich Sachverhalte hinzugefügt wurde, die nicht aus der Zeit der Schaffung des Alphabets stammten, sondern aus der Zeit spätere heftige Diskussionen während der Kirchenspaltung. Dabei wurde dem Initiator und Hegemon einer kulturellen Erscheinung die führende Rolle zugeschrieben. Dies umso mehr, als die Ergänzung vergangener Ereignisse aus mündlichen Quellen in der armenischen Historiographie als nicht ungewöhnlich galt.

Diejenigen Wissenschaftler, die Koriuns Nachricht kritiklos übernehmen, berufen sich auf zwei Argumente: 1. Keine dieser Schriften begegnet früher als im 5. Jahrhundert. 2. Die georgische Bibelübersetzung hat eine armenische Vorlage.

Das erste Argument Mahés stützt nicht so sehr Koriuns Version als die Verschriftlichung der Sprachen im kaukasischen Areal des christlichen Ostens und verweist auf dessen gemeinsamen kulturellen, geographischen und chronologischen Rahmen. Die Schriftsysteme stellen sich insofern als ein gemeinsames kulturhistorisches Phänomen dar, als das Ziel ihrer Verschriftlichung mit der Missionierung der jeweiligen Völker eng verbunden war und weil man sie für die Aneignung der neuen Religion verwendete. [Die Notwendigkeit neuer Alphabete für die "Weitergabe der neuen christlichen Lehre" hebt A. Drost-Abgarjan hervor (21) und W. Seibt meint, dass "liturgische Bedürfnisse in jedem Fall im Vordergrund" standen (8)]. Auf diese Weise bildete sich im christlichen Osten eine besondere Kultur der, mit einem passenden Begriff des lateinischen Mittelalters gesprochen, *evangelisatio pauperum* und es entwickelte sich eine neue schriftlich bezeugte literarische Tradition. Unter diesem Gesichtspunkt scheint mir die Erforschung allgemeingültiger kulturhistorischer Merkmale der östlichen Schriftsprachen

---

1968- Idem, *Uxt'anesi: Ist'oria gamoq'opisa Kartvelta Somextagan*. Somxuri t'ekst'i Kartuli targmanebita da gamok'vleviturt gamosca Z. Aleksidzem [Geschichte der Spaltung der Georgier und Armenier. Armenischer Text mit georgischer Übersetzung und Untersuchung]. Tbilisi 1975.

aus der legendären Geschichtserzählungen der Schrifterfinder von besonderem Interesse zu sein. Sie sind einer der ältesten Belege dafür, wie man zu jener Zeit das hier diskutierte Phänomen verstanden hat oder hat verstehen wollen, welche Diskussionen oder Uneinigkeiten bezüglich dieses Themas im Laufe der Geschichte nach und nach zur Frage aufkamen.

Dass das georgische und das albanische Alphabet, was ihre Schöpfer betrifft, unabhängige Schriftsysteme sind, unterliegt heute kaum einem Zweifel. Die Authentizität der erwähnten Passagen des armenischen historischen Narrativs, ihre Herkunft und die Motive für ihre Hinzufügung werfen allerdings Fragen auf. Bei der Untersuchung dieses Problems ist es wichtig, Ähnlichkeiten und Unterschiede des Zeicheninventars dieser Schrift mit der griechischen und armenischen Schrift zu untersuchen. Unter diesem Gesichtspunkt ist vor allem die Tatsache zu beachten, dass die georgische Schrift durch ihre Merkmale mehr der griechischen Majuskel als der armenischen ähnlich ist. Dabei sind neben der Reihenfolge und der Zahlbedeutung der Buchstaben auch die Argumentation von Z. Aleksidze zu den paläographischen Merkmalen der albanischen Schrift heranzuziehen. Außerdem bleiben weitere Fragen zu beantworten: Von wem und wann wurde die albanische Schrift geschaffen? Welche Rolle spielten die armenisch Gebildeten bei der Herausbildung des Albanischen als Schriftsprache? Welche kirchenpolitischen Diskussionen haben möglicherweise die miaphysitische Interpretation der armenischen Quellen über die Schaffung der georgischen und der albanischen Schrift beeinflusst?

Die ältesten georgischen Schriftzeugnisse stammen aus Palästina, und W. Seibt äußert die interessante Hypothese, dass die georgische Schrift im syrisch-palästinensischen Raum geschaffen wurde, wo auch die ältesten Inschriften gefunden wurden, und er erinnert an internen Kriterien und die Systematik des Alphabets, die auf eine griechische Basis verweist[6] und die griechische Bildung voraussetzt (Vorwort)[7].

---

6. [Gamq'relidze, Tamaz] T. V. Gamkrelidze, *Alphabetic Writing and the Old Georgian Script. A typology and provenience of alphabetic writing systems*, Delmar, N.Y. 1994 [Original Tbilisi 1989], 88-89.

7. Tatsächlich ist die restriktive geometrische Konstruktion "mit Zirkel und Lineal" nicht ohne das Vorbild der griechischen Capitalis monumentalis denkbar, und die Reihenfolge des "nicht-griechischen" Schlussteils des Alphabets scheint eine Kenntnis der Lautsystematik des Dionysius Thrax zu erfordern (W. Boeder, Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets, in: D. Gerhardt – P. Hill – G. Kratzel (redd.), *Forschung und Lehre*. Abschiedsschrift zu Joh. Schröpfers Emeritierung und Festgruß zu seinem 65. Geburtstag, Hamburg: Slavisches Seminar [der Universität], 1975, 17-34).

Das zweite Argument beruht auf einer unzureichenden Rezeption des Forschungsstandes. Unter Berufung auf die Arbeiten von R. P. Blake[8] (1928) und G. Garitte[9] (1955) meint Jean-Pierre Mahé, dass die Annahme eines vorchristlichen georgischen Alphabets (in Nek'resi) schwer zu vereinbaren sei mit der Tatsache, dass die älteste georgische Übersetzung der Evangelien und der Apostelgeschichte eine armenische Vorlage hätten (73). Ähnlich behauptet Werner Seibt (90, Anm. 48), "dass die älteste georgische Bibelüberetzung offenbar von einem armenischen Text ausging, nicht von einem griechischen oder syrischen". Obwohl dieses Thema nicht im Mittelpunkt des vorliegenden Bandes steht, kann diese Ansicht nicht unwidersprochen bleiben: Die entsprechende Argumentation ist ziemlich veraltet und wiederholt eine Auffassung, die sich ohne irgendeine kritische Prüfung und ohne Berücksichtigung der Tendenzen und Ergebnisse heutiger Forschung in den zwanziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts eingebürgert hat. Die Erforschung der ältesten Versionen der georgischen Bibel ist seit einiger Zeit ein bedeutender Bestandteil der internationalen Forschung (siehe z.B. J.N. Birdsall[10], A. Xaranauli[11], B. Outtier[12]). Die neuen Ergebnisse der Erforschung der ältesten georgischen Bibelübersetzungen sind aus zwei Perspektiven wichtig: a) Aufgrund eines präzisen textologischen Vergleichs hat sich deutlich gezeigt, dass die ältesten Fragmente der georgischen Chanmeti-Übersetzungen nicht armenischen, sondern griechischen Lesarten folgen. b) Diese Publikationen identifizieren einen Hauptmangel der bisherigen Forschung zur Genese der georgischen Bibelübersetzungen, nämlich dass die Lösung des Problems nur auf der Grundlage heute vorliegender, von der alten Übersetzung mindestens vier bis fünf Jahrhunderte entfernten, mehrfach und in verschiedenen Richtungen rezensierten sowie durch Abschreiben veränderter Handschriften versucht wird, ohne eine Trennung der Rezensionsschichten und eine Rekonstruktion der Varianten des Archetyps vorzunehmen (A. Xaranauli).

---

8. R. P. Blake, The Caesarean Text of Gospel of Marc, *Harvard Theological Review* 21/4 (1928), 286-307, 358-375.

9. G. Garitte, *L'ancienne version georgienne des Actes des Apotres d'apres deux manuscrits du Sinai*, Louvain 1955.

10. J. N. Birdsall, A Georgian Palimpsest in Vienna, *Oriens Christianus* 53 (1969), 108-112.-Idem, Palimpsest Fragments of a Khanmeti Georgian Version of I Esdras, *Le Muséon* 85 (1972), 97-105.

11. [Xaranauli, Anna] A. Kharanauli, Das Chanmeti-Fragment aus Jeremia – Fragen seiner Entstehung und seiner Übersetzungstechnik, *Oriens Christianus* 85 (2001), 204-236.-eadem, Ein Chanmeti-Fragment der georgischen Übersetzung von Esdra I (Fragen der Authentizität, Vorlage und Übersetzungstechnik), *Le Muséon* 11 (2002), 1-2: 181-216.

12. [Outtier, Bernard] Bernar Ut'ie, Zmnisc'inebi da Kartuli bibliis dedani, *Enatmecnierebis sak'itxebi* (Tbilisi) 2009, 1-2: 229-232

Die oben aufgeworfenen Fragen, denen man mühelos viele weitere hinzufügen könnte, und die Diskussion ähnlicher Geschichten über die Verschriftlichung der Volkssprachen zeigen deutlich die Wichtigkeit des Symposions. Die weitere kritische Erforschung einerseits der legendären Geschichtserzählungen und andererseits der Merkmale der jeweiligen Schriftsysteme kann zu einem besseren Verständnis des kulturhistorischen Problems führen, unter welchen Bedingungen die kleinen Volkssprachen des Kaukasus, die "nicht zu den politisch, religiös, kulturell privilegierten oder akzeptierten Sprachen gehörten"[13], verschriftlicht wurden.

Nino Doborjginidze
Center of Linguistic Research
Ilia State University
Tbilisi

13. Boeder, Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets, 17-34.

C. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel der Sammlung Savvas Kophopoulos. Eine Siegelsammlung auf der Insel Lesbos*. I (BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization 1). – Brepols, Turnhout 2010. ISBN 978-2-503-53443-5

This book is a catalogue of 112 seals from the private collection of Savvas Kophopoulos. The vast majority of the seals are presented here for the first time, and have no parallel in other published collections. The book includes a three-page introduction in German and then in English on this important collection started by Savvas Kophopoulos, a Lesbos resident, some years ago. The book includes the catalogue itself: for each seal the author provides a picture, a date, a reading and a commentary. Special attention is given to the diameter and the weight of the seals. Conclusions form the last section of the book: fifteen pages written in German and translated into English. The conclusions include an analysis of seals of special interest and a comparison with some 6844 already published seals of the Dumbarton Oaks collection (DO seals I-IV).

On the collection entrusted to him for publication, Ch. Stavrakos notes that he lacked information about the origin of the seals. Only three seals were discovered on the island of Lesbos. Thanks to auction catalogues, it is sometimes possible to follow the seals as they were sold and went from ancient collections to this new collection. Still, this does not provide the original location of the discovery. This absence of information concerning the location of the find creates problems of interpretation of some of the seals.

Ch. Stavrakos also notes that while building his collection, Kophopoulos did not look for particular seals and sometimes purchased groups of seals. So, in this publication, one should not expect to find a focus on a particular region, type of administrative function, or specific saints. There is a diversity of seals in this collection. Some of the seals are in good condition while others are broken, their letters erased and difficult to read.

This book shows that the publication of new seals contributes to a detailed understanding of Byzantine administration and society. In the brief analysis on the collection, Ch. Stavrakos offers an evaluation of those seals that are more interesting. Some of the seals bring new names to light thus contributing to our knowledge of the prosopography of the Byzantine administration. For example, seal 4.1.5 of a certain John Peratikos (early 11th c.), allows us to identify a member of a family which was only known during the Palaeologan period under the name Peratikopoulos. Regarding seal 2.1.I.3 of a *γενικὸς κομμερκιάριος* (dated to the first half of the 9th c.) the first line is not fully visible. Ch. Stavrakos suggests to read Daniel but perhaps Michael should be better. Seal 2.2.5 of a certain Pardos, *πρωτοσπαθάριος* and *στρατηγὸς* is perhaps the seal of the Pardos sent by Constantine IX to replace George Maniakes in 1042.

The collection contributes to our knowledge of an important group of civil servants: the *κομμερκιάριοι*. A new seal of a *κομμερκιάριος* of Hellas is published here for the first time. Seal 2.1.II.1 of Demetrios, *κομμερκιάριος* of Hellas is dated to the end of the 11th c. or even in the early 12th c. That would make him one of the last known *κομμερκιάριοι* of Hellas. The author links the seal to the presence of silk workshops in the region and, more generally to economic prosperity. A doctoral dissertation by F. Montinaro (defended in Paris in 2013 and soon to be published) collects all the information on the *κομμερκιάριοι* available to this day.

Some of the seals help complete lists of civil servants. Seal 2.1.II.5 of Michael, imperial (proto?) *σπαθάριος*, *ἀσηκρῆτις* and judge of Seleukeia (dated to the first half of the 11th c.), is otherwise unknown amongst the judges of the theme of Seleukeia.

This publication also contributes to our knowledge of titles. For example, seal 3.3, belongs to a Theodoros, *χαρτουλάριος* and servant of Hagia Sophia (δοῦλος τῆς Ἁγίας Σοφίας). This is an unusual formulation but the author provides another example for a priest also called δοῦλος τῆς Ἁγίας Σοφίας and examples of servants of a saint.

Finally, Ch. Stavrakos comments on the contribution of the collection to our knowledge of Byzantine iconography. He concurs with other authors that the increasing number of saints depicted on seals from the 10th c. onwards is linked to the compilation of the Synaxarion of Constantinople and the rewriting of saints lives by Symeon Metaphrastes. Twenty four saints are depicted in this collection, and at least six different types of the Theotokos. The author also notes the increasing importance of the Archangel Michael in the seals of the 11th and 12th c. He prefers

to see the presence of the archangel on the seals of patriarch Michael Keroullarios as a sign of his «catholicity»: «Just as the archangel Michael leads the heavenly hosts, in the same manner does the patriarch have precedence over the other churches» (p. 168). I cannot agree with this interpretation. It seems to me that choosing Michael for his seals was simply a sign of his personal ambition or self-assertion. No other patriarch of Constantinople, as far as I know, chose a personal saint for his seals.

An original iconography was chosen for seal 2.1.II.1 belonging to Demetrios, *κομμερκιάριος* of Hellas: Saint Nicholas on one side and the Annunciation on the other. Saint Nicholas is a favorite saint among civil servants, but the other scene is quite rare on seals. The middle of the seal is broken and it is difficult to know if the archangel raises his hand or gives a lily to the Virgin. The author thinks there may be a well depicted behind the Virgin. The story of the Annunciation taking place at the well comes from the apocryphal literature. Annunciations are not frequent on seals but this particular scene of the Virgin at the well, if it is indeed depicted, is exceptional. The only examples of this scene provided by the author are mosaics.

The conclusions end with a statistical evaluation of ecclesiastical seals compared with seals belonging to civil servants and officers. The calculation is done on the 6844 seals of Dumbarton Oaks plus this new collection of 112 seals. The author notes that the proportion of ecclesiastical seals increases under the Comnenian dynasty and argues that the decrease in civil servant seals is due to the transformation of the court during this period and the restriction in the number of civil servants. But another explanation could be offered: many bishops from Asia Minor took refuge in Constantinople. The evaluation is done with the seals of the Zacos collection, mostly constituted of seals coming from the capital.

The book has very comprehensive indices, which include a useful list of parallel seals. The collection of Savvas Kophopoulos has increased since the publication of this book and it is hoped that more seals will be published in the near future.

Béatrice Caseau
Université de Paris-Sorbonne
Centre d'histoire et de civilisation de Byzance

Constantine Porphyrogennetos, *The Book of Ceremonies*, in 2 volumes. Translated by Ann Moffatt and Maxeme Tall, with the Greek edition of the Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn 1829) [Byzantina Australiensia 18], Canberra 2012, 2 vols., σσ. xxxviii+870. ISBN: 978-1-876503-42-0· ISSN: 0725-3079

Στους υποτίτλους των δύο τόμων –πρόκειται για ογκώδες έργο 870 σελίδων συνολικά– αναφέρεται ότι συμπεριλαμβάνονται (όπως εξ άλλου και στην έκδοση του CSHB με βάση τον κώδ. Lipsiensis I,17) και οι τρεις αφηγήσεις περί των αυτοκρατορικών εκστρατειών (I, 444-507, εκδεδομένες προσφάτως από τον J. Haldon, *Three treatises on Imperial Military Expeditions*, Wien 1991) καθώς και το *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου (II, 702-791, εκδεδομένο ήδη από τους J. Bury, *The Imperial administrative system in the 9th century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos*, London 1911, 131-179, και N. Οικονομιδη, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles,* Paris 1972, 65-235) καθώς και η *Ἔκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν* που αποδίδεται στον Επιφάνιο Κύπρου (II, 792-898, έκδ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae constantinopolitanae*, Paris 1981, Notitia I). Στον τόμο 2 υπάρχουν επίσης τρία addenda, από τα οποία το δεύτερο (II, 811-819) περιλαμβάνει και μια μικρή πραγματεία για το ελληνικό κείμενο που αποτελεί το κεφ. II, 42 της έκδ. Reiske, (CSHB) και το οποίο, κατά πάσα πιθανότητα είναι μετάφραση του γνωστού ως Necrologium imperatorum από το λεγόμενο Chronicon Altinate (έκδ. R. Cessi, *Fonti per la storia d'Italia* 73, Roma 1933). Δύο χάρτες, γλωσσάριο, βιβλιογραφία και γενικό ευρετήριο συμπληρώνουν τους τόμους.

Η χρονολόγηση του έργου είναι η συμβατική (προς τα τέλη της βασιλείας του Πορφυρογέννητου, ενώ για τα εμβόλιμα κεφάλαια I, 96 = Reiske 433-440 και II, 42 = Reiske 642κε υιοθετείται το ότι πρέπει να γράφτηκαν «μια γενιά μετά τον Πορφυρογέννητο». Παρακολουθείται όμως παράλληλα και η έκδοση του A. Vogt, *Le livre des cérémonies* t. I-II, Paris 1935-1939, με τις γνωστές ιδιομορφίες (αλλαγή αρίθμησης των κεφαλαίων).

Αυτά, ως σύντομη περιγραφή του περιεχομένου. Όπως προκύπτει, τόσο από πρόχειρη, όσο και από ενδελεχή ανάγνωση του έργου, ο κύριος σκοπός του –ο οποίος και επιτυγχάνεται τελικά– είναι η απόδοση του κειμένου στα αγγλικά, και η διευκόλυνση όσων δεν έχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούν, όχι μόνο το νόημα κάθε λέξης χωριστά, αλλά και την απόχρωση (the tone, la nuance) κάθε έκφρασης, πολύ περισσότερο που τα βυζαντινά κείμενα είναι πάμπολλες φορές αμφίσημα και μπορούν να ερμηνευθούν κατά διαφορετικό τρόπο, όπως συνέβαινε όχι λίγες φορές με την επίσημη βυζαντινή τιτλοφορία. Αρκούν ορισμένα παραδείγματα από το γλωσσάριο (II, 826-836), π.χ. *ἀριθμὸς* (arithmos = vigla/watch), χωρίς να γίνεται μνεία ότι *ἀριθμὸς* είναι μετάφραση του λατινικού numerus = στρατιωτικό σώμα. *Τάγμα* = regiment (στρατιωτική ορολογία, όπου το τάγμα αποδίδεται συνήθως με τη λέξη batallion)[1]. Ο όρος regiment μεταφράζεται παραδοσιακά ως *σύνταγμα* στα ελληνικά και στα μεσοβυζαντινά αντιστοιχεί στην *τούρμα* από την εποχή του βιβλίου του H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899 και εξής.

Στην εισαγωγή (XXXII), αναφέρεται ο numerarius (πάντα χωρίς το numerus) και ο άγνωστος στους συγγραφείς secundicarius, χωρίς άλλη αναφορά. Όμως, είναι προφανές ότι πρόκειται για τον γνωστό secundocerius από τον CJ XII, 17, 4 και 5, έτος 527/534 = T. Lounghis-B. Blysidu-S. Lampakes, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches 476-565*, Nicosia 2006, αρ. 520 και 521), που, φυσικά, έπεται του primicerius. Αυτό που δεν υπάρχει στο έργο, παρά μόνο ελάχιστα, είναι η αναδρομή σε προγενέστερα ομοειδή –θα έλεγα– κείμενα (οι λεγόμενες δηλ. cross-references), από όπου θα μπορούσαν να εξαχθούν πολύτιμα συμπεράσματα, αν όχι και διδάγματα ή νέα πορίσματα. Για τον λόγο αυτόν και η εμμονή σε μόνη τη μετάφραση, χωρίς να αναφέρεται κανείς σε ανάλογα προγενέστερα περιγραφικά κείμενα για εξαγωγή συμπερασμάτων ή, έστω, για την κατοχύρωση των όσων υποστηρίζονται, λίγο εξυπηρετεί την εμβάθυνση, δηλαδή την πραγματική επιστήμη που οδηγεί σε ευρήματα ή ανακαλύψεις.

Για παράδειγμα, στον όρο *Σηνάτον* θα μπορούσε να γίνει αναφορά στα *Πάτρια*, 49,16 (έκδ. Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1901, v.1), όπου απαντάται η εναλλαγή: *Σινάτον-Σινάτης,* (πβλ. *Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικαί,* 66, 102, 116, 119 και, ιδιαίτερα, 182 έκδ.

1. Ο όρος *τάγμα* έχει ταλαιπωρήσει πολλούς ερευνητές, στο σημείο που να μεταφραστεί κάποτε η έκφραση *τὸ τῶν χηρῶν τάγμα* στα γαλλικά *le bataillon* (sic) *des veuves*. Φυσικά, ο όρος *τάγμα* σημαίνει στο σημείο αυτό ordre (l'ordre des veuves, όπως l'ordre de la légion d'honneur!!!), στο κείμενο του Ναζιανζηνού.

Cameron – Herrin, *Constantinople in the early eighth century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden 1984), όπου γίνεται λόγος για "two Senate houses in Constantinople". Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για ό,τι π.χ. αφορά απαντώμενους επιφανείς όρους *Ζεύξιππος* (*Πάτρια*, έκδ. Preger, v. 2, Leipzig 1907, 168,5-9), *Χαλκή* (*Πάτρια* v. 2, 164,19-166,15), *Μίλιον* (*Πάτρια*, v. 2, 166,6-14), *Τζυκανιστήριον* (*Πάτρια*, v. 2, 225,3-9), *Στουδίου* (μονή) (*Πάτρια*, v. 2, 247,3-5), *ναός αγίου Μωκίου* (Προκόπιος, *Κτισμ.* I, 4, 27. *Παραστάσεις,* 56, και 62 και σχόλια, 167-168, με παραπομπή στον R. Janin, *Eglises et monastères de Constantinople*, Paris 1969, 354-358), αγία Ευφημία/Χαλκηδών, (*Παραστάσεις*, 92 και πλείστα άλλα), Φιλαδέλφι[ο]ν/είσοδος Καπιτωλίου, δηλ. του πρώτου Πανεπιστημίου το 425 (*Παραστάσεις* 130, 134, 150, 152, και σχόλια 244) αφήνοντας κατά μέρος και πολλούς ηχηρούς –ως όπως τη σημασία– όρους, των οποίων φαίνεται ότι ενδιαφέρει μόνο η αγγλική μετάφραση, ενώ για την προέλευση, χρήση και ερμηνεία ουδείς λόγος. Το έργο, συνεπώς, απευθύνεται αποκλειστικά σε αγγλόφωνους αναγνώστες και (μέλλοντες;) βυζαντινολόγους. Αυτό το τελευταίο ενισχύεται και από το ότι στην παρατιθέμενη βιβλιογραφία δεν υπάρχει ούτε ένα γραμμένο ελληνικά ή ρωσικά πόνημα σχετικά με το συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (και υπάρχουν αρκετά), ενώ υπάρχουν ορισμένες οφθαλμοφανείς αβλεψίες σε ό,τι δεν είναι αγγλικά, όπως σε βιβλιογραφικούς τίτλους στα γερμανικά π.χ. Kolias, Byzantinischen (sic) Waffen, ή όπως στα γαλλικά, π.χ. colloque internationale (sic iterum), όπως και στην transliteration στα αγγλικά, όπως π.χ. η ελληνική λέξη *πῆχυς* πρέπει να μεταγραμματίζεται σωστά *pechys* και όχι *pechus* (XXXVII). Αυτά θα μπορούσαν, φυσικά, να εκληφθούν ως λάθη καθαρά τυπογραφικά, αλλά όταν τα πάντα περίπου είναι αγγλικά και τα λίγα αλλόγλωσσα είναι λανθασμένα, τότε είναι φυσικό να υποτεθεί ότι παραγκωνίζεται (αν όχι αγνοείται) η αλλόγλωσση βιβλιογραφία. Επικίνδυνο επίσης βρίσκω αυτό που λέγεται στην εισαγωγή (XXXV), ότι «in literary English, excessive repetition in vocabulary and phrasing is avoided in favour of *varietas*», για να ακολουθήσει αμέσως η ομολογία: «This is inappropriate in an administrative text». Αυτό ακριβώς λέω και εγώ. Μπορεί ποτέ οι μεταφραστές (Ann Moffatt και Maxeme Tall) να εννοούν ότι προσπάθησαν να προσδώσουν λογοτεχνική χροιά σε ένα μάλλον άκαμπτο κείμενο γεμάτο από διοικητικούς, τεχνικούς όρους; Μήπως αυτό θα μπορούσε να εκτροχιάσει τη μεσαιωνική ομοιομορφία του κειμένου; Δεν ξέρω πόσο ταπεινά είναι τα αγγλικά μου αλλά, προσωπικά, μειδιώ, όταν θα ακουγόταν αντί για το βαρύγδουπο (όπως το καταλαβαίνει ο ελληνόφωνος) *Κελεύσατε!* το ευγενέστατο *if you please!*

Θα μπορούσε κάλλιστα κανείς να πολλαπλασιάσει τα παραδείγματα αυτού του είδους.

Σε γενικές γραμμές, συνεπώς, ισχύει ό,τι ειπώθηκε στην αρχή: χωρίς αμφιβολία, το έργο απευθύνεται για μεγαλύτερη ευκολία σε εκείνους που επιθυμούν να διαβάσουν το κείμενο του *Περὶ βασιλείου τάξεως* στη σημερινή δεσπόζουσα και παγκοσμιοποιημένη αγγλική γλώσσα. Αυτό δεν είναι καθόλου κακό, επειδή διευκολύνει τον δρόμο προς την διάδοση του βυζαντινού πολιτισμού σε ευρύτατα κοινωνικά στρώματα worldwide, θα έλεγα. Για τους ειδικούς όμως, ειλικρινά δεν βλέπω τί το καινούργιο μπορεί να προσφέρει το εγχείρημα. Πρέπει, τελειώνοντας, να σημειωθεί ότι παλαιότερα, δυό επιφανέστατοι Βρετανοί επιστήμονες, ο J. B. Bury και ο R. J. H. Jenkins κυριολεκτικά διέπρεψαν ασχολούμενοι με το συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Με το σημερινό υπό εξέταση καθαρά μεταφραστικό εγχείρημα φαίνεται ότι ασχολήθηκαν πλείστοι όσοι σύγχρονοι και διάσημοι βυζαντινολόγοι, όπως προκύπτει από τα Acknowledgements που αποδίδονται στη σελίδα VII.

Τηλεμαχος Λουγγης,
ΙΙΕ/ΕΙΕ

Στεφανος Κορδωσης, *Οι Τούρκοι ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο (552-659 μ.Χ.). Ο ρόλος τους στην ευρασιατική πολιτική, διπλωματία και στρατηγική,* εκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2012, σσ. 482, ISBN 978-960-7803-68-9

Ένα αρκετά αξιόλογο και ενδιαφέρον έργο, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα πενιχρά ερευνητικά δεδομένα στη χώρα μας σχετικά με το θέμα, όσο και το γεγονός ότι πραγματεύεται έναν γειτονικό λαό, αποτελεί η μονογραφία του Στέφανου Κορδώση για τις σχέσεις των Τούρκων με τις δύο ισχυρότερες δυνάμεις σε Ανατολή και Δύση, την Κίνα και το Βυζάντιο αντίστοιχα, κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Ο συγγραφέας, συστηματικός μελετητής της ιστορίας των πρώιμων Τούρκων, θέτει στο επίκεντρο του θέματός του τον ευρασιατικό χώρο, ο οποίος, όπως και σήμερα, αποτελούσε τότε ένα από τα μεγαλύτερα πεδία ανταγωνισμού σε διεθνές επίπεδο τόσο για τη διασφάλιση των βορείων συνόρων των εδραίων αυτοκρατοριών (Κίνα, Περσία και Βυζάντιο) όσο και την εκμετάλλευση του δρόμου του μεταξιού που προσπόριζε μεγάλα οικονομικά οφέλη.

Η ανάπτυξη του θέματος στηρίχθηκε στην αξιοποίηση ενός μεγάλου εύρους πηγών (βυζαντινών, κινεζικών, συριακών κ.α.) καθώς και στην αρμονική σύνδεση αυτών με τα δεδομένα του γεωγραφικού χώρου και την πολιτική επιστήμη, γεγονός που προσδίδει στο έργο τον απαιτούμενο σήμερα διεπιστημονικό χαρακτήρα. Αναζητώντας επίσης σύγχρονη και εξειδικευμένη βιβλιογραφία, ο συγγραφέας μπόρεσε να παρακολουθήσει τα ερευνητικά δεδομένα του θέματός του και να προσφέρει μία μεστή και χρήσιμη μελέτη η οποία καλύπτει αναμφίβολα ένα κενό στην ελληνική επιστημονική παραγωγή. Το κείμενο συμπληρώνουν κατατοπιστικοί χάρτες, παράρτημα με πληροφορίες για Τούρκους χαγάνους, Πέρσες μονάρχες και Κινέζους αυτοκράτορες, πίνακας Βυζαντινών, Περσών, Κινέζων και Τούρκων ηγεμόνων, και ευρετήριο.

Το πρώτο κεφάλαιο (σσ. 35-69), εισάγει τον αναγνώστη σε ζητήματα που αφορούν τη σημασία του εθνώνυμου *Τούρκοι*, τις σχέσεις τους με τον νομαδικό

περίγυρο καθώς και τη θεωρητική βάση για την ανάπτυξη πολιτικών ρευμάτων όπως ο παντουρκισμός και ο παντουρανισμός. Ιδιαίτερη αξία έχει η προσέγγιση του γεωγραφικού χώρου της Ευρασίας, οι επιμέρους ζώνες και τα όριά τους, οι οποίες έχουν τα δικά τους κλιματολογικά, εδαφολογικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 71-94), εξετάζει τις συνθήκες ανάδυσης του τουρκικού χαγανάτου στην Κεντρική Ασία, την επιβολή της τουρκικής κυριαρχίας στη θέση της αβαρικής, την καταστροφή των Εφθαλιτών και την ανάπτυξη των πρώτων συμμαχιών με την Κίνα, την Περσία και το Βυζάντιο. Με σαφήνεια και χρονική αλληλουχία ξεδιπλώνονται τα γεγονότα γύρω από τις συγκρούσεις και τη διπλωματική δραστηριότητα με ταυτόχρονη προσπάθεια για ασφαλή ταύτιση ονομάτων που προέρχονται από πηγές διαφορετικών χώρων.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 95-148), περιγράφεται η εμπέδωση της τουρκικής κυριαρχίας στην Κεντρική Ασία και η ανάπτυξη των διπλωματικών σχέσεων με το Βυζάντιο την εποχή του Ιουστίνου Β΄. Πρόκειται ταυτόχρονα για το μεγάλο άνοιγμα της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής στην Ευρασία προκειμένου να παρακαμφθεί ο περσικός παράγοντας μέσω του λεγόμενου βόρειου δρόμου του μεταξιού. Ξεχωρίζει το υποκεφάλαιο 3.6, στο οποίο διαφαίνεται η διαμόρφωση μίας νοοτροπίας *ηγέτιδας δύναμης* στους Τούρκους μετά την καθολική κυριαρχία τους στον νομαδικό ευρασιατικό χώρο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 149-182), το ενδιαφέρον στρέφεται στις ενέργειες των κινέζων αυτοκρατόρων της δυναστείας των Σούι (581-618) να αποδυναμώσουν την τουρκική ισχύ καθώς απειλούσε πλέον και τους ίδιους. Διακρίνεται η μεθοδική, ενίοτε και με ωμούς εκβιασμούς, τακτική των Κινέζων η οποία επέφερε εσωτερικές έριδες στο τουρκικό χαγανάτο και προσέδεσε τους Τούρκους ηγεμόνες στην υπηρεσία των κινεζικών συμφερόντων. Ένα από τα τέσσερα υποκεφάλαια επίσης επανέρχεται στις βυζαντινοτουρκικές σχέσεις την εποχή του Μαυρικίου, όταν αυτές αναθερμάνθηκαν μετά την επεισοδιακή βυζαντινή πρεσβεία στον Τούρκο χαγάνο Τούρξανθο το 576.

Το αρκετά σύνθετο πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 183-231), πραγματεύεται αφενός τις σχέσεις των ανατολικών και δυτικών Τούρκων με την Κίνα και αφετέρου τις σχέσεις των δυτικών Τούρκων (καθώς και των εξαρτημένων, σύμφωνα με τον συγγραφέα, από αυτούς Χαζάρων) με τον αυτοκράτορα Ηράκλειο. Ο συγγραφέας δέχεται την άποψη ότι η συμμαχία του Ηρακλείου με τον Ziebήλ είχε ως αποτέλεσμα την παροχή προς τον αυτοκράτορα χαζαρικών και όχι δυτικοτουρκικών στρατευμάτων για τον αγώνα του εναντίον των Περσών. Με

απλό και κατανοητό τρόπο επίσης παρουσιάζεται η ανάμιξη των Αράβων στα κεντροασιατικά δρώμενα από τα μέσα του 7ου αιώνα.

Το έκτο κεφάλαιο (σσ. 233-262), επικεντρώνεται στον τρόπο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής από τις εδραίες αυτοκρατορίες, στην προκειμένη περίπτωση απέναντι στους Τούρκους. Τα γαμικά συναλλάγια, τα πολύτιμα δώρα, ο φόρος υποτελείας κ.α. καταγράφονται ως τυπικά δείγματα "καλών προθέσεων" για τη σύναψη συμμαχιών ενώ, από την άλλη πλευρά, οι Τούρκοι φαίνονται να ακολουθούν μία αυλική εθιμοτυπία όμοια με εκείνη των κραταιών γειτόνων τους.

Στο έβδομο κεφάλαιο (σσ. 263-283), τίθεται στο επίκεντρο η οικονομική παράμετρος του ανταγωνισμού στην Ευρασία, η οποία αφορούσε το εμπόριο της μετάξης κατά μήκος του βόρειου δρόμου του μεταξιού. Εκτός από τα συνήθως γραφόμενα για τη διακίνηση του πολύτιμου προϊόντος από την Κίνα έως το Βυζάντιο, ο συγγραφέας δίνει εύστοχα την σογδιανή παράμετρο στο όλο εμπορικό σύστημα, καθώς οι Σογδιανοί ήταν οι γνωστότεροι ίσως έμποροι της μετάξης.

Το όγδοο κεφάλαιο (σσ. 285-364), περιστρέφεται γύρω από την έννοια του *νόμου* στην πολιτειακή οργάνωση, το διεθνές σύστημα του 6ου και 7ου αιώνα, τη σύγχρονη κεντροασιατική πραγματικότητα κ.α. Το κεφάλαιο αποτελεί χρήσιμο θεωρητικό συμπλήρωμα για την κατανόηση των διεθνών σχέσεων αφού πραγματεύεται τους όρους που την ακολουθούν όπως *στρατηγική, διπλωματία, φίλος* ή *εχθρός*, ενώ είναι αρκετά διαφωτιστικό και για τον τρόπο που αυτά εντοπίζονται στις σχέσεις των νομάδων με τις εδραίες αυτοκρατορίες.

Προβαίνοντας στην κριτική θεώρηση του έργου, ως γενικές παρατηρήσεις θα διατύπωνε κανείς την παρουσία ορισμένων εκφραστικών λαθών στο κείμενο και μεγάλων τίτλων σε αρκετά υποκεφάλαια. Επίσης, κάποια τμήματα στο τελευταίο κεφάλαιο, όπως το 8.9, θα μπορούσαν να δοθούν πιο συνοπτικά. Αναφορικά με τη βιβλιογραφία, για το ιστορικό έργο του Πρίσκου προτιμάται πλέον η έκδοση του R. Blockley (*The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Liverpool 1983), και όχι τα παλαιότερα *Excerpta* του C. de Boor. Δίπλα στη συλλογή των κινεζικών πηγών του É. Chavannes *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και το δίτομο έργο του Liu Mau-Tsai [*Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken* (*T'u-küe*), (Göttinger Asiatische Forschungen 10), Wiesbaden 1958], στο οποίο υπάρχουν και αρκετά χρήσιμα σχόλια γύρω από γεγονότα που αναφέρονται στη μονογραφία. Ακόμη,

δεδομένης της ρωσομάθειας του συγγραφέα, θα άξιζε προσοχής και το σημαντικό έργο για τους πρώιμους Τούρκους του καθηγητή G. Kubarev. Τέλος, θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη η σπουδαία μελέτη του S. Stark (*Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008), η οποία αποτελεί το κορυφαίο ίσως έργο για την αναζήτηση των πρόσφατων ερευνητικών δεδομένων γύρω από τους πρώιμους Τούρκους.

Περνώντας σε επιμέρους παρατηρήσεις, μπορούν να επισημανθούν τα κάτωθι:

Στον πρόλογο (σσ. 20-21) είναι ελεγχόμενη η θέση ότι *μία νομαδική αυτοκρατορία ήταν στην ουσία μία χαλαρή συνομοσπονδία και η κυρίαρχη φυλή ήταν ένας primus inter pares*. Στις νομαδικές «συνομοσπονδίες» η εξουσία κάποιου φύλου ήταν απόλυτα διακριτή, υπήρχε αυστηρή ιεραρχία και η εξουσία του χαγάνου ήταν απόλυτη. Οι ηττημένοι μάλιστα εθεωρούντο από τους νικητές υπήκοοι ή και δούλοι. Το γεγονός αυτό προκύπτει στην προκειμένη περίπτωση από τα λόγια των Τούρκων χαγάνων. Την εποχή του Σιζάβουλου οι Σογδιανοί ήταν *κατήκοοι* των Τούρκων, όπως ήταν και νωρίτερα *κατήκοοι* των Εφθαλιτών. Με σκληρότητα εμφανίζεται ο Τούρξανθος τόσο απέναντι στους Αβάρους [*τὰ κατ᾽ ἐμὲ ἀνδράποδα τοὺς Οὐαρχωνίτας .. τοῖς δὲ δὴ Οὐαρχωνίταις τοῖς ἡμετέροις δούλοις (ἐδήλου δὲ τοὺς Ἀβάρους)...*] όσο και στους Αλανούς και τους Ουνιγούρους: ... [*ἐσαθρήσατε, ὦ δείλαιοι, τὰ Ἀλανικὰ ἔθνη, ἔτι γε μὴν καὶ τὰ φῦλα τῶν Οὐνιγούρων, ... ταύτῃ τοι καὶ ὑπακούουσιν ἡμῖν καὶ ἐν μοίρᾳ καθεστήκασι δούλου* (Μένανδρος, έκδ. Blockley, απ. 19.1)].

Στους αρκετά διευκρινιστικούς όρους και σε ποικίλες γλώσσες για τη διάκριση των υπό πραγμάτευση Τούρκων από τους σύγχρονους (σσ. 37-41), θα πρέπει να συμπληρωθεί ότι στην ελληνική γλώσσα η διάκριση γίνεται με την προσθήκη του επιθέτου *πρώιμοι*, όπως και σε άλλες περιπτώσεις. Έτσι, το όνομα *πρώιμοι Τούρκοι* θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εδώ ως αντίστοιχο του *Turkic*. Επίσης, στους λαούς αυτής της ομοεθνίας παραπέμπουν για την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα ονόματα όπως *αλταϊκοί* ή *τουρανικοί* λαοί/φύλα. Στην πραγμάτευση του εάν οι κάτοικοι των Κεντροασιατικών δημοκρατιών είναι Τούρκοι και συγγενείς των σύγχρονων Τούρκων της Ανατολίας (σσ. 46-47) θα έπρεπε να επισημανθεί περισσότερο η γλωσσική διάσταση, καθώς υπάρχουν τουρκόφωνοι λαοί οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται με ιδιαίτερα εθνικά ονόματα, όπως Ουζμπέκοι, Καζάκοι κ.α.

Αναφορικά με τον Μένανδρο Προτήκτορα (σ. 78, 103), στην περιγραφή του δεν αναφέρει *Ψευδάβαρους* παρά μόνο *Ουαρχωνίτες*, ως συνώνυμο των

Αβάρων (βλ. παραπάνω). Η σχετική αφήγηση για τους *Ψευδάβαρους* απαντά μόνο στον Σιμοκάττη. Το ζήτημα των *Ψευδαβάρων* είναι αρκετά περίπλοκο και η λεπτομερής πραγμάτευσή του μάλλον θα απέκλινε από τα κεντρικά ζητήματα της μονογραφίας. Για τη σογδιανή γλώσσα (σσ. 98-99), πιθανόν αυτή να ήταν μία *lingua franca* μεταξύ των εμπόρων και όχι με ευρύτερη χρήση. Θα έπρεπε να είναι σαφέστερο σε ποιες περιοχές ήταν διαδεδομένη. Επίσης, ο Μένανδρος αναφέρει ότι η επιστολή του Σιζάβουλου ήταν στη «σκυθική γλώσσα» και διαβάστηκε με βοήθεια διερμηνέα. Λογικά, εφόσον αυτή προερχόταν από τον Τούρκο χαγάνο θα είχε συνταχθεί στην γλώσσα των πρώιμων Τούρκων. Επίσης, θα άξιζε να αναφερθεί (σσ. 276-283) ότι οι Σογδιανοί εκτός από έμποροι ήταν και παραγωγοί μεταξωτών υφασμάτων (βλ. σχετικά E. Kageyama, Use and Production of Silk in Sogdiana, στον τόμο: *Ērān ud Anērān: Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of his 70th Birthday*, εκδ. M. Compareti, et al., Βενετία 2006, 317-332).

Σχετικά με την προσπάθεια πώλησης σιδήρου προς την πρεσβεία του Ζήμαρχου (σ. 105, 257) είναι σωστή η επισήμανση για οργανωμένη προπαγάνδα, ωστόσο σκοπός των Τούρκων δεν ήταν να δώσουν κάποια ψεύτικη εντύπωση. Πρόκειται για επίδειξη δύναμης, ότι ήταν ισχυροί στρατιωτικά, ανεξάρτητα εάν ο σίδηρος προερχόταν από περιοχές εκτός της χώρας τους. Κατά την επιστροφή του Ζήμαρχου (σ. 111), η *εὐρεία λίμνη* δεν είναι η Αράλη αλλά η Κασπία, αφού μετά από 12 ημέρες πορεία η βυζαντινή πρεσβεία έφθασε στον Βόλγα. Ακόμη, η επίθεση στη Χερσώνα και η κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους και τους συμμάχους τους (σ. 128, 163) χρονολογείται το 576 και όχι το 581. Κατά τη βυζαντινή πρεσβεία του 576 υπό τον Βαλεντίνο (σ. 128-129), ο ανώτατος άρχοντας των Τούρκων ήταν πιθανότατα ο Τούρξανθος και όχι ο Τάρδου, όπως προκύπτει από τα λόγια του Τούρξανθου αλλά και το γεγονός ότι η πρεσβεία στάλθηκε σε αυτόν. Επίσης, στη δική του αυλή έγινε η τελετή για τον θάνατο του Σιζάβουλου.

Σε ό,τι αφορά τους Αβάρους (σ. 142), η εγκατάστασή τους στην Παννονία δεν έγινε με υπόδειξη των Βυζαντινών. Ο Τούρξανθος θεώρησε ως παραβίαση της συμφωνίας του 570 μεταξύ του Ιουστίνου Β΄ και του Σιζάβουλου τη συνθήκη του Βυζαντίου με τους Αβάρους το 574, καθώς οι τελευταίοι εθεωρούντο φυγάδες από την τουρκική κυριαρχία (*δούλοι* και *ανδράποδα* όπως σημειώθηκε). Ακόμη, οι σχέσεις του Βυζαντίου με τους Αβάρους δεν ήταν καλές ούτε πριν το 570. Το 568 οι Άβαροι πολιόρκησαν το Σίρμιο και ακολούθησαν άκαρπες διαπραγματεύσεις σε διαδοχικές πρεσβείες των Αβάρων το 568 και 569, οι οποίες οδήγησαν σε

σύγκρουση το 570. Το εάν ο Κούβρατος αποτίναξε την τουρκική ή την αβαρική κυριαρχία (σσ. 147-148, 163) είναι επίσης ένα σύνθετο ζήτημα. Ωστόσο, έστω και μέσω των Χαζάρων, είναι πιθανότερος ο τουρκικός παρά ο αβαρικός έλεγχος στην περιοχή της Αζοφικής γύρω στο 635. Από την άλλη πλευρά (σ. 201) είναι εμφανές ότι υπάρχει συχνά ασάφεια στις πηγές γύρω από τα ονόματα *δυτικοί Τούρκοι* και *Χάζαροι* και αρκετές μελέτες πραγματεύονται αυτή τη σύγχυση των δύο λαών. Ενδεικτικά, μία από τις πιο πρόσφατες είναι του L. Balogh, Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor, *Acta Orientalia* 58/2 (2005), 187-195.

Η διατύπωση για «παγκόσμια κινητοποίηση» και συμμετοχή στη σύγκρουση του Ηρακλείου με τους Πέρσες (σ. 218-219) μάλλον δεν είναι αντικειμενική. Δεν εμπλέκονται τα βασίλεια της Δύσης αλλά και δυνάμεις στην Ασία παρά μόνο όσοι έχουν άμεσο ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στη Μέση Ανατολή, τον Καύκασο και την Ευρασία. Η συνεργασία επίσης του αβαρικού χαγανάτου με τους Πέρσες ήταν ευκαιριακή και παρατηρείται κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626. Επίσης (σ. 244), είναι αρκετά αμφίβολο ότι ο Ιουστινιανός Β΄ νυμφεύθηκε την χαζάρα Θεοδώρα, αδελφή του χαγάνου κυρίως από προσωπικούς λόγους, καθώς ο εξόριστος αυτοκράτορας επεδίωκε τη βοήθεια των Χαζάρων αφενός για να ανακτήσει τον θρόνο του και αφετέρου για την μετέπειτα προάσπιση των βυζαντινών συμφερόντων στις ουκρανικές και νοτιορωσικές στέπες.

Κλείνοντας την κριτική προσέγγιση για τους Τούρκους, οι οικουμενικές αξιώσεις τους (σ. 321) δεν εμφανίζονται για πρώτη φορά την εποχή του Μαυρικίου (όπως προκύπτει από τη σχετική επιστολή προς τον αυτοκράτορα), αλλά κατά την ηγεμονία του Τούρξανθου, ο οποίος θεωρεί ότι μπροστά του *υποκλίνεται ολόκληρη η γη* [*ἐμοὶ γὰρ ὑποκέκλιται πᾶσα ἡ γῆ Μένανδρος*, έκδ. Blockley, ἀπ.19.1]. Κατά την άποψή μας, είναι υπερβολική η διατύπωση (σ. 333) ότι *η τουρκική νομαδική αυτοκρατορία δεν έχει να ζηλέψει τίποτα από το Βυζάντιο, την Περσία και την Κίνα σε επίπεδο διακηρύξεων οικουμενικότητας*, καθώς υπήρχε μεγάλη διαφορά σε διπλωματική παράδοση, μέσα υλοποίησης και ηγεμονική ιδεολογία μεταξύ των εδραίων αυτοκρατοριών και των πρόσκαιρα ισχυρών νομαδικών ηγεμονιών. Το ίδιο υπερβολική κρίνεται και η θέση (σ. 389) ότι το Βυζάντιο (η Περσία ή η Κίνα) και οι Τούρκοι *επικοινωνούσαν και συμμαχούσαν ως ισότιμες οντότητες*. Παρακινδυνευμένη είναι επίσης (σ. 381) η θέση περί *φυσικών συμμαχιών*, στην προκειμένη περίπτωση το Βυζάντιο και οι Τούρκοι θεωρούνται ως *φυσικοί σύμμαχοι*. Οι σχέσεις φιλίας ή αντιπαλότητας ήταν πάντοτε ευμετάβλητες, όπως αποδεικνύεται αφενός από την επιθυμία

του Σιζάβουλου για συμμαχία με το Βυζάντιο και αφετέρου τη διακοπή αυτής της σχέσης από τον Τούρξανθο, ο οποίος προφανώς δεν συμμεριζόταν τις απόψεις του πατέρα του για την αναγκαιότητα των στενών δεσμών με την Κωνσταντινούπολη. Τέλος, χρειαζόταν περισσότερη έμφαση στον οικονομικό παράγοντα του ανταγωνισμού στην Κεντρική Ασία (σ. 355 εξ.) που είναι επίκαιρος και θα κρίνει πολλά σε επίπεδο διεθνών ισορροπιών, όπως και κάποια διευκρίνιση (σ. 195, υποσ. 33) ως προς τους ημικινεζικούς, ημιβαρβαρικούς τίτλους για τους νομάδες ηγέτες.

Οι παραπάνω επισημάνσεις, οι οποίες ενέχουν πάντοτε υποκειμενικότητα, δεν μεταβάλλουν την πολύ καλή γενική εικόνα που αφήνει στον αναγνώστη η μονογραφία. Πέρα από τη συστηματική προσέγγιση του υλικού και την αξιοποίηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας που αναφέρθηκαν, πολύ σημαντικό πλεονέκτημα του έργου είναι η εν δυνάμει απήχησή του, γεγονός που το καθιστά διαρκώς ενδιαφέρον. Εκτός από τον μελετητή των νομαδικών λαών, η πραγμάτευση ενός θέματος για τους πρώιμους Τούρκους είναι ελκυστική και για τον μέσο Έλληνα αναγνώστη. Αποτελεί επίσης ένα χρήσιμο βοήθημα για τομείς τόσο του επίσημου κράτους, όπως η διπλωματική υπηρεσία, όσο και της οικονομίας, που μετά από αρκετά χρόνια ξαναβλέπει ως πεδίο ευκαιριών τον ευρασιατικό χώρο.

Γιωργος Καρδαρας
ΙΙΕ/ΕΙΕ

M. Altripp (Hrsg.), *Byzanz in Europa. Europas östliches Erbe. Akten des Kolloquiums, "Byzanz in Europa" vom 11. bis 15. Dezember 2007 in Greifswald* [BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization 2], Brepols Publishers, Turhnout 2011, σσ. X + 502, 79 πίν., ISBN 978-2-503-54153-2 (printed version)· 978-2-503-54193-8 (online version)

Ὁ τόμος περιλαμβάνει τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου «Τὸ Βυζάντιο στὴν Εὐρώπη. Ἡ ἀνατολικὴ κληρονομιὰ τῆς Εὐρώπης», τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε στὸ Greifswald ἀπὸ τὶς 11 ὡς τὶς 15 Δεκεμβρίου 2007. Ὅπως χαρακτηριστικὰ τονίζει στὸ εἰσαγωγικό του σημείωμα ὁ ἐκδότης τοῦ τόμου, ὁ Καθηγητὴς M. Altripp, ἀφορμὴ γιὰ τὴν διοργάνωση τοῦ συνεδρίου ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλο καὶ περισσότερο παρατηρεῖται ἡ τάση νὰ παραγκωνίζεται τὸ Βυζάντιο καὶ νὰ μὴ λαμβάνεται ὅπως θὰ ἔπρεπε ὑπ' ὄψιν στὴν μελέτη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Κατ' ἐπέκτασιν, τὰ πορίσματα τῆς βυζαντινολογικῆς ἐπιστήμης σπανίως ἀξιοποιοῦνται σὲ ἐργασίες γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἑνωμένης Εὐρώπης καὶ ὑπάρχει ἡ τάση οἱ ἱστορικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Δύση νὰ ἐξετάζονται χωριστά, ἀγνοώντας τὶς ἀλληλεπιδράσεις. Φιλοδοξεῖ λοιπὸν τὸ βιβλίο νὰ ἀποτελέσει ἔναυσμα πρὸς ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν συγκεκριμένο τομέα, συμπεριλαμβάνοντας εὐρύτητα θεμάτων: φιλολογικὰ καὶ θεολογικά, ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, καθὼς καὶ γενικότερα θέματα τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν.

Οἱ μελέτες παρουσιάζονται στὴν συνέχεια κατὰ τὴν σειρὰ δημοσίευσής τους, ἡ ὁποία σὲ μεγάλο βαθμό συμπίπτει μὲ τὴν σειρὰ παρουσίασής τους στὸ συνέδριο (τὸ πρόγραμμα τοῦ ὁποίου δημοσιεύεται στὶς σσ. 468-471 τοῦ τόμου).

Ὁ Horst Schneider (Europa und Byzanz: Umberto Ecos Baudolino und die byzantinische Literatur, σσ. 1-24) ἐξετάζει τὸ μυθιστόρημα *Baudolino* τοῦ Umberto Eco καὶ ἐπισημαίνει ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βασικὴ βυζαντινὴ πηγή του,

τὴν *Χρονικὴ Διήγηση* τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία τῆς *Χριστιανικῆς Τοπογραφίας* τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη, ἡ ὁποία παρέχει τὸ «γεωγραφικὸ» ὑπόβαθρο ποὺ διευκολύνει τὴν ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς, ἐνῶ τὸ παλίμψηστο τῆς ἀφήγησης συμπληρώνουν διακειμενικὲς ἀναφορὲς στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὴν *Ὀδύσσεια*, τὶς *Χίλιες καὶ μία Νύχτες* καὶ τὴν Βίβλο.

Ὁ Alexander Riehle (Fremdsprachendidaktik zwischen Ost und West: Michaelos Apostoles und der Griechischunterricht im Quattrocento, σσ. 25-49) μὲ ἀφορμὴ τὸν παραινετικὸ Λόγο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη *ἐκ Γορτύνης εἰς Ἰταλίαν*[1] ἐπιχειρεῖ συνθετικὴ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν στὴν Ἰταλία τοῦ Quattrocento, μὲ ἔμφαση στὴν συμβολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

Ὁ Sebastian Ristow (St. Pantaleon in Köln. Ausgrabungen, Bau- und Forschungsgeschichte der Lieblingskirche von Kaiserin Theophanu, σσ. 50-64+5 εἰκ.), παρουσιάζει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος τῆς Κολωνίας, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα ἕως τὴν ἐποχὴ τῆς αὐτοκράτειρας Θεοφανοῦς, στὰ χρόνια τῆς ὁποίας, καὶ μὲ προσωπικό της ἐνδιαφέρον, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκαλούμενη «δυτικὴ πτέρυγα» τοῦ ναοῦ, ὅπου ὡς γνωστὸν ὅταν πέθανε, ἐνταφιάσθηκε καὶ ἡ ἴδια.

Ὁ Ralph-Johannes Lilie (Kooperation und Konkurrenz zwischen Byzanz und dem lateinischen Europa im 9. und 10. Jahrhundert, σσ. 65-81) ἐξετάζει τὶς σχέσεις μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Δύσης κατὰ τοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὶς Σταυροφορίες, καὶ κυρίως τὸν 9ο καὶ τὸν 10ο, αἰῶνες κατὰ τοὺς ὁποίους μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἀμοιβαίας δυσπιστίας μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Λατίνων.

Μὲ τὴν βοήθεια σφραγιστικοῦ ὑλικοῦ, ὁ Werner Seibt (Europäische Aristokraten auf byzantinischer Karriereleiter: Ein sigillographischer Beitrag zur Prosopographie des 11. Jahrhunderts, σσ. 82-96+10 εἰκ.) σκιαγραφεῖ τὴν σταδιοδρομία ἀξιωματούχων λατινικῆς καταγωγῆς, οἱ ὁποῖοι ἔδρασαν στὴν βυζαντινὴ αὐλὴ κατὰ τὸν 11ο αἰώνα.

Ὁ Benjamin Pohl στὴν μελέτη μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «Schnittpunkt Süditalien: Päpste, Patriarchen und Normannen im späteren 11. Jahrhundert, 1054 und 1098» (σσ. 97-113), ἐπικεντρώνεται στὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν

1. Τοῦ ὁποίου ὁ ἴδιος ἐν τῷ μεταξὺ μᾶς προσέφερε νέα σχολιασμένη ἔκδοση [The admonitory oration of Michael Apostoles: edition and translation, *Παρεκβολαὶ* 2 (2012), 45-82].

οἱ Νορμανδοὶ –ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κατάκτησης τῆς Νότιας Ἰταλίας– στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν· ἰδιαιτέρως ἐξετάζονται πρῶτον τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ του καρδιναλίου Humbert τὸ 1054 στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δεύτερον τὰ σχετικὰ μὲ τὴν σύνοδο τοῦ Bari τὸ 1098.

Ὁ Ernst Christoph Suttner (Ökumenische Offenheit im Österreich des 20. Jahrhunderts: Eine Auswirkung insbesondere der Kirchengemeinden von byzantinischer Tradition in der Habsburgermonarchie, σσ. 114-129) σκιαγραφεῖ τὴν θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων ἀπέναντι στὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες τῆς Αὐστρίας καὶ θεωρεῖ ὅτι ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ λόγοι γιὰ τὶς οἰκουμενικὲς ἀντιλήψεις στὴν Αὐστρία τοῦ 20ου αἰώνα.

Ὁ Igor Pochoshajew (Byzantinische Einflüsse auf antijüdische Polemik der Mozaraber?, σσ. 130-141) ἐξετάζει τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν Ἰουδαίων ὅπως ἀναπτύσσονται στὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα τοῦ 9ου αἰ. Albarus ἀπὸ τὴν Cordoba καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν φανερώνουν ἰδιαίτερη βυζαντινὴ ἐπίδραση, ἀλλὰ ἀναπαράγουν τόπους καὶ ἐπιχειρήματα τῆς ἀντιϊουδαϊκῆς πολεμικῆς τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων.

Ὁ Drew Maxwell (Byzantine Southern Italy, Monte Cassino and the estrangement of East and West, σσ. 142-153) ὑποστηρίζει ὅτι γιὰ τὴν κατανόηση τῶν γεγονότων ποὺ ἀποξένωσαν Δύση καὶ Ἀνατολὴ σημαντικὸ εἶναι νὰ διαφωτισθεῖ πλήρως ὁ ρόλος τῆς μονῆς τοῦ Monte Cassino κατὰ τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰώνα.

Ἡ Gabriele Winkler (Über die Basilius-Anaphora, σσ. 154-171) περιστρέφεται γύρω ἀπὸ διάφορα θέματα δομῆς τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, καὶ στὸν τομέα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς κινεῖται ἡ συμβολὴ τοῦ Oliver Gerlach (About the import of the Byzantine intonation Aianeoeane in a 11th century tonary, σσ. 172-183): ἀναφέρεται στὸν τόνο ποὺ καλεῖται Aianeoeane σὲ ὁρισμένα λατινικὰ μουσικὰ χειρόγραφα, καὶ ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ βυζαντινὴ ἐπίδραση.

Σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐκτενέστερες ἀνακοινώσεις τοῦ τόμου, ὁ Fedor Schlimbach (Byzantinische Einflüsse auf den westgotenzeitlichen Kirchenbau in Hispanien? Bemerkungen zur Herleitung der Motive innerhalb der Baudekoration von Santa María de Quintanilla de Las Viñas (Burgos) im Streit zwischen Visigotistas und Mozarabistas, σσ. 184-243+15 εἰκ.), ἐπικεντρώνεται στὶς ἀποκαλούμενες βησιγοτθικὲς ἐκκλησίες τῆς Ἱσπανίας, τὶς ὁποῖες οἱ νεώτερες ἔρευνες τείνουν νὰ τοποθετήσουν πρὸς τὸν 9ο ἢ 10ο αἰώνα, καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει τὶς βυζαντινὲς ἐπιδράσεις στὴν εἰκονογραφία τους.

Ὁ Jörg Drauschke (Diplomatie und Wahrnehmung im 6. und 7. Jahrhundert:

Konstantinopel und die merowingischen Könige, σσ. 244-275+ 4 εἰκ.), μὲ βάση τόσο γραπτὲς πηγὲς ὅσο καὶ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ἐπικεντρώνεται στὶς διπλωματικὲς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τὸ βασίλειο τῆς δυναστείας τῶν Μεροβιγγείων, πεδίο κάπως παραμελημένο ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Ἡ Nino Zchomelidse (Der Lateransalvator und seine mittelalterlichen Repliken - Überlegungen zur Aneignung eines byzantinischen Bildtyps im Westen, σσ. 276-308+16 εἰκ.), παραθέτοντας πλούσιο εἰκονογραφικὸ ὑλικὸ καὶ μὲ ἀφετηρία τὴν «ἀχειροποίητη» εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος (τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ.), στὸ παρεκκλήσι τοῦ Λατερανοῦ (Sancta Sanctorum)-ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν ἐθεωρεῖτο τὸ παλλάδιον τῆς Ρώμης-, ἐξετάζει τὰ πολυάριθμα ἀντίγραφά της στὴν περιοχὴ τοῦ Λατίου καὶ σχολιάζει τὴν λειτουργικὴ χρήση τους.

Ἡ Ulrike Koenen (Zur Rezeption byzantinischer Kunstwerke im mittelalterlichen Westen, σσ. 309-328+3 πίν.) ἔχει ὡς θέμα της διάφορα πολύτιμα ἀντικείμενα ποὺ ἔφθασαν στὴν Δύση εἴτε ὡς δῶρα στὸ πλαίσιο διπλωματικῶν ἀποστολῶν, εἴτε ὡς ἀναμνηστικὰ διαφόρων περιηγητῶν, εἴτε μέσω ἐμπορικῶν συναλλαγῶν καὶ διαπιστώνει τὴν ποικιλότροπη ἐπιρροή τους στὸ νέο τους περιβάλλον.

Ἡ Sabine-Maria Weitzel (Das romanische Ausmalungsprogramm der St. Marienkirche in Bergen auf Rügen: Überlegungen zu einer Bildkomposition der Weltgerichtsdarstellung, σσ. 329-341+4 πίν.) ἐξετάζει τὶς παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὴν τοποθεσία Bergen auf Rügen τῆς Βαλτικῆς καὶ ἐντοπίζει τὶς βυζαντινὲς ἐπιδράσεις.

Ὁ Michael Altripp (Anmerkungen zur sogenannten "Byzantinischen Frage" - oder: Byzantiner im Westen, σσ. 342-367+3 πίν.) θέτει καὶ πάλι τὸ θέμα σὲ πόσο βαθμὸ ἔχει ἐκτιμηθεῖ στὶς πραγματικές της διαστάσεις ἡ παρουσία καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῶν Βυζαντινῶν ποὺ ἔζησαν καὶ ἐργάσθηκαν στὴν Δύση καὶ παραθέτει ἑνδεκασέλιδο κατάλογο μὲ ὀνόματα ἀτόμων παρομοίων χαρακτηριστικῶν περιπτώσεων.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν παράσταση τοῦ δείπνου εἰς Ἐμμαοὺς στὴν κρητικὴ Μονὴ Βροντισίου, ἡ Chryssa Ranoutsaki (Bildgenese und Bildwandel in spätbyzantinischer Zeit, σσ. 368-384+12 πίν.) ἀναφέρεται στὶς ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ βυζαντινοκρητικῆς καὶ ἰταλικῆς τέχνης καὶ διαπιστώνει ἀπηχήσεις σὲ ἀνάλογες ἀπεικονίσεις στὴν βενετικὴ ζωγραφικὴ τοῦ Quattrocento καὶ τοῦ Cinquecento.

Ὁ Peter Schreiner (Byzanz und der Osten: Zur Frage politischer und kultureller Gewichtungen einer mittelalterlichen Grossmacht, σσ. 385-399) θυμίζει

ὅτι τὸ Βυζάντιο ἦταν –λόγω τῆς γεωγραφικῆς του θέσης– ὁ διαμεσολαβητὴς καὶ ἕνα εἶδος «καταλύτη» μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης.

Στὸ σύντομο, ἀλλὰ μεστὸ ἄρθρο του «Byzantinists Old and New», (σσ. 400-404)[2], ὁ ἀείμνηστος πλέον Ihor Ševčenko ἐπιχειρεῖ ἀντιπαράθεση τῶν ἀντιλήψεων τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων βυζαντινολόγων καὶ προβληματίζεται γιὰ τὸ μέλλον τοῦ κλάδου, καθὼς οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς δυστυχῶς δὲν ἀποτελοῦν πλέον πρώτη προτεραιότητα.

Ἀκολουθεῖ τὸ περιεκτικὸ ἄρθρο «Die "Byzantinische Frage" und die polnische Kultur: Ein bibliographischer Bericht» (σσ. 405-421), τοῦ Jacek Maj, στὸ ὁποῖο παρέχει ἀναλυτικὴ εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης στὴν Πολωνία, τόσο στὴν τέχνη καὶ τὴν ἀρχαιολογία, ὅσο καὶ στὴν λογοτεχνία καὶ τὴν μουσική.

Ἡ Armenuhi Drost-Abgarjan (Die Rezeption des Hymnos Akathistos in Armenien. Eine neuentdeckte Übersetzung des Akathistos Hymnos aus dem 12. Jahrhundert, σσ. 422-445) ἀναφέρεται στὶς ἀπηχήσεις τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου στὴν Ἀρμενία καὶ ἐκδίδει μία μετάφραση του, ἡ ὁποία πιθανότατα ἀνάγεται στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα.

Καὶ στὸ τελευταῖο ἄρθρο τοῦ τόμου ὁ Pablo Argárate (Pneumatologische Konzentration: Ein byzantinisches Erbe in der Orthodoxen Theologie, σσ. 446-467) ἀναφέρεται στὴν θεολογία περὶ παναγίου Πνεύματος τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου ὡς συνδέσμου μεταξὺ τῶν Πατέρων τοῦ 4ου αἰ. καὶ τοῦ Ἡσυχασμοῦ.

Μετὰ τὴν ἔστω καὶ περιληπτικὴ ἀναφορὰ τῶν περιεχομένων τοῦ τόμου, δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ καὶ οἱ ἀνακοινώσεις ποὺ ἀναγράφονται στὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου (σσ. 468-471), ἀλλὰ δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὰ πρακτικά: Stefan Albrecht, Byzanz in den europäischen Schulbüchern[3].– Arne Effenberger, "Jäger und Sammler"–Byzantinisch-europäische Beziehungen im Zeitalter der Frührenaissance.– P. Tzermias, Die europäische Dimension von Byzanz.– Christian Hannick, Die Taxis ton akolouthion–eine byzantinische Musiksammlung mit zeitgenössischen Kompositionen.– Niklot Krohn, Bekleidung spätmerowingerzeitlicher Eliten und das Vorbild byzantinischer Hofmode: Adaption und Transformation.– Reiner Sörries, Die byzantinisiereden Kirchenbauten des Theophil Hansen (19. Jh.).– Claudia Dobrinski, Griechische

2. Δημοσιευμένο ἐν τῷ μεταξὺ ἐλαφρὰ τροποποιημένο καὶ ὑπὸ τὸν τίτλο «Old Byzantinists and the place of Byzantine Studies today» στὰ *Bsl* 67 (2009), 50-54.

3. Βλ. τὸ παρεμφερὲς δημοσίευμα ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Byzanz in deutschen, französischen und englischen Schulbüchern, στὸν τόμο: A. HELMDACH, *Pulverfass, Powder Keg, Baril de Poudre? Südosteuropa im europäischen Geschichtsschulbuch*, Hannover 2007, 11-40.

Bauleute– die Bartholomäuskapelle in Paderborn.– Harald Wolter-von den Knesebeck, Byzantinische Elfenbeine auf westlichen Bucheinbänden-mit welchem Verständnis verwendet?.– Judith Herrin, Western attitudes to Byzantium focussed on Empress Theophano and Maria Argyropoulaina (10th-11th century).– Thomas Steppan, Ikonen in der romanischen Wandmalerei.– Yannis Varalis, Liturgical "Orthodoxies" compared: The Eucharistic Visions of Sts Peter of Alexandria and Gregory the Great.- Barbara Schellewald, "Spitziger Stil" und "platt gedrückte Prachtkäfer" –Byzanzforschung um 1900.

Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία (σσ. 472-496) καὶ συγκεντρωτικὸς κατάλογος τῶν εἰκόνων (σσ. 497-502) κλείνουν τὸν ἐπιμελημένο αὐτὸν τόμο, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύει πόσο πολυδιάστατο εἶναι τὸ πεδίο τῆς ἔρευνας τῶν σχέσεων Βυζαντίου καὶ Δύσης· ἀναμφίβολα θὰ ἀποτελέσει σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς ἀσχολούμενους μὲ τὸ θέμα Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη.

Σ.Λαμπακης
ΙΙΕ/ΕΙΕ

Wege nach Byzanz. Herausgegeben von Benjamin Fourlas und Vasiliki Tsamakda, Römisch-Germanisches Zentralmuseum - Forschungsinstitut für Vor-und Frühgeschichte, Mainz 2011. ISBN 978-3-88467-186-3

Τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Mainz καὶ τὸ Römisch-Germanisches Zentralmuseum τῆς ἴδιας πόλης ἀπὸ τὶς 01.07.2011 ἔχουν ἐγκαινιάσει ἕνα μεγάλο κοινὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα μὲ τίτλο «WissenschaftsCampus Mainz: Byzanz zwischen Orient und Okzident», τὸ ὁποῖο φιλοδοξεῖ νὰ καλύψει διεπιστημονικὰ διάφορους τομεῖς τῆς ἔρευνας σχετικὰ με τὸν βυζαντινὸ πολιτισμό.

Στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας αὐτῆς διοργανώθηκε στὸ Landesmuseum τοῦ Mainz (6 Νοεμβρίου 2011 ἕως 5 Φεβρουαρίου 2012) ἡ ἔκθεση *Wege nach Byzanz*· ἡ παροῦσα πολυτελὴς ἔκδοση κυκλοφόρησε μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτῆς τῆς ἐκδήλωσης. Ὁ κατάλογος καὶ οἱ ἀπεικονίσεις τῶν ἐκθεμάτων, συνοδευόμενες ἀπὸ κατατοπιστικὰ σχόλια, ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ βιβλίου (σσ. 191-337). Στὸ πρῶτο τμῆμα (σσ. 1-190) προτάσσονται: χαιρετισμὸς τῆς κ. Doris Ahnen, ὑπουργοῦ παιδείας, ἐπιστήμης καὶ πολιτισμοῦ τῆς Ρηνανίας-Παλατινάτου, σύντομο εἰσαγωγικὸ σημείωμα τῆς διευθύντριας τοῦ Μουσείου Δρος Andrea Stockhmammer, καθὼς καὶ σημείωμα τῶν ἐπιμελητῶν τῆς ἔκθεσης καὶ τοῦ τόμου σχετικὰ με τὴν διοργάνωση καὶ τὴν φιλοσοφία τῆς ἔκθεσης.

Ἀκολούθως δημοσιεύεται σειρὰ συντόμων, ἀλλὰ μεστῶν καὶ κατατοπιστικῶν ἄρθρων ὑψηλῆς ἐκλαΐκευσης, ποὺ διαφωτίζουν τὸ φαινόμενο Βυζάντιο ἀπὸ ποικίλες ὀπτικὲς γωνίες. Εἶναι κατανεμημένα σὲ τέσσερεις μεγάλες ἑνότητες καὶ ὅλα συνοδεύονται ἀπὸ πλούσιο εἰκονογραφικὸ ὑλικό: ἡ πρώτη ἑνότητα (Byzanz-Hochkultur zwischen Orient und Okzident, σσ. 17-39) συμπεριλαμβάνει δύο συμβολές: τοῦ J. Pahlitzsch, Byzanz-das Reich der Mitte (σσ. 18-29) –οὐσιαστικὰ ἕνα περιληπτικὸ διάγραμμα βυζαντινῆς ἱστορίας- καὶ τοῦ B. Φούρλα, Das antike Erbe in der byzantinischen Kunst (σσ. 30-39), ἡ ὁποία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὶς ποικίλες ἀπηχήσεις τῆς ἀρχαίας κληρονομιᾶς στὴν βυζαντινὴ τέχνη.

Ἡ δεύτερη ἑνότητα (Wege nach Byzanz, σσ. 41-109) ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ συμβολές: α) Ἡ I. Eichner (Pilgerwege und Pilgerheiligtümer des byzantinischen Reiches, σσ. 42-55) ἀναφέρεται διαχρονικὰ στοὺς περιηγητὲς καὶ στὰ προσκυνήματα τῶν βυζαντινῶν τόπων. β) Μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο Alle Wege führen nach Konstantinopel - Handel und Verkehr in Byzanz und jenseits der Reichsgrenzen (σσ. 56-67) ὁ J. Drauschke ἀναφέρεται στὸ ἐμπόριο καὶ τοὺς βασικοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους. γ) Ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο Diplomatische Kontakte ἔχουν συμπεριληφθεῖ τρεῖς μικρὲς ἑνότητες ποὺ ἐξετάζουν τὶς διπλωματικὲς ἐπαφὲς μὲ τοὺς Ἄραβες (B. Krönung, Diplomatische Kontakte zwischen Byzanz und den muslimischen Arabern, σσ. 68-71), καὶ μὲ τὴν Δύση (Fr. Tinnefeld, Diplomatische Kontakte zwischen Byzanz und dem Westen, σσ. 71-74)· ἡ τελευταία συμβολὴ τῆς ἑνότητας (F. Daim, Diplomatische Geschenke in der Archäologie, σσ. 75-77) ἀναφέρεται στὰ «διπλωματικὰ» δῶρα ὡς τεκμήρια πολιτιστικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν γειτονικῶν κρατῶν. δ) Τὰ σχετικὰ μὲ τὶς σταυροφορίες παρουσιάζει ὁ R.-J. Lilie (Byzanz und die Kreuzzüge, σσ. 78-86). ε) Ἡ B. Τσαμακδᾶ (Kunstimport aus Byzanz, σσ. 88-99) ἀσχολεῖται μὲ ἔργα τέχνης στὴν Δυτ. Εὐρώπη ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ στ) ὁ G. Prinzing (Begegnungen der mittelalterlichen Stadt Mainz und ihrer Region mit Byzanz, Byzantinern und Byzantinischer Kultur, σσ. 100-109) συνοψίζει τὶς διάφορες μορφὲς ἐπικοινωνίας τοῦ Mainz καὶ τῆς περιοχῆς του μὲ τὸ Βυζάντιο.

Ἡ τρίτη μεγάλη ἑνότητα (Das Byzanzbild in Westeuropa und die Anfänge der wissenschaftlicher Erforschung der byzantinischer Kultur, σσ. 111-161) διαρθρώνεται σὲ πέντε τμήματα που ἐξετάζουν κατὰ σειρὰ α) τὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ (J.-M. Spieser, Das Byzanzbild in der Zeit der Aufklärung, σσ. 112-121), β) τὴν ἁγιασμένη βασιλεία τῶν μοναρχῶν τοῦ 19ου αἰ. ὡς μορφὴ νεοβυζαντινισμοῦ (C. Ottersbach, Geheiligtes Königtum. Neubyzantinismus als Mittel zur monarchischen Repräsentation im 19. Jahrhundert, σσ. 122- 135), γ) τὶς συλλογὲς ἔργων βυζαντινῆς τέχνης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ μετὰ (U. Koenen, Frühe Sammlungen byzantinischer Kunstwerke, σσ. 136-143), δ) τὴν βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἐξέλιξή της (U. Peschlow, Byzantinische Archäologie. Der erste Zugang zu den Denkmälern, σσ. 144-153)· ἡ ἑνότητα κλείνει μὲ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὰ γερμανικὰ Πανεπιστήμια (G. Prinzing - U. Peschlow, Die Wege der Wissenschaft. Die byzantinischen Studien als akademische Disziplin an deutshen Universitäten, σσ. 154-161).

Ἡ τέταρτη ἑνότητα (Die heutige Byzanzforschung, Fragestellungen und Methoden σσ. 163-190) ἐπικεντρώνεται στὰ σύγχρονα προβλήματα τῆς

βυζαντινολογικῆς ἔρευνας-μεθοδολογικὰ καὶ ἄλλα. Ὁ W. Brandes (Historisch-philologische Methoden und neue Möglichkeiten der heutigen Byzanzforschung, σσ. 164-170) γράφει γιὰ τὶς ἱστορικο-φιλολογικὲς μεθόδους στὴν σύγχρονη βυζαντινολογικὴ ἔρευνα. Ὁ R. Warland (Die Byzanzforschung der Gegenwart. Materielle Quellen, Methoden, Fragestellungen, σσ. 172-177) ἀναφέρεται στὰ ὑλικὰ κατάλοιπα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ στοὺς τρόπους μελέτης τους, μὲ ἔμφαση στὶς περιοχὲς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Καππαδοκίας. Ὁ F. Daim (Zugänge und Methoden der Frühgeschichtsforschung: neue Wege nach Byzanz?, σσ. 178-183) τονίζει ὅτι καὶ ἡ βυζαντινολογικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ εὐρύτερες διεπιστημονικὲς προσεγγίσεις. Ὡς ἐπιστέγασμα, πέντε μικρὲς ἑνότητες (σσ. 184-189) περιγράφουν σφαιρικὰ τὴν συμβολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Mainz στὶς βυζαντινολογικὲς σπουδές. Ὁ J. Pahlitzsch γράφει γενικὰ γιὰ τὴν βυζαντινολογία, ἡ B. Τσαμακδᾶ γιὰ τὴν Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, ὁ J. Drauschke γιὰ τὶς βυζαντινολογικὲς ἔρευνες στὸ Römisch-Germanisches Zentralmuseum καὶ ὁ F. Daim γιὰ τὸ πρόγραμμα «WissenschaftsCampus Mainz: Byzanz zwischen Orient und Okzident» .

Οἱ φωτογραφίες τῶν ἐκθεμάτων (στὶς σσ. 190-337 ὅπως προαναφέρθηκε), συνοδεύονται ἀπὸ σύντομα κατατοπιστικὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα ὑπογράφουν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς σ. 7 - πέραν τῶν συγγραφέων τῶν ἐπὶ μέρους συμβολῶν ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν- καὶ οἱ: J. Auinger, A. Berger, A. Bosselmann-Ruickbie, D. Brinkmann, J. Chameroy, R. Daniel, M. Dennert, A. Dingler, El.Ehler, E. Gamillscheg, W. Glüber, M. Haase, E. Haustein-Bartsch, B. Heide, A. Hillen, C. Hoffmann, M. Horn, A. Kaufmann-Heinimann, O. Kresten, S. Ladstätter, M.Laubenberger, P. Linscheid, Andreas Pülz, A. Rhoby, M. Salzmann, S. Schäfer, U. Gerd Schatz, C. Schmidt, J. Schmidt, M. Scholz, H. Schulze, M. Schulze-Dörrlam, W. Seibt, B. Tobias, W. Wilhelmy.

Συγκεντρωτικὴ βιβλιογραφία καὶ κατάλογος τῶν εἰκόνων (σσ. 338-355) συμπληρώνουν τὸν ἐπιμελημένο αὐτὸν τόμο, ὁ ὁποῖος, πέραν τοῦ ἀρχικοῦ του προορισμοῦ - ὡς καταλόγου τῆς ἔκθεσης-, ἀποκτᾶ πλέον καὶ χαρακτήρα ἐγκύρου εἰσαγωγικοῦ βοηθήματος γιὰ τὸ εὐρύτερο γερμανόφωνο κοινὸ ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὶς ἀπαρχὲς τῆς εὐρωπαϊκῆς κληρονομιᾶς.

Σ. Λαμπακης
ΙΙΕ/ΕΙΕ

NIKOLAOS G. CHRYSSIS, *Crusading in Frankish Greece: A Study of Byzantine-Western Relations and Attitudes, 1204-1282* (Medieval Church Studies 22), Turnhout: Brepols, 2012, pp. xlii + 335, 7 maps, 4 Appendices. ISBN 978-2-503-53423-7

This book is essentially the first monograph on the crusades proclaimed and at times sent to Frankish Greece during the thirteenth century. It begins with the Fourth Crusade of 1204 against Byzantium which resulted in the conquest and partition of most of continental and insular Greece among the participants of this crusade and ends with the failed plans of Charles of Anjou to head a crusade against Byzantium, which had re-captured Constantinople from the Latins in 1261. As the author explains in the introduction, hitherto this subject has been overshadowed by the themes of Church Union between the Roman Catholic and Greek Orthodox and the establishment of Latin states in the Greek mainland and islands. After reviewing the existing secondary literature and explaining the reasons why this subject is either overlooked or treated scantly in the studies published so far, he gives some background information on aggression against Byzantium in the crusades taking place prior to 1204 followed by a description of the political fragmentation characterizing Latin Greece. He also states, significantly, that 'the main focus of the book ...will be on the development of papal policy towards crusading in Romania (i.e. Latin Greece)'. This decision, which he justifies by observing the centrality of the papacy in initiating, authorizing, organizing and sometimes even conducting the crusades, inevitably determines his choice regarding the main source material of this monograph. As he points out: 'the papal registers provide the core of evidence through which the crusades in Frankish Greece can be reconstructed'. Aware of the limitations and pitfalls involved in using the registers, the author supplements them with other literary and documentary sources such as the Latin chroniclers of the Fourth Crusade, the contemporary Byzantine historical accounts, the Chronicle of the Morea and Sanudo's *Istoria di Romania*, documents on the negotiations for Church Union and other miscellanea.

Throughout this study the author makes it clear that papal policy towards crusading in Greece was evolutionary and that Latin Greece had to compete, more often than not unsuccessfully, with other areas of crusading and especially the Holy Land. One paradox was that the Fourth Crusade itself had never been proclaimed against the Greeks but against the Muslims of Egypt and Syria. Only after its diversion to Greece and the capture of Constantinople itself did Pope Innocent III legitimize the crusader conquests, indeed he did so at the behest of the Latin emperor Baldwin I, whose letters to the pope evoked the prospect of bringing the Greek Church under Roman obedience, asked his assistance in encouraging Latins to settle in the conquered Byzantine lands for temporal and spiritual rewards and promised that the crusaders would continue on to the Holy Land. These three arguments Baldwin raised were to form important considerations for the papacy when sanctioning crusades to Greece throughout the thirteenth century. When in May 1205 Pope Innocent III granted those who would help Emperor Baldwin consolidate the empire and church in Constantinople so that he could eventually go to the Holy Land 'the same crusader indulgence that the Apostolic See has granted to other crusaders', the former Byzantine Empire became an officially sanctioned crusade destination for the first time, even if it was still seen as a means to the end of recovering the Holy Land, not a crusader end in itself.

Indeed, reverses in both the Holy Land and the new Latin Empire of Constantinople undermined the papal legitimization of former Byzantine lands as a crusader destination. Following the annihilation of the Latin army by the Bulgarian King Kalojan outside Adrianople and the deaths of King Aimery of Jerusalem and his wife Isabella, Pope Innocent III in July 1205 angrily reminded his papal legates in the East that their mission was 'not to capture Constantinople but for the defence of the remnants of the Holy Land', although by the end of 1205 he was calling those who desired to assist the Holy Land to serve the Latin Empire, granting them a full crusading indulgence. In April 1206 the pope granted those crusaders about to set out to help the Latin Empire both remission of sins and absolution from all pilgrimage vows except those for the Holy Land, the first recorded instance of vow commutation for the Latin Empire, although those taking part seem to have suffered defeat in late 1207 after landing at Dyrrachium at the hands of Michael Doukas, the Greek ruler of Epirus. The failure, however, of the crusaders in Romania to proceed on to the Holy Land made them a target for criticism, as the pope knew well, not only among Latin Christians but also among the Byzantines and Bulgarians, who accused them of being false crusaders. The author describes how in response to

these charges Baldwin's successor, the Latin emperor Henry, presented the Latins of Romania as crusaders in written appeals to the pope for more men and in the dispatch of sacred relics from Constantinople to the West. By 1212 this presentation was experiencing success, for Arnaud Amaury, the archbishop of Citeaux, spoke of a three-part crusade against 'schismatics of the east, heretics of the west and Saracens of the south', while Alberic of Trois-Fontaines included Greece among the crusading fronts in which reverses had occurred. While the establishment of the Latin Empire did little to promote Church Union, the fact that the Orthodox patriarch Michael Autoreianos around 1208-1210 offered indulgences to those willing to fight the Latins vividly illustrates how crusading incentives were understood and utilised by the papacy's opponents in Greece and the Aegean area. By 1214, however, in the wake of the generally disappointing response to appeals in the West for assistance to the Latin Empire and the danger of such appeals detracting from help for the Holy Land, the pope sent his bull *Quia major* for the organization of a crusade to the Holy Land to all parts of Europe except Spain and Greece, an implicit admission that crusaders in Latin Greece were now expected to defend their conquests on the spot, not proceed to the Holy Land.

Under Pope Honorius (1216-1227) Latin Greece was further dissociated from the Holy Land in crusading appeals. He proclaimed two crusades preached mainly in France, Venice and Hungary, one in November 1217 for the liberation of the Latin emperor Peter of Courtenay and his legate Cardinal John Colonna, both captured by the ruler of Epiros Theodore Doukas, and the second in May 1223 for the relief of the embattled Latin kingdom of Salonica. Both were failures. The first was employed more as a threat to secure the liberation of the papal legate, for the pope could ill afford a crusade venture in Greece at a time when the army he had prepared for the Fifth Crusade was poised to strike at Egypt, and became a dead letter on the legate's release. The second crusade expedition led by William the marquis of Montferrat, despite taking place after the conclusion of the Fifth Crusade, likewise failed, but presents interest on account of the broadening in the use of crusading mechanisms in a Greek context. For the first time plenary indulgences were granted to persons taking part in the expedition without an obligation to go on to the Holy Land and vows regarding the Holy Land were commuted for those taking part in the crusade in Romania. Another new development was the partial financing of the crusade through papal taxation. Also for the first time, Greeks were explicitly identified as enemies of the Roman Catholic faith, something satirized by crusade critics in the West, such as the troubadour Guilhem Figueira who satirized the papacy as being

ineffectual against the Muslims but eager to massacre Greeks and Albigensian Latins.

The author stresses how under Pope Gregory IX (1227-1241) crusading in Latin Greece reached the apogee of its development. This pope had assisted in the organization of the Fifth Crusade and during his pontificate crusading embraced various fronts, the Holy Land, the Baltic and Latin Greece. Innovations he introduced to crusading included the employment of mendicant friars in preaching, fundraising and combating heresy and schism. Initial calls to the Hungarians in 1232 to go on crusade against the Byzantine Greeks, with a commutation of the vows they had taken to help the Holy Land, failed to generate enthusiasm. The pope now deferred the use of the crusade while negotiations for Church Union were in progress with the Byzantines, and for the first time Church Union was envisaged as an alternative to sustaining the Latin Empire. On their collapse in 1234, however, the pope deployed the crusade against the Byzantine Greeks to assist the beleaguered Latin Empire. A crusade summons in December 1235 was directed mainly to France and Hungary. It included requests to some nobles to commute their crusade vows from the Holy Land to the Latin Empire, and even the justification that a Greek re-capture of Constantinople would lead to the fall of the Holy Land on account of Greek collaboration with the infidels.

Later summonses in January and December 1236, offering the same indulgences as for the Holy Land and extending the area of crusade preaching to England, introduced the novel argument of heresy as a reason for prosecuting the crusade in Latin Greece and the use of mendicant friars, especially Dominicans, in promoting it. The possessions of those participating would, moreover, be placed under papal protection. To fund the expedition the pope resorted to highly unpopular measures such as clerical taxation, including the Latin clergy in Greece, the use of legacies and donations meant for the Holy Land for Latin Greece instead and an organised system for the redemption of crusading vows on a grand scale. The fact that this crusade was being organized in parallel with one to the Holy Land only harmed it. An attempt to enlist the support of John Asen the king of Bulgaria ultimately failed, and attempts to recruit the Hungarian King Bela IV and the Holy Roman Emperor Frederick IV, previously under a sentence of excommunication, likewise failed, with crusades against Asen and Frederick being proclaimed in 1238 and 1239. The crusade, headed by the new Latin emperor Baldwin II following the withdrawal of Peter of Dreux the count of Britanny who had decided to go on the Holy Land Crusade instead, went forth in the summer of 1239 but with very limited success.

By November 1239 the English recruits under Richard of Cornwall solemnly swore to proceed exclusively to the Holy Land, rejecting the idea of crusading in Greece, and all that Baldwin could do was to besiege and storm the city of Tzurulum in Eastern Thrace. By 1240 it was clear that assisting the Latin Empire was an unpopular crusading objective in the West, and the only ones going there were the southern French heretics obliged to do so as a penance.

Following the pope's death in 1241, and under his successors Innocent IV (1243-1254) and Alexander IV (1254-1261), crusading to Latin Greece was downscaled and finally abandoned. The author argues clearly that the conflict with the emperor Frederick II in Italy resulted in assistance to Latin Greece taking the form of fundraising, especially after the first Council of Lyon in 1245, and assigning its defence to Prince Geoffrey II of Achaia and local Latin prelates. The Mongol invasion of Hungary prevented any aid to Latin Greece arriving from that quarter and King Bela's letter to the pope in around 1247 forcefully criticised the pope for diverting crusading resources urgently needed to defend Hungary from the Mongols to the Latin Empire and the Holy Land. Frederick II, in alliance with the Byzantine emperor John Vatazes at the time promised help in 1245 for the Latin Empire, the Holy Land and against the Mongols if the pope made peace with him, but nothing came of this. The catastrophic defeat the Muslims inflicted on the Latins in the Holy Land at La Forbie in 1244, causing King Louis IX to take the cross, were another diversion. All these crises in theatres other than Latin Greece impelled the pope to resume negotiations for Church Union with the Byzantines of Nicaea and in effect abandon crusading ventures for Latin Greece, a policy continued to a point of almost complete success, but cut short in late 1254 by the deaths of Pope Innocent IV, Patriarch Manuel II and Emperor John III Vatatzes. Pope Alexander IV exhibited minimal interest in the Latin Empire and even in Church Union, concentrating his efforts against combating Manfred, the heir of Emperor Frederick II who had died in 1250, in Italy and Sicily. Alexander's death in May 1261 was followed by the Byzantine re-capture of Constantinople in July 1261, which ended the Latin Empire's very existence.

Pope Urban IV (1261-1264) responded to this event in 1262 by proclaiming a crusade throughout Europe, both for re-conquering Constantinople and for protecting the remaining Latin possessions in Greece. As previously, the mendicants were actively involved, with the Franciscans preaching the crusade in France and the Dominicans in Poland and Aragon, while as on former occasions assisting the Latin Empire was presented as furthering the liberation of the Holy Land. Those taking part

were to obtain the same indulgences, privileges and immunities as for the Holy Land and papal agents were sent to collect subsidies over the next three years for helping the Latin Empire in France, Castile, Hungary, England and Wales. This, however, was the last crusade summons for Latin Greece proclaimed on traditional lines, and Latin clergy in Spain, France and England all protested vehemently against giving subsidies. The author astutely observes, moreover, that it was only proclaimed after a long period of papal indifference because with Constantinople lost the papacy had been deprived of a major incentive for inducing the Greeks to accept Church Union and papal primacy. The papal struggle against Manfred was intensifying at this time, with crusades proclaimed against him in Italy and Sardinia in 1263-1264, while Hungary was a prey to Mongol incursions and internal unrest. The overtures the exiled Latin emperor Baldwin towards him only alienated Pope Urban IV, ultimately pushing him into an alliance with Charles of Anjou, the brother of King Louis IX of France. The ensuing diplomatic and military struggle between Charles of Anjou and the Byzantine emperor Michael Paleologus (1258-1282) during the years 1267 to 1282 provided the papacy with a new albeit inducement to pressure the Greeks into accepting Church Union, that of keeping in check Charles' designs to conquer the revived Byzantine Empire. The author makes it clear that following Charles of Anjou's defeat and destruction of Manfred and his heir Conradin between the years 1266-1268 and the signing of the Viterbo treaties in 1267 the remnant of continental Latin Greece came under Angevin control, influencing papal policy accordingly.

Charles of Anjou's efforts to lead a crusade against the Byzantines were frustrated by a prolonged papal vacancy between the years 1268 when Pope Clement IV died and 1271 when Gregory X became pope. Pope Gregory, moreover, placed his hopes in Church Union, considering that campaigns against the Byzantines were likelier to harm than to help it, and accordingly contained Charles' ambitions while pursuing negotiations for Church Union. This was officially celebrated at the Second Council of Lyon on 6 July 1274, and the author rightly sees that now for the first time since its loss in 1261 the papacy questioned the legitimacy of restoring the Latin Empire. He argues clearly that despite fierce internal opposition good relations with Rome were essential to Michael Paleologus as the only way of preventing an Angevin attack on his empire, and so had to be maintained at any cost. Michael even offered to assist the pope in a crusade to the Holy Land and encouraged him to use the crusade as a means of recovering Byzantine territory lost to the Turks in Asia Minor, a remarkable about-face whereby the Byzantines, hitherto threatened by crusades, now sought to utilise them to recover lost lands.

From 1276 to 1280 the three short-lived successors to Pope Gregory X continued his policy of negotiations, albeit with less enthusiasm and trust in the Byzantine Greeks, and a greater willingness to invoke the threat of an Angevin attack on Byzantium. Once the ruler of Epirus Nicephorus had become his vassal, Charles' designs became more dangerous, and in 1280 a large army under Hugh le Rousseau de Sully besieged Berat in Albania, only to be defeated by a Byzantine force in 1281 which then proceeded to occupy much of Epirus. In February 1281 a new pro-Angevin pope, Martin IV, was elected, and in November he excommunicated Emperor Michael Paleologus, declared him and the Greeks to be schismatics and heretics and prohibited the export of strategic materials from the West to Byzantium, an interesting prohibition as this was normally applied to Muslim states in the eastern Mediterranean. The pope did not attempt to justify this sudden condemnation, which provoked criticism even in the West, but he did not explicitly proclaim a crusade against Byzantium. There is no conclusive evidence for this, at any rate none that survives, while cardinal Hugo Atratus told King Edward I of England that the alliance between Charles and Venice had been concluded without papal consultation. What crusading funds Pope Martin IV did grant Charles in March 1282 were for an expedition to the Holy Land, not against Byzantium. By pointing this out the author convincingly refutes the viewpoints to the contrary previously expressed by Sylvia Schein, Deno Geanakoplos and Kenneth Setton.

Nonetheless, Charles, whose kingdom lacked a strong fleet, was strengthened considerably when in July 1281 he and Philip of Courtenay, the titular Latin emperor of Constantinople who had succeeded Baldwin II in 1273, concluded an alliance with Venice to recover Romania, with Venice undertaking to provide 40 ships. Charles also concluded alliances with the Balkan powers of Bulgaria, Serbia and Epirus against Michael Paleologus, but this well planned assault against Byzantium was stymied in the execution by a massive uprising against Angevin rule on the island of Sicily, famous in history as the Sicilian Vespers. The revolt put an end to both the planned Angevin attack on Byzantium and to Angevin rule in Sicily. Invaded and conquered by King Peter of Aragon, who set up a cadet dynasty that was to rule the island for centuries, Sicily was lost to the Angevins for good. Indeed, it was after these untoward developments that Pope Martin IV, by granting tithes in 1284 for a crusade against Peter of Aragon, implicitly but clearly legitimized anew Latin Greece as a crusade destination and target, stating that Peter's invasion had harmed the cause of recovering both the Holy Land and the empire of Romania.

In his conclusion the author, while acknowledging that there was a revival of crusading activity in Greece under the Angevins from 1302 to 1331, is somewhat dismissive of its impact and result, arguing that 'nothing came of these plans'. Even if this is true, one should not overlook the fact that papal commitment to crusades in Greece in the early fourteenth century was just as strong as during the fourteenth century. After the treaty of Caltabellota of 1302 ending the war between the kingdoms of Aragon and Angevin Naples Charles of Valois, the brother of King Philip IV of France who had married the titular Latin empress of Constantinople Catherine of Courtenay in 1301, renewed the treaties of Viterbo and thereby legitimized his claim to the former Latin Empire of Constantinople. In 1304 Pope Benedict XI (1303-1304) issued two crusading bulls for the recovery of Constantinople, whereby all legacies, redemptions of vows and other revenues allocated in the kingdom of France for assisting the Holy Land were made available to Charles, while those joining his crusade would obtain the same indulgences as for the Holy Land. In addition, the pope granted full remission of penance, with the exception of the heavenly reward, to all persons paying for a third party to travel at their own expense because they could not go overseas themselves. An original element of his bulls was the invocation of the Turkish threat to the Byzantine Empire in order to justify a crusade against the Byzantines, seen in this context as a way of defending Byzantine lands from the Turks, once they had been conquered, more effectively than the Byzantines could do themselves.

This pope's successor Benedict V (1305-1314) continued this policy, issuing crusade bulls in 1306 granting tithes, indulgences and other privileges, encouraging the rulers of Sicily and Naples to support Charles' projected expedition and excommunicating the Byzantine emperor Andronikos II as a schismatic. Although the planned crusade eventually failed to depart due to Catherine's death in October 1307 and the war in Flanders that impeded French participation, the papacy was committed to crusading in Greece no less than in the thirteenth century. In November 1322, moreover, Pope John XXII issued a bull granting indulgences for three years to those taking part in the campaigns of Philip of Taranto, who had married the titular Latin empress Catherine of Valois in 1313 and campaigned in the Peloponnese with his brother between the years 1323-1325. Nonetheless, the general nature of this indulgence for those dying in action against 'the schismatics Greeks, the Bulgars, the Alans and the Turks and other diverse nations of infidels' does indicate that the crusade in Latin Greece was not longer directed specifically against Byzantine Greeks, and with the increasing urgent need to tackle the growing

threat of Turkish and more specifically Ottoman expansion from the 1330s onwards crusades against the Byzantines came to an end.

In sum this monograph on crusading in Frankish Greece is a significant advance on previous studies for several reasons. Firstly it shows that Romania was a crusading theatre in its own right throughout the thirteenth century, even though it had to compete, often unsuccessfully with other crusading theatres and especially with the Holy Land, which in the minds of most Latin Christians was not only more significant for crusade expeditions than Latin Greece but was the crusading objective *par excellence*. Secondly it charts not only the history of papal commitment to crusading in Greece but also the development of various crusade mechanisms, ideological, spiritual and financial, under successive popes from the early thirteenth century until 1241, when papal commitment declined in favour of negotiations for Church Union, only to revive briefly and unsuccessfully after the Greek recapture of Constantinople in 1261. By placing events in Greece within a wider European and Mediterranean context the author clearly illustrates the reasons why papal initiatives regarding Greece were so difficult to implement, and were ultimately unsuccessful due to pressing papal commitments elsewhere at the same time. The maps at the end of the book are an invaluable guide in illustrating where and when crusade preaching for expeditions to Greece took place in the course of the thirteenth century. Furthermore, the tables of popes and other rulers, Latin and Greek together with the summaries of crusade proclamations given in chronological order at the end help in clarifying and keeping track of the narrative and thematic threads when reading the history of a region politically and denominationally fragmented as a result of the Fourth Crusade and the ensuing Latin Conquest. This book is an important advance not only on the history of the crusade movement in Latin Greece, the Balkans and the Aegean but also on the history of Frankish Greece *per se*, by placing it in a broader European context through an examination of the genesis and development of crusading there.

N. COUREAS
Cyprus Research Center,
Nicosia

Ch. Bakirtzis (Hrsg.), *Mosaics of Thessaloniki: 4th -14th century*, Athens 2012, 359 S. + 395 Abb. ISBN 978-960-6878-36-7

Thessaloniki gehört zu den bedeutenden Zentren des Mittelmeerraumes, in denen sich in größerem Umfang Wand- und Gewölbemosaiken erhalten haben. Die Denkmäler der Metropole gehören zu den absoluten *highlights* der Kunstgattung. Gleichwohl fehlte es bisher an einem Referenzwerk, das den erhaltenen Bestand in guten Farbaufnahmen umfassend dokumentiert und für weiterführende Forschungen zugänglich macht. Beim vorliegenden opulent bebilderten Band, der gleichzeitig in einer griechischsprachigen Ausgabe erschienen ist[1], handelt es sich um eine lange angekündigte Publikation, die sich dieses dringenden Desiderats angenommen hat.

Im Vorwort (S. 12-13) stellt der Herausgeber Charalambos Bakirtzis die bedeutende Rolle der zuständigen 9. Ephorie für Byzantinische Altertümer von Thessaloniki bei der Restaurierung und Konservierung der im vorliegenden Band thematisierten Mosaikdenkmäler dar. Bei den Verf. der Beiträge Eutychia Kourkoutidou-Nikolaïdou, Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi und Charalambos Bakirtzis handelt es sich um profunde Kenner des Materials, die sich in ihren Forschungen mit verschiedenen Aspekten der Wandmosaiken Thessalonikis beschäftigt haben. Sie bekleideten von 1976-2007 nacheinander das Amt des Ephors der 9. Ephorie und waren insbesondere in Zusammenhang mit den Schäden des schweren Erdbebens von 1978 maßgeblich für die Restaurierung der Mosaiken der Stadt verantwortlich.

In der anschließenden Einführung (S. 15-47) gibt Ch. Mavropoulou-Tsioumi einen Überblick über die Entwicklung der byzantinischen Mosaikkunst vom 4.-14. Jh. im Allgemeinen und stellt die Mosaiken von Thessaloniki in diesen Kontext. Der Untertitel des Buches bezieht sich dabei auf die generelle Entwicklung der

1. Ch. Bakirtzis (Hrsg.), *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης: 4ος-14ος αιώνας*, Athen 2012, ISBN 978-960-6878-10-7.

Mosaikkunst in diesem Zeitraum, in den die Denkmäler Thessalonikis eingeordnet werden, da sich in der Stadt keine Mosaiken aus dem 10.-13. Jh. erhalten haben und laut Verf. keines der Monumente sicher ins 6. Jh. datiert werden kann. Es wird die Rolle der Stadt als wichtiges Zentrum der Mosaikkunst hervorgehoben. Die Einführung schließt mit einer allgemeinen Bibliographie.

In den daran anschließenden Kapiteln zu den sechs Hauptdenkmälern der Mosaikkunst der Metropole (Rotunde, Hagios Demetrios, Hosios David, Acheiropoietos, Hagia Sophia, Apostelkirche) folgt die Vorstellung einem einheitlichen und sinnvollen Aufbau: zunächst wird die Geschichte und Architektur des jeweiligen Denkmals, in dem sich die Mosaiken befinden, erläutert, dann werden die Mosaiken beschrieben, ikonographisch und stilistisch eingeordnet und anschließend deren Datierung diskutiert. Anders als in der Einführung sind die Kapitel mit Anmerkungen versehen.

Das erste Kapitel zu den Mosaiken der Rotunde haben Ch. Bakirtzis und E. Kourkoutidou-Nikolaïdou verfasst, wobei ersterer neben der Geschichte des Baus und der Vorstellung der Architektur sich ausschließlich den Kuppelmosaiken widmet (S. 48-117), während letztere den Teil zu den drei Tonnengewölbe in den Nischen des Untergeschosses verfasst hat (S. 120-127).

Bisher lagen die Mosaiken der Rotunde nur in unzureichenden Abbildungen vor, was ihre Erforschung erheblich erschwerte. Die Abbildungen des Kapitels bieten nun zum ersten Mal einen vollständigen Überblick über den erhaltenen Bestand. Alle Panele der unteren Kuppelzone sind nicht nur durch doppelseitige Farbaufnahmen mit gezeichneten Ergänzungen der verlorenen Partien dokumentiert, sondern zusätzlich in einer virtuellen Rekonstruktion des ursprünglichen Zustandes vorgelegt! Zudem ist das Kapitel durch zahlreiche Detailaufnahmen und Zeichnungen üppig bebildert. Neben dem Kuppelmosaik werden auch die ornamentalen Gewölbeflächen in den Lichtschächten im Kuppelfuß mit berücksichtigt und durch Zeichnungen dokumentiert. Zwei Überblickszeichnungen mit Positionsangaben der Panele im Bau erleichtern die Lokalisierung der Detailaufnahmen bzw. der Zeichnungen.

Auf die knappe Beschreibung der ornamentalen Motive in den Lichtschächten folgt die Vorstellung der sieben erhaltenen Panele der unteren Kuppelzone, die Orantenfiguren vor einer zweigeschossigen Architekturkulisse zeigen. Die Bildfelder werden nicht ihrer Anordnung nach beschrieben, sondern nach den Architekturtypen des Hintergrunds, eine Gruppierung, die u. E. sinnvoll ist und für den Leser hilfreich. Daran schließt sich eine Diskussion zur Bewertung der Mosaiken der unteren Zone an, wobei auch die Reste von mindestens 14 (ursprünglich laut Verf. 36) Personen

der mittleren Zone und des zentralen Motivs im Kuppelscheitel, das von vier Engeln gehaltene Medaillon des stehenden Christus mit Stabkreuz, kurz beschrieben werden.

Bei der Bewertung und Interpretation der Kuppelmosaiken verwirft der Verf. die gängige Deutung der Figuren in der unteren Kuppelzone als Märtyrer im himmlischen Jerusalem. Er vertritt dagegen eine an anderer Stelle ausführlicher dargelegte These[2], dass es sich um ein ursprünglich profanes Bildprogramm handelt, dass aus der Zeit vor der Umwandlung des Baus in eine Kirche stammt, und zwar konkret aus der konstantinischen Zeit. Er deutet den Bau als ein Mausoleum Kaiser Konstantins I.

Diese Deutung hält jedoch u. E. einer kritischen Prüfung nicht stand, zumal es keine historischen Belege für die Errichtung eines Mausoleums von Konstantin in Thessaloniki gibt. Bei der Deutung werden konsequent eindeutig christliche Motive ohne ausführliche Diskussion als profan angesprochen. Die Figuren in der unteren Kuppelzone, die vom Verf. als Mitglieder der konstantinischen Aristokratie angesprochen werden, sind durch Inschriften mit Namen und Berufsbezeichnung benannt und lassen sich größtenteils problemlos mit Märtyrern in Verbindung setzen[3]. Vor allem die Tatsache, dass Kosmas und der in der Beischrift als Arzt bezeichnete Damianos[4] zusammen in einem Bildfeld erscheinen (Abb. 104-105), ist ein wichtiger Hinweis darauf, dass damit die beliebten Heiligen gemeint sind. Auch die Kombination von Namen und Monaten bei den übrigen Personen charakterisiert sie eindeutig als Heilige, auch wenn es verglichen mit den späteren standardisierten metaphrastischen Menologia Unstimmigkeiten bei den genannten Festmonaten gibt. Auch weisen bestimmte ikonographische Details wie z. B. das Motiv der Hetoimasia (S. 100. 106 Abb. 104-105. 108-109) auf einen christlich-sakralen Kontext hin. Das vom Verf. als triumphaler Adventus Konstantins interpretierte Motiv im Kuppelscheitel korrespondiert mit der Ikonographie der jüngeren eschatologischen Darstellung des Adventus Christi[5].

---

2. Ch. Bakirtzis – P. Mastora, Are the Mosaics of the Rotunda in Thessaloniki Linked to its Conversion to a Christian Church?, in: M. Rakocij (Hrsg.), *Niš i Vizantija. Zbornik radova 9,* Niš 2011, 33-45.

3. Die Argumente Edmund Weigands, der die Figuren der untere Kuppelzone mit guten Gründen als Märtyrer deutet, werden dabei nicht berücksichtigt. E. Weigand, Der Kalenderfries von Hagios Georgios in Thessalonike. Datierung, Ideen- und kunstgeschichtliche Stellung, *BZ* 39 (1939), 116-145. Jüngst plädiert auch M. C. Carile, *The Vision of the Palace of the Byzantine Emperors as a Heavenly Jerusalem*, Spoleto 2012, 70-77 nach ausführlicher Diskussion des Forschungsstands für Märtyrer.

4. Von der Beischrift zum Hl. Kosmas hat sich das K erhalten.

5. N. Gkioles, *Ἕνα εἰκονογραφικὸ παράλληλο τῶν μωσαϊκῶν τοῦ τρούλλου τῆς*

Die vorgeschlagene Datierung des Kuppelprogramms in die konstantinische Zeit beruht auf oberflächlichen ikonographischen und stilistischen Erwägungen, die u. E. abwegig sind. Eine kritische Auseinandersetzung mit den bisherigen Datierungsvorschlägen, die vom späten 4. bis ins 6. Jh. reichen, findet nicht statt. Eine Fülle von Argumenten (so z. B. die für das frühere 4. Jh. untypische Position der Tablia auf den Mänteln) spricht eindeutig gegen die vorgeschlagene Datierung in konstantinische Zeit[6]. Insbesondere das Ergebnis einer 2001 vorgelegten C-14-Analyse des Strohanteils im Unterputz der Mosaiken, die erst seit kurzem in der Forschungsliteratur zu den Mosaiken der Rotunde Berücksichtigung findet, legt eine Entstehung frühestens ab dem fortgeschrittenen 5. Jh. nahe. Aus der Untersuchung ergibt sich mit 95%iger Wahrscheinlichkeit ein *terminus post quem* von 428[7].

Der Beitrag von E. Kourkoutidou-Nikolaïdou beschreibt die ornamentalen Mosaiken in den drei Tonnengewölben des Untergeschosses der Rotunde, nennt Bezüge zu Bodenmosaiken und zum musivischen Dekor der Acheiropoeitos-Basilika und referiert die bisherigen Deutungen. Der Beitrag enthält sich eines engeren Datierungsvorschlags. Es wird festgestellt, dass die Mosaiken der Tonnengewölbe erst ausgeführt wurden, nachdem der äußere Umgang um den ursprünglichen Bau aus der Zeit des Galerius bereits existierte. Der Umgang steht in Zusammenhang mit dem Umbau des Zentralbaus zur Kirche. Bei den Restaurierungen wurde für das Mosaik auf der Achse des südlichen Eingangs eine abweichende

---

Ροτόντα τῆς Θεσσαλονίκης, Παρουσία 1 (1982), 123-137; s.a. V. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki. Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs. auf Kreta*, Wien 2012, 206-210.

6. Bis ins späte 4. Jh. ist das Tablion auf der Chlamys deutlich niedriger unter dem Knie angebracht. R. Delbrück, *Consulardiptychen und verwandte Denkmäler* [Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 2], Berlin 1929, 38 f. Man vgl. z. B. die Darstellung des Eustorgios aus einem Grab in Thessaloniki, das in die Zeit um 320-340 datiert wird: E. Markê, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους: από τα μέσα του 3ου ως τον 7ο αιώνα μ.Χ.* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 95], Αθήνα 2006, 221 f. Nr. 46 Taf. 5 α. Zu weiteren Aspekten, die gegen eine Entstehung im 4. Jh. sprechen, s. die Diskussion der bisher für die unterschiedlichen Datierungsansätze vorgebrachten Argumente bei B. Fourlas, *Die Mosaiken der Acheiropoietos-Basilika in Thessaloniki. Eine vergleichende Studie dekorativer Mosaiken des 5.-6. Jahrhunderts* [Millennium-Studien 35], Berlin 2012, 177-195.

7. M. Korozê – G. Phacorelles– G. Maniatês, Μελέτη και χρονολόγηση με Άνθρακα-14 ασβεστοκονιαμάτων εντοίχιων ψηφιδωτών, in: Y. Mpassiakos – E. Aloupe – Y. Phacorelles (Hrsg.), *Αρχαιομετρικές μελέτες για την ελληνική προϊστορία και αρχαιότητα*, Athen 2001, 319 f. Vgl. Fourlas (Anm. 6) 178 f.

Unterputzzusammensetzung sowie größere Tesserae festgestellt, weshalb dieses Mosaik später als die anderen beiden entstanden sein dürfte. Bedauerlicherweise ist der Beitrag nicht mit den Ausführungen von Bakirtzis verknüpft und die zentrale Frage nach einer möglichen Gleichzeitigkeit mit den Kuppelmosaiken wird nicht gestellt, obwohl entsprechende ornamentale Motive im Gewölbe der westlichen und südlichen Tonne und einem der Lichtschächte der Kuppelschale dafür einen Ansatzpunkt bieten (Abb. 16. 76. 78. 83)[8]. Auch der naheliegende Stilvergleich des Konsolengesimses am Rand des südöstlichen Tonnengewölbes (Abb. 82) zum Konsolenfries am unteren Ende der Kuppelmosaiken (z. B. Abb. 35 rechts unten) oder den Kapitellen der Architekturkulisse (z. B. Abb. 57) unterbleibt.

Das folgende Kapitel zur musivischen Dekoration von Hagios Demetrios ist wiederum von Ch. Bakirtzis verfasst (S. 130-179). Der Beitrag ist nicht nur mit hervorragenden Farbaufnahmen der Mosaiken, sondern auch mit einer Reihe von historischen Aufnahmen sowie Zeichnungen und Aquarellen des britischen Architekten Walter Sykes George illustriert, welche den Zustand vor dem verheerenden Brand der Kirche im Jahr 1917 dokumentieren. Einzig ein Grundriss mit Positionsangaben zu den an verschiedenen Stellen des Kirchenbaus angebrachten Mosaiken fehlt in diesem Beitrag.

Ausführungen zur Geschichte der fünfschiffigen Querhausbasilika und der Architektur sind den Beschreibungen der Mosaiken vorangestellt. Die ausführliche Beschreibung der Mosaiken und der zugehörigen Inschriften erfolgt nicht nach ihrer Anordnung im Kirchenraum, sondern nach dem vom Verf. rekonstruierten Pilgerweg, der sich allerdings im Laufe der Zeit änderte. Dabei werden auch die seit 1917 zerstörten Mosaiken des nördlichen inneren Seitenschiffs mit berücksichtigt, die durch alte schwarz-weiß Aufnahmen und farbige Aquarelle dokumentiert sind. Auch werden die bis heute erhaltenen fünf dekorativen Mosaiken in den Bogenlaibungen der Arkaden-und Fensterbögen bzw. im Museum Byzantinischer Kultur in knapper Form angesprochen, jedoch nicht durch Abbildungen dokumentiert. Die Reste einer noch *in situ* befindlichen und bis heute nicht publizierten Mosaikinschrift in der Krypta finden keine Erwähnung.

Zur Deutung der einzelnen Mosaiken macht der Verf. einige neue Vorschläge. Die fragmentarisch erhaltene Szene eines stehenden Heiligen und der Halbfigur eines Posaune blasenden Engels (S. 146 f. Nr. 2) wird als „establishing of St. Demetrios

8. Zur wahrscheinlichen Gleichzeitigkeit s. bereits J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle* [BEFAR 254], Paris 1984, 134 Anm. 35. Vgl. auch Fourlas (Anm. 6) 157. 159 f.

as chief physician“ angesprochen, wobei die Posaune als goldgefasster Wunderstab interpretiert wird. Dies ist abwegig, da der Engel den Stab mit dem schmalen Ende an den Mund führt und das andere verdickte Ende nicht zum Typus des Wunderstabs, dagegen aber gut zu Darstellungen von Posaunen passt. Die Wolken, in denen nach den erhaltenen Resten von Flügeln zu urteilen mehrere Engel schwebten, und das Attribut der Posaune weisen u. E. eher auf einen eschatologischen Kontext hin, zumal die posauneblasenden Engel in Zusammenhang des Adventus Christi bzw. des Weltgerichts auftreten[9]. Als Inspirationsquelle für das Bild wären z. B. Mt 24,30-31 oder ggf. 1 Thess 4,16-17 in Erwägung zu ziehen.

In den Heiligen im ersten Panel der seit 1917 zerstörten Mosaiken im nördlichen Seitenschiff sieht der Verf. nicht wie sonst allgemein angenommen Demetrios, sondern Loupos und Nestor, zwei in den Passiones des Demetrios erwähnte „Gefährten“ des Titelheiligen. Auch für den Heiligen auf dem Votivmosaik an der Ostseite des nördlichen Bemapfeilers wird eine Benennung als Nestor vorgeschlagen. Dessen goldene Hände, die in einem weiteren Mosaik beim Heiligen Demetrios eine Parallele finden (S. 144 Nr. 1 Abb. 22), sprechen jedoch u. E. eher für die traditionelle Benennung als der Titelheilige Demetrios. Bei den goldenen Händen handelt es sich um den Reflex der Praxis, Goldauflagen auf verehrten Ikonen anzubringen[10], was in der Demetrioskirche am ehesten beim Titelheiligen anzunehmen ist. Nestor und Loupos spielen in den *Miracula* des Demetrios gar keine Rolle und über eine kultische Verehrung dieser Heiligen in der Kirche bereits in frühbyzantinischer Zeit ist nichts bekannt. Zudem sind gesicherte Darstellungen (der nahezu ausnahmslos militärisch gerüsteten) Heiligen erst aus der nachikonoklastischen Zeit bezeugt[11].

Entgegen älteren Deutungsversuchen als Demetrios oder Bakchos kann die Darstellung des Heiligen mit zwei Kindern auf dem nördlichen Sankurariumspfeiler (S. 158 Nr. 4) durch den vom Verf. 2006 vorgelegten Fund einer gemalten Inschrift auf der Putzbordüre über dem Mosaik nun zweifelsfrei als Georgios benannt werden.

Die Mosaiken von Hagios Demetrios werden einhellig einer älteren Phase

9. Zur Bildtradition der posaunenblasenden Engel B. Brenk, *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes* [WBS 3], Wien 1966, 65-70. Zur Deutung der posauneblasenden Engel an der Apsisstirnwand von S. Michele in Africisco in Ravenna s. a. F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes* II 2, Wiesbaden 1976, 40-43.

10. J. Nordhagen, In Praise of Archaeology. Icons before Iconoclasm, *JÖB* 60 (2010), 106 mit Anm. 26.

11. Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 227-230.

vor einem in den *Miracula* des Demetrios erwähnten Brand um ca. 620 und einer jüngeren kurze Zeit nach diesem Ereignis zugeschrieben. Umstritten ist jedoch die konkrete Zeitstellung der einzelnen Panele. Der Beitrag lässt eine separate Darstellung zum Forschungsstand der kontrovers diskutierten Debatte zur Datierung vermissen. Stattdessen werden zu einzelnen Mosaikpanelen ohne jegliche Diskussion allgemeine Angaben gemacht (7. Jh., 7.-8. Jh., nach 7. Jh.). Bei anderen wird die Zeitstellung nicht näher konkretisiert. Stilistische Vergleiche etwa zu Denkmälern in Italien werden nicht angestellt, obwohl diese in der älteren Fachliteratur mehrfach angesprochen wurden. Weiterhin ist bedauerlich, dass die 2010 erschienene Monographie von Aristotelis Mentzos zu den Mosaiken der jüngeren Phase, die sich auch ausführlich mit der Frage der Chronologie beschäftigt und eine Entstehung erst im späten 7. bzw. dem frühen 8. Jh. vorschlägt, offenbar nicht mehr berücksichtigt werden konnte[12].

Die abschließende Bewertung der Funktion der Demetrios-Kirche in frühbyzantinischer Zeit als ξενών (hospital) ist für uns nicht nachvollziehbar. Zwar ist nicht auszuschließen, dass der Kirche ein Inkubationsraum bzw. ein Krankenhaus angeschlossen war, die Demetrioskirche selbst diente aber sicher in erster Linie liturgischen Zwecken.

Das Kapitel zum berühmten Apsismosaik der kleinen Kirche Hosios David in der Oberstadt mit seiner exzeptionellen Theophanie-Darstellung stammt aus der Feder von Ch. Mavropoulou-Tsioumi (S. 188-195). Der Beschreibung des Apsisbildes, das durch eine doppelseitige Gesamtansicht und fünf überwiegend ganzseitige Detailaufnahmen bebildert ist, sind einleitende Passagen zur Geschichte des Baus und zur Architektur vorangestellt, die von E. Kourkoutidou-Nikolaïdou verfasst wurden (S. 183-185). Der Focus der Bebilderung und der Beschreibung liegt auf dem eigentlichen Apsisbild. Die rahmende Bordüre der Apsisstirnwand wird nicht thematisiert oder durch Abbildungen dokumentiert.

Im Rahmen der Beschreibung werden auch die zugehörigen Inschriften berücksichtigt und Bezüge zu Mosaiken in Hagios Demetrios und in der Rotunde knapp angesprochen. In Zusammenhang mit der Ikone von Poganovo (14. Jh.), deren Motiv sich eng an das Apsismosaik anlehnt, werden die verschiedenen kontroversen Vorschläge zur Benennung der beiden Prophetenfiguren referiert, die in der Ikone durch Beischriften als Hesekiel und Habakuk identifiziert sind. Die Verf. sieht in

12. A. Mentzos, *Τα ψηφιδωτά της ανοικοδόμησης του ναού του Αγίου Δημητρίου στον 7ο αιώνα μ.Χ.*, Thessalonikē 2010. Der Titel wird jedoch in der Gesamtbibliographie an Ende des Bandes aufgeführt.

ihnen dagegen Repräsentanten des Alten und Neuen Testaments, nämlich Hesekiel und den Evangelisten Johannes, was aber nicht näher begründet wird[13]. Die kontrovers diskutierte Frage der Datierung wird summarisch abgehandelt und als vorherrschende Meinung das 5. Jh., konkret das letzte Viertel angegeben, obwohl die Vorschläge in der Forschungsliteratur der letzten Jahre meist das 6. Jh. favorisieren. In den Anmerkungen fehlen Verweise auf einige wichtige Beiträge[14].

E. Kourkoutidou-Nikolaïdou steuerte das Kapitel zu den Mosaiken der Acheiropoietos-Basilika bei (S. 198-237). Bei der holzgedeckten dreischiffigen Basilika handelt es sich um eine der bedeutendsten Kirchen der Metropole, deren ursprüngliche Bausubstanz sich größtenteils bis heute erhalten hat. An einen Abriss zur Geschichte der Kirche schließt sich eine Darstellung der Architektur an, wobei die unterschiedlichen früh- mittel- und spätbyzantinischen Bauphasen, die Restaurierungen des frühen 20. Jhs. sowie die Innenausstattung (Bauskulptur, Malerei) genannt werden. Die unterschiedlichen Bauphasen wurden leider nicht im beigegebenen Grundriss (S. 202 Abb. 8) kenntlich gemacht, in dem auch nicht alle heute zugesetzten Türen eingezeichnet sind[15].

Von den 48 qualitätsvollen Mosaiken der Kirche sind 36 durch Gesamtansichten und Detailabbildungen dokumentiert. Dabei werden auch zwei Aquarellzeichnungen von W. S. George abgebildet (Abb. 68-69), die irrtümlich R. Schultz und S. Barnsley

---

13. Zur rechten Figur und den Bezügen der Inschrift in dem von ihr gehaltenen Codex zu Joh. 7,37-39 s. jüngst Ch. Stephan-Kaissis, Zwei byzantinische Damen und das Gottesbild des Klosters Latomou in Thessaloniki: Neues zum Apsismosaik von Hosios David und der Ikone von Poganovo, in: M. Panagiotidē- Kesisoglou (Hrsg.), *Η γυναίκα στο βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, 12-14 Μαΐου*, Athen 2012, 92 f.

14. So z. B. R. Wisskirchen, Zum Apsismosaik der Kirche Hosios David/Thessalonike, in: G. Schoellgen – C. Scholten (Hrsg.), *Stimuli. Exegeses und Ihre Hermeneutik in Antike und Christentum. Festschrift für Ernst Dassmann* [Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergbd. 23], Münster 1996, 582-594; B. V. Pentcheva, Imagined Images: Visions of Salvation and Intercession in a Double-Sided Icon from Poganovo, *DOP* 54 (2000), 139-153; W. A. Meeks, Vision of God and Scripture Interpretation in a Fifth-century Mosaic, in: C. A. Bobertz – D. Drake (Hrsg.), *Reading in Christian Communities*, Notre Dame 2002, 124-145; L. Nasrallah, Early Christian Interpretation in Image and Word: Canon, Sacred Text, and the Mosaic of Moni Latomou, in: L. Nasrallah – Ch. Bakirtzis – St. J. Friesen (Hrsg.), *From Roman to Early Christian Thessalonike. Studies in Religion and Archaeology* [Harvard Theological Studies 64], Cambridge, Mass. 2010, 361-396.

15. Vgl. dagegen den Grundriss bei G. Belenēs, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη: Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Athen 2003, 23 Plan 3.

zugeschrieben werden. Ein heute im Museum Byzantinischer Kultur in Thessaloniki ausgestelltes Mosaikfragment von der Hochwand des Mittelschiffs sowie ein *in situ* befindliches Fragment im südlich gelegenen Annexbau belegen, dass der musivische Dekor einst wesentlich umfangreicher war und zumindest Teile der aufgehenden Wandflächen mit einschloss. Für die Apsis vermutet die Verf. ursprünglich eine Theophaniedarstellung.

Nach einleitenden Bemerkungen zur planvollen symmetrischen Anordnung der Mosaiken folgt eine Beschreibung des Bestandes, die nach Raumteilen gegliedert ist (Narthex, Tribelon, Langhausarkaden, Südempore). Das Motivspektrum ist ausschließlich dekorativen Charakters und zeigt vegetabile und geometrische Motive (von Vögeln bevölkerte Weinranken, Frucht- und Blattgirlanden, Akanthuskandelaber, Schuppenmuster, etc.), die durch Kreuz- und Sternmotive bereichert sind. Die Verf. betont die paradiesische Symbolik der Motive. Die erwähnten Mosaikfragmente der aufgehenden Wände werden dabei nur knapp erwähnt, jedoch nicht beschrieben und abgebildet[16].

Die Position der beschriebenen Mosaiken ist auf einem Grundriss und Längsschnitt verzeichnet (S. 202 Abb. 7-8). Leider sind die Mosaiken aber größtenteils nicht korrekt den Nummern auf dem Plan zugewiesen, so dass es dem Leser unmöglich ist, die tatsächliche Anordnung der Panele im Kirchenraum nachzuvollziehen, zumal sich auch die Beschreibung an diesen fehlerhaften Angaben orientiert[17].

Bei der Diskussion der Datierung referiert die Verf. die Argumentation von Bakirtzis, der auf Grundlage der Identifizierung des in einer Mosaikinschrift im mittleren Trivelumsbogen genannten Andreas mit einem für 451 bezeugten Presbyter, den theodosianischen Kompositkapitellen und den Ziegelstempeln

16. Die Publikation der Fragmente erfolgte erstmals in Kunst- und Ausstellungshalle der Brd (Hrsg.), *Byzanz. Pracht und Alltag*, München 2010, 337 f. Nr. 450 (D. Nalpantis); A. Taddei, Decorazioni "a squame" con piuma di pavone in alcuni mosaici parietali di Tessalonica, in: M. V. Fontana – B. Gentili (Hrsg.), *Studi in onore di Umberto Scerrato per il suo settantacinquesimo compleanno*, Napoli 2003, 812 f. Taf. 125b.

17. Korrekturen zu den Positionsangaben: Abb. 25-26 = N13; Abb. 27 = N12; Abb. 28 = S12; Abb. 29-30 = N11; Abb. 31 = S 11; Abb. 32 = N10; Abb. 33 = S10; Abb. 34 = N9; Abb. 35-36 = S9; Abb. 37 = N8; Abb. 38-39 = S8; Abb. 42/44 = N6; Abb 43 = S6; Abb. 45-46 = N5; Abb. 47 = S 5; Abb. 48-49 = N4; Abb. 50 = S1; Abb. 51 = N3; Abb. 52 = S3; Abb. 53 = N2; Abb. 54 = S2; Abb. 55-56 = G12; Abb. 57-58 = G11; Abb. 59 = G10; Abb. 60 = G9; Abb. 61 = G8; Abb. 63 = G5; Abb. 64/66 = G4; Abb. 65/67 = G3.

einen Ansatz um 450/60 vertritt[18]. Neuere Beiträge, welche die Grundlage der Argumentation von Bakirtzis stark relativieren, werden nicht berücksichtigt[19]. Stilistische und motivische Vergleiche zu den ornamentalen Mosaiken der Rotunde oder von Hagios Demetrios werden nicht angestellt, obwohl sich in beiden Bauten identische Motive nachweisen lassen[20]. Auch bei diesem Aspekt macht sich bemerkbar, dass die Forschungsliteratur der letzten Jahre speziell auch zu den Mosaiken der Kirche nur unvollständig rezipiert wurde[21].

Ch. Mavropoulou-Tsioumi verfasste das folgende Kapitel zu den Mosaiken der Hagia Sophia-Kirche (S. 241-295). Die Vorstellung beginnt mit der Geschichte des Baus, der den dritten Bau bildet, der an dieser Stelle errichtet wurde und von der Verf. in das 7./8. Jh. datiert wird. Im Abschnitt über die Architektur erläutert die Verf. den neuen architektonischen Übergangstypus, den die Kirche präsentiert:

---

18. Ch. Bakirtzis, Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoietos à Thessalonique, in: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Christiana II, Roma 21–27 settembre 1975*, Città del Vaticano 1978, 37-44.

19. K. Th. Raptês, Παρατηρήσεις επί ορισμένων δομικών στοιχείων της Αχειροποιήτου, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 13 (1999), 219-237, betont, dass die Ziegelstempel nicht als Kriterium für die Datierung nutzbar zu machen sind. Generell zur Problematik der Datierung der Bauten Thessalonikis über Ziegelstempel s. J. Bardill, Brickstamps, in: E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (Hrsg.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2008, 197-199. Zu Anhaltspunkten für eine Datierung der Kämpferblöcke der Acheiropoietos-Basilika ins spätere 5. bzw. das 6. Jh. J. Kramer, *Justinianische Kämpferkapitelle mit einem Dekor von Zweigen und die Nachfolgekapitelle im Veneto* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im Ersten Jahrtausend Reihe B 22], Wiesbaden 2006, 22 mit Anm. 26; Th. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis zum 6. Jahrhundert n. Chr.* [Asia Minor Studien 14], Bonn 1994, 15 f.

20. So z. B. beim mit Pfauenfedern gefüllten Schuppenmuster oder dem (nicht durch eine Abbildung dokumentierten) Fragment einer mit Pfauenfedern gefüllten Muschelkonche im südlichen Annexbau, das in der Achitekturkulisse der Rotunde eine direkte Parallele findet. Dazu bereits Taddei (Anm. 16), 805-816.

21. Z. B. wurden nicht berücksichtigt: A. Taddei, La chiesa della Panaghia Acheiropoietos a Tessalonica. Considerazioni sulla dedicazione dell'edificio e sulla sua transformazione in moschea (1430), in: M. Bernardini – C. Borelli – A. Cerbo u. a. (Hrsg.), *Europa e Islam tra i secoli XIV e XVI* [Collana Matteo Ripa 18], Napoli 2002, Bd. II 561-580; Belenês (Anm. 15) 19-24. 37-51; Taddei (Anm. 16); Ders., Eclettismo e sintesi nei mosaici dell'Acheiropoietos di Tessalonika, *Rivista on line di Storia dell'Arte* 12 (2009), 33-52; Ders., I mosaici della chiesa Panhagia Acheiropoietos di Tessalonica in due acquerelli inediti di Walter Sykes George, in: A. Armati – M. Cerasoli – C. Luciani (Hrsg.), *Alle gentili arti ammaestra. Studi in onore di Alkistis Proiou* [Testi e Studi Bizantino-neoellenici 18], Roma 2010, 59-95.

es handelt sich um eine Kuppelkirche mit kreuzförmigem Naos, Umgang mit Emporen und Narthex wie auch einen heute nicht mehr erhaltenen Exonarthex. Um die Wirkungsgeschichte der Kathedrale Thessalonikis in der Region deutlich zu machen, wäre ein knapper Verweis auf die wenig bekannte mittelbyzantinische Kirche in Kitros (dem antiken Pydna) sinnvoll gewesen, deren Grundriss sich eng an die Hagia Sophia anlehnt[22].

Es folgt eine detaillierte Beschreibung der Mosaiken, die sich nur an zwei Stellen befinden, dem Bema und der Kuppel. Im Bema hat sich ein Strahlenkreuz im Scheitel des Tonnengewölbes, ornamentale Malerei und Inschriften an der Süd- und Nordseite des Tonnengewölbes wie auch ein Apsismosaik mit zwei Phasen erhalten. Auf der Basis der Stifterinschriften, die die Namen des *despotes* Konstantin, der *despoina* Irene und des Bischofs Theophilos nennen, wird die Mosaikausstattung in die Zeit zwischen 780-788 datiert, d.h. in der Regierungszeit des Kaisers Konstantin VI. (780-797) und seiner Mutter Irene von Athen. Theophilos wird mit dem Bischof Theophilos identifiziert, der die Akten des VII. Konzils von Nikäa im Jahr 787 bzw. die Verurteilung der Ikonoklasten mitunterschrieb. Dieser Dekorationsphase wird die gesamte musivische Ausstattung des Bemas zugerechnet, einschließlich des Kreuzes in der Apsiskalotte, das später von der thronenden Maria mit Kind ersetzt wurde. Dass die anikonische Dekoration von den Ikonophilen Irene und Theophilos mitfinanziert wurde, scheint laut der Verf. nachvollziehbar angesichts der Spannungen während des Bilderstreits.

Der Zeitpunkt der Ersetzung des ikonoklastischen Kreuzes durch die Darstellung der Gottesmutter mit dem Kind ist in der Forschungsliteratur umstritten. Die Verf. weist darauf hin, dass Untersuchungen in Zusammenhang mit der Restaurierung des Mosaiks entgegen älteren Annahmen die These einer einheitlichen und zeitgleichen Ausführung der Darstellung der Gottesmutter mit dem Kind bekräftigt haben.

Außer den Mosaiken des Bemas hat sich in der Kuppel eine beeindruckende Himmelfahrtsdarstellung erhalten, die detailliert beschrieben wird. Es handelt sich um die älteste erhaltene Himmelfahrtsdarstellung in einer Kuppel, eine Tatsache, die von der Verf. nicht erwähnt wird. Bei der eingehenden Besprechung der verschiedenen Elemente der Komposition erklärt die Verf. überzeugend die prominente Position des Hl. Andreas im Kreis der Apostelfürsten bzw. der vier Evangelisten durch die aktuelle kirchliche-politische Situation und im Kontext

22. E. Markê, Ο μεσοβυζαντινός ναός της Πύδνας, *Οι Αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία. Καλοκαίρι 1985* (1986), 59-64.

der Auseinandersetzung mit Rom. Da der Papst zur Legitimierung seiner Primatsansprüche das Argument anführte, dass die Kirche Konstantinopels nicht auf eine apostolische Gründung zurückgeht, wurde in Byzanz die Legende einer Gründung der Kirche Konstantinopels vom Apostel Andreas propagiert. In ikonographischer Hinsicht und im Hinblick auf die Anbringung des Themas in einer Kuppel, wäre die Erwähnung der ähnlich angeordneten Himmelfahrt in der Kuppel von El Nazar, Göreme, in Kappadokien (10. Jh.) wichtig gewesen[23]. In stilistischer Hinsicht stellt die Verf. die Vermischung von klassizistischen und antiklassizistischen Tendenzen fest, wobei u.E. die antiklassizistischen Elementen (Landschaftselemente, Draperie) deutlich überwiegen. Das Werk in Zusammenhang mit der sog. Makedonischen Renaissance zu bringen, ist u.E. abwegig. Zurecht hält dagegen die Verf. die Ausführung der Mosaiken von einer Werkstatt aus Thessaloniki für möglich. Auf der Basis von wenig überzeugenden stilistischen Vergleichen mit dem Kuppelmosaik in der gleichen Kirche datiert die Verf. das Apsismosaik der Hagia Sophia in die 2. H. des 9. Jhs. und zwar etwas früher oder etwas später als das Kuppelmosaik. Dabei wird die Marienfigur des Apsismosaiks nicht mit der Maria des Himmelfahrtsmosaiks verglichen, was naheliegend wäre, sondern mit der Christusfigur. Die u.E. großen Unterschiede werden auf die Annahme zurückgeführt, dass der Künstler des Apsismosaiks weniger begabt sei als derjenige des Kuppelmosaiks. Methodisch scheint uns diese Vorgehensweise bei der Datierung des Apsismosaiks sehr fraglich.

Die vorgeschlagene Datierung des Himmelfahrtsmosaiks in die 2. H. des 9. Jhs. fällt in die Amtszeit des Erzbischofs von Thessaloniki Paulos II., der in der Inschrift des Kuppelmosaiks erwähnt wird, und passt zudem zur in der Inschrift ebenfalls genannten 4. Indiktion, die konkreter auf das Jahr 885 hindeuten würde. Bezüglich dieser Inschrift nennt die Verf. die wichtigsten Meinungen, die in der Forschungsliteratur geäußert wurden und die die Frage zu beantworten versuchen, ob die Inschrift gleichzeitig mit dem Mosaik oder früher entstanden ist. Wie neuere Untersuchungen gezeigt haben, ist die Mosaiktextur an dieser aber auch an anderen Stellen gestört. Dies lässt aber keine sicheren Schlüsse über das zeitliche Verhältnis von Inschrift und Himmelfahrtsdarstellung zu.

Stilistische Vergleiche des Kuppelmosaiks mit anderen Werken werden kaum angestellt, obwohl Wandmalereien der sog. archaischen Gruppe in Kappadokien enge Parallelen in der Gewand- und Körpergestaltung mit dem Kuppelmosaik der

23. M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, Bd. II Abb. 2-4.

Hagia Sophia aufweisen. V.a. die Wandmalereien in Güllü Dere, Ayvali Kilise bieten sich für einen Vergleich an[24].

Das letzte Kapitel befasst sich mit dem musivischen Dekor der Apostelkirche und wurde ebenfalls von Ch. Mavropoulou-Tsioumi verfasst (S. 299-353). Die Geschichte der Klosterkirche, ein Meisterwerk palaiologischer Architektur und Monumentalkunst, ist eng mit dem Patriarchen von Konstantinopel Niphon I. (1310-1314) verbunden, dessen Monogramm und seine Bezeichnung als *ktetor* mehrmals an der Westfassade angebracht sind. Eine gemalte Stifterinschrift im Esonarthex über dem Eingang zum Naos nennt den Hegumenos und Schüler von Niphon Paulos, und bezeichnet ihn als zweiten *ktetor*. Daraus wird geschlossen, dass der Bau, der laut der Verf. in einer einzigen Bauphase entstanden ist, in der Amtszeit Niphons I. entstanden ist. Die Ergebnisse der dendrochronologischen Untersuchung, die den Bau ca. 15 Jahre später datieren[25], werden nur kurz in einer Anmerkung erwähnt und bei der Diskussion nicht berücksichtigt.

Was das Patrozinium der Kirche angeht, die heute den Aposteln geweiht ist, schlägt die Verf. vor, dass sie ursprünglich der Gottesmutter und Christus geweiht war, was zum gemalten Stifterbild im Narthex, das Paulos vor der thronenden Gottesmutter mit dem Jesuskind zeigt, passen würde.

Die Kirche gehört dem Typus der Kreuzkuppelkirche mit Umgang, Narthex und Exonarthex an und die Dekoration kombiniert Wandmalereien im Umgang und Narthex wie auch im unteren Teil der Wände des Naos mit Mosaiken im Naos, die von einem Gesims von den Malereien getrennt werden. Die Verf. vertritt die Ansicht, dass die gesamte Dekoration in einer Phase entstanden ist.

Die Mosaiken, die durch die wohl absichtliche Entfernung der Goldtesserae in osmanischer Zeit anders wirken als ursprünglich, beschränken sich auf den Naos, während es sich aus der Apsis keine Mosaiken erhalten haben. Die Darstellungen in der Kuppel, der Pantokrator mit Propheten, des Tonnengewölbes und der Wände, die neun Szenen aus dem Festbildzyklus zeigen, wie auch die Heiligendarstellungen der Satellitenräume, werden detailliert beschrieben und ikonographisch und stilistisch besprochen. Die Verf. listet die ikonographischen Besonderheiten auf wie z.B. die Nacktheit Christi in der Taufszene und die Form

24. Zur Kirche und den Malereien s. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1932, 594-595; N. Thierry – M. Thierry, Ayvalı Kilise ou Pigeonnier de Güllüdere Eglise Inedite de Cappadoce, *CahArch* 15 (1965), 97-154; L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, New York 1985, 207-213.

25. P. I. Kuniholm – C. L. Striker, Dendrochronology and the Architectural History of the Church of the Holy Apostles in Thesalonike, *Architectura* 20 (1990), 1-26.

der Mandorla in der Verklärungsszene, die in der Forschung in Verbindung mit der Hesychastenbewegung gesehen wird. Unbegründet ist die Annahme, dass die Anbringung von Heiligen im westlichen Teil des Naos auf konstantinopolitanischen Einfluss zurückzuführen sei. Als Vergleichsbeispiel wird in Konstantinopel lediglich die Chora-Kirche genannt, dessen Heiligenfiguren laut Verf. aus Platzgründen in den Narthex verlegt wurden, eine Annahme, die aufgrund des Verlustes des Mosaikdekors im Naos nicht überprüft werden kann. Laut Verf. kombinieren die Mosaiken ikonographische und stilistische Elemente aus verschiedenen Regionen. Weist also z.B. das runde Ornament zwischen Verklärung und Einzug in Jerusalem (S. 335 f. Abb. 51. 54) eindeutig auf eine Verbindung mit der Chora-Kirche hin, sind andere Kompositionen, wie diejenige des Einzugs in Jerusalem, mit Werken des makedonischen Raums vergleichbar. Die Verf. bespricht im abschließenden Abschnitt die Thesen von Andreas Xyngopoulos und Christine Stephan über die Händescheidung und die Charakterisierung der an der Ausführung der Mosaiken beteiligten Künstler (die sie merkwürdigerweise stets als Maler bezeichnet) und schließt die Möglichkeit nicht aus, dass die stilistischen Differenzen nicht auf mehrere Künstler, sondern auf die architektonischen Begebenheiten oder die Vorlagensituation zurückzuführen sind. Zudem weisen alle Figuren eine charakteristische Gestaltung der Augen auf, die für einen Künstler sprechen würde. Bezüglich der Herkunft des oder der Mosaizisten tendiert die Verf. zur Annahme, dass es sich um Künstler handelte, die in Konstantinopel die Mosaikkunst lernten oder dort arbeiteten. Sie datiert schließlich die Mosaiken in der Amtszeit des Patriarchen Niphon (1310-1314) und wirft die Frage auf, ob der Patriarch Künstler aus Thessaloniki beauftragte. Thessaloniki spielte als wichtiges Zentrum der Mosaikkunst eine große Rolle, so dass – wie die Verf. zu Recht bemerkt – man nicht unbedingt die Beauftragung von Werkstätten aus Konstantinopel voraussetzen muss.

Eine Bibliographie, welche bis 2011 erschienene Titel verzeichnet, schließt die Monographie ab (S. 354-359). Es handelt sich nicht ausschließlich um ein Verzeichnis der in den Einzelbeiträgen zitierten Literatur, sondern um eine Auswahlbibliographie (eine Reihe der aufgeführten Titel erscheint nirgends in den Anmerkungen).

Der Wert der Publikation besteht in erster Linie in dem in dieser Form bisher nicht zusammengestellten hochwertigen Bildmaterial. Anders als etwa bei den Bänden der Reihe *Mirabilia Italiae*, welche in exemplarischer Weise mit einem einheitlichen Bebilderungskonzept den gesamten Mosaikbestand der behandelten

Bauten in farbigen Abbildungen vollständig vorlegen[26], sind hier jedoch nicht alle Mosaiken gleichwertig durch Bilder dokumentiert und anhand von Positionsplänen und Aufrissen lokalisierbar. Weiterhin wird die Benutzbarkeit dadurch erschwert, dass in den Texten keine Verweise auf die durchnummerierten Abbildungen angegeben sind. Die einzelnen Kapitel stehen unverknüpft nebeneinander und berücksichtigen die Ergebnisse der anderen Beiträge nicht, so dass das Buch den Charakter eines Sammelbandes hat. Auch die Einleitung, welche als thematische Verklammerung aller Kapitel konzipiert ist, bietet nur einen allgemeinen Überblick, jedoch keine umfassende Darstellung des Forschungsstandes. Um die Bedeutung Thessalonikis als Mosaikzentrum differenzierter würdigen zu können, müsste in Zukunft grundsätzlich eine breitere Denkmälerbasis zugrunde gelegt werden, die vor allem auch Neufunde aus Grabungen in die Diskussion mit einbezieht[27]. Insbesondere die in den meisten Kapiteln angenommene Verbindung der Mosaikkunst Thessalonikis zu Konstantinopel, die generell häufig in der Forschungsliteratur postuliert wird, stößt aufgrund des geringen Denkmälerbestandes in der Hauptstadt an enge methodische Grenzen. Für die Fragestellung wären insbesondere auch dekorative Mosaiken etwa in der Hagia Sophia in Konstantinopel, die erst in jüngster Zeit verstärkt im Focus der Forschung stehen[28], mit zu berücksichtigen. Weiterhin verspricht die verstärkte Einbeziehung naturwissenschaftlicher Analyseverfahren,

26. Z. B. C. Rizzardi (Hrsg.), *Il Mausoleo di Galla Placidia a Ravenna* [Mirabilia Italiae 4], Modena 1996; P. Angiolini Martinelli (Hrsg.), *La Basilica di San Vitale a Ravenna* [Mirabilia Italiae 6], Modena 1997.

27. Z. B. die aus Thessaloniki stammenden Funde größerer Fragmente: E. Markê, Σωστικές ανασκαφές των οδών Εγνατίας 57 και Μπακατσέλου (πρώην Μενελάου), *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 20 (2006), 457 f. Abb. 7; *ΑΔ 50* (1995), Χρονικά 530-534. Vgl. auch die bei A. Arbeiter – D. Korol, Wand- und Gewölbemosaiken von tetrarchischer Zeit bis zum frühen 8. Jh. Neue Funde und Forschungen, in: R. Harreither (Hrsg.), *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel. Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae, Vindobonae 19–26. 9. 1999* [Studi di Antichità Cristiana 62 = Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Archäologische Forschungen 14], Wien 2006, 82-86 zusammengestellten Beispiele aus dem östlichen Mittelmeerraum.

28. S. dazu vor allem die jüngsten Beiträge von A. Taddei, Il mosaico parietale aniconico da Tessalonica a Costantinopoli, in: A. Acconcia Longo (Hrsg.), *La Sapienza bizantina* [Milion 8], Roma 2012, 153-182; Ders., Santa Sofia di Costantinopoli: i mosaici aniconici del VI secolo nelle gallerie, in: *Acta de XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Toleti (8-12.9.2008). Episcopus, civitas, territorium* [Studi di Antichità Cristiane 65], Città del Vaticano 2013, 1497-1516.

die in der Mosaik- und Glasforschung in den letzten Jahren mit einigem Erfolg angewandt wird, neue Ansätze für weiterführende Forschungen[29].

Es bleibt positiv hervorzuheben, dass mit dem vorliegenden Buch ein wichtiges Hilfsmittel und Referenzwerk für die Erforschung der Mosaiken Thessalonikis vorgelegt wurde, dass in keiner Bibliothek fehlen sollte. Es bildet trotz der genannten Kritikpunkte eine deutliche Verbesserung des Publikationstandes und eine Grundlage für weiterführende Forschungen.

Benjamin Fourlas
Römisch-Germanisches
Zentralmuseum Mainz

Vasiliki Tsamakda
Johannes Gutenberg-Universität
Mainz

29. So z. B. auch Carile (Anm. 3) 99 mit Anm. 330 in Bezug auf die Kuppelmosaiken der Rotunde.

Λινος Γ. Μπενακης, *Βυζαντινή Φιλοσοφία Β΄*, Εκδόσεις Παρουσία, Αθήνα 2013, σσ. 544. ISBN: 978-960- 6652-40-0

Έπειτα από την έκδοση το 2002 ενός τόμου με κείμενα και μελέτες για τη Βυζαντινή Φιλοσοφία[1], ο Λίνος Μπενάκης εξέδωσε προσφάτως και έναν δεύτερο αντίστοιχο τόμο. Σε αυτήν την έκδοση αποθησαυρίζεται η ερευνητική και συγγραφική του εργασία της δωδεκαετίας 2002-2013. Επιπλέον, παρουσιάζεται (σσ. 263-396) το κύριο μέρος της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα στα γερμανικά[2], που παρέμενε αδημοσίευτο, επειδή προϋπέθετε την κριτική έκδοση των ανεκδότων σχολίων του Μιχαήλ Ψελλού στην *Φυσική* του Αριστοτέλη, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο –«με μεγάλη συγγνωστή καθυστέρηση» (σ. 5)– το 2008[3].

Στο βιβλίο αυτό δεν περιέχονται εκδόσεις βυζαντινών φιλοσοφικών κειμένων, όπως στον Α΄ τόμο, αλλά δημοσιεύονται σε ελληνική μετάφραση (σσ. 111-198 και 399-418) οι εκτενείς Εισαγωγές στις κριτικές εκδόσεις των σχολίων στην αριστοτελική *Φυσική* του Ψελλού[4] και της *Ἐπιτομῆς περὶ φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν* του Θεοδώρου Σμυρναίου (υπό έκδοση), οι οποίες στις αρχικές τους δημοσιεύσεις βάσει των προδιαγραφών της σειράς *Βυζαντινοί Φιλόσοφοι* είναι στα γερμανικά και στα αγγλικά αντιστοίχως. Ιδιαίτερη σημασία επίσης αποδίδεται σε άρθρα, ομιλίες και εγκυκλοπαιδικά λήμματα, που ενημερώνουν με έγκυρο τρόπο για την κατάσταση και την πρόοδο της σπουδής της Βυζαντινής Φιλοσοφίας στην εποχή μας.

---

1. Λ. Γ. Μπενακης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα καὶ Μελέτες*, Αθήνα 2002.

2. L. G. Benakis, *Studien zu den Aristoteles-Kommentaren des Michael Psellos* (Diss. Köln 1960).

3. *Michael Psellos, Kommentar zur Physik des Aristoteles. Editio princeps. Einleitung-Text-Indices von Linos G. Benakis* [Corpus Philosophorum Medii Aevi. Commentaria in Aristotelem Byzantina 5], Αθήνα 2008.

4. Βλ. προηγούμενη σημείωση

Το έργο διαιρείται σε πέντε τμήματα. Στο πρώτο τμήμα (Επισκοπήσεις, σσ. 11-37) περιλαμβάνονται τρεις εκθέσεις περί των ερευνών σχετικά με τη Βυζαντινή Φιλοσοφία. Στο δεύτερο (Βυζάντιο και Δύση, σσ. 39-58) παρουσιάζονται τρεις επίσης μελέτες: α) για τη λατινική λογοτεχνία στο Βυζάντιο, β) για τον Αριστοτέλη στη Δυτική Ευρώπη, και γ) για τη γνώση των πηγών της Φιλοσοφίας στη Δυτική Ευρώπη από την Αναγέννηση ώς τον K. Krumbacher. Στο τρίτο τμήμα (Πλάτων και Αριστοτέλης στο Βυζάντιο, σσ. 59-110) τοποθετούνται έξι κείμενα για την παρουσία και επίδραση του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στο Βυζάντιο. Στο τέταρτο, και εκτενέστερο όλων, τμήμα (Ειδικά θέματα, σσ. 111-490) έχουμε οκτώ ειδικότερα κείμενα, (ανάμεσα στα οποία και οι ελληνικές μεταφράσεις των εισαγωγών στις σημαντικές εκδόσεις βυζαντινών φιλοσοφικών κειμένων για τις οποίες έγινε ήδη λόγος), μία μελέτη για την απήχηση του Πλήθωνα στη Νεοελληνική σκέψη και έρευνα, μία μελέτη για τον εμβριθή μελετητή του έργου του φιλοσόφου του Μυστρά, Chris Woodhouse, όπως και μία μελέτη για την διδασκαλία της φιλοσοφίας στην Μεγάλη του Γένους Σχολή, με έμφαση στις περιπτώσεις του αντιπάλου του Πλήθωνα, του Γεωργίου Σχολαρίου-Γενναδίου Β΄, και του νεοέλληνα φιλοσόφου Θεοφίλου Κορυδαλλέως. Ακόμη, δεν λείπει εδώ η απόδοση της δέουσας τιμής στον εισηγητή της σπουδής της Βυζαντινής Φιλοσοφίας σε διεθνές επίπεδο και δάσκαλο του Λίνου Μπενάκη, τον Βασίλειο Τατάκη. Στο πέμπτο και τελευταίο τμήμα (Λήμματα σε Λεξικά, σσ. 493-503) εντάσσονται λήμματα σε λεξικά για βυζαντινούς φιλοσόφους (Μιχαήλ Ψελλός, Πλήθων-Γεμιστός, Βησσαρίων, Λέων ο Φιλόσοφος, Γεώργιος Τραπεζούντιος). Το έργο κλείνει με αναλυτικά ευρετήρια ονομάτων (σσ. 505-516), τα περιεχόμενα του Α΄ τόμου της Βυζαντινής Φιλοσοφίας (σσ. 517-520) και αναλυτική εργογραφία (και συμπληρωματική εργογραφία 2002-2013) του συγγραφέα (σσ. 521-534).

Η χρησιμότητα και η αξία του δευτέρου αυτού τόμου μελετών έγκειται αφενός στην ανάδειξη των πολλαπλών όψεων του τομέα της Βυζαντινής Φιλοσοφίας, και αφετέρου στο ότι επιτρέπει να διαφανεί πως τα θέματα με τα οποία καταπιάστηκαν οι Βυζαντινοί Φιλόσοφοι διέπονται από συγκεκριμένες αρχές και χαρακτηρίζονται, παρά την πολυμέρειά τους, από δομική και νοηματική ενότητα και συνοχή. Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις διακρίνονται για την πιστότητα ως προς τον τρόπο χειρισμού και τον σεβασμό των πηγών. Ακόμη, προκαλεί εντύπωση η βιβλιογραφική ενημέρωση για ένα πεδίο ερευνών, το οποίο την τελευταία πεντηκονταετία έχει γνωρίσει εντυπωσιακή άνθηση, στην οποία βεβαίως έχει συμβάλει ουσιαστικά και ο συγγραφέας του τόμου αυτού.

Συγκρίνοντας τώρα τον Α΄ και τον Β΄ τόμο, διαπιστώνουμε ότι, καθώς ο Α΄ χωρίζεται σε δύο βασικές ενότητες, (α. συστηματικών θεμάτων και β. θεμάτων ιστορίας της φιλοσοφίας), αναμφίβολα περιέχει πιο εξειδικευμένα θέματα, αφορώντας περισσότερους Βυζαντινούς φιλοσόφους και περισσότερες έννοιες. Ο Β΄ τόμος, όμως, αποτελεί συμπλήρωμα του πρώτου, καθώς παρέχει τη δυνατότητα πληροφόρησης για τις νέες εξελίξεις της έρευνας, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπει στον μελετητή να σχηματίσει πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη μακρόχρονη πορεία ενασχόλησης του Λίνου Μπενάκη με τον τομέα αυτόν. Επιπλέον ενισχύει την άποψη του συγγραφέα, ότι δεν ήλθε ακόμα η ώρα της συγγραφής ενός νέου εγχειριδίου της Βυζαντινής Φιλοσοφίας, καθώς πολλά ακόμα πρέπει να γίνουν: έκδοση ανεκδότων βυζαντινών φιλοσοφικών κειμένων, μονογραφίες και συγκριτικές μελέτες, κ.α., αλλά, όπως με αισιοδοξία το διατυπώνει ο ίδιος (σ. 26), «είμαστε όμως πολύ κοντά, προχωρούμε με γοργούς ρυθμούς».

Κατελης Βιγκλας
Βόλος

Byzantine War Ideology between Roman Imperial Concept and Christian Religion. Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011), Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, 452. Band. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Band XXX, eds. J. Koder and I. Stouraitis, Vienna 2012. pp. 137. ISBN: 9783700173076

Religious violence has long been a subject of fascination for scholars, and the volume of studies devoted to cataloging and interpreting violent acts motivated by religion has increased greatly since September 2001. Religious violence can take many forms, as sociologists of religions such as John R. Hall have established. It may be done to the self (asceticism, mortification) or to others, to create or maintain boundaries, or to advance a truth claim. Religious violence may be committed against objects as surely as other people, within or outside the religious group. Spiritual rewards may be offered for acts of religious violence, either to individuals, for example remission of sins, martyrdom, or for the community, such as triggering an anticipated apocalypse. Religious violence may be directed inward, intended to discipline adherents to a faith, or it may be directed outwards, sanctioned on a grand scale by a legitimating authority and take the form of a righteous, sacred or holy war. This last category has proven most compelling to Byzantinists, who have sought evidence for continuity and rupture with both Roman and Hellenic thought and practice as Christianity rose and became established as the majority, then state, religion, even as they have been obliged by geography to confront the ideas and actions of neighbouring cultures, notably western Christendom (Crusade) and Islam (jihad).

The collection of essays under review fits squarely into this tradition of scholarship, devoting much space to ideas of "holy war" as they manifested in Byzantium, with some attention paid also to Islam (Kaegi, Heilo) and the West (Laitsos) and how they were perceived in Byzantium (Papadopoulou). Several

scholars pick up the term "war ideology" in their essay titles (Markopoulos, Synkellou, Makrypoulias), whereas other contributors are less comfortable with that term, and indeed with the formulation "holy war". One of the editors, Stouraitis, has argued energetically in a paper published in the *JÖB* (2012)[1] for the validity of both formulations, revealing that his further reflections were provoked by questions raised at the conference, held in Vienna in May 2011, of which the volume under review is the formal record. (At this point the reviewer must reveal that he attended this conference at the invitation, and the expense, of the editors, but was unable to submit the paper he delivered to them for publication as it was already promised to a Festschrift, dedicated to Alice-Mary Talbot)[2].

Stouraitis' *JÖB* paper serves as a useful coda to this volume, supplementing the shorter introduction that he co-wrote with J. Koder [Byzantine Approaches to Warfare (6th – 12th centuries). An Introduction, pp. 9-16]. This guides the reader well, highlighting key themes in the volume, including but not limited to the issue of "holy war". Holy War is addressed directly and at length by A. Kolia-Dermitzaki ("Holy War" in Byzantium Twenty Years Later: A Question of Term Definition and Interpretation, pp. 121-132), who offers reflections on scholarship published since, and in part in response to, her monograph of 1991[3], offering at first a recap of her principal findings. Focusing specifically on formulations of "holy war", she shows that it is a category created in the modern era and reflected back onto past events, with the crusades as the defining category. There are, she shows, several uses of the "holy war" in Byzantine Greek, as there are not in Latin (of the crusades) or in Arabic (since *jihad* has a different literal meaning), but these do not correspond to the modern criteria. Moreover, Byzantinists, like the Byzantines, cannot agree on a single definition of "holy war", and therefore a consensus can never be reached on whether it existed or not in Byzantium, although by her preferred definition and understanding, restated here after twenty years, it certainly did exist. W. E. Kaegi (The Heraclians and Holy War, pp. 17-26) reviews briefly but incisively a number of views on "holy war" in both Islam and Byzantium in the seventh century,

1. See I. Stouraitis, "Just War" and "Holy War" in the Middle Ages. Rethinking Theory through the Byzantine-Case-Study, *JÖB* 62 (2012), 227- 264.

2. P. Stephenson-B. Shilling, "Nicholas the monk, former soldier", in: E. Fisher- S. Papaioannou- D. Sullivan (eds.), *Byzantine Religious Culture. Essays in Honor of Alice-Mary Talbot*, Leiden 2012, 421-438.

3. A. Kolia-Dermitzaki, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο* (Ιστορικές Μονογραφίες 10), Athens 1991.

notably those published since his 2003 monograph on Heraclius[4]. His fullest critical engagement is with James Howard-Johnston and certain hypotheses advanced in his recent monograph[5], notably whether Muʿāwiya was involved in the murder of Constans II. O. Heilo (The Holiness of the Warrior: Physical and Spiritual Power in the Borderland between Byzantium and Islam, pp. 41-46) addresses those who practised "holy war". E. Synkellou (Reflections on Byzantine War Ideology in Late Byzantium, pp. 99-108) is concerned with war ideology in late Byzantium, offering a largely positive view.

Three papers are devoted to specific texts. A. Markopoulos (The Ideology of War in the Military Harangues of Constantine VII Porphyrogennetos, pp. 47-56) offers careful scrutiny of two well-known harangues written for Constantine VII in 950 and 958 for delivery to troops fighting Muslims, demonstrating that the author went beyond his model, Syrianos, in emphasising religious aspects of warfare, and drew most heavily on Old Testament ideas and language in seeking to establish the latest new Constantine as a military leader chosen by God. I. Stouraitis (Conceptions of War and Peace in Anna Comnena's Alexiad, pp. 69-80), addresses the *Alexiad*, identifying in the daughter's writings and attempt to locate the "father's military actions in his immediate geopolitical sphere within a certain ideological schema". Anna's position, it may be stated briefly, was to approve and justify any and all warfare in any and all of the lands that once or ever pertained to the Roman *οἰκουμένη* for the purposes, ultimately, of securing political peace. It was, therefore, representative of the viewpoint of the group of which she was a member, the twelfth-century aristocracy. Th. Papadopoulou (Niketas Choniates and the Image of the Enemy after the Latin Capture of Constantinople, pp. 87-98) is concerned with Niketas Choniates and his view of the enemy as an archetypal "other", after the capture of 1204. She concludes that the enemy might be identified within as well as outside, being defined by moral characteristics and by flaws, which might earn punishment. Drawing on a range of sources by contemporaries of Choniates, most notably Euthymios Malakes, E. Chrysos (1176 – A Byzantine Crusade?, pp. 81-86) carefully investigates one notorious episode, the so-called Byzantine crusade of 1176, which he concludes was no crusade at all.

Three papers are focussed less directly on "war ideology", while still addressing Byzantine war and religion, and one more (by S. Laitsos, War and Nation-building

4. W. E. Kaegi, *Heraclius, emperor of Byzantium*, Cambridge 2003.

5. J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford 2010.

in Widukind of Corvey's *Deeds of the Saxons,* pp. 57-68) is not concerned with Byzantium. Ch. Makrypoulias (Civilians as Combatants in Byzantium: Ideological versus Practical Considerations, pp. 109-120) compiles very useful data relating to the role civilians played in the armed defence of cities and settlements in the early and middle Byzantine periods. P. Antonopoulos (Emperor Constans II's Intervention in Italy and its Ideological Significance, pp. 27-32) offers a short but densely argued analysis of Constans II's Lombard policy, highlighting indifference to this enterprise in Byzantine sources, which were concerned only by the possibility that Constantinople may lose status. W. Treadgold (Opposition to Iconoclasm as Grounds for Civil War, pp. 33-40) presents a perspective on the eighth century, citing evidence that rebels used imperial opposition to the veneration of icons as justification for their actions. He concludes that rebellions in 727 and 741-3 were justified by opposition to iconoclasm, thereby challenging those who question the significance of iconoclasm in the reign of Leo III. However, the greater part of his paper is devoted to identifying the author of a work used by both Theophanes and Nikephoros, which Treadgold calls the continuation of Trajan.

In sum, this is a fine and very useful collection of essays.

Paul Stephenson
Radboud University Nijmegen, Netherlands